

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

**XO`JALIK (TADBIRKORLIK)
HUQUQI**

DARSLIK

*O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus talim vazirligi qoshidagi
Muvofiqlashtiruvchi Kengashning qarori bilan huquqshunoslik oliy
o`quv yurtlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etildi*

Toshkent-2007

67.404 Germaniya Texnik Hamkorlik Jamiyati (GTZ) ko`magida chop etildi.
X 98

Masul muharrir: Otaxonov F.H. TDYI «Xo`jalik va mehnat huquqi» kafedrasini mudiri, yuridik fanlari nomzodi

Mualliflar jamoasi:

Ibratov B.I.	Kirish, I, II boblar
<i>Nasriyev I.I., Burxanxodjayeva X.V.</i>	III, IV, XIII boblar
<i>Mansurov K.E. Isakov T.U.</i>	V bob
<i>Shukurullayev A.X. Xodjayev B.K.</i>	VI bob
<i>Otaxonov F.H.</i>	VII, IX boblar
<i>Nuriddinova A.M. Xodjayev B.K.</i>	VIII bob
<i>Xaytboyev M.M.</i>	X bob
<i>Tursunov Y.T.</i>	XI, XV boblar
<i>Do`stov U.N.</i>	XII bob
<i>Oqyulov O.O., Nasriyev I.I., Yuldashev J.</i>	XIV bob
<i>Rustambayev M.X., Tohirov F.T.</i>	XVI bob
<i>Nasriyev I.I., Do`stov U.N., Ernazarov U.T.</i>	XVII bob
<i>Rustambayev M.X., Oqyulov O.O.</i>	XVIII bob

Taqrizchilar: Zokirov I.B. yuridik fanlari doktori, professor
Egamberdiyev E.E. yuridik fanlari nomzodi, dotsent
Xamroyev q. yuridik fanlari nomzodi, dotsent

O`zbekiston Respublikasi Oliy va O`rta maxsus talim va-zirligi qoshidagi Muvofiqlashtiruvchi Kengashning qarori bilan hu-quqshunoslik oliy o`quv yurtlari talabalari uchun darslik //Mualliflar jamoasi: Ibratov B.I., Nasriyev I.I., Burxanxodjayeva X.V. va boshq.: Masul muharrir Otaxonov F.H. /T.: Toshkent Davlat yuridik in-ti,2003.-435 b.

Sarlavhada: O`zR Adliya vazirligi Toshkent Davlat yuridik in-ti.

O`zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o`tish davrida iqtisodiyotning turli sohalarini malakali yuristlar bilan taminlash talab etiladi. Shu o`rinda Xo`jalik huquqi fanidan 2002 yilda ishlab chiqilgan dastur asosida yozilgan ushbu darslik universitet yuridik fakultetlari, yuridik institut va huquq asoslari o`qitiladigan oliy o`quv yurtlari talabalariga tavsiya etiladi, shuningdek mazkur darslik xo`jalik sudlari, prokuratura, xo`jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmat xodimlari hamda tadbirkorlarga qo`llanma sifatida mo`l-jallangan.

№ 422-2003 yil **BBK 67.404ya73**
Alisher Navoiy nomidagi
O`zbekiston Milliy kutubxonasi

© Toshkent davlat yuridik instituti, 2007-yil.

*Ushbu darslikni yuridik fanlari doktori,
professor B.I.Ibratov, katta o`qituvchi
N.N.Ro`zmatovlarning yorqin xotirasiga
bag`ishlaymiz.*

KIRISH

Iqtisodiyotni markazlashtirilgan rejali tizimidan erkin bozor munosabatlariga o`tib borilayotgan bir davrda xo`jalik yurituvchi subyektlar huquqiy holati va ular o`rtasida vujudga keladigan munosabatlar tabiati o`ziga xos tarzda o`zgarmoqda va bunday munosabatlar yangicha mazmun bilan boyimoqda. Bu esa o`z navbatida turli xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasida vujudga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan qonunlarni qabul qilish va ularni muntazam takomillashtirib borishni taqozo qiladi.

Malumki, O`zbekiston Respublikasi o`z mustaqilligini qo`lga kiritgandan so`ng qabul qilingan qonunlarning aksariyati mulkiy va mulk bilan bog`liq bo`lgan shaxsiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Xo`jalik (tadbirkorlik) subyektlari o`rtasida, qolaversa, iqtisodiyotni boshqarishda xo`jalik (tadbirkorlik) subyektlari bilan davlat o`rtasida vujudga keladigan munosabatlar aynan xo`jalik munosabatlari hisoblanib, uni tartibga solishning huquqiy jihatlarini tadqiq qilish va bu sohadagi huquq normalarini takomillashtirib borish muammolarini tadqiq qilish xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi fani zimmasiga tushadi.

Keng kitobxonlar etiboriga havola etiladigan mazkur «Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi» bo`yicha darslik yuqoridagi vazifalarni amalga oshirishdek dolzarb masala va muammolarni yoritishga xizmat qiladi. Unda nazariyot va amaliyotda katta tajribaga ega bo`lgan mualliflar amaldagi qonun hujjatlari mazmunini tahlil etadilar, xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy tartibga solish ahamiyatini ochib bergan. Qolaversa, darslikda foyda olishga qaratilgan faoliyat mazmunigina emas, balki istemolchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat mazmuni ham keng yoritilgan.

O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasiga muvofiq, bozor munosabatlariga qaratilgan O`zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat istemolchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Mazkur darslikning alohida ahamiyatga molik jihati shundaki, uning har bir mavzusi iqtisodiyot bilan huquqning aloqadorligi va mushtarakligi tamoyiliga tayangan holda ochib beriladi. Mualliflar faqatgina xo`jalik (tadbirkorlik) sohasidagi qonun hujjatlarini tahlil etibgina qolmasdan, balki o`z yechimini kutayotgan muammolarga ham to`xtalib o`tganlar. Bundan tashqari, tadbirkorlik huquqiy munosabatlari xo`jalik huquqiy munosabatlarining ajralmas tarkibiy qismi ekanligi ham nazariy, ham amaliy jihatdan darslik mavzulari mazmuniga singdirilgan va ularning o`zaro uyg`unligi har taraflama bayon qilingan.

Darslikning amaliy ahamiyati to`g`risida to`xtalar ekanmiz, uning tegishli paragraflarida xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy tartibga solishda davlatning roli, bunday tartibga solishning shakllari va usullari, kichik va o`rta biznesning rivojlantirishga tasir etish, istemolchilarning huquqlarini turli usullar bilan himoya qilish masalalari batafsil ochib beriladi.

Iqtisodiyot va huquqning umumiy masalalari bilan bir qatorda darslikda xo`jalik faoliyatining yuridik shakli bo`lgan xo`jalik shartnomalarining roli va ahamiyati, qimmatli qog`ozlar muomalasi, raqobatni rivojlantirish, shuningdek monopolistik faoliyatni cheklashning huquqiy masalalari, investisiya faoliyatini huquqiy tartibga solish, xo`jalik nizolarini hal etish usullari kabi masalalar darslikdan salmoqli o`rin egallagan.

Fikrimizcha, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish borasida Parlamentimiz tomonidan qabul qilingan qonunlarni hayotga tatbiq etishdagi bazi xato va kamchiliklar asosan iqtisodiy bilimlarni chuqur egallanmaganligi bois sodir bo`lmoqda. Shu sababli, huquqiy davlat qurishdek yuksak vazifani amalga oshirish bevosita kadrlarimizni iqtisodiy huquqiy bilimlarini oshirish vazifasini ham o`z ichiga qamrab olmog`i lozim.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi asoslari to`g`risidagi bilim nafaqat huquqshunoslik sohasida tahsil olayotgan talabalar uchun, balki ijtimoiy, texnik, qolaversa medisina kabi boshqa sohadagi oliy, o`rta-maxsus o`quv yurtlari talabalari uchun ham juda muhimdir. Chunki o`quv yurtini bitirgan mutaxassis bugungi kunda xohlasa-xohlamasa xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatiga daxldor bo`lib qoladi, chunonchi, uning shaxsan o`zi xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyati bilan shug`ullanishiga to`g`ri keladi yoki u o`z xizmat vazifasini bajarish jarayonida unga ro`baro` keladi. Xulosa qilib aytganda, xo`jalik (tadbirkorlik)ning huquqiy asoslari bilan O`zbekiston Respublikasi fuqarolarining hayoti chambarchas bog`liqdir.

Qolaversa, xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi asoslari bo`yicha bilimlar majmui nafaqat O`zbekiston Respublikasi xo`jalik yurituvchi subyektlari faoliyati uchun, balki chet el investorlarini O`zbekiston hududida faoliyat olib borishlarining huquqiy jihatlarini ham belgilab beradi.

Fikrimizcha, mazkur darslikdan xalq xo`jaligining turli sohalari mutaxassislari, turli o`quv yurtlari talabalari va boshqa iqtisodiyot va huquq masalalariga qiziquvchi shaxslar o`zlariga kerakli malumotlarini va bilimlarni topa oladilar.

1 BOB. XO`JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI TUSHUNCHASI

Bozor iqtisodiyoti shakllanishi sharoitida xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining roli

Respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida bozor munosabatlarini tobora chuqurlashib borishi xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining ham rivojlanishiga sabab bo`ladi. Chunki rejali taqsimot tizimi paytida barcha munosabatlar, shu jumladan tovar ishlab chiqarish ham, yuqoridan berilgan buyruqlar, topshiriqlar, qarorlar asosida amalga oshiriladi. Ushbu mamuriy tizim tufayli respublikamizda xalq xo`jaligining faqat bir sohasi, yani xom ashyo yetkazib berish tuzilmasigina rivojlangan edi.

Shu sababli hozirgi kunda ham ayrim xom ashyolar: texnika vositalari, asbob-uskunalar, ayrim oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat mollari vaqtincha chetdan keltirilmoqda.

Respublikamizda aksariyat mavjud korxonalarining qoloq texnika vositalari bilan taminlanganligi ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifatsiz, bozor talabiga mos kelmay qolayotganligiga sabab bo`lmoqda.

Buning ustiga ilgari bir tomonlama qabul qilingan, puxta o`ylanmagan qarorlarga ko`ra amalga oshirish mo`ljallangan qayta qurishning amalda barbod bo`lganligi oqibatida sobiq respublikalarning barchasi iqtisodiy zarbalarga uchradi. Yoppasiga pulning qadrsizlanishi, tovarlarning qimmatlashuvi, bir vaqtlar yagona bo`lgan moliya, pul-kredit tizimining barbod bo`lishi, tarkib topgan xo`jalik aloqalarining buzilishi O`zbekistonning ham iqtisodiy holatiga tasir ko`rsatmay qolmadi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so`ng ichki iqtisodiy munosabatlarimizni juda noqulay sharoitda boshlashga to`g`ri keldi. Ichki iqtisodiy siyosatning mohiyati inson manfaatlariga qaratilib, mehnatni rag`batlantirish, aholining ijtimoiy nochor qatlamlarini davlat yo`li bilan himoya qiladigan bozor iqtisodiyotini qurishdan iborat bo`ldi.

Tarixiy tajribadan malumki, ko`pgina mamlakatlarda iqtisodiy rivojlanish va aholining turmush darajalarida tafovutlar bo`lishiga qaramay, ijtimoiy rivojlanishning hozirgi bosqichiga bozor iqtisodiyoti juda mos kelmoqda va samarali harakat qilmoqda.

Bozor munosabati haqida Prezidentimiz juda aniq tarif berganidek, faqat uyushgan bozorgina bugungi kunda halqning ijodiy va mehnat imkoniyatlarini ochib bera oladi, boqimandalikka xotima beradi,

tashabbuskorlik va ishbilarmonlikni rivojlantira oladi, rag`batlantirishni va yo`qotilgan xo`jayinlik tuyg`usini qayta tiklaydi.

Ishlab chiqaruvchining hukmini sindirish, ishlab chiqarishni istemolchining manfaatlariga bo`ysundirish, mahsulotga bo`lgan talabni aniq hisobga olish, konyuktura o`zgarishlariga qarab tezlikda ish tutish imkonini beradi. Tejamli xo`jalik yuritishning kuchli oqilona jihatlarini yaratadi, harajatlarni kamaytiradi, talon tarojga qarshi kurashadi.

Faqat bozorgina yangiliklarga sezgirlik qilib, fan va texnikaning eng so`nggi yutuqlarini dadil va g`ayrat bilan joriy etadi, o`z ishining ustasiga, kasb mahoratiga munosib baho beradi.¹

Bozor munosabatlari Respublikamizda borgan sari chuqurlashib bormoqda. Moddiy ishlab chiqarish va ayriboshlash tobora rivojlanmoqda. Lekin uning o`ziga xos xususiyatlariga ham etibor berish lozim.

Bozor iqtisodiyotiga o`tish muammolariga tik ko`z bilan qarash kerak, degan edi I.A. Karimov. Bozor iqtisodiyotining faqat ijobiy tomoninigina emas, balki uning salbiy tomonini ham ko`ra bilish kerak. Bozorga, ayniqsa uning shakllanish bosqichida uzoq va chuqur iqtisodiy inqirozlar, ishsizlikning o`sishi, pulning qadrsizlanishi, ko`pgina korxonalarining sinishi va ishbilarmonlarning xonavayron bo`lishi, aholining moddiy taminot jihatidan keskin tabaqalashuvi, huquqqa zid xatti-harakatlar va jinoyatlarning o`sishi xosdir. Bozorning bu illatlarini bilish, ularga tayyor turish, ularni bartaraf etish yuzasidan to`g`ri yechimlar topa bilish kerak.²

Demak, bozorga o`tish, bu hozirgi davrdagi muqarrar jarayondir. Ayni vaqtda bozor bu faqat maqsad emas, balki yangi qadriyatlarni shakllantirish, odamlar farovonligining sifat jihatidan tubdan yuqori darajasiga erishish uslubi va vositasidir.

Shu sababli bozor munosabatlari korxonalar, tashkilotlarning va boshqa turdagi tovar, mahsulot ishlab chiqaruvchilarning o`zaro shartnomaviy munosabatlari bilan uzviy bog`liqdir.

Bozor munosabatlari davridagi tovar ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog`liq jarayonlar respublikamizning bir qator qonunlarida, jumladan, Fuqarolik Kodeksi³, «Mulchilik to`g`risida»⁴, «Ijara to`g`risida»⁵, «Qishloq xo`jaligi

¹ Karimov I.A. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тарақиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992. 24-бет.

² Karimov I.A. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тарақиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992. 28-бет.

³ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. –Т.: Адолат, 1998 й.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1990 й., 31-33-сон.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1992 й., 1-сон, 45-модда.

kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida”¹, «Dehqon xo`jaligi to`g`risida”², «Fermer xo`jaligi to`g`risida”³, “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida”⁴gi va boshqa bir qator qonunlar bilan huquqiy tartibga solinadi. Ana shu va shunga o`xshash boshqa qonunlar bozor munosabatlarini tartibga soluvchi muhim huquqiy hujjatlar bo`lib hisoblanadi. Xo`jalik huquqi esa ushbu qonunlarga tayanib rivojlanadi, bozor iqtisodiyotining shakllanish jarayonida muhim huquqiy vosita bo`lib xizmat qiladi.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining tushunchasi va uning predmeti

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiga tarif berishdan avval uning huquq tizimida tutgan o`rniga to`xtalib o`taylik. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiga bir tomondan huquqning mustaqil sohasi sifatida, ikkinchi tomondan qonunchilik tarmog`i, uchinchidan fan, to`rtinchidan o`quv predmeti (fani) sifatida qaraladi.

Ammo ayrim olimlar xo`jalik huquqini qonunchilik tarmog`i, fan va o`quv predmeti deb tan olsada, huquq tarmog`i ekanligiga shubha bilan qaraydilar. Jumladan, YU.K. Tolstoy xo`jalik huquqiga huquqlarning (kompleksi) yig`indi sohasi deb qaraydi. Bu fikr ayrim olimlar tomonidan quvvatlanadi. Buning isboti sifatida Alekseyev S.S. fikrini keltiraylik. Uning qarashicha, xo`jalik huquqi “fuqarolik xo`jalik huquqi va mamuriy xo`jalik huquqi”dan iborat bo`lib, huquq tizimida “ikkinchi darajali tuzilma” sifatida qaralmog`i kerak.

Ayrim olimlar esa xo`jalik huquqini huquqlarning (kompleks) yig`indisi sifatida tan olmasdan, balki xo`jalik munosabatlarini tartibga solib turuvchi huquqiy xujjatlarning bir butun yig`indisini tashkil etadi deb (Yakovlev V.F, Yakushev V.S.) hisoblaydilar.

Boshqa guruh mualliflarining, masalan I.YE.Kraskoning fikricha, xo`jalik huquqi davlat sektorida vujudga keladigan xo`jalik munosabatlarini tartibga soladi, O.A.Krasavchikov fikricha, xo`jalik huquqi funksiyalari o`zaro bir-biri bilan bog`liq bo`lgan turli xil huquq sohasi qoidalari jamlangan huquqiy massivdir. Ushbu fikrlarga qarshi o`laroq, o`tgan asrning oxirgi yillariga kelganda xo`jalik huquqini yagona,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5,6-сон, 84-модда

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1998 й., 5,6 -сон, 88-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2004 йил, 40-41-сон, 433-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5,6-сонлар, 140-модда

mustaqil huquq sohasi sifatida ilgari surgan yangi konsepsiya, qarashlar yuzaga keldi. Bu qarashlarga ko`ra, xo`jalik huquqi korxonalar, tashkilotlarning o`zaro va ularning bo`limlari bilan bo`ladigan xo`jalik faoliyatini amalga oshirishda rahbarlik qilishda tashkil topadigan munosabatlarni tartibga soladi. Bunday qarashning asosiy vakili, tarafdori V.V. Laptev edi. Uning fikricha xo`jalik huquqi huquqning mustaqil sohasi sifatida o`zida huquqiy qoidalar yig`indisini ifoda etadi. Shu sababli u xo`jalik huquqiga shunday tarif beradi: xo`jalik huquqi xo`jalik yuritishning maqsadga muvofiqligini taminlash maqsadida, huquqiy boshqarishning turli xil usullaridan foydalanilgan holda korxonalar, tashkilotlar va ularning bo`limlari o`rtasidagi xo`jalik munosabatlarini tartibga soluvchi xo`jalik faoliyatini amalga oshiruvchi va rahbarlik tartibini belgilovchi qoidalardan iboratdir.

Malumki, xo`jalik faoliyati, sobiq tuzum sharoitida yagona mulkka va davlat rejasiga asoslangan xo`jalik munosabatlaridan iborat bo`lib. u gorizontal xo`jalik munosabatlarini xuddi shunday ularga rahbarlikdan kelib chiqadigan vertikal munosabatlarini o`z ichiga qamrab olgan edi.

Xo`jalik huquqi xo`jalik munosabatlarining subyektlari o`rtasidagi vertikal va gorizontal aloqalarni tartibga soladi. Ammo hozirgi munosabatlar rejali taqsimotdan, mamuriy buyruqbozlikdan mutlaqo holi bo`ladigan iqtisodiy munosabatlardir. Bu munosabatda ishtirok etadigan subyektlar mutlaqo erkin bo`lib, faqat qonunga va tuzilgan shartnoma shartlariga qat`iy rioya etadilar.

Bozor munosabatlarini tobora rivojlanib borishi, yangi-yangi mulkdorlar guruhini tadbirkorlarni keltirib chiqaradigan bu guruhlar xo`jalik munosabatlarining mustaqil subyekti bo`lib ishtirok etadi. Ular o`rtasidagi mulkiy munosabatlarning aksariyati xo`jalik qonunchiligi bilan tartibga solinadi. Xo`jalik huquqiy munosabatlar doirasi, bozor iqtisodiyotining rivojlanib borishi bilan birga borgan sari kengayib boradi, xususan tovar ishlab chiqarish va xizmat ko`rsatish sohasida korxonalar, tadbirkorlar, fermerlar, dehqon xo`jaliklari, banklar, birjalar va shunga o`xshash boshqa subyektlar o`ziga xos maxsus faoliyat ko`rsatadilar.

Shu tufayli xo`jalik huquqining tushunchasi, xo`jalik huquqining predmeti qanday? U mustaqil fan tarmog`imi? Yoki tadbirkorlikning turimi? Tadbirkorlik munosabatlari ham xo`jalik munosabatlarini tashkil etadimi? kabi savollarning javoblarini aniqlashtirish lozim, shundan so`ng xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining o`ziga xos tamoyillariga to`liq tavsif berish mumkin. Xo`jalik huquqi huquq tarmog`i sifatida xo`jalik va iqtisodiyot sohasidagi faoliyatni tartibga soluvchi normalar yig`indisidan

iborat. “Iqtisodiy faoliyat“ termini O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasida belgilangan. “Iqtisod“ so`zi “ekonomika“ grekcha “ekonomos“so`zidan olingan bo`lib, “xo`jalik“ degan manoni anglatadi. Ushbu termin qonun chiqaruvchi tomonidan O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining “Xo`jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar“ deb nomlangan XSH bobida qo`llanilgan. Bundan tashqari O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 69-moddasida “xo`jalik faoliyati“ O`zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida”gi qonunning 18-moddasida “iqtisodiy faoliyat“ iboralari qo`llanilganligini misol tariqasida ko`rsatib o`tish mumkin.

Iqtisodiy (xo`jalik) faoliyatni quyidagi bosqichlarini:

- ishlab chiqarish (ekspluatasiya)gacha bo`lgan bosqich (ro`yxatdan o`tkazish, lisenziyalash, ruxsatnoma olish);
- ishlab chiqarish (ekspluatsion), (tovarlarni ishlab chiqarish, ularni topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko`rsatish);
- ishlab chiqarishdan (ekspluatasiyadan) keyingi bosqich (soliq xizmati oldidagi, statistika organlari oldidagi majburiyatlarning vujudga kelishi);

iqtisodiy (xo`jalik) faoliyati manfaatlarining subyektlari sifatida:

- jamiyat va davlat;
- korxonalarining mehnat jamoalari;
- mahsulot istemolchilari;
- korxonalar mulkdorlarini ajratish mumkin.

Xo`jalik faoliyati jarayonidagi manfaatlar hudud va milliy sifatлари bo`yicha tasniflanadi:

1. Milliy va xorijiy
2. Regional va mahalliy
3. Iqtisodiyot sohalari bo`yicha.

Jumladan, notijorat munosabatlarni, shuningdek davlat va jamiyat manfaatini taminlash maqsadida davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish bilan bog`liq munosabatlarni tartibga solib turuvchi qoidalar yig`indisini o`zida mujassamlashtiradi.¹

Xo`jalik faoliyati faqat tovar ishlab chiqarishga oid munosabat emas, balki ishlab chiqarishni boshlash uchun bino olish yoki qurish, joy olish, yoqilg`i, xom ashyo, asbob-uskunalarga ega bo`lish bilan bog`liq munosabatlarni ham qamrab oladi. Ana shular xo`jalik huquqining

¹ Мартемьянов А.С. Хозяйственное право Т.1 –М.: БЕК,1994. 1-2-бетлар.

predmetini tashkil etuvchi munosabatlar bo`lib, bevosita daromad (foйда) olishga qaratilmagan boshqa maqsadlar bilan ham bog`liq bo`ladi. Bular jumlasiga mulkni boshqarish, korxonani tuzish va tugatish bo`yicha tashkiliy mulkiy tUSDagi bog`liq barcha faoliyatlarni kiritishimiz mumkin.

Xo`jalik munosabatlarining asosiy qismini xo`jalik subyektlarining o`zaro vertikal va gorizontal munosabatlari tashkil etadi. Xo`jalik huquqi fanida **xo`jalik munosabatlari asosan uch guruhga:** xo`jalik faoliyatini amalga oshirish bilan bog`liq munosabatlarga, xo`jalikka rahbarlik qilishdan kelib chiqadigan (xo`jalikni boshqarish) munosabatlarga hamda ichki munosabatlarga ajratiladi.

Xo`jalik munosabatlarining **birinchi guruhi** bevosita mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko`rsatish bilan bog`liq xo`jalik faoliyatidir.

Xo`jalik munosabatlarining **ikkinchi guruhi** xo`jalik faoliyatiga rahbarlik qilishdan kelib chiqadi.

Ichki xo`jalik munosabatlari esa har bir korxonaning, birlashmaning ishlab chiqarish tuzilmalari o`rtasidagi ichki munosabatlari shaklida namoyon bo`ladi.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining o`ziga xos xususiyatlari uning subyektlari bilan ham bog`liqdir.

Malumki, rejali iqtisodiyot sharoitida xo`jalik munosabatlari faqat korxonalar va tashkilotlar hamda ularning bo`limlari o`rtasida vujudga kelar edi. Xo`jalik faoliyatini alohida fuqaro emas, balki ularning jamoasi olib borar edi. Fuqaro xo`jalik faoliyatida tashkilot jamoasi tarkibida ishtirok etar edi. Ularning bu munosabatlari esa mehnat huquqi bilan tartibga solinar edi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga bosqichma bosqich o`tib, demokratik huquqiy davlat qurilayotgan hozirgi paytda yakka shaxsning xo`jalik faoliyati qanday? Tadbirkor shaxsning xo`jalik faoliyati xo`jalik huquqining predmetini tashkil etadimi?

Respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o`tish, avvalo davlat mulkini, davlat tasarrufidan chiqarilib, xususiy mulkni shakllantirishdan boshlanadi. Alohida fuqaroning xususiy mulk egasi sifatida etirof etilishi uni tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishi uchun imkoniyat berdi va buning uchun yetarli huquqiy asoslar yaratildi. Endilikda alohida fuqaro foyda olish maqsadida tavakkalchilik asosida, tegishli tartibda davlat ro`yxatidan o`tgan vaqtdan etiboran tadbirkor maqomiga ega bo`lgach, xo`jalik faoliyati bilan boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlar bilan teng huquqlilik asosida shug`ullanish huquqiga ega bo`ldi.

Respublikamizda bozor munosabatlarining bosqichma bosqich shakllanib borishida tadbirkorlik faoliyatining, tadbirkorlik munosabatlari ishtirokchilarining ham roli, tasiri tobora muhim ahamiyatga ega bo`lib bormoqda. Jumladan, bu munosabatning o`ziga xos xususiyatlari, yani ishlab chiqarishni tashkil etish, tadbirkorlikni ro`yxatga olish, uni korxonada shaklida rasmiylashtirish, hisob kitob olib borish, soliq to`lash, bozorga tovar, ish va xizmat bilan chiqish tartibini va qoidasini belgilash, boshqa korxonalar va tashkilotlar bilan bo`ladigan o`zaro munosabatlarni huquqiy boshqarishni taqozo etadi. Agar muqaddam fuqaro bozorga chiqishi bizning iqtisodimiz uchun tasodifiy bir hol bo`lib va mamuriy huquq qoidalari bilan boshqarilgan bo`lsa, hozirgi bozor munosabatlari sharoitida bu munosabatlar bir butun bo`lib, tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatini tartibga soluvchi yagona qoidalar bilan tartibga solinadi. Demak, korxonalar, tashkilotlarning tadbirkorlarning moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko`rsatish bilan bog`liq iqtisodiy munosabatlari bir butun holda xo`jalik huquqiga oid qonunlar orqali tartibga solinib turiladigan xo`jalik munosabatlarining **birinchi guruhini** tashkil etadi.

Xo`jalik munosabatlari bevosita foyda olish bilan bog`liq bo`lmagan holda ham mavjud bo`ladi. Bunday faoliyatga misol sifatida mulkni boshqarish, idora qilish, korxonalar tashkil etish, tugatish bilan bog`liq tashkiliy mulkiy xarakterdagi faoliyatlarni ko`rsatish mumkin. Ana shu munosabatlar ham bevosita xo`jalik huquqi qoidalari bilan tartibga solinib turiladi.

Xo`jalik subyektlari viloyat, shahar, tuman, mahalliy hokimiyat idoralari bilan tegishli xo`jalik faoliyatini tashkil etish va mulkni boshqarishda ishtirok etadi. Bunday xo`jalik munosabatlari foyda olish bilan bog`liq bo`lsa ham, xo`jalik boshqarishini o`z ichiga oladi.

Davlat budjetidagi muassasalar, matlubot jamiyati, hayriya fondlari va vazifalarini hal etish uchun xo`jalik munosabatlariga kirishadigan boshqa muassasalar faoliyati foyda olish bilan bog`liq bo`lmagan faoliyat jumlasiga kiradi. Bu munosabat tadbirkorlik faoliyati bilan juda yaqin bo`lib, shakli jihatdan uni amalga oshirishdan deyarli farqlanmaydi va shu tufayli xo`jalik huquqi bilan bog`liq bo`ladi. Bu xo`jalik munosabatlarining **ikkinchi guruhini** tashkil etadi.

Davlat jamiyat manfaatini hisobga olgan holda xo`jalik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlarga iqtisodiy tasir etadi, uning faoliyatini nazorat qiladi. Bu munosabat xo`jalik huquqi predmetining **uchinchi guruhini** tashkil etadi.

Yuqorida ko`rsatib o`tilgan munosabatlar guruhi bozor iqtisodiga oid bo`lgan va davlat tomonidan tartibga solinadigan xo`jalik subyektlarini ko`p qirrali faoliyatini ifodalaydi.

Boshqariladigan bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o`tish xo`jalik munosabatlari to`g`risidagi va tegishli xo`jalik huquqi predmeti haqidagi tushunchaning ham o`zgarishiga olib keladi. Chunki, mamuriy buyruqbozlikka asoslangan xo`jalik huquqi tizimi muqaddam faqat davlatga tegishli bo`lgan korxonalar, tashkilotlarga doir xo`jalik munosabatlariga, shuningdek kooperativ va boshqa tashkilotlar bilan bog`liq xo`jalik munosabatlariga xizmat qilgan edi. Hozirgi kunda esa mulk shakllarining ko`p xilligi, fuqaro mulklarining kichik korxonalar shaklida, dehqon xo`jaligi, xususiy tadbirkorlik faoliyati shaklida ishlab chiqarishga jalb etilishi, xo`jalik munosabatlarining shakli, hajmi, xarakteri va mazmunini o`zgartirib yubormoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma uchun majburiy rejali tartib o`z kuchini yo`qotadi. Ammo reja faqat alohida olingan holatlarga, yani davlat ehtiyojlarini taminlashga qaratilgan topshiriqlarni bajarishga tatbiq etiladigan bo`ladi.

Bozor munosabatlariga o`tish sharoitida xo`jalik munosabatlarini huquqiy tartibga solish bozor uchun tovar (ish va xizmat) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan faoliyati bilan bog`liq bo`ladi.

Shu sababli har qanday subyekt o`ziga tegishli mulk yuzasidan ishlab chiqarish faoliyatiga kirishadi va uni amalga oshirish jarayoni xo`jalik huquqi bilan tartibga solinadi.

Xo`jalik huquqi davlatning ishlab chiqarish faoliyatiga tasir etishi bo`yicha kelib chiqadigan munosabatlarga ham tatbiq etiladi. Bu davlat bilan boshqa subyektlarning o`zaro vertikal bo`yicha xo`jalik yuritish munosabatlaridir.

Hozirgi sharoitda rejalashtirish shaklidagi davlat rahbarligi, nazorat, idora etish o`z xarakterini va xususiyatini yo`qotdi. U ko`proq shartnoma asosida tasir etish usuliga o`tdi.

Masalan, korxonalarining o`z ichki bo`g`inlariga rahbarlik qilishi ichki xo`jalik shartnomalariga asoslanadi. Biroq ozmi ko`pmi qabul qilingan rejali hujjat natijasida tashkil topadigan tegishli munosabatlar va rahbarlik, davlat ehtiyoji uchun davlat buyurtmasi ustidan mulk egasining nazorat qilish funksiyasi o`rnatilgan qoida va tartib yo`li bilan davlat tasir chorasini amalga oshirish (ijtimoiy, ekologik va shunga o`xshash) tartibga solishning malum bir yig`indisini tashkil etadi, iqtisodga davlatning tasir

etish choralarining yangi turlari: soliq, antimonopoliya nazorati va boshqalar kelib chiqadi.

Xo`jalik faoliyatini amalga oshirish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatlar qandaydir itoat etish yoki hukmronlik qilishga qaratilgan emas, balki tovar ayirboshlash, korxonalarining va regionlarning o`zaro tovar shaklida bo`lmagan harakatidir. Shuningdek, bu to`liq xo`jalik yuritish, operativ boshqarish munosabatlari bo`lib, ayirboshlash jarayonida aniq, o`zaro xattiharakat sifatida namoyon bo`ladi. Masalan, korxonalar o`z fondini tashkil etadi, mehnatga haq to`lash tizimini ishlab chiqadi va tatbiq etadi, asbobuskunalaridan foydalanishni tashkil etadi va h.k. Fuqarolar xo`jalik faoliyatini amalga oshirishda ishlab chiqarish vositalari, materiallar, xom ashyoga ega bo`ladi va ularni belgilangan tartibda ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash jarayonida qo`llaydi, harajat qiladi. Shundan bir savol paydo bo`ladi. Bozor iqtisodiyot munosabatlariga o`tish sharoitida bir tarmoqli boshqarishda vertikal va gorizontal aloqalarni birlashtirish maqsadga muvofiqmi? Yuridik adabiyotlarda hozir ham vertikal munosabat majburiy-huquqiy tartibga solishga doir, degan fikrlar mavjud. Bu fikrlar ularni har xil munosabat deb hisoblashga asos bo`lmaydi. Ular hammasi iqtisodiy mazmuni bilan birlashgan munosabatdir. Malumki, tadbirkorlik faoliyati davlat tasiri chorasini bilan ham rivojlanadi. Demak, yuqoridan quyiga (vertikal) va yon atrofdagi gorizontal munosabatlar bu yagona xo`jalik muomalasi, takroriy ishlab chiqarish jarayonidan tashkil topadigan iqtisodiy munosabatlar yig`indisidir.

Shunga ko`ra xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi, huquq tizimi sohalaridan biri bo`lib, mamlakatimizda bozor iqtisodiy munosabatlariga bosqichmabosqich borishda davlat va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan, xo`jalik subyektlari o`rtasidagi yuqoridan quyiga (vertikal) va yon atrofga (gorizontal) bo`ladigan xo`jalik (tadbirkorlik) munosabatlarini tartibga soluvchi va bozor sharoitida davlatning iqtisodga rahbarlik qilish chora-tadbirlarini belgilovchi huquqiy qoidalar yig`indisidan iboratdir.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining asosiy tamoyillari

1. Huquq sohasining barcha tarmoqlari singari xo`jalik huquqining ham asosiy va eng muhim tamoyillari mustaqil O`zbekiston Respublikasi qonunlarida mujassamlashgan **asosiy qoidalardir**. Ushbu xo`jalik huquqiga oid tamoyillar respublikamizda bozor munosabatlarini tashkil

etishda barcha xo`jalik subyektlarining iqtisodiy faoliyatini malum bir maqsad sari yo`naltirib, huquqiy tartibga solib turadi.

2. Xo`jalik huquqining asosiy tamoyillaridan biri xo`jalik (tadbirkorlik) subyektlarining **iqtisodiy faollik erkinligidir**. U Konstitusiyamizning 53-moddasida o`z ifodasini topgan. Bu tamoyilning bozor iqtisodiy munosabatlarini tashkil etishdagi ahamiyati shundan iboratki, muqaddam iqtisodiy munosabatlar faqat yuqori turuvchi davlat organlarining direktiv ko`rsatmalari asosida belgilangan edi. Bunday tartib ishchi, xizmatchi va ziyolilarning ishbilarmonligi, ijobiy tashabbuskorligi, qisqasi ijtimoiy faolliligiga to`squinlik qilib qolgan edi. Bozor iqtisodiyotiga o`tib borish esa, jamiyat ehtiyojini hisobga olgan holda mulkiy munosabatlarning o`zgarib borishiga, moddiy ishlab chiqarishni rivojlantirib, mehnat unumdorligini oshirishga, erkin mehnatning qaror topishiga olib keldi. Natijada xo`jalik subyektlari yuqoridan beriladigan buyruq yoki ko`rsatmaga asoslanmasdan, balki ular iqtisodiy qonuniyatlargabozor qonuniyatlariga tayangan holda moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko`rsatishda erkin bo`lib, faqat bozor talablariga rioya etgan holda iqtisodiy raqobatda mustaqil qatnasha oladigan bo`ldi.

3. **Xo`jalik (tadbirkorlik) subyektlarining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish tamoyili**. Bu tamoyilning mohiyati har bir moddiy tovar ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko`rsatuvchi ho`jalik subyekting iqtisodiy manfaati qonunlarda belgilangan tartibda tegishli organlar orqali himoya qilinadi. Eng avvalo iqtisodiy manfaatlarning himoyasi soliq munosabatlarida yorqin ko`zga tashlanadi. Jumladan, yangi tashkil etilgan korxonalar va tadbirkorlarga moddiy jihatdan o`z iqtisodini tiklab olishda imtiyozlar berilgan. Bank orqali ularga qarz berishda va soliq to`lashda ham malum bir imtiyozlar yaratilgan. Xo`jalik subyektlarining mulkiy huquqlari buzilganda qonunga muvofiq himoya qilinadi. Jumladan, xo`jalik subyekting mulkiga zarar yetkazilganda, shu zarar to`la hajmda zarar yetkzgan shaxsdan undirib olinadi. Agar mulk egasining xohishidan tashqari, qonunga zid holda boshqa shaxsga o`tkazilganida, bu mulkka davo qo`zg`atilib, egasiga (xo`jalikka) qaytariladi. (Fuqarolik Kodeksining 228-233-moddalari). Agar to`squinlik qilinganida, unday to`squinliklar bartaraf etiladi. Mulk egasining huquqlari O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 231-moddasida belgilanganidek himoya qilinadi.

Bundan tashqari FKning 232-moddasida belgilanganidek, xo`jalik subyekti mulkdor bo`lmasa ham lekin mol mulkka meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish, xo`jalik yuritish, operativ boshqarish huquqi asosida yoki qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan boshqa

asosga ko`ra egalik qilayotgan bo`lsa ham uning shu mol mulkka bo`lgan huquqlari FKning 228-231-moddalari qoidalariga muvofiq himoya qilinadi.

Xo`jalik subyektining iqtisodiy manfaatlari, huquqi ham qonun bilan himoya qilinadi. Jumladan, xo`jaliklar boshqa shaxslar bilan shartnoma munosabatlariga kirishganida ularning manfaatlarini himoya qilishda monopoliyadan himoyalash tamoyili muhim ahamiyatga ega bo`ladi. Bu tamoyilning mazmuni tovar ishlab chiqaruvchilarning va xizmat ko`rsatuvchilarning bozorlarda erkin harakat qilishini taminlash maqsadida monopolistik faoliyatni cheklashga, nosog`lom raqobatning kelib chiqishiga yo`l qo`ymaslikka qaratilgan chora-tadbirlar olib borilishida namoyon bo`ladi. Bu sohada O`zbekiston Respublikasining 1996 yil 27 dekabrda qabul qilingan "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatini cheklash va raqobat to`g`risida"gi qonuni muhim ahamiyatiga ega.

Ana shu qonun orqali ayrim shaxslar tomonidan bozorni monopollashtirib, o`z shaxsiy manfaatiga xizmat qiladigan joyga aylantirishiga qarshi kurash olib borilyapti. Erkin bozorning tobora keng rivoj topishiga shart-sharoit yaratilib, bozorning eshigi hamma uchun ochiq bo`lishi, narx-navo talab bilan taklif natijasida belgilanishi taminlanmoqda.

4. Xo`jalik munosabatlariga iqtisodiy uslublarni qo`llash asosida davlatning tasir etish tamoyili. Bu tamoyil mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanishiga direktiva, buyruq orqali tasir etish usulining iqtisodiy usuliga, yani mehnat jamoasining, yakka shaxsning tovar ishlab chiqarish, ish va xizmat ko`rsatish, uning assortimentini kengaytirish va sifatini oshirishda manfaatlarini hisobga olishga qaratilgani bilan izohlanadi. Bunga misol sifatida soliq undirishni olaylik. Muqaddam soliqlar hamma tashkilotlardan olingan daromaddan bir xilda ushlab qolinmasdan, balki ilg`or korxonaning mablag`idan samarasi past korxonaga uchun ham olib qolinar edi. Hozir esa soliqlar tizimining aniq qo`yilishi har bir korxonaga va tashkilotlarning o`z rivojidan manfaatdorligi taminlanishi, kashfiyot, ixtiro va takomillashtirish takliflari qilib foydalanishlariga imkoniyat yaratilgan. Davlatning korxonaga va tashkilotlarga tasir etishi beriladigan buyruqqa va ko`rsatmaga emas, balki iqtisodiy usulga asoslanadi.

Iqtisod siyosatdan holi bo`lgan holda rivojlanadi. Bu siyosat mutlaqo iqtisodga aloqasi yo`q ekan, degan, xulosa emas, albatta. Iqtisod bilan siyosat bir-biri bilan bog`lanmagan holda, biri ikkinchisiga tasir etgan holda bo`ladi. Shu nuqtai nazardan, avval iqtisod rivojlanib boradi, so`ngra siyosat shunga yarasha shakllanadi.

5. Respublikamizning mustaqil taraqqiyotini belgilovchi asosiy tamoyillaridan biri narxlarni erkinlashtirish va bozor infrastrukturasi shakllantirishdir. Bu, eng avvalo, bozorni tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirishga qaratilgan iqtisodiy omillardan biridir. Shu sababli davlatimiz narxlarni birdaniga o'z holicha qo'yib yubormasdan asta sekinlik bilan erkin narxga o'tib borishni taminladi. Narx-navo talab bilan taklif o'rtasida belgilana boshladi. Chinakam talab va taklif asosida vujudga keladigan erkin bozor narxlarning amal qilishi bozor iqtisodiyotining g'oyat muhim bo'g'ini bo'lib, bu bo'g'in mahsulot ishlab chiqaruvchilar bilan istemolchilarni o'zaro jips tasirini taminlaydi. Ammo davlatning bozor bahosiga tasir etishi, malum bir iqtisodiy usullar orqali olib boriladi, albatta.

Davlatning eng avvalo bozor va bahoga tasiri uni kuzatish va nazorat qilish orqali amalga oshiriladi. Davlat xo'jalik munosabatlariga nisbatan bahoni nazorat qilish standart xizmati, soliq xizmati, sanitariya va ekologiya xizmati kabi usullar orqali faoliyat ko'rsatadi.

Bozor infrastrukturasi bu bevosita transport xizmatini yo'lga qo'yish, yuk tashish, tushirish, saqlash va tovar mahsulotlarini sotish bilan bog'liq xizmat turlarining sifatini oshirish, bozorni o'rganish, bozordagi narx-navo haqida malumot olib turish kabi xizmatlarni o'rniga qo'yish va shunga o'xshash bozor rivojiga ko'mak beruvchi boshqa xizmat turlarini samarali tashkil etish bilan bog'liq munosabatlardir.

6. Xo'jalik huquqining asosiy tamoyillaridan yana biri tovar ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning o'zaro raqobatidir. Bu tamoyilning asosiy mazmuni va mohiyati shundan iboratki, bozor iqtisodiyoti sharoitida kim kam mehnat va harajat sarf qilib, ko'p va yuqori sifatli mahsulot (ish va xizmat) ishlab chiqara olsa, u ijtimoiy hamda iqtisodiy taraqqiyotda imtiyozga ega bo'la oladi. Malumki, bu tamoyil iqtisodiyotning rivojida eng birinchi va hal qiluvchi vosita hisoblanadi. Chunki, u raqobatbardoshlikni chiniqtiradi, yomon ishlovchi korxonani samaradorlikka olib chiqadi yoki uzoq muddat davomida tovarlariga talab yo'qligi sababli zarar ko'rib kelayotgan, to'lovga qobiliyatsiz korxonalarni qayta tashkil etish yoki kasodga uchragani sababli O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 24 apreldagi "Bankrotlik to'g'risidagi" qonuniga muvofiq mutlaqo tugatib yuborishga olib keladi.

7. Qonuniylik tamoyili barcha fanlarga doir bo'lgan umumiy tamoyil bo'lsa ham, xo'jalik huquqida u bozor munosabatlariga o'tish sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu tamoyil mazmunida xo'jalik subyektlarining qonun man etmagan har qanday faoliyat bilan

shug`ullanishlari mumkinligi qoidasi yotadi. Demak, korxonalar hamda tashkilotlar davlat va jamiyatga foydali bo`lgan, qonun bilan taqiqlanmagan faoliyat bilan shug`ullanish ustuvorligini taminlashi shart.

Bu esa bozor munosabatlariga o`tib borishimiz bilan bog`liq holda iqtisodni tashkil etish, samaradorlikka erishish, davlatimiz va xalqimizning buyuk kelajagini taminlashimizning asosiy vositalaridan biri bo`ladi.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining boshqa huquqiy fanlardan farqi

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi mustaqil fan tarmog`i sifatida boshqa huquqiy fanlardan o`ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi. Ana shu farqlarni eng avvalo Fuqarolik huquqi faniga nisbatan ko`rib chiqaylik. Chunki uzoq yillardan buyon olimlar o`rtasida bu ikki fanning farqi yuzasidan bahs ketadi. Olimlarning bir guruhi Xo`jalik huquqi mustaqil fan tarmog`i emas, u Fuqarolik huquqining tarkibini tashkil etadi deb hisoblasa, ikkinchi guruhi esa Xo`jalik huquqini alohida fan, deb qarash kerak deydi. Bu haqda biz shu bobning 2-paragrafida batafsilroq to`xtab o`tgan edik.

Xo`jalik huquqini huquq sohasining bir tarmog`i deb hisoblashga uning Fuqarolik huquqi va boshqa turdosh bo`lgan huquqlardan farqi asos bo`ladi. **Uning o`ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:** malumki Xo`jalik huquqi Fuqarolik huquqiga juda yaqin soha bo`lsada, u eng avvalo tushunchasi, predmeti, subyektlari orqali juda aniq farqlanadi.

Bu ikki fanning tushunchasidagi farqni olib ko`raylik. Fuqarolik huquqiga hozirgi davr talabini hisobga olgan holda professor I.B.Zokirov shunday tarif beradi: «Fuqarolik huquqi O`zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo`lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o`tish davrida fuqarolar va boshqa subyektlarning moddiy va manaviy ehtiyojlarini tobora to`liqroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni hamda mulkiy xarakterda bo`lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlashga qaratilgan huquqiy normalar yig`indisidan iboratdir»¹.

Ana shu tarifdan ham aniq ko`rinib turibdiki, Fuqarolik huquqi subyektlar o`rtasidagi mulkiy munosabatlarni va mulk bilan bog`liq bo`lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq sohasidir.

¹ Қаранг. И.Б.Зокиров. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ҳуқуқи.1-қисм. –Т.: Адолат, 1996-й.

Xo`jalik huquqi ham Respublikamizdagi huquq sohalaridan biri bo`lib, mamlakatimizning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga bosqichma-bosqich o`tib borishida, davlat va jamiyat, xo`jalik manfaatlarini hisobga olgan holda, xo`jalik subyektlari o`rtasidagi yuqoridan quyi (vertikal) va yon atrofdagi subyektlarga gorizontal) bo`ladigan xo`jalik munosabatlarni tartibga soluvchi, bozor sharoitida davlatning iqtisodga rahbarlik qilish chora-tadbirlarini belgilovchi huquqiy qoidalar yig`indisidan iboratdir.

Ana shu yuqorida berilgan tariflarga ko`ra, bu fuqarolik huquqi qoidalari aksariyat mulkiy munosabatlarni tartibga solib tursa, Xo`jalik huquqi qoidalari ham mulkiy munosabatlarga taalluqli.

Lekin fuqarolik huquqida munosabatlar shu munosabat ishtirokchilarining o`zaro teng va ixtiyoriyligi asosida kelib chiqsa, Xo`jalik huquqida subyektlar teng huquqli bo`lishi bilan birga idora etish, davlatning iqtisodga rahbarlik qilishiga asoslangan munosabatlarni ham tartibga solishga qaratiladi.

Demak, bu ikki fan bir biridan predmeti orqali ham tubdan farqlanadi. Jumladan, Fuqarolik huquqining predmeti taraflarning teng huquqliligiga asoslangan mulkiy munosabatlar bo`lsa, xo`jalik huquqida ham mulk bilan bog`liq munosabatlar salmoqli hissani tashkil etadi. Lekin mulkiy munosabatlar shu munosabat ishtirokchilarining teng huquqliligi bilan birgalikda biri ikkinchisiga itoat etishi, davlatning iqtisodga rahbarlik qilishi orqali ham kelib chiqadi.

Fuqarolik huquqining subyektlari bo`lib barcha fuqarolar hisoblansa, xo`jalik huquqining subyekti faqat tadbirkor sifatida davlat ro`yxatidan o`tgan fuqarolar bo`lishi mumkin.

Fuqarolik huquqining ham, xo`jalik huquqining ham subyekti bo`lib yuridik shaxslar hisoblanadi. Ammo yuridik shaxsning tashkil bo`lish, xo`jalik faoliyatini amalga oshirish va unga rahbarlik qilish jarayonlarida farqlanadi. Davlat fuqarolik munosabatlarida ikkinchi taraf bilan teng huquqli bo`lib qatnashsa, xo`jalik huquqida esa iqtisodga rahbarlikni amalga oshiruvchi subyekt bo`lib ishtirok etadi.

Fuqarolik huquqi bilan tartibga solinuvchi shartnoma munosabatlari asosan istemolchilarning moddiy ehtiyojini taminlashga qaratilgan bo`lib, uni ishlab chiqarish bilan aloqasi bo`lmasa, Xo`jalik huquqi shu tovarlarni ishlab chiqarish jarayonini ham tartibga solishda qo`llaniladi.

Ana shu jihatlari bilan xo`jalik huquqi mehnat huquqiga ham juda yaqin bo`lib ko`rinadi. Ammo ular bir-biridan farqlanadi. Xo`jalik huquqi subyektlar o`rtasidagi xo`jalik munosabatlarini tartibga solsa, mehnat huquqi esa ish beruvchi bilan xodimlarning mehnat shartnomasi asosida

munosabatlarini, ichki tartib qoidalarini, ish rejimini va shunga o`xshash mehnat shartnomasi bilan bog`liq boshqa munosabatlarni tartibga soladi.

Xo`jalik huquqining Mamuriy huquq fanidan farqi shundaki, Mamuriy huquqning predmeti mamuriyatning buyruq hamda ijro faoliyati bilan yani hokimiyat va itoat etish sohasidagi faoliyat bilan bog`liq munosabatdir. Bunday munosabat itoat etuvchi quyi organlarga va mansabdor shaxslarga o`z direktivalari orqali tasir etish, boshqarish, idora etish kabi hokimiyatni amalga oshirish bilan izohlanadi. Xo`jalik munosabatlarida esa buyruqbozlik faoliyatlari deyarli yo`q. Borlari ham bozor munosabatlari shakllanib borgani sari tobora uzoqlashib, barham topib, iqtisodiy munosabatlarga o`z o`rnini bo`shatib bermoqda. Shu sababli davlat iqtisodiyotga o`zining tegishli organlari orqali (soliq, imtiyoz, iqtisodiy sanksiya va h.k.) iqtisodiy tasir etish usullari bilan rahbarlikni amalga oshiradi.

Xo`jalik huquqi Moliya huquqi fanidan tubdan farqlanadi. Moliya huquqining predmetini moliya budjeti kirim-chiqimi (davlat daromadini sarflash va tashkil etish davlat rejasi) bilan bog`liq munosabatlar tashkil etsa, korxonalar va tadbirkorlarning daromad manbaini tartibga solish va ulardan qayta ishlab chiqarish muomalasida foydalanish kabilar Xo`jalik huquqining predmetini tashkil etadi. Tabiiyki, xo`jalik faoliyati ham daromadlarni tashkil etish va ularni sarf qilishning alohida qoidalaridan holi kelib chiqmaydi. Shu sababli, xo`jalik subyektlarining pul mablag`larining bir qismi harakatda bo`lishini taminlash Xo`jalik huquqi qoidalari bilan tartibga solinadi.

Xo`jalik subyektining daromadlaridan olinadigan soliqlarning budjetga kelib tushadigan davlat daromadi moliya huquqining predmetini tashkil etadi.

Shuningdek, xo`jalik huquqi konstitusiyaviy huquq, ekologiya va qishloq xo`jaligi huquqi bilan bog`liq munosabatlarda ham o`ziga xos xususiyatlari orqali butunlay farqlanadi.

Nazorat savollari:

1. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasiga tarif bering.
2. Bozor iqtisodiyotining shakllanishida xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining ahamiyati qanday?
3. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining predmeti nimalarni o`rgatadi?
4. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining tamoyillarini tasniflang.
5. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining boshqa huquqiy fanlardan farqini tushuntirib bering.

2 BOB. XO`JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQINING MANBAI

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi manbai tushunchasi

O`zbekiston Respublikasidagi huquq tizimining manbai bu vakolatli organlar tomonidan belgilangan tartibda qabul qilinadigan qonunlar va chiqariladigan huquqiy hujjatlardir. Ana shu qonunlar va huquqiy hujjatlar eng avvalo, O`zbekiston xalqining erkini, xohishini ifoda etadigan huquqiy qoidalar yig`indisidir. Har bir fan uchun ana shu qonunlarning va huquqiy hujjatlarning qaysi biri yoki uning qanday qoidasi manba ekanligini ajratib olish kerak bo`ladi. Ayniqsa, bu masala xo`jalik huquqi uchun muhimdir. Chunki, xo`jalik huquqiy normalarini yagona tizimga soluvchi alohida huquqiy hujjat hozircha yo`q. Lekin shunday bo`lsada, mustaqil respublikamizning vakolatli organlari tomonidan qabul qilingan qator qonunlar va huquqiy hujjatlar borki, ularning deyarli juda katta qismi bevosita xo`jalik huquqining manbai bo`la oladi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi barcha huquqlar qatori xo`jalik huquqining asosiy manbaidir. Eng avvalo, Konstitusiyaning 12-bobi jamiyatning iqtisodiy negizlari xususida belgilangan qoidalari xo`jalik huquqining manbai bo`lib hisoblanadi. Jumladan, Konstitusiyaning ana shu bobining 53-moddasida «Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O`zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat istemolchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan babbarobar muhofaza etilishini kafolatlaydi», - deb belgilangan.

Shu bilan birgalikda Konstitusiyada xususiy mulkning boshqa mulk shakllari bilan bir qatorda davlat himoyasida bo`lishi, mulkdorning mulkiga o`z xoxishicha egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi (Konstitusiyaning 54-moddasi), yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zahiralarning umummilliy boylik bo`lishi (Konstitusiyaning 55-moddasi) kabi moddalari xo`jalik huquqiga bevosita manba bo`lib hisoblanadi.

Bundan tashqari xo`jalik huquqining manbai bo`lib Respublikamiz Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan boshqa qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari hamda tegishli vakolatga ega bo`lgan idoralar tomonidan qabul qilingan huquqiy hujjatlar ham hisoblanadi. Xo`jalik huquqi manbai deb, xo`jalik subyektlari o`rtasida

kelib chiqadigan xo`jalik faoliyatiga oid munosabatlarni huquqiy tartibga soluvchi qonunchilik normalarining yig`indisiga aytiladi.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalarining turlari

Xo`jalik huquqi manbalari turlari bo`lib Konstitusiyaga muvofiq qabul qilingan qonunlar va belgilangan tartibda chiqarilgan boshqa huquqiy hujjatlar hisoblanadi. Ular O`zbekistonning shu kecha-yu kunduzdagi iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biri, bozorni tashkil etish, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini rivojlantirish va uni qonun bilan kafolatlashga qaratilgandir. Qachonki bozor munosabatlari qonunlar bilan kafolatlanmas ekan, o`z-o`zidan malumki tovar ishlab chiqarish ham, xizmat ko`rsatish ham ko`ngildagiday rivojlanmaydi, buning natijasida undan moddiy manfaatdor bo`lishi ham susayadi, mulkdorlar sinfi shakllanmaydi. Bu o`z navbatida mustaqil davlatimizning iqtisodiy taraqqiyotiga to`squinlik qiladi. Aholining moddiy va maishiy farovonligi taminlanishini qiyinlashtiradi. Shu sababli respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarini borgan sari rivojlantirib borishga va uning taraqqiyotini qonun bilan kafolatlashga alohida etibor berilayapti. Ayniqsa, O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksini qabul qilinishi amalga kiritilishi bu borada muhim voqea bo`ldi.¹

Malumki, Fuqarolik kodeksining mulk huquqi, majburiyat huquqi, mulkning bir shaxs egaligidan ikkinchi shaxs egaligiga o`tishiga qaratilgan shartnomalar xususidagi qoidalari bevosita bozorni tashkil etishga, uni tovarlar va xizmatlar bilan to`ldirishga, xo`jalik subyekting bozor munosabatlarida erkin ishtirok etishini taminlashga qaratilgan.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar, majburiyat huquqi bo`limlari bevosita xo`jalik huquqiga doir bo`lgan qoidalarni o`zida mujassamlashtirgan. Mulkning mulkdor qo`lida bo`lishining faqat o`zigina bozor iqtisodiy munosabatlarini to`liq shakllantirmaydi, albatta.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari mulkdorlarning va mulkning bo`lishi bilan birga, shu mulkning ko`payishi bilan ularni ayribosh qilish bilan, mulkdorlarga xizmat ko`rsatish, bozor infrastrukturasi shakllanishi bilan birgalikda rivoj topadi. Ayniqsa Fuqarolik kodeksining majburiyatlarning ayrim turlarini tashkil etgan shartnomalarga oid qoidalari bu borada muhim ahamiyatga ega bo`ladi. Jumladan, mahsulot

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. –Т.: Адолат, 1996-й.

yetkazib berish, qishloq xo`jalik mahsulotlarini xarid qilish kontraktasiya shartnomalari respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarining bosqichma-bosqich shakllanib borishi bilan birga butunlay yangi munosabatga aylanadi. Bu shartnomalarni tuzish va ijro etish yuzasidan bo`ladigan davlat reja topshiriqlari, mamuriy buyruqbozlik asosida tovarlarni taqsimlash kabi cheklashlar butunlay olib tashlanadi.

Ana shunga o`xshash mulk ijarasi, lizing, pudrat, qurilish pudrati, tashish, kredit, hisob-kitob va shunga o`xshash xo`jalik subyektlari ishtirokida tuziladigan shartnomalarga oid qoidalar bevosita xo`jalik huquqiga manba bo`ladigan qoidalardir.

Xo`jalik huquqining manbai bo`lib, O`zbekiston Respublikasining Havo kodeksi,¹ Xo`jalik prosessual kodeksi² ham hisoblanadi. Havo kodeksida aeroportlar, havo transporti orqali tashish, korxonalar, tashkilot, muassasa va fuqarolarga bir martalik buyurtma asosida shartnomaga muvofiq xizmat ko`rsatishga doir qoidalar belgilangan. Xo`jalik prosessual kodeksi esa bevosita xo`jalik subyektlari o`rtasida va tadbirkorlar ishtirokidagi mulkiy nizolarni xo`jalik sudlari tomonidan hal qilishda qo`llaniladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan bir qator qonunlar xo`jalik huquqining manbai hisoblanadi. Bu qonunlarning aksariyati bozor munosabatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ulardan bir guruhi mulk bilan bog`liq munosabatlarga doirdir. Jumladan, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini qonuniy kafolatlashga qaratilgan mulkchilik to`g`risida: «Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida»³, «Ijara to`g`risida»⁴, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»⁵ va boshqa shunga o`xshash bir qator qonunlar qabul qilingan.

Qabul qilingan qonunlarning bir guruhi bozor iqtisodiyoti sharoitida xo`jalik subyektlarining huquqiy holatiga bag`ishlangan. Bunga misol sifatida O`zbekiston Respublikasining «Masuliyati cheklangan hamda qo`shimcha masuliyatli jamiyatlar to`g`risida»⁶, «Bank va banklar faoliyati to`g`risida»⁷, «Dehqon xo`jaligi to`g`risida»⁸, «Fermer xo`jaligi

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил 6 сон 247-моддаси.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил 10 сон 371-моддаси.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 йил, Н 1, 43-модда; 1993 йил, Н 5, 236-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил, №9, 329-модда

⁵ Халқ сўзи. 2001 й. 22 январ.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 йил, Н 1, 10-модда

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, Н 5-6, 54-модда

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, Н 5-6, 88-модда

to`g`risida»¹, «Birja va birjalar faoliyati to`g`risida»² va boshqa qonunlarni qonunlarni ko`rsatib o`tish mumkin.

Bundan tashqari bozor iqtisodiyoti munosabatlarini kafolatlashga qaratilgan: «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida»³gi, «Tovar belgilari, tovar kelib chiqish joy nomi to`g`risida»⁴gi, «Standartlashtirish to`g`risida»⁵gi, «Meterologiya to`g`risida»⁶gi, «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlash to`g`risida»⁷gi, «Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy huquqiy bazasi to`g`risida»gi qonunlari bu sohada muhim ahamiyatga ega bo`ladi.

Xo`jalik huquqi manbalari turlaridan birini O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qarorlar tashkil etadi. Bunga misol sifatida O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning 1995 yil 31 avgustidagi «Ayrim korxonalar va molmulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning bazi masalalari haqida»gi qarorini keltirib o`tishimiz mumkin. Bu qaror bilan xususiylashtirilishi mumkin bo`lmaydigan mulk obyektlari sanab ko`rsatiladi. Ayniqsa, xo`jalik huquqining yangi sharoitlarda bozor iqtisodiyoti munosabatlari bilan birga rivojlanishida Prezidentimiz tomonidan qabul qilingan Farmonlar ham muhim ahamiyatga ega bo`lib hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi 94-moddasida, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Konstitusiya va qonunlarga asoslanib, ularni ijro etish yuzasidan Respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo`lgan Farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi, deb belgilangan. Bunga misol 1999 yil 28 iyundagi «Moliya xo`jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o`zlarining ustav jamg`armalarini shakllantirmagan korxonalarni tugatish tartibini soddalashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi, 1999 yil 23 iyuldagi «Korxonalar bankrotligi va sanatsiya mexanizmini takomillashtirish to`g`risida», 2000 yil 2 avgust «O`zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo`mitasini tashkil etish to`g`risida»gi, 2005 yil 14 iyundagi «Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo`nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to`g`risida», 2005 yil 14 iyundagi

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004 йил, 40-41-сон, 433-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, Н 9-10, 171-модда;

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, Н 2, 54-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, №9-10, 178-модда

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, Н 2, 46-модда

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, Н 2, 48-модда,

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, Н 2, 50-модда

«Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2005 yil 20 iyundagi «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2005 yil 24 iyundagi «Tadbirkorlik subyektlarining xo'jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish to'g'risida» gi Farmonlarini ko'rsatish mumkin.

Xo'jalik huquqining manbalaridan yana biri O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi chiqaradigan normativ hujjatlardir. O'zbekiston Respublika Konstitusiyasining 98-moddasida belgilanganidek, Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi. Ushbu qarorlarda xo'jalik huquqi subyektlarining huquqiy holati, ularning mulk huquqi va bozorni tashkil etish, tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq faoliyatlarni tashkil etish, rivojlantirishning chora-tadbirlari belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlariga misol tariqasida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

2000 yil 2 avgust «O'zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida», 2000 yil 14 avgust «Ijtimoiy muhim oziq-ovqat tovarlarini import qilish va sotishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida», 2002 yil 20 avgustdagi «Lisenzialashni bekor qilish hamda istemol tovarlarni olib kelish va ularni ichki bozorda sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2005 yil 9 avgust O'zbekiston Respublikasining xo'jalik yurituvchi subyektlari tomonidan xorijiy mamlakatlardagi ular tashkil etgan savdo uylari, vakolatxonalar, korxonalar orqali, shuningdek O'zbekiston Respublikasi savdo-sanoat palatasining xorijiy mamlakatlardagi savdo-investisiya uylari orqali olib chiqilayotgan tovarlarni bojxonada rasmiylashtirish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida qarorlari.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi vazirliklari va davlat qo'mitalari o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan huquqiy hujjatlari ham xo'jalik huquqi manbasi sifatida ko'riladi. Ayniqsa, mahalliy hokimiyat va idora etish organlari o'z hududi doirasida kuchda bo'ladigan huquqiy hujjatlar ham bu borada muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 111-moddasida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasa,

tashkilotlar o`rtasidagi, shuningdek tabdirkorlar o`rtasidagi iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo`jalik nizolarini hal etish Oliy xo`jalik sudi va xo`jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi deb ko`rsatilgan. Xo`jalik sudlarida ko`rilgan ishlarning to`g`ri va aniq hal etilishi yuzasidan sud amaliyotini umumlashtirib Oliy xo`jalik sudi plenumida qarorlar qabul qilinadi. Bunday qarorlar xo`jalik huquqi uchun manba bo`lmasada, qonunlarni xo`jalik sudlari tomonidan to`g`ri tatbiq etib, xo`jalik nizolarini tez va to`g`ri hal etishda muhim qo`llanma vazifasini o`taydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xo`jalik sohasida normativ hujjatlarni qabul qilish vakolati berilgan organlarning juda ko`pligiga ishonch hosil qilish mumkin. Bu organlar xo`jalik sohasida hozirgi kunda qabul qilinayotgan normativ hujjatlar muayyan tizimiga ega emas. Shu bilan birga qabul qilinayotgan normativ hujjatlarda takrorlanish, birini ikkinchisiga nisbatan zid qoidalarini ham uchratish mumkin.

Bu esa bir xil xo`jalik munosabatini huquqiy tartibga solishda chalkashliklarni kelib chiqishiga sabab bo`ladi. Ushbu muammo yechimi quyidagilarni talab etadi:

birinchidan, xo`jalik sohasidagi qonunchilikni muayyan tizimga keltirish qonunlarni qo`llashda qulaylik yaratadi;

ikkinchidan, bu sohadagi normativ xujjatlarning o`zaro bog`liqligini, ularni qo`llashda asosiy qonun bilan alohida normativ hujjatlarni aniq bir xildaligini taminlaydi;

uchinchidan, quyi organlar tomonidan chiqarilgan normativ hujjatlarni yuqori turuvchi organlar tomonidan chiqarilgan normativ hujjatlarga muvofiqliligi taminlanadi;

to`rtinchidan, xo`jalik qonunchiligida umumiy qismning ishlab chiqilishi xo`jalik qonunchiligi asosiy tamoyillariga asoslangan holda maxsus qism qoidalari ishlab chiqiladi. Natijada asosiy va maxsus qismning yagonaliligiga erishiladi, shuningdek normativ hujjatlarning behuda ko`payishining oldini oladi.

Yuqoridagi qayd etib o`tilgan muammolarning hal etilishi xo`jalik qonunchiligini yagona tizimga keltirib uni kodifikasiyalashtirish orqali o`z yechimini topishi mumkin.

Bu kodeksning qanday nomlanishi masalasi asosiy muammo emas. U «Xo`jalik kodeksi», «Tijorat kodeksi», «Tadbirkorlik kodeksi» yoki boshqacha nomlanishi mumkin.

Xo`jalik qonunchiligini kodifikasiyalashtirilishi xo`jalik munosabatlarini huquqiy tartibga solinishida alohida ahamiyatga ega

bo`ladi. Xususan, bu xo`jalik munosabatlari subyektlariga qonunlardan foydalanishlarida qulaylik yaratadi. Shu bilan birga xo`jalik sudlari xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasidagi xo`jalik nizolarini hal qilishlarida ham, qonunlarni ham bir yo`sinda qo`llanilishiga erishiladi.

Nazorat savollari:

1. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalarining qanday turlarini bilasiz? Ularning ahamiyati qanday?

2. Xo`jalik faoliyati sohasida normativ hujjatlar qabul qilish vakolati berilgan organlarni ayting.

3. Oliy Xo`jalik sudi Plenumi qarorlari xo`jalik huquqi uchun manba bo`la oladimi?

3 BOB. XO`JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQIY MUNOSABATLAR

Xo`jalik (tadbirkorlik) huuquqiy munosabatlar tushunchasi, belgilari va tarkibiy qismlari

Malumki ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solinadigan qismi huquqiy munosabatlarni tashkil qiladi. O`z navbatida huquqiy munosabat o`zaro subyektiv huquq va majburiyatlar bilan bog`liq bo`lgan shaxslar o`rtasidagi huquq normalari va muayyan yuridik faktlar asosidagi aloqa hisoblanadi.

Xo`jalik huquqiy munosabatlar deganda, xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan, tijorat hamda notijorat tUSDagi xo`jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish borasida xo`jalik yurituvchi subyektlar ishtirokida yuzaga keladigan va xo`jalik xuquqiy normalari bilan tartibga solib turiladigan munosabatlar tushuniladi. Xo`jalik huquqiy munosabatlar birinchidan, ijtimoiy tUSDagi munosabat, ikkinchidan, bunday munosabatlar xo`jalik yurituvchi subyektlarning o`zaro huquqlar va yuridik majburiyatlar vositasidagi aloqalari, uchinchidan, bunday munosabatlar irodaviy bo`lsa, to`rtinchidan, xo`jalik huquqi normalarida davlat irodasi va manfaatlari aks ettirilganligi uchun davlat ularning bajarilishini nazorat qiladi va qo`riqlaydi.

Xo`jalik xuquqiy munosabat ishtirokchilari aksariyat hollarda o`zlariga tegishli mulkka egalik qilish, foydalanish, uni tasarruf etishda muayyan mustaqillikka ega bo`lib, bir-birlariga nisbatan teng huquqli shaxslar hisoblanadilar. Bundan tashqari, xo`jalik huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning huquqlari buzilgan taqdirda, bu huquqlar odatda sudga ariza yoxud davo ariza taqdim qilish yo`li bilan himoya qilinadi.

Har bir huquq sohasining huquqiy munosabatlari o`ziga xos subyektiga, obyektiga va munosabat mazmunini belgilovchi subyektiv huquq va majburiyatlariga ega. Gap xo`jalik huquqi to`g`risida ketar ekan, iqtisodiy muomala ishtirokchilarining o`zaro huquqiy aloqadorligi mano va mazmunini aniq belgilash maqsadida lozim darajada xo`jalik huquqiy munosabatlarning barcha yuqoridagi kabi muhim toifalarini (kategoriyalarini) chuqur tadqiq etish fan oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi¹. Haqiqatan, xo`jalik huquqiy munosabatlar tabiati

¹ Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. Курс лекции. -М.: БЕК, 1994. 34-6.

xilma-xil hisoblanganligi uchun ham, uning tushunchasi va vujudga kelishi haqidagi fikrlar adabiyotlarda turli-tumandir.

Xo`jalik huquqi korxonalar va tashkilotlar o`rtasida vujudga keladigan xo`jalik faoliyatini tartibga solish va amalga oshirishda, ularning bo`linmalari o`rtasida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Bu munosabatlar xo`jalik munosabatlari bo`lib, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladi, lekin ishlab chiqarish jarayonida nafaqat xo`jalik, balki shu bilan birga mehnat munosabatlari yoki fuqarolarning tobora oshib borayotgan moddiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan boshqa munosabatlar ham vujudga keladi. Takidlash joizki, xo`jalik huquqining predmetini ishlab chiqarish munosabatlarining hammasi emas, balki faqat bir qismi, u ham bo`lsa xo`jalik munosabatlari tashkil etadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan xo`jalik faoliyati turli mulkchilikka asoslangan subyektlar o`rtasida yuzaga kelmoqda. Bu sohada vujudga keladigan xo`jalik munosabatlari o`z ichiga nafaqat mulkiy yoki shaxsiy munosabatlarni, balki korxonalar va tashkilotlarni, ularning bo`linmalari faoliyatini tashkil etish, boshqarishdek muhim jihatlarni ham qamrab oladi. Bu esa, xo`jalik faoliyatini amalga oshirishda vujudga keladigan gorizontalar xo`jalik munosabatlari bilan birga uni boshqarishda yuzaga keladigan vertikal xo`jalik munosabatlariga ham taalluqli bo`ladi. Xo`jalik huquqiy munosabatlar elementlari shu munosabat subyektlari, obyektlari va uning mazmunidan iborat bo`ladi.

Xo`jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari bo`lib ana shu munosabatlarda qatnashuvchi shaxslar hisoblanadi. Bular yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan korxonalar va tashkilotlar, shuningdek ularning bo`linmalari hisoblanadi.

Agar biz xo`jalik huquqiy munosabatlarining subyektlari xususidagi olimlarning adabiyotlarda berilgan fikrlariga etibor beradigan bo`lsak, bu borada V.V.Laptevning qarashlari bir muncha diqqatni o`ziga jalb etadi. Uning fikricha, xo`jalik faoliyati ishtirokchilari korxonalar, tashkilotlar, ishlab chiqarish birlashmalari va boshqa xo`jalik organlari hisoblanadi. Ular bir vaqtning o`zida xo`jalik huquqining subyektlari va xo`jalik munosabatlarining ishtirokchilari bo`lib ham hisoblanadi¹. Professor V.V.Laptev 80-yillardagi iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib ana shu fikrini aytgan. Hozir esa bozor munosabatlari xo`jalik huquqiy munosabatlarni ham va uning ishtirokchilari subyektlarining tarkibini juda ham o`zgartirib

¹ Лаптев В.В. Экономика и право. –М., 1981 й.

yubordi. Shunga ko`ra, xo`jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari qatoriga barcha turdagi korxonalar, jumladan fuqarolarning xususiy mulkiga asoslangan (jamoalar, oilalar) korxonalar, ishlab chiqarish kooperativlari, aksiyadorlik jamiyatlari, masuliyati cheklangan jamiyat, o`zga xo`jalik jamiyatlari yoki shirkatlari, shuningdek dehqon xo`jaliklari, fermer xo`jaliklari va boshqalar kiradi. Xo`jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari faqat shular bilan cheklanib qolmaydi, balki bozor munosabatlari kundan kunga rivojlanib, takomillashib borar ekan, bu jarayon tadbirkorlarning o`zga tarzdagi guruhlarining yuzaga kelishiga va ularning fuqarolik muomalasiga yanada ko`proq jalb etilishiga olib keladi. Xo`jalik munosabatlarining yana bir muhim subyekti mavjudki, u ham bo`lsa yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslar hisoblanadi.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asoslari O`zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»gi 2000 yil 25 mayda qabul qilingan qonunda¹ o`z aksini topgan.²

Xo`jalik huquqiy munosabatlarining subyektlari bo`lishlari uchun tadbirkor fuqarolar huquq va muomala layoqatiga ega bo`lishlari lozim.

Tadbirkor fuqarolarning huquq layoqati ularning tug`ilishi bilan paydo bo`ladi va vafot etishi bilan bekor bo`ladi. Ularning to`la muomala layoqati 18 yoshga etishi bilan boshlanadi, ammo ayrim hollarda tadbirkor sifatida ro`yxatdan o`tkazilgan 16 yoshga to`lgan voyaga yetmagan shaxs qonunda ko`rsatilgan asoslarda to`la muomala layoqatiga ega deb hisoblanishi mumkin (FKning 28-moddasi).

Xo`jalik huquqiy munosabatlarning subyekti bo`lgan korxonatashkilotlar va boshqa yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati ular davlat ro`yxatidan o`tkazilgandan boshlab vujudga keladi.

Xo`jalik huquqiy munosabat obyektida deb – xo`jalik huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va majburiyatlari nimaga qaratilgan bo`lsa shunga aytiladi.

Xo`jalik huquqiy munosabatlarning obyekti, *birinchidan*, ashyolar, pul va qimmatli qog`ozlar, o`zga mol-mulklar, *ikkinchidan*, subyektning sodir etishi shart bo`lgan harakatlari, *uchinchidan*, huquq subyektining

¹ Халқ сўзи, 2000 йил, 15 июн.

² Хўжалик ҳуқуқининг субъекти сифатида юридик шахс тuzмасдан тadbirkorlik фаолияти билан шуғулланадиган jismoniy шахсларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисида кейинги параграфларда батафсил тўхталинади.

faoliyati, *to`rtinchidan*, xo`jalik faoliyatida foydalaniladigan nomulkiy nematlar (firma nomi, tovar belgisi, tijorat siri va boshqalar) hisoblanadi.

Xo`jalik huquqi bilan tartibga solinadigan **ashyoviy** munosabatlar ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash, taqsimlash va istemol qilish bilan bevosita bog`liqdir. Ishlab chiqarish bilan bog`liq bo`lmagan, shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan ashyolar xo`jalik huquqiy ashyoviy munosabatlarning obyekti bo`la olmaydi.

Harakatlar deganda, misol uchun fuqaro va tashkilotlarga ko`rsatiladigan xizmatlarni tushunish mumkin. Bunday xizmatlar xo`jalik huquqi bilan tartibga solinadigan huquqiy munosabatlarning obyekti hisoblanadi. Talab qilish huquqiga ega bo`lgan fuqaro yoki tashkilotlarning talablari zimmasiga majburiyat olgan shaxslarning hatti-harakatlari bilan qanoatlantiriladi. Masalan, mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo`yicha mahsulot yetkazib berish bilan bog`liq hatti-harakatning amalga oshirilishi va boshqalar.

Xo`jalik huquqiy munosabatlarning obyekti sifatida **subyektning mutlaq faoliyati** alohida o`rin tutadi. Mazkur munosabat obyektini shunday tushunmoq lozimki, xo`jalik subyektlari o`z xo`jalik faoliyatini qonunga muvofiq yuritadi va boshqa barcha shaxslar uning xo`jalik faoliyatini yuritishiga to`sqinlik qilishi taqiqlanadi.

Xo`jalik huquqiy munosabatlar obyektlarining yana biri xo`jalik faoliyatida foydalaniladigan **nomulkiy nematlar**, yani firma, tovar belgisi, tijorat siri va boshqalar hisoblanadi. Bunday nematlardan subyektlarning erkirovasidan tashqari hech bir shaxs foydalanishga, tovar ishlab chiqariladigan nomni o`zgartirishga, tijorat siri xususida axborot olishga haqli emas.

Xo`jalik huquqiy munosabatlarining **mazmunini** munosabatda ishtirok etuvchilarning subyektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi. Subyektiv huquq deganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli bo`lgan huquq tushuniladi. Subyektiv huquq obyektiv huquq normalari, yani davlat tomonidan o`rnatilgan tartib qoidalar asosida vujudga keladi va ularga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Subyektiv huquq shaxsga o`z xohishini erkin amalga oshirish imkoniyatini beradi. Masalan, fuqaro xususiy mulk asosida ashyodan foydalanishga yoki uni qonun hujjatlariga zid bo`lmagan tarzda o`z ixtiyoricha tusarruf qilishga haqli bo`ladi. Bundan tashqari, subyektiv huquq shaxsning boshqalardan o`z huquqlarini buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining subyektiv huquqi bir tomondan, o`z mulkini egallash, foydalanish va tasarruf etish bilan bog`liq

huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u subyektiv huquq egasi sifatida o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Xo'jalik huquqiy munosabatlarning mazmunini huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlar ham tashkil etadi.

Majburiyat fuqarolik huquqiy munosabat bo'lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi, kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilishga huquqiga ega bo'ladi. Bir shaxsda subyektiv huquqning bo'lishi, boshqa birovda bu huquqqa yarasha, albatta majburiyat bo'lishini taqozo qiladi va aksincha, har qanday majburiyat uni bajarishni talab qilishga haqli bo'lgan shaxsning mavjud bo'lishini bildiradi. Chunonchi, mulk egasi o'ziga qarashli mol-mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'lish bilan bir qatorda u boshqa har qanday shaxsdan bu huquqlardan foydalanishda to'sqinlik qilmasliklarini talab qila oladi.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asosi sifatidagi **yuridik faktlar** muhim rol o'ynaydi. Yuridik faktlar deb, fuqarolik huquqi va majburiyatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishiga qaratilgan harakatlar tushuniladi. Shunday ekan, boshqa huquq normalari singari xo'jalik huquqi normalari ham o'z-o'zidan xo'jalik huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Xo'jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi malum holatlar bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 8-moddasida fuqarolik huquq va burchlarning vujudga kelish asoslari o'z ifodasini topgan bo'lib, bular bevosita xo'jalik huquqi va majburiyatlarini vujudga kelish asosi ham hisoblanadi. Fuqarolik Kodeksida ko'rsatilganidek, fuqarolik huquqi va burchlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslardan, shuningdek fuqarolik va yuridik shaxslarning, garchi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo'lmasada, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuniga ko'ra fuqarolik huquqi va burchlarini keltirib chiqaradigan harakatlardan vujudga keladi.

Xo'jalik huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to'g'ridan-to'g'ri nazarga tutilgan, shuningdek huquqiy normalarda nazarda tutilmagan bo'lsada, lekin xo'jalik qonun hujjatlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan faktlar mavjud bo'lishi lozim. Xo'jalik huquqiy munosabatlarni vujudga

keltiradigan, o`zgartiradigan va bekor qiladigan asoslar sifatida ko`rilgan yuridik faktlar to`rt guruhga: **mamuriy hujjatlar, yuridik hatti-harakatlar, hodisalar va boshqa harakatlarga bo`linishi mumkin.**

Mamuriy hujjat xo`jalik huquqiy munosabatlarni belgilash, o`zgartirish yoki bekor qilish to`g`risida davlatning boshqaruv organlari tomonidan chiqariladigan huquqiy hujjatlardir.¹ Bunga misol qilib davlat tasarrufidagi korxonalarni xususiy mulkka aylantirishda kim oshdi savdosi orqali yutib chiqqan shaxsga shu mulkka egalik huquqini beradigan davlat dalolatnomasi (order), yoki ayrim faoliyat bilan shug`ullanishga ruxsat berish to`g`risidagi lisenziyani ham mamuriy hujjatlar qatoriga qo`shish mumkin.

Yuridik hatti-harakatlar deganda, muayyan huquqiy oqibatni tug`dirishga qaratilgan hatti-harakatlar tushuniladi yoki oqibatlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan malum hatti-harakatlar ham yuridik manodagi xatti-harakatlar hisoblanadi.

Hodisalar deb, xo`jalik huquqiy munosabat subyektlarining erklaridan tashqari sodir bo`ladigan faktlarga aytiladi. Hodisalar faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi. Masalan, tabiiy ofat yuz berib, yong`in bo`lgan taqdirda, sug`urta organi jabr ko`rgan shaxs zararini sug`urta haqidagi huquqiy qoidalarga binoan to`lashga majbur bo`ladi.

Harakatlar deb, xo`jalik huquqiy munosabatlarida qatnashuvchi shaxslarning erk irodasi bo`yicha vujudga keladigan yuridik faktlarga aytiladi. Bu tarzdagi faktlar o`z navbatida ikki turga, **birinchisi, huquq yo`l qo`ygan, ikkinchisi, huquq yo`l qo`ymaydigan** harakatlarga bo`linadi. Huquq yo`l qo`ygan harakatlar jumlasiga tuzilishi qonun bilan taqiqlanmagan bitimlar tuzilishini misol qilib keltirish mumkin. Bitimlar tashkilot va fuqarolarning xo`jalik huquqlarini yoki burchlarini belgilash, o`zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo`lib, muayyan oqibatlarni tug`dirishga qaratiladi.

Huquq yo`l qo`ymaydigan harakatlar qonun bilan taqiqlangan harakatlar bo`lib, bular ikki ko`rinishda **birinchisi**, boshqa subyektlarga zarar yetkazishda, **ikkinchisi** mulkni asossiz olish yoki asossiz tejash bilan bog`liq bo`lgan harakatlarda namoyon bo`ladi.

Zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarga binoan zarar ko`rgan xo`jalik o`ziga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo`lgan xo`jalikdan o`zining avvalgi holatining tiklanishi yoki ko`rilgan zararining

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. 1-қисм, –Т.: Адолат, 1996., 31-бет.

qoplanishini talab qila oladi. Mazkur majburiyat subyekti bo`lib xo`jalik subyektiga zarar yetkazgan javobgar shaxs hisoblanadi. Bunday shaxslar xo`jalik huquqiy munosabat subyektlari bo`lib, ular turli mulk shakliga asoslanib faoliyat ko`rsatadigan korxonalar, muassasa va tashkilotlar bo`lishi mumkin.

Qonun hujjatlarida yoki bitimda belgilangan asoslarsiz boshqa shaxs (jabrlanuvchi)ning hisobidan mol-mulkni egallab olgan yoki tejab qolgan shaxs (qo`lga kirituvchi) asossiz egallab olingan yoki tejab qolingan mol-mulkni (asossiz orttirilgan boylikni) jabrlanuvchiga qaytarib berishi shart bo`ladi. Qonunda to`g`ridan-to`g`ri nazarda tutilganligi sababli quyidagilar asossiz orttirilgan boylik sifatida qaytarib berilmaydi:

- ijro etish muddati to`lgunga qadar majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mol-mulk, agar majburiyatda boshqacha hol nazarda tutilgan bo`lmasa;

- davo muddati o`tganidan keyin majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mol-mulk;

- ish hajmi va unga tenglashtirilgan to`lovlar, pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar, hayot yoki sog`liqqa yetkazilgan zarar tovonlari, alimentlar va fuqaroga turmush kechirish vositasi sifatida berilgan boshqa pul mablag`lari, uning tomonidan vijdensizlik qilinmaganda va hisob-kitobda xato bo`lmaganda;

- mavjud bo`lmagan majburiyatni bajarish uchun berilgan pul summalari va boshqa mol-mulk, agar qo`lga kirituvchi mol-mulkni qaytarishni talab qilayotgan shaxsning majburiyati yo`qligini bilganligini yoxud mol-mulkni xayriya maqsadlarida berganligini isbotlasa. (FK-ning 1030-moddasi)

Bunday tarzdagi majburiyat quyidagi o`ziga xos belgilar bilan xarakterlanadi, **birinchidan**, bu majburiyat xo`jalik huquqiy munosabatlar subyektlari bo`lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o`rtasida vujudga kelib, buning natijasida bir tomonning mol-mulki ikkinchi tomonning mol-mulki kamayishi hisobiga ortadi. Masalan, olingan mahsulot uchun ikki marta haq olgan tashkilotning pul mablag`lari, yanglishish natijasida ortiqcha haq to`lagan tashkilot mablag`larining kamayishi hisobiga ortadi, **ikkinchidan**, mulkning olinishi yoki tejalishi uchun qonuniy yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo`lmasligi kerak. Agar mulk shartnoma shartlarini buzgan holda olingan bo`lsa, masalan, sifati past mahsulot uchun yuqori navli mahsulot narxida korxonalar haq olgan bo`lsa, asossiz olingan ortiqcha haq shartnoma shartlarini buzganligi uchun belgilangan qoidalar bo`yicha korxonadan undirib

olinishi mumkin, **uchinchidan**, mulk asosan yanglishish, xatolik bilan olinadi yoki tejaladi. Masalan, bir tashkilotga tegishli mahsulot xatolik bilan boshqa bir tashkilotga yuborilishi yoki hisobda yanglishish hollari bo`lishi mumkin va h. k. Demak, yuqorida ko`rsatib o`tilgan yuridik faktlar xo`jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelishiga asos bo`ladi.

Xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlarning turlari hamda tasnifi va ularning vujudga kelish asoslari

Xo`jalik huquqiy munosabatlarni bozor iqtisodiyoti sharoitidagi mazmuni, obyektiga qarab bir necha turlarga ajratish mumkin. Chunonchi:

-mutlaq ashyoviy huquqiy munosabatlar;

-mutlaq-nisbiy ashyoviy huquqiy munosabatlar (xo`jalik yuritish, operativ boshqarish);

-o`z xo`jalik faoliyatini yuritish bo`yicha mutlaq huquqiy munosabatlar;

-nomulkiy huquqiy munosabatlar;

-nisbiy huquqiy munosabatlar;

Mutlaq ashyoviy huquqiy munosabatning obyekti ashyo hisoblanib, bu tarzdagi munosabatlar uchun xarakterli xususiyat shundan iboratki, subyekt qonun yo`l qo`ygan asoslarda o`zining mulkka bo`lgan huquqini, yani egalik, foydalanish va tasarruf etish bo`yicha xulq-atvorini belgilovchi harakatni amalga oshiradi.¹

Xo`jalik huquqi bilan tartibga solinadigan ashyoviy munosabatlar ishlab chiqarish, tovar ayriboshlash, taqsimot va ishlab chiqarish istemol bilan chambarchas bog`liqdir. Ishlab chiqarishdan tashqaridagi, shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan predmetlar xo`jalik huquqiy ashyoviy munosabatlar obyekti bo`la olmaydi. Masalan, savdo tashkilotlari tomonidan aholiga sotish uchun olingan tovarlar mulk huquqi obyekti bo`lib hisoblanadi. Bu tarzdagi mol-mulk fuqaro egaligiga o`tishi bilan fuqarolik huquqi qoidalari bilan tartibga solinadigan fuqaro mol-mulki obyektiga aylanadi.

Mutlaq-nisbiy ashyoviy huquqiy munosabatlar jumlasiga xo`jalik yuritish va operativ boshqarishni kiritish mumkin. Bundan tashqari, umrbod meros qilib qoldiriladigan mulk, xo`jalik faoliyatini yurgizish

¹ Тadbirkorlik хуқуқи: (Умумий қисм): Дарслик (Тахририят хайъати: Ҳ.Раҳмонкулов, **С.К.Рўзиназаров**, М.Ниёзов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: **С.К.Рўзиназаров**. –Т.: «Консаудтинформ», 2002. 47-бет., Мартемиянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. Курс лекции. -М.: БЕК, 1994. 40-бет.

uchun ijara va boshqa tartibda mulkka ega bo`lishlik munosabatlarini kiritish mumkin. Bunday mulkdorlar munosabati mutlaq nisbiydir. Chunki, bu munosabat subyektlari o`zlarining mulkiy huquqlarini o`zgalarning erkisiz amalga oshira olmaydi, ular mulk egasi bilan nisbiy huquqiy munosabatda bo`lib, ushbu mulklarni egallaydi, foydalanadi va tasarruf etadi.

O`z xo`jalik faoliyatini yuritishdagi mutlaq huquqiy munosabatlar subyekt o`z faoliyatini erkin yuritishda vujudga kelib, mazkur faoliyat munosabat obyekti sifatida maydonga chiqadi. Bunda xo`jalik yuritishni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiradigan shaxs uchun majbur shaxs bo`lmaydi. Boshqa barcha shaxslar xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirayotgan subyekt faoliyatiga to`sqinlik qilmasliklari lozim bo`ladi. Bunga misol qilib, o`z xo`jalik faoliyatini yuritayotgan xo`jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotning bahosini belgilashi, tannarxini shakllantirishi, belgilangan normativ hujjatlarga binoan sanitariya, gigiyena, ekologik, yong`inga qarshi talablar bo`yicha va o`zga faoliyatlarni amalga oshirishda vujudga keladigan mutlaq huquqiy munosabatlarni keltirish mumkin. Mabodo, xo`jalik yurituvchi subyekt belgilangan tartibga xilof ish tutsa, vakolatli davlat organi yo`l qo`yilgan huquqbuzarlikni bartaraf etish bilan bog`liq hatti-harakatni amalga oshirishi, jumladan zararlarni undirishni talab qilishi mumkin. Bunday holda vujudga keladigan munosabatlar albatta nisbiy xarakterda bo`ladi.

Nomulkiy huquqiy munosabatlar xo`jalik yurituvchi subyektlar o`z faoliyatlarida foydalanadigan nomoddiy nematlar, xususan, firma nomi, tovar belgisi, xizmat ko`rsatish belgisi, tovar ishlab chiqarilgan joy nomi, tijorat siridan foydalanishda, shuningdek ishchanlik obro`sini himoya qilish kabi jarayonlarda vujudga keladigan munosabatlar hisoblanadi. Bular kabi nomulkiy huquqlarni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar mutlaq bo`lib hisoblanadi, chunki bunday nematlarga nisbatan xo`jalik yurituvchi subyektning mutlaq huquqi qonun bilan etirof etilgan va bu kabi mutlaq huquq obyekti bo`lgan intellektual faoliyat natijalari va o`ziga xos vositalaridan uchinchi shaxslar huquq egasining roziligi bilangina foydalanishlari mumkin, xolos.

Nisbiy huquqiy munosabatlar avvalo, majburiyatda namoyon bo`lib, bunda ikki yoki undan ortiq shaxslar o`zaro huquq va majburiyat sohiblari bo`ladi. Bu yerda biz kreditor va qarzdor o`rtasidagi majburiyatda nisbiy munosabatlarni ko`ramiz, ammo har doim ham nisbiy huquqiy munosabatlar majburiyat huquqiy munosabatlari shaklida

bo`lmasligi mumkin. Masalan, bir necha shaxslar ishtirokidagi birgalikda xo`jalik faoliyati yuritish to`g`risidagi kelishuv, shirkatga birlashish, chet el investori bilan qo`shma korxonalar tuzish va kapitalni sarflash to`g`risidagi bitimlarda kreditor va qarzdor ishtirok etmasligi mumkin yoki ishtirokchilarni majburiyat huquqiy munosabatlarga kirishgan deyish qiyin. Bu yerda biz shaxslarning o`zaro kuch va mablag`larni sarf qilish asosida umumiy xo`jalik yuritish maqsadida birikish munosabatlarini ko`rishimiz mumkin. Shuning uchun nisbiy xo`jalik huquqiy munosabatlar nafaqat majburiyat huquqiy munosabatlar hisoblanmasdan, balki undan ham kengroq munosabatlarni o`z ichiga qamrab oladi. Shartnomaga asoslangan barcha munosabatlar nisbiy huquqlar jumlasiga kiradi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlar xo`jalik huquqiy, tadbirkorlik huquqiy munosabatlaridan birmuncha kengroqdir. Xo`jalik huquqi va tadbirkorlik huquqi tartibga soladigan mulkiy va nomulkiy munosabatlar doirasi fuqarolik huquqi tartibga soladigan mulkiy va nomulkiy munosabatlar doirasi ichida turadi. Xo`jalik va tadbirkorlik huquqi subyektlari bir vaqtning o`zida fuqarolik huquqining subyekti bo`lishi mumkin, ammo fuqarolik huquqining subyekti xo`jalik huquqining yoki tadbirkorlik huquqining subyekti hisoblanmasligi mumkin. Masalan, jismoniy shaxs o`z ehtiyojlarini qondirish uchun ashyo xarid qilish jarayonida fuqarolik huquqiy munosabatga kirishar ekan, u na xo`jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi, na tadbirkorlik huquqiy munosabat ishtirokchisi bo`ladi, ammo u tadbirkor shaxs maqomini olgan holda tadbirkorlik faoliyati yuritish maqsadida tovar sotib olar ekan, bir vaqtning o`zida ham fuqarolik, ham tadbirkorlik, ham xo`jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi hisoblanadi. Shuni ham takidlash joizki, xo`jalik huquqiy munosabatlar doirasi tadbirkorlik huquqiy munosabatlar doirasidan anchayin kengroqdir. Shu bois har qanday tadbirkorlik huquqiy munosabat ishtirokchisi xo`jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi hisoblansada, ammo aksincha bo`lmasligi mumkin, chunki tadbirkorlik munosabatlarida subyekt har doim tavakkal qilib, o`z mulkiy javobgarligi asosida foyda olishni o`z oldiga maqsad qilib ish yuritadi. Xo`jalik huquqiy munosabatlari ishtirokchilari faoliyati esa har doim ham foyda olishga qaratilgan bo`lmasligi mumkin va h.k. Qolaversa, iqtisodiyotni davlat yo`li bilan tartibga solish jarayonida vujudga keladigan munosabatlarni ham xo`jalik huquqiy munosabatlar va bir vaqtning o`zida tadbirkorlik huquqiy munosabatlar deyish mumkin.

Xo`jalik huquqiy munosabatlarda subyekt sifatida davlat, mamuriy hududiy tuzilmalar, korxonalar va ularning bo`linmalari, yuridik shaxs

tuzmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirkor fuqarolar ishtirok etishlari mumkin. Ular barcha iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonlarida, jumladan moddiy ishlab chiqarish, ayirboshlash, ishlab chiqarish, taqsimot jarayonlarida faol ishtirok etib munosabatga kirishadilar.

Xo`jalik majburiyatlari to`g`risida so`z ketar ekan, xo`jalik subyektlari qaysi jabhada faoliyat yuritishlaridan qat`iy nazar ularni quyidagicha turlarga ajratish mumkin:

- operativ-xo`jalik majburiyatlari;
- xo`jalik-boshqaruv majburiyatlari;
- ichki xo`jalik majburiyatlari.

Operativ xo`jalik majburiyatlari xo`jalik huquqi subyektlarining mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmat ko`rsatish sohasida o`zaro shartnomaviy munosabatlari tufayli vujudga keladi. Mazkur huquqiy munosabatning subyekti bo`lib tadbirkor fuqarolar ham hisoblanadilar. Xo`jalik huquqi subyektlari xo`jalik faoliyatini amalga oshirishda operativ xo`jalik majburiyatlarning mukammal bo`lishi uchun o`z faoliyatlarini rejalashtiradilar.

Xo`jalik huquqining subyektlari ichida korxonalar muhim o`rin tutib, o`z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi va xom ashyo resurslari hamda materiallarning mavjudligini hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga, bajarilayotgan ishga belgilaydi, shu bilan bir qatorda u davlat ehtiyojlari uchun shartnoma asosida mahsulot ishlab chiqaradi, ishlarni bajaradi va xizmat ko`rsatadi.

Xo`jalik huquqi subyektlari barcha jabhalarda o`z xo`jalik faoliyatlarini amalga oshirishda boshqa subyektlar bilan munosabatlarini shartnomaviy majburiyat negizida quradilar. Xatto, subyekt davlat ehtiyojlari uchun ishlarni bajarayotgan va mahsulotni yetkazib berayotgan taqdirda ham, davlat (uning organlari) bilan xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasidagi munosabatlar shartnoma asosida o`rnatiladi va unga muvofiq mahsulotni ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yuzasidan ikkinchi tarafni davlat xom ashyo yoki texnika vositalari bilan taminlash majburiyatlarini olishi mumkin.

Xo`jalik-boshqaruv majburiyatlari to`g`risida so`z ketar ekan, bu turdagi majburiyatlarni avvalo davlat organlari hujjatlari, shuningdek davlatlararo bitimlar, hududlar va korxonalar (birlashmalar) o`rtasidagi shartnomalar asosida kelib chiqishligini takidlash joiz. Masalan, davlat ehtiyojlari uchun kapital qurilishni moliyalashtirish maqsadida davlat budjetini tasdiqlash to`g`risidagi hujjat tegishli majburiyat keltirib

chiqaradi. Mazkur hujjatga asosan davlat yoki hujjatda ko`zda tutilgan mamuriy-hududiy tuzilma (mahalliy budget) moliyalashtiruvchi hisoblansa, ishni bajaruvchi mablag`ni qabul qiluvchi hisoblanadi. Shuningdek bunday majburiyat monopoliyaga qarshi kurashuvchi organ tomonidan chiqarilgan hujjat asosida ham kelib chiqishi mumkin. Bunga asosan korxonaga ishlab chiqarishni hujjatda ko`zda tutilgan tarzda tashkil qilishga masul bo`ladi va h.k.

Davlat idoralari va mansabdor shaxslar o`zlarining qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan vakolatlariga muvofiq tarzdagina korxonaga ko`rsatma berishlari mumkin.

Davlat idoralari yoki o`zga idoralar o`z vakolatlariga kirmaydigan yoki boshqa shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlariga xilof hujjatlarni qabul qilgan taqdirda korxonaga bunday hujjatni haqiqiy emas deb topishni talab qilib, ariza bilan sudga murojaat etishga haqlidir.

Korxonaga huquqini buzgan davlat idorasi yoxud ularning mansabdor shaxslari ko`rsatmalarini bajarish natijasida shuningdek, bunday idoralar yoki ularning mansabdor shaxslari korxonaga nisbatan qonunda ko`zda tutilgan majburiyatlarni tegishlicha amalga oshirmaganliklari oqibatida korxonaga yetkazilgan zararni to`laydilar. Zararni to`lash to`g`risidagi nizolarni sud yoki xo`jalik sudi o`z vakolatlariga muvofiq hal qiladi.

Ichki xo`jalik majburiyatlari bevosita ishlab chiqarish doirasida vujudga keladi. Ular korxonalar va boshqa xo`jalik organlari ichida paydo bo`ladi. Korxonaning ichki bo`linmalari va tuzilmaviy birliklari bunday munosabatlarning ishtirokchilari hisoblanadilar. Ular o`zaro va xo`jalik organi bilan birgalikda xo`jalik faoliyatini yuritish va uni boshqarish jarayonida ichki xo`jalik munosabatlariga kirishadilar. Xo`jalik organi ichida ham gorizontal, ham vertikal munosabatlar vujudga keladi. Xo`jalik organi o`z tarkibiy bo`linmalarining faoliyatini u yoki bu tarzda muvofiqlashtirib turish maqsadida turli hujjatlarni qabul qilishi mumkinligini nazarda tutmoq lozim.

Nazorat savollari:

1. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlar deganda nimani tushunasiz?
2. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlarning subyekti, obyektlariga tushuncha bering.
3. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlarning mazmuni nimalardan iborat?

4. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asoslari qanday?

4 BOB. XO`JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQINING SUBYEKTLARI

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari tushunchasi, belgilari va tasnifi

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektlari – bu xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirishga vakolatli bo`lgan shaxslardir. Xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyati subyektlari tushunchasi va maqomini aniqlash uchun «huquq subyekti» va «fuqarolik huquqi subyekti» tushunchalarining mohiyatini chuqur anglab olish lozim bo`ladi. Huquq subyekti keng huquqiy kategoriya hisoblanib, uning tarkibiga amaldagi qonun hujjatlariga binoan huquq va majburiyatlarga ega bo`lgan ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari kiradi. O`z navbatida har bir huquq tarmog`ining o`z subyektlari (davlat huquqida–saylovchilar va saylanuvchilar, mehnat huquqidaish beruvchi va xodim, moliya huquqida soliq to`lovchi va soliq organi, jinoyat prosessual huquqida surishtiruvchi, tergovchi, gumondor, ayblanuvchi, sudlanuvchi, mahkum va h.k.) bo`lganidek, xo`jalik huquqining ham o`z subyektlari bor.

Fuqarolik huquqining barcha subyektlari fuqarolik huquqi fanida yagona «shaxslar» degan umumiy nom bilan ifodalanadi.¹ «Shaxslar» ham o`z navbatida uch guruhga bo`linadi: **birinchisi**, fuqarolar (jismoniy shaxslar) bo`lib, u o`z ichiga O`zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo`lmagan shaxslarni oladi, **ikkinchisi**, yuridik shaxslar bo`lib, u o`z ichiga foyda olishni o`z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki foyda olishni ana shunday maqsad qilib olmagan tashkilot (tijoratchi bo`lmagan tashkilot) larni oladi va bunday tashkilotlar O`zbekiston Respublikasi, chet el yoki aralash (qo`shma) korxonalar shaklida bo`lishi mumkin, **uchinchisi**, davlat bo`lib, u alohida subyekt sifatida bevosita o`z nomidan, shuningdek uning nomidan mamuriy hududiy tuzilmalar yoki davlat organlari ishtirok etishlari mumkin.

Jismoniy va yuridik shaxslar fuqarolik huquqiy munosabatlarda tadbirkor sifatida, shuningdek bunday maqomga ega bo`lmasdan ham ishtirok etishlari mumkin. Shuning uchun fuqarolik huquqi subyektlari bir vaqtning o`zida ham xo`jalik huquqi, ham tadbirkorlik huquqi subyektlari

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси 2-бўлими ҳам «шахслар» деб юритилади ва у ўз ичига фуқаролар (жисмоний шахслар), юридик шахслар ва давлатни фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиси сифатида мустақамлайди.

hisoblanishi mumkin, ammo xo`jalik va tadbirkorlik huquqi subyektlari bir-biridan farq qiladi. Farq shundaki, tadbirkorlik huquqiy munosabatlarda subyekt har doim tavakkal qilib, o`z javobgarligini zimmasiga olib, foyda olishni maqsad qilgan holda faoliyat yuritadi, xo`jalik huquqi subyektlari esa xo`jalik yuritish, xo`jalikni boshqarish bilan bog`liq va iqtisodiyotning davlat boshqaruvi sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar xo`jalik huquqining subyekti bo`lib faqatgina socialistik tashkilotlar va ularning bo`linmalarigina bo`lishi mumkin edi, ammo fuqarolarning xususiy xo`jalik faoliyat yuritishlari man qilingan edi.

Xo`jalik faoliyati keng jabhalari hozirda tadbirkorlik faoliyatiga aylantirilishi bilan turli mulk shakllariga ega bo`lgan korxonalar xo`jalik munosabatlarning ishtirokchilari bo`lib qolmay, balki yakka tadbirkorlar ham bo`lishi mumkin. Chunki, huquqiy munosabatlarning subyektlari tarkibini shu munosabatlarning xarakteri belgilaydi. Hozirgi sharoitda esa ushbu munosabatlarning asosiy xarakteri - foyda olish maqsadida xo`jalik faoliyatini amalga oshirishdan iborat.

O`zbekiston Prezidenti I.A.Karimov Ikkinchi chaqiriq O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Birinchi sessiyasidagi maruzasida «Biz kichik, o`rta va xususiy tadbirkorlikning yangi ichki mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat hal qiluvchi mavqe egallashi, ayni vaqtda uning aholi farovonligi va daromadlarini orttirishda, ishsizlik muammosini yechishda ham muhim omilga aylantirishga erishmog`imiz lozim»,¹ deb takidlagan edi. Haqiqatan, amaldagi qonun hujjatlarimizga muvofiq holda xususiy sektorning rivojlanishiga keng yo`l ochib berilmoqda, buning natijasida esa xo`jalik faoliyatida tadbirkorlik keng qanot yoymoqda. Bu esa o`z navbatida fuqarolarning xo`jalik munosabatlarning subyektlari deb tan olinishiga olib keldi, ammo bu har qanday fuqaro ham xo`jalik huquqining subyekti bo`lishi mumkin, degan so`z emas, balki bu yerda gap faqat xo`jalik faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirkor fuqarolar ustidagina bormoqda xolos.

Professor V.V.Laptev tabiri bilan aytganda, «Hozirgi xo`jalik huquqi – bu yakka va jamoa tadbirkorlarining yoki boshqacha qilib aytganda, fuqarolarning va barcha mulk shakllariga ega bo`lgan xususiy, shuningdek davlat korxonalarining professional faoliyati»² bo`lib qoldi.

¹ «Халқ сўзи», 2000 йил 25-январ

² Лаптев В.В. Предпринимательское право: понятие и субъекта. М. Юрист, 1997 й.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xo`jalik huquqining subyektiga quyidagicha tushuncha berish mumkin: Xo`jalik huquqining subyektini—bu xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshiruvchi, o`zining mulkiga, xo`jalik huquq va majburiyatlariga ega bo`lgan, o`z faoliyati yuzasidan mustaqil davogar va javobgar bo`la oladigan va o`zining huquqlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qila oladigan (yuridik shaxs maqomini olgan) turli mulk shakllariga mansub korxonalar va ularning tuzilmalari hamda yakka tadbirkor maqomiga ega bo`lgan fuqarolar hisoblanadi.

Xo`jalik huquqining subyektlari tushunchasidan bunday huquqning o`ziga xos belgilarini ajratib ko`rsatish mumkin.

Xo`jalik huquqi subyektining eng asosiy belgisi—bu uning o`z mol-mulkiga ega bo`lishidir. O`z mol-mulkiga ega bo`lishning huquqiy shakli mulk huquqidir.

Bazi xo`jalik yurituvchi subyektlar (masalan, unitar korxonalar, davlat korxonalari) o`z mol-mulkiga ega bo`lmasdan ashyoviy huquq asosida (xo`jalik yuritish, operativ boshqarish huquqi) o`ziga biriktirib qo`yilgan mol-mulkka ega bo`lishlari mumkin.

Mulk huquqi uning sohibiga tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanish, shuningdek, tashkil etilgan korxonaga rahbarlik qilish, ularning faoliyatini amalga oshirish shartlarini aniqlash imkoniyatini beradi.

Mulkdor bo`lishlik, mulkdorning shu mulkka nisbatan huquqlari shakliga ham ko`p jihatdan bog`liq, xususan xo`jalik yuritish huquqi, operativ boshqarish, ijara huquqi, ichki xo`jalik yuritishga egalik huquqi paydo bo`lmasdan turib, xo`jalik huquqi subyektining vujudga kelishi va taraqqiy etishi mushkul. Shaxs mulkiy baza bo`lgan taqdirdagina subyekt tashkil etishga intilib, iqtisodiy manfaatdorlikka erishishga harakat qiladi va rivojlanadi.

Foyda ko`rish maqsadida, tavakkal qilib tovar ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko`rsatish) bilan shug`ullanish ixtisoslashgan faoliyatga aylangan taqdirdagina bunday faoliyatning ishtirokchilarini tadbirkorlar deb hisoblash mumkin. Agar fuqaro bunday harakatlarni alohida hollardagina (vaqti-vaqti bilan) foyda ko`rishni o`z oldiga maqsad qilib qo`ymay amalga oshirgan taqdirda, masalan, o`zidagi ortiqcha qishloq xo`jalik mahsulotlarini yoki keraksiz bo`lgan boshqa ashyolarni sotishi, yoki ishlarni bajarib berish uchun shartlashib va u bajarilganligi uchun haq olinadigan bo`lsa, bunday faoliyatni tadbirkorlik faoliyati deb bo`lmaydi, chunki bu kabi munosabatlar fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga

solinadi. Shuningdek, bank muassasalariga foiz olish maqsadida jamg`arma qo`ygan fuqarolar, qimmatli qog`ozlar sotib olgan shaxslar ham tadbirkorlar hisoblanmaydi.

O`zbekiston Respublikasining 2000 yil 25 mayda qabul qilingan «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»¹gi qonunining 4-moddasiga ko`ra, tadbirkorlik faoliyati subyektlari belgilangan tartibda davlat ro`yxatidan o`tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslar bo`lib hisoblanadi.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno), ularning mansabdor shaxslari, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar tadbirkorlik faoliyatining subyektlari bo`lishi mumkin emas.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo`jalik sudining 2000 yil 28-apreldagi “Tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq qonunchilikni qo`llash sud amaliyoti to`g`risida”gi 2-sonli qaroriga ko`ra, yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar, shu jumladan, chet el fuqarolari yoki yuridik shaxslari, shuningdek fuqaroligi bo`lmagan shaxslar tadbirkorlik faoliyati subyektlaridir. Tadbirkor yuridik shaxsni tashkil etgan holda yoki tashkil etmasdan ham tadbirkorlik faoliyati bilan doimiy asosda shug`ullanuvchi jismoniy shaxsdir (yakka tartibdagi tadbirkordir)².

Xo`jalik huquqi subyektlarining asosiy belgisi ularning davlat ro`yxatidan o`tgan bo`lishligi hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda muayyan faoliyat turlari bilan shug`ullanishlari uchun albatta ruxsatnoma (lisenziya)ga ega bo`lishlari lozimligi talab etiladi.

Xo`jalik huquqi subyektlarini yana bir belgisi bilan boshqa subyektlardan ajratish mumkin, bu ularning xo`jalik huquq va majburiyatlariga ega bo`lishligidir. Bunday huquq va majburiyatlarning doirasi O`zbekiston Respublikasi qonunlari bilan hamda ularga muvofiq qabul qilingan mazkur xo`jalik yurituvchi subyektlarining tasis hujjatlari bilan aniqlanadi.

Xo`jalik huquqi subyektlarining navbatdagi belgisi shuki, ular o`z faoliyatlari uchun mustaqil javobgar hisoblanadilar. Javobgarlik uning o`z mol-mulki doirasida amalga oshiriladi.

Xo`jalik huquqi subyektlari o`z faoliyatlariga o`zlariga tegishli mol-mulk doirasida javobgar bo`lishlari bilan birga, o`zlarining buzilgan

¹ Халқ сўзи – 2000 йил 15 июн.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми қарорларининг тўплами. Нукус, «Билим» нашриёти. 2000 йил, 237- б.

huquqlarini va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qilish imkoniyatiga ega ekanliklari to'g'risidagi qoidalar qonun hujjatlarida mustahkamlangan.

Xo'jalik huquqi subyektlarining turlari to'g'risida so'z ketar ekan, avvalo, shuni aytish joizki, ularni bir necha turlarga ajratish mumkin. Subyektlarni turkumlash ularning mulkchilik shakliga, vakolatlariga, faoliyat turiga qarab belgilanadi.

Mulk shakllarining xilma-xilligidan kelib chiqib, xo'jalik huquqining subyektlarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Fuqarolarning xususiy mulkiga asoslangan xo'jalik yurituvchi subyektlar;

2. Jamoa mulki ko'rinishidagi xususiy mulkka asoslangan xo'jalik yurituvchi subyektlar (jamoalar, oilalar, mahallalar, ishlab chiqarish kooperativlari, aksiyadorlik jamiyatlari, masuliyati cheklangan jamiyatlar, shirkatlar) va boshqalar;

3. Davlat mulkiga asoslangan xo'jalik yurituvchi subyektlar (respublika mulkiga, mamuriy-territorial tuzilmalarning mulkiga asoslangan);

4. To'la yoki ulush qo'shib ishtirok etishga asoslangan (qo'shma korxonalar) xo'jalik yurituvchi subyektlar;

5. Mulchilikning aralash shakliga asoslangan xo'jalik yurituvchi subyektlar.

Xo'jalik huquqining subyektlaridan biri xususiy korxonalaridir.

Xususiy korxonalar qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan kundan boshlab yuridik shaxs huquqini oladi.

Jamoalar korxonasi, shirkat, oilalar, mahallalar, shuningdek, kooperativlar, ijara korxonalari, aksiyadorlik jamiyatlari, diniy tashkilotlar, xo'jalik jamiyatlari va uyushmalar hamda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan boshqa bir-lashmalar xo'jalik huquqi subyektlaridir.

Oilalar xo'jalik huquqi subyekti sifatida shu oilalar azolarining birgalikdagi ehtiyojlarini qondirish, uy-ro'zg'or va yordamchi xo'jalik yuritish hamda daromad olish maqsadidagi qonun ruxsat bergan faoliyat uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, istemol buyumlari va yaratilgan mahsulotlarga ega bo'ladi. Oilaviy mulk o'z subyektlarining har biriga aynan tegishli bo'lgan shaxsiy va xususiy mulkdan iborat bo'lishi mumkin.

Mahallalarda istiqomat qiluvchi aholi mahallalar mulkining subyektidir. O'zi saylab qo'ygan organlar mahallalar mulkini to'la xo'jalik yuritish asosida egallaydi va tasarruf etadi.

Xo`jalik huquqining subyekti sifatida kooperativ, xo`jalikni birgalikda yuritish yoki boshqa faoliyat bilan shug`ullanish uchun azolik asosida ixtiyoriy birlashgan fuqarolarning birgalikdagi mulkiga ega bo`ladi.

Jamoa korxonasining mulki mehnat jamoasining ijaraga olingan mol-mulki, sotib olingan yoki qonunda ko`zda tutilgan boshqa usullar bilan mol-mulk qo`lga kiritilgan taqdirda vujudga keladi.

Xo`jalik jamiyati va shirkatning mulki bu yuridik shaxs hisoblangan xo`jalik jamiyatlari va shirkatlarning asosiy va oborot fondlari, pul mablag`lari, qimmatli qog`ozlar shuningdek boshqa mol-mulklardan hosil bo`lishi mumkin.

Xo`jalik huquqining subyekti sifatida jamoat bir-lashmalari siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, shu jumladan, kasaba uyushmalari, xotinqizlar, veteranlar, yoshlar tashkiloti, ko`ngilli jamiyatlar va boshqalardir.

Jamoat birlashmalari mulkida, shu birlashmalar mablag`lari hisobidan ularning ustavlarida ko`rsatilgan maqsadlarga muvofiq vujudga keltiradigan korxonalar ham bo`lishi mumkin.

Diniy tashkilotlar xo`jalik huquqi subyekti sifatida binolar, diniy buyumlar, ishlab chiqarish ijtimoiy va hayriya ahamiyatiga ega bo`lgan obyektlar, diniy tashkilotlarning faoliyatini taminlash uchun zarur bo`lgan pul mablag`lari va boshqa mol-mulklarga ega bo`lishi mumkin.

Malumki, O`zbekiston Respublikasining davlat mulki tarkibiga Respublika mulki, mamuriy-hududiy tuzilmalarining mulki, yani munisipal mulk kiradi. Respublika mulkining obyektlari bo`lib yer, yer osti boyliklari, ichki suvlar, respublika hududi doirasidagi havo havzasi, o`simliklar va hayvonot dunyosi, hokimiyat va davlat idoralarining mol-mulki, madaniy va tarixiy boyliklari, budjet mablag`lari, Respublika va davlat ahamiyatidagi banklar, sug`urta, rezerv fondlari va boshqalar kiradi.

Xalq respublika mulkining subyekti hisoblanib, mulk huquqini xalq nomidan Oliy Majlis va mahalliy hokimiyat organlari amalga oshiradilar.

Davlat mulki bo`lgan va davlat korxonasiga biriktirib ko`yilgan mol-mulk xo`jalik yuritish huquqi asosida korxonaga tegishlidir. Korxonaga o`z mol-mulki bilan to`la xo`jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, mazkur mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va tasarruf etadi, unga nisbatan o`z xoxishi bilan qonunga zid kelmaydigan har qanday harakatlarni amalga oshiradi.

Davlat mol-mulkini boshqarish vakolati berilgan davlat idoralari har xil korxonalarni vujudga keltirish, uning faoliyat maqsadlarini aniqlash, qayta tuzish va tugatish masalalarini hal etadilar.

Xo`jalik huquqining subyekti sifatida xorijiy mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslar ishtirokidagi qo`shma korxonalar ham faoliyat yuritadilar.

Xo`jalik huquqining subyekti sifatida xorijiy mamlakatlar fuqarolari O`zbekiston Respublikasi «Mulkchilik to`g`risida» gi qonunning 34-moddasining O`zbekiston Respublikasi fuqarolar mulkiga taalluqli qoidalari O`zbekiston Respublikasidagi xorijiy fuqarolarning mulkiga ham tegishlidir.

O`zbekiston Respublikasi hududida chet el investisiyalarining amalga oshirishning huquqiy va tashkiliy asoslari xalq xo`jaligini rivojlantirishga, Respublika iqtisodiyotining jahon iqtisodiy tizimiga qo`shilishga ko`maklashish maqsadida chet mamlakat moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa resurslarini xorijning zamonaviy texnologiyasi va boshqaruv sohasidagi tajribasini o`rganishga hamda ulardan samarali foydalanishga yo`naltirilgandir.

Qo`shma korxonalar yuridik shaxs sifatida chet ellik investorning O`zbekiston Respublikasida faoliyat ko`rsatib turgan korxonada ulush qo`shish yo`li bilan barpo etiladi.

Ko`shma korxonalar barpo etish to`g`risidagi qarorni chet ellik investor bilan O`zbekiston Respublikasidagi korxonalar (mol-mulk) egasi qabul qiladilar.

Qo`shma korxonalarning Ustav fondiga har bir qatnashchining ulush qo`shish muddatlari, hajmlari, bu ulushni qo`shish va baholash tartibi tasis hujjatlarida nazarda tutiladi.

Qo`shma korxonalar qatnashchilari tomonidan korxonalar ustav fondiga ulush sifatida qo`shadigan mol-mulkning qiymatini qatnashchilar to`liq o`tkazilishini taminlashlari kerak.

Qo`shma korxonalarda, jamoani ijtimoiy rivojlantirish, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash uchun zahira fondlari tuziladi.

Zahira fondi har yili so`m, chet el valutasida pul ajratish hisobiga tashkil etiladi.

Chet ellik investor qo`shma korxonalar tarkibidan butunlay chiqqanida yoki bu korxonalar tugatilgan taqdirda, korxonalar mulkidan o`z ulushini bozor qiymatiga muvofiq pul yoki tovar shaklida qaytarib olish huquqiga ega bo`ladi.

Bundan tashqari, qatnashchilarga qo`shma korxonalardan chiqayotgan chet ellik qatnashchining ulushini sotib olishda imtiyozli huquq berilishi mumkin.

Qo`shma korxonalar zahira fondlaridan tashqari boshqa fondlar tuzish huquqiga ham ega, bundan tashqari harajat qilish tartibini qo`shma korxonalar tasischilari o`zlari belgilaydilar.

Chet el investisiyalari ishtirokidagi qo`shma korxonalar mustaqil ravishda yoki O`zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan tartibda qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin.

Qo`shma korxonalar qayta tashkil etilgan yoki tugatilgan taqdirda ishdan bo`shatilgan xodimlarning huquq va manfaatlariga rioya etilishi kafolatlanadi.

Xo`jalik huquqi subyektlari vakolatlariga ko`ra ham quyidagi turlarga:

1) faqat xo`jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalar (fermer xo`jaliklari, xususiy korxonalar va boshqalar);

2) boshqaruvni amalga oshiruvchi subyektlar (hokimiyat, vazirliklar, davlat organlari);

3) har ikkalasini qo`shib olib boruvchi subyektlar (konsern, korporasiya)ga bo`lish mumkin.

Xo`jalik yurituvchi subyektlarni faoliyat maqsadiga (turiga) qarab ikki turga:

1) tijoratchi tashkilot ;

2) tijoratchi bo`lmagan tashkilotga bo`lish mumkin.

Tijoratchi tashkilot bu foyda olishni o`z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo`ygan subyekt bo`lib, (xususiy korxonalar, xo`jalik jamiyatlari) tijoratchi tashkilotlarning huquqiy holatlari O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi va boshqa qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan. Tijoratchi bo`lmagan xo`jalik yurituvchi subyektlar o`z oldiga muayyan maqsadni ko`zlagan holda harakat qilib, foyda ko`rishni ko`zlamaydi.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari faoliyatining tashkil qilinishi va tugatilishi. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini davlat ro`yxatidan o`tkazish

Fuqarolik qonun hujjatlaridan malumki, yuridik shaxs davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi. Yuridik shaxsni davlat ro`yxatidan o`tkazish uni tashkil etishdagi yakunlovchi bosqich bo`lib hisoblanadi, ammo, xo`jalik yurituvchi subyektlar tashkil etilishida davlat ro`yxatidan o`tkazilgunga qadar bir qancha bosqichlarni bosib o`tishi lozim. Xo`sh, xo`jalik huquqini subyektini tashkil etish nimadan boshlanadi?

Avvalo, muassislar o`zlarining umumiy yig`ilishlariga to`planadi. Aynan shu yig`ilishda ular o`zlarining mulklarini umumlashtirish birlashtirish asosida yakuniy maqsadlariga erishish uchun barcha harakatlar doirasini aniqlab oladilar hamda tasis hujjatlarini ishlab chiqib, uni imzolaydilar va qaror qabul qiladilar. Shunday qilib, xo`jalik huquqi subyektini tashkil etish deganda, tashkilot va shartnomaviy birlashmalariga huquqiy maqom berish uchun yuridik ahamiyatga ega bo`lgan barcha tegishli hujjatlarni qabul qilishga qaratilgan harakatlar majmui tushuniladi. Xo`jalik huquqi subyektlarini tashkil qilinishi kimning xohish irodasiga va qanday tartibda amalga oshirilayotganligiga qarab tasisfarmoyish, tasis, shartnomaviy tasis usullariga bo`linadi.

Tasis-farmoyish usul bilan asosan davlat mulkiga asoslangan korxonalar tashkil qilinadi. Bu usulning xarakterli tomoni shundaki, bunda xo`jalik yurituvchi subyekt davlat vakil qilgan shaxs tomonidan tashkil etiladi. Misol tariqasida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1999 yil 14-oktabr 462-sonli qaror bilan O`zbekiston «O`zbekiston-Shveysariya» qo`shma korxonasi tashkil topganligini keltirish mumkin.

Tasis etish usuli bilan bitta shaxs ishtirokidagi tashkilotlar ham tuzilishi mumkin. Ularning faoliyati xususiy mulkka asoslangan bo`ladi.

Shartnomaviy tasis usuli bilan ikki va undan ortiq tasischilar tomonidan o`zlarining mulkiy ulushlarini birlashtirish asosida tasis shartnomasi tuzish yo`li bilan xo`jalik yurituvchi subyekt faoliyatining faoliyat yo`nalishlari belgilanadi va tuziladi.

Xo`jalik (tadbirkorlik) subyektini davlat ro`yxatidan o`tkazish yuqorida takidlanganidek, ularni tashkil etishning eng so`nggi bosqichi bo`lib hisoblanadi. (Fuqarolik kodeksining 44-moddasi, «Xo`jalik jamiyatlari va shirkatlari to`g`risida»gi qonunning 3-moddasi, «Masuliyati cheklangan yoki qo`shimcha masuliyatli jamiyat to`g`risida»gi qonunning 5-moddasi, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»gi qonunning 11-moddasi.)

Aynan, xo`jalik subyektlarini davlat ro`yxatidan o`tkazilgan vaqtdan boshlab yuridik shaxs maqomi belgilanib, bu yuridik fakt huquqiy munosabatni belgilovchi ahamiyatga egadir. Shu o`rinda takidlab o`tish kerakki, xo`jalik (tadbirkorlik) subyektlarini yuridik shaxs sifatida davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun quyidagi hujjatlar talab etiladi. Avvalo, shaxs ariza taqdim etib, unda tashkil etilayotgan xo`jalik yurituvchi subyekt to`g`risidagi asosiy malumotlarni, chunonchi, xo`jalik yurituvchi subyektning nomi, yuridik manzili, rahbarning ismi, sharifi, nizom

jamg`armasining miqdori, muassislar, ularning nizom jamg`armasidagi ulushi, davlat ro`yxatidan o`tkazishni so`rab murojaat etgan shaxsning ismi, sharifi o`z ifodasini topgan bo`lishi lozim. Shuni takidlash joizki, ariza bilan albatta tasischining o`zi murojaat etishi shart emas, balki uning nomidan notarial tasdiqlangan ishonchnoma asosida barcha davlat organlarida uning huquqlarini himoya qilish uchun vakil qilingan shaxs ham murojaat qilishi mumkin.

Davlat ro`yxatidan o`tkazish to`g`risidagi arizaga **tasis hujjatlarning notarial tasdiqlangan ikki asl nusxasi** (davlat korxonalari negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini ro`yxatdan o`tkazish uchun notarial tasdiqlagan tasis hujjatlari talab etilmaydi), **xo`jalik yurituvchi subyektning pochta manzilini tasdiqlovchi hujjat** (fermer, dehqon xo`jaliklari davlat korxonalari negizida tashkil etiladigan aksiyadorlik jamiyatlari bundan mustasno), **davlat bojining yoki ro`yxatdan o`tkazish yig`imining belgilangan miqdori to`langanligi to`g`risidagi bank to`lov hujjati** (dehqon xo`jaliklari, davlat korxonalari negizida tashkil etiladigan aksiyadorlik jamiyatlari bundan mustasno), **belgilangan tartibda shaxsga (tuman) hokimlikning vakolatli organlari tomonidan berilgan firma nomi to`g`risidagi guvohnoma, muhr va shtamp eskizlari 3 nusxada** ilova qilinadi.

Yuqorida qayd etilgan hujjatlarga qo`shimcha bozorlarni davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun uni tashkil etishga shahar tuman hokimligi roziligi yoki qarori talab etiladi.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatining subyektini hisoblangan yakka tartibdagi tadbirkorni davlat ro`yxatidan o`tkazish xo`jalik huquqining boshqa subyektlarini ro`yxatga olishlikdan farq qiladi.

«Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»gi qonunning 11-moddasida tadbirkorlik faoliyati subyektlarini davlat ro`yxatidan o`tkazishning umumiy asoslari ko`rsatilgan. Unga binoan, jismoniy shaxs yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro`yxatidan o`tish uchun tegishli organlarga ariza bergach, ro`yxatdan o`tkazuvchi organlar ariza beruvchiga tadbirkorlik faoliyati subyektini tariqasida davlat ro`yxatidan o`tkazishni uni tashkil etish maqsadga muvofiq emas, degan vaj bilan rad etishga yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan qo`shimcha talablarni belgilashga haqli emas. Bunday talabni asossiz rad etganlik, shuningdek ro`yxatdan o`tkazish muddatlarini buzganlik ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Bu kabi umumiy asoslardan tashqari ro`yxatga olishning maxsus asoslari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 22

avgustda qabul qilingan «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro`yxatidan o`tkazish va hisobga qo`yish tizimini takomillashtirish to`g`risida»gi qarorida tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshiruvchi subyektlarni ham davlat ro`y xatidan o`tkazish uchun zarur bo`lgan hujjatlar ro`yxati va tartibi mastahkamlangan. Bunga binoan, shaxs tomonidan tuman (shahar) hokimligiga ariza beriladi, ushbu arizaga 3x4 o`lchamli ikkita fotosurat, ro`yxatdan o`tkazish yig`i mining belgilangan miqdorda to`langanligi to`g`risidagi bank to`lov hujjati, muhr va shtamp eskizlari uch nusxada taqdim etiladi hamda pasport ko`rsatiladi.

Jismoniy shaxs arizada tadbirkorlik faoliyati amalga oshiriladigan joy mavjudligini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etishi lozim bo`ladi.

Yuridik shaxs tuzmasdan dehqon xo`jaligi tashkil etishda ham tuman (shahar) hokimligiga ariza taqdim etiladi. Arizaga, qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi) umumiy yig`ilishining yoki yuqori boshqaruv organining yoxud boshqa qishloq xo`jaligi korxonasi ish beruvchisi (ma'muriyati)ning xo`jalik tashkil etish to`g`risidagi qarori ilova qilinib, pasport ko`rsatiladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxs tuzmasdan tashkil etilgan dehqon xo`jaliklari davlat ro`yxatidan o`tkazish haqidagi arizalarini ro`yxatdan o`tkazuvchi organ tomonidan qabul qilib olinganidan so`ng, 3 ish kunidan kechikmay tadbirkorlik subyekti sifatida davlat ro`yxatidan o`tkazilishi va hisobga qo`yilishi lozim, aks holda shaxs sudga shikoyat qilishga haqli.

Xo`jalik faoliyatini yuritish uchun yuridik shaxslar bankda hisob raqamini ochishlari shart bo`lsa, yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxs tuzmasdan tashkil etilgan dehqon xo`jaliklari tomonidan faoliyatning ayrim turlari amalga oshirilgan hollarda hisob raqami ochish uchun murojaat qiladilar.

Xo`jalik subyekti davlat ro`yxatidan o`tkazilgan kundan boshlab bir kun mobaynida ro`yxatga olinganlik malumotini soliq organiga hamda muhr va shtamp es-kizlarini uch nusxada ilova qilgan holda ichki ishlar organlariga ro`yxatdan o`tkazuvchi organ rasman taqdim etadi. Soliq organlari esa, yakka tartibdagi tadbirkorni, yuridik shaxs tuzmasdan tashkil etilgan dehqon xo`jaligini hisobga qo`yadi, ularga soliq to`lovchining identifikatsiya raqamini beradi va uni statistika va ro`yxatdan o`tkazuvchi organlarga rasman ma'lum qiladi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro`yxatiga olish va hisobga qo`yishning

xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida"¹gi N PQ-357 sonli qaroriga muvofiq. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish uchun mamuriy sarf-xarajatlarni kamaytirish, tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishdagi byurokratik to'siqlar va g'ovlarni bartaraf etish yo'li bilan yanada qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida 2006 yilning 1 sentabridan boshlab tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olishning xabardor qilish tartibi o'rnatildi. Yer maydonlari ajratib berish, gaz va elektr tarmoqlariga ulash to'g'risida, shuningdek lisenziyalanadigan faoliyat turlari bo'yicha qaror talab etiladigan tadbirkorlarni ro'yxatga olish bundan mustasno.

Yuqoridagi qarordan kelib chiqib quydagilar begilandi:

tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish, tegishli ravishda, yustisiya organlari yoki tuman (shahar)lar hokimliklari huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olish inspeksiyalari tomonidan bir vaqtning o'zida ularni soliq va statistika organlarida hisobga qo'ygan holda amalga oshiriladi;

ariza - xabarnomani bergan paytdan boshlab tadbirkorlik subyektini davlat ro'yxatiga olib, unga davlat ro'yxatiga olinganlik to'g'risidagi guvohnomani berishgacha o'tadigan muddat ko'pi bilan ikki ish kunini tashkil etadi.

Yuqoridagi qarorni ijrosini taminlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi hamda Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi:

tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olishning xabardor qilish tartibiga rioya etilishi ustidan qattiq nazorat o'rnatish;

tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olishning xabardor qilish tartibini tushuntirish bo'yicha ommaviy axborot vositalarida muntazam ravishda maqolalar chop etilishini taminlasin, teleko'rsatuvlar turkumini tashkil qilsin;

O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi bilan birgalikda mintaqalarda Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibi to'g'risidagi nizomning asosiy yo'nalishlari bo'yicha aholini hamda mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi tegishli organlari xodimlarini keng jalb etgan holda seminarlar o'tkazilishini taminlasin.

Davlat ro'yxatidan o'tkazilgan xo'jalik subyekti belgilangan tartibda soliq organlari va ijtimoiy taminot organlarida hisobda turishi shart.

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2006 йил, 20-21-сон, 174-модда.

Xo`jalik subyekti haqida belgilab qo`yilgan tartibni buzish yoki uning tasis hujjatlari qonun talablariga mos kelmasligi davlat ro`yxatidan o`tkazilishining rad etilganligiga sabab bo`ladi. Ro`yxatdan o`tkaziluvchi organlar ariza beruvchiga xo`jalik subyekti sifatida davlat ro`yxatidan o`tkazishni, uni tashkil etish maqsadga muvofiq emas degan vaj bilan rad etishga yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan qo`shimcha talablarni belgilashga haqli emas.

Ariza beruvchi xo`jalik yurituvchi subyekt tariqasida davlat ro`yxatidan o`tkazishni rad etganlik, shuningdek ro`yxatdan o`tkazish muddatini buzganlik ustidan sudga shikoyat qilishi mumkin. Ro`yxatdan o`tkazuvchi organning qarori, shuningdek mazkur organ mansabdor shaxslarning harakatlari sud tomonidan xilof deb topilgan taqdirda, ular ro`yxatdan o`tkazishni rad etganlik yoki ro`yxatdan o`tkazish muddatini buzganlik tufayli yetkazilgan zararning o`rnini qoplaydilar va manaviy zarar uchun tovon to`laydilar.

Xo`jalik subyektining qayta tashkil etilishi to`g`ri-sida so`z borar ekan, xo`jalik subyektining huquq va majburiyatlarini xuquqiy vorislik asosida boshqa shaxsga o`tishi orqali uning tugatilishi tushuniladi. Qayta tashkil etishning maqsadi bo`lib, yuridik shaxsning huquqiy maqomini o`zgartirish bo`lib hisoblanadi.

Qayta tashkil etish ixtiyoriy va majburiy bo`lishi mumkin. Ixtiyoriy qayta tashkil etish to`g`risidagi qaror tasischilar yoxud uning tasis hujjatlarida vakolat berilgan organlar tomonidan qabul qilinishi mumkin. Majburiy qayta tashkil etish esa tasischilarning xohish irodasiga qarshi, yani vakolati bo`lgan davlat organi yoxud sud tomonidan qabul qilingan qarorga asosan amalga oshiriladi. Bunday hollar qonun hujjatlarida to`g`ridan-to`g`ri belgilangan bo`lishi mumkin. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 2 avgustdagi 300-sonli qaroriga ilova qilingan «O`zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo`mitasi to`g`risida»¹gi Nizomda uning zimmasiga ayrim xo`jalik subyektlarini qo`shib yuborish, qo`shib olish, o`zgartirish shakllaridan qayta tashkil etilishini nazorat qilish yuklatilgan. Amaldagi qonunga muvofiq yuridik shaxslarni qayta tashkil etishning 5-ta: **qo`shib yuborish; qo`shib olish; bo`lish; ajratib chiqarish; o`zgartirish usullari mavjud.**

Fuqarolik Kodeksining 50-moddasiga muvofiq qo`shib yuborish, qo`shib olish va o`zgartirishda huquqiy vorislik topshirish hujjatida o`z

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, Н 2, 54-модда;

aksini topishligi, bo`lish va ajratib taqsimlash balansiga muvofiq aniqlanishi mustahkamlangan.

Qonun hujjatlariga binoan taqsimlash, balans va topshirish hujjatiga quyidagi talablar qo`yiladi. Topshirish hujjati va taqsimlash balansini xo`jalik subyekti muassislari tomonidan yoki xo`jalikni qayta tashkil etish to`g`risida qaror qabul qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi hamda tasis hujjatlari bilan birga yangidan vujudga kelgan xo`jalik subyektini davlat ro`yxatidan o`tkazish yoki mavjud xo`jalik subyektining tasis hujjatlariga o`zgartishlar kiritish uchun taqdim etiladi.

Tasis hujjatlari bilan birga tegishli tartibda hujjatini yoki taqsimlash balansini taqdim etmaslik, shuningdek ulardan qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning majburiyatlari bo`yicha huquqiy vorislik to`g`risidagi qoidalarning yo`qligi, vujudga kelgan yuridik shaxsning davlat ro`yxatidan o`tkazishning rad etilishiga sabab bo`ladi. Eng avvalo xo`jalik subyektini qayta tashkil etish to`g`risida qaror qabul qilgan xo`jalik subyekti muassislari yoki organ qayta tashkil etilayotgan xo`jalik subyektining kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor qilishlari shart.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektini tugatilishi uning huquq va majburiyatlarini huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o`tmasdan, balki bekor qilinishiga olib keladi. Xo`jalik huquqi subyektining tugatilishi ixtiyoriy va majburiy asosda bo`lishi mumkin.

Tugatish uchun uni tashkil etishdan ko`zlangan maqsadga erishilganligi yoki xo`jalik yurituvchi subyektini tashkil qilish vaqtida qonun hujjatlari buzilishiga yo`l qo`yilgan bo`lsa va bularni bartaraf etib bo`lmasa, manfaatdor shaxslarning arizalariga muvofiq sud xo`jalik subyektini ro`yxatdan o`tkazishni haqiqiy emas deb topishi mumkin.

Xo`jalik (tadbirkorlik) subyektini tugatish tartibi O`zbekiston Respublikasi Fukarolik Kodeksida hamda O`zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 3-iyundagi 327-sonli «Moliyaviy-xo`jalik faoliyatini amalga oshirmagan va qonunchilikda belgilangan muddatga o`zlarining ustav jamg`armalarini shakllantirmagan korxonalarini tugatish tartibi to`g`risida»¹gi qarorida belgilangan.

Xo`jalik subyektlarini tugatishning alohida asosi bo`lgan bankrotlik natijasida tugatish tartibi O`zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to`g`risida»¹gi qonuniga muvofiq amalga oshiriladi. Xo`jalik yurituvchi subyektlarni qayta tashkil etish va tugatish to`g`risida darsligimizda alohida mavzu borligi bois, bu masalaga chuqurroq yondashilmadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил, Н 5, 63-модда

Yakka tartibdagi tadbirkor xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekt sifatida

O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga muvofiq, jismoniy shaxslarga tadbirkorlik maqomiga ega bo`lishlik imkoniyati berilib, ular ham xo`jalik huquqining subyektlari doirasiga kiritildi. O`zbekiston Respublikasining dastlab qabul qilingan «Mulkchilik to`g`risida»¹gi qonuniga binoan fuqarolarning mulklari ishlab chiqarish xo`jalik faoliyatida foydalanishi mumkin degan qoida belgilandi. Keyinchalik bu qoidani hamda konstitusion normalarni tatbiq qilingan holda qator qonunlar qabul qilindiki, ular fuqarolarni xo`jalik faoliyati yuritishlari (sobiq ittifoq davrida bunday faoliyatga ruxsat berilmagan edi) hamda xo`jalik huquqi subyektlari doirasining kengayib borishiga huquqiy zamin yaratdi.

2000 yil 25 mayda qabul qilingan «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»²gi qonun shular jumlasidandir. Ushbu qonunda tadbirkorlik faoliyati subyektlari doirasi kengaytirilib, ular kichik va o`rta tadbirkorlik subyektlari shaklida, jumladan yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug`ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar ham kichik va o`rta tadbirkorlik subyekt sifatida mastahkamlandi. Qonunga binoan har qanday fuqaro ham tadbirkor shaxs hisoblanmaydi, balki faqat belgilangan tartibda davlat ro`yxatidan o`tib, tadbirkor maqomini olgan fuqarolargina etirof etilishi mumkin.

Qonun ayrim toifadagi fuqarolarni tadbirkor maqomini olishlariga monelik qiladi. Masalan, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning mansabdor shaxslari, sudyalari, prokuratura xodimlari, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar shular jumlasidandir.

«Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»gi qonunning 7-moddasida jismoniy shaxslarning yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi birgalikdagi tadbirkorlik faoliyati shakllari mustahkamlangan. Unga ko`ra,

- er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik;
- oddiy shirkat;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1990 йил, Н 31-33, 371-модда;

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 йил, Н 5-6, 140-модда;

- yuridik shaxs tashkil etmagan holda dehqon xo`jaligi.

Yakka tadbirkorlikning tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil etib amalga oshiradigan subyektlardan farqlab turuvchi xususiyatlarni aniqlab olish lozim bo`ladi. Gap shundaki, yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkor o`z faoliyatini xodimlarni yollash huquqisiz, mulk huquqi asosida o`ziga tegishli bo`lgan mol-mulk negizida, shuningdek mol-mulkka egalik qilish va foydalanishga yo`l qo`yadigan o`zga ashyoviy huquq orqali o`ziga tegishli bo`lgan mol-mulk negizida mustaqil ravishda amalga oshiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi va O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining «Tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq qonunchilikni qo`llash sud amaliyoti to`g`risida»gi 2000 yil 28 apreldagi qarorida¹ fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatida erkin ishtirok etishi va manfaatdorligi uchun shart-sharoit yaratish, ularning ishchanlik faolligini oshirish, tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, bu sohada qonunchilikni to`g`ri tatbiq etish va ularga qat`iy rioya qilishning taminlanishi lozimligi qayd etilgan.

Yuridik shaxs tashkil etmagan holda xo`jalik yuritadigan subyektlar shakllari to`g`risida so`z ketar, ekan qonun ularni quyidagi tarzda mustahkamlaganligini takidlash joiz.

1) yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan xodimlarni yollash huquqisiz, mulk huquqi asosida o`ziga tegishli bo`lgan mol-mulk negizida, shuningdek, mol-mulkka egalik qilish va (yoki) undan foydalanishga yo`l qo`yadigan o`zga ashyoviy huquq tufayli o`ziga tegishli bo`lgan mol-mulk negizida mustaqil ravishda amalga oshiriladigan yakka tartibdagi tadbirkorlik;

2) er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik;

3) ikki yoki undan ortiq yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan foyda olish yoki qonunga zid bo`lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o`z hissalarini qo`shish va yuridik shaxs tuzmasdan, birgalikda ish qilish majburiyatini olgan oddiy shirkat;

4) yuridik shaxs tashkil etmagan holda dehqon xo`jaligini yuritish.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish (davlat ro`yxatidan o`tishi) uchun shaxs 18 yoshga to`lgan bo`lishi lozim.

¹ «Хўжалик ва ҳуқуқ» - «Хозйство и право», 2000 - №8, 14-б.

O`n olti yoshga to`lgan voyaga yetmagan shaxsning to`la muomalaga layoqatli deb e`lon qilish asoslari Fuqarolik kodeksining 28-moddasida ko`rsatilgan.

Voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o`tgan fuqaro nikohdan o`tgan vaqtdan etiboran to`la hajmda muomala layoqatiga ega bo`ladi, nikoh tuzish shartnomasida ega bo`lingan muomala layoqati o`n sakkiz yoshga to`lmasdan turib nikoh bekor qilingan taqdirda ham to`la saqlab qolinadi. Nikoh haqiqiy emas, deb topilgan taqdirda, sud voyaga yetmagan er (xotin) sud belgilagan paytdan boshlab to`la muomala layoqatini yo`qotganligi haqida qaror qabul qilishi mumkin. Agarda qonunda nazarda tutilgan asoslarda fuqaroning muomala layoqati cheklangan bo`lsa, fuqaro tadbirkorlik maqomiga ega bo`lolmaydi. Mabodo vaqt o`tishi bilan fuqaro yana muomala layoqatini tiklasa, u tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanish huquqiga ega bo`ladi.

Tadbirkor fuqaroning xo`jalik huquqi sohasidagi huquqiy layoqatini fuqarolik huquqiy layoqati bilan adashtirmaslik lozim. Fuqarolik huquqida u fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga soluvchi mulkiy munosabatlarda o`zining shaxsiy ehtiyojlarini qondiruvchi shaxs sifatidagi umumiy huquqiy layoqatga ega bo`ladi. Xo`jalik huquqida esa, u maxsus xo`jalik vakolatiga ega bo`lib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tovarlar ishlab chiqaradi (ishlarni bajaradi, xizmat ko`rsatadi), ularni realizasiya qiladi. Shu sababli ham ular fuqarolik huquqidan farqli ravishda, foyda olish maqsadida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida ko`rilgan daromad sifatida qonunchilikda belgilangan miqdorda va tartibda soliqqa tortiladi.

Gap yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish to`g`risida ketar ekan, er-xotindan biri er-xotinning umumiy birgalikdagi mol-mulkidan foydalanadigan hol-larda vujudga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solish masalasi muhimdir. Chunonchi qonunlarda, nikoh shartnomasida yoki er-xotin o`rtasidagi o`zga kelishuvda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo`lmasa, bunday holda er (xotin)ning roziligi talab qilinadi. Bunday rozilik notarial tasdiqlangan bo`lib, qaysi mol-mulkdan foydalanishga kelishilgan bo`lsa, ushbu mol-mulikka tegishli malumotlar qayd etilishi lozim.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish tadbirkorlikning er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik turida (ish muomalalarida) er-xotin nomidan erning yoki xotinning roziligi bilan

ulardan biri ishtirok etadi, bu rozilik yakka tartibdagi tadbirkor ro`yxatdan o`tkazilayotganda tasdiqlanishi lozim.

Oilaviy tadbirkorlikda er-xotinning umumiy birgalikdagi mol-mulkidan foydalanishda qonun oilaning voyaga yetgan boshqa azolarining manfaatlarini inobatga olgan, xususan, agar tadbirkorlik faoliyati obykti sifatida uy-joydan foydalanish bilan bog`liq oilaviy tadbirkorlik amalga oshirilayotganda uy-joy mulkdorlaridan birining ish muomalalariga kirishishi oilaning voyaga yetgan boshqa azolarining notarial tasdiqlangan roziligi bo`lgan taq-dirda amalga oshiriladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik va oilaviy tadbirkorlik faoliyatining negizi, mulkning shakllanish holati bir-biridan farq qiladi. Yakka tartibdagi tadbirkor mulk huquqi asosida faqat o`ziga tegishli bo`lgan mol-mulk negizida, shuningdek mol-mulkka egalik qilish va (yoki) undan foydalanishga yo`l qo`yadigan o`zga ashyoviy huquq tufayli o`ziga tegishli bo`lgan mol-mulk negizida faoliyat ko`rsatsa, oilaviy tadbirkorlik mol-mulk negizida umumiy birgalikdagi mulk asosida amalga oshiriladi.

Fuqarolar yuridik shaxs tashkil etmasdan xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirishda birgalikda faoliyat ko`rsatishga ehtiyoj sezsalor, bu tarzda birgalikdagi faoliyat shakllaridan biri oddiy shirkat hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 962-moddasiga binoan, oddiy shirkat shartnomasi (birgalikdagi faoliyat to`g`risidagi shartnoma) bo`yicha sherik (ishtirokchi) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish yoki qonunga zid bo`lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o`z hissalarini qo`shish va yuridik shaxs tuzmasdan birgalikda ish qilish majburiyatini oladi. Mazkur moddaning 2-qismiga ko`ra oddiy shirkat shartnomasining taraflari tijoratchi tashkilotlar ham bo`lishi mumkin. Ko`rinib turibdiki, oddiy shirkat shartnomasida yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar qatori yuridik shaxs hisoblangan tijoratchi tashkilotlar ham ishtirok etishlari mumkin ekan.

Oddiy shirkat shartnomasi (birgalikdagi faoliyat to`g`risidagi shartnoma) bo`yicha sheriklar (ishtirokchilar) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish yoki qonunga zid bo`lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o`z hissalarini qo`shish va yuridik shaxs tuzmasdan, birgalikda ish qilish majburiyatini oladilar. Fuqarolik kodeksining 963-975-moddalarida yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshiriluvchi xo`jalik yuritishning ushbu turiga xos xususiyatlar va ular faoliyatining huquqiy asoslari belgilangan.

Sheriklar mulki huquqi asosida ega bo`lgan, ular tomonidan qo`shilgan mol-mulk, shuningdek birgalikdagi faoliyat natijasida ishlab chiqarilgan mahsulot va bunday faoliyat tufayli olingan hosil hamda daromadlar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo`yilgan bo`lmasa yoxud majburiyatning mohiyatidan boshqacha hol kelib chiqmasa, ularning umumiy ulushli mulki hisoblanadi, birgalikdagi faoliyatga bog`liq xarajatlar va zararlarni qoplash tartibi esa, ularning kelishuvi bilan belgilanadi. Bunday kelishuv bo`lmaganda, har bir sherik o`zining umumiy ishga qo`shgan hissasi qiymatiga mutanosib ravishda xarajatlar va zararlarni zimmasiga oladi. Fuqarolik kodeksining 967-moddasi 2-qismida sheriklardan birortasini umumiy xarajatlarni yoki zararni qoplashda ishtirok etishda to`liq ozod etadigan kelishuv o`z-o`zidan haqiqiy emas. Sheriklarning umumiy xarajatlari va zararlariga nisbatan bunday huquq normasining belgilanishi sheriklarning tadbirkorlik subyekti sifatidagi huquq va burchlarining buzilishining oldini oluvchi kafolatdir.

Fuqarolik kodeksining 968-moddaga ko`ra, sheriklar tomonidan ularning birgalikdagi faoliyati natijasida olingan foyda, agar oddiy shirkat shartnomasida yoki sheriklarning boshqa kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, sheriklarning umumiy ishga qo`shgan hissalarini qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Sheriklaridan birortasini foydada ishtirok etishdan chetlatish to`g`risidagi kelishuv o`z-o`zidan haqiqiy emas.

Oddiy shirkat shartnomasida sheriklardan birortasining foydaga bo`lgan huquqining buzib qayd etilishi Fuqarolik kodeksining 113 va 115-moddalariga asosan birgalikdagi faoliyat xususidagi bitimning bekor bo`lishiga, haqiqiy emas deb hisoblanishiga olib keladi.

Oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchisining kreditori Fuqarolik kodeksining 227-moddasiga muvofiq uning umumiy mol-mulkdagi ulushini ajratishni talab qilishga xaqli. Bu holat faqatgina ishtirokchida kreditor talabini qondiradigan boshqa mulki qolmagan bo`lsa, vujudga kelishi mumkin.

Agar ulushni natura shaklida ajratishga imkoniyat bo`lmasa yoki uning ajratilishiga boshqa sheriklar etiroz bildirsalar, kreditor ushbu ulushning boshqa sheriklarga bozor narxida sotilishini talab qilishga xaqli. Ushbu holatda ulush sotilganidan olingan qarzni qoplashga ishlatiladi.

Agarda boshqa sheriklar qarzdorning ulushini sotib olishga rozilik bersalar, bu holda kreditor sud orqali ulushning kim oshdi savdosida sotilishini talab qilishga haqlidir. Yuridik shaxs tashkil etmasdan

tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi subyektlardan biri oddiy shirkat shaklida uning mavjudligini uchinchi shaxslarga malum qilmasligi (yashirin shirkat) nazarda tutilishi mumkin. Bunday shartnomaga nisbatan, agar qonunchilikda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa yoki yashirin shirkat mohiyatidan kelib chiqmasa, Fuqarolik kodeksining «Oddiy shirkat» bobi qoidalari qo`llaniladi.

Ushbu shirkatning xususiyatlaridan biri, uning ishtirokchilaridan har biri uchinchi shaxslar bilan munosabatlarda sheriklarining umumiy manfaatlarini ko`zlab o`z nomidan tuzgan bitimlar bo`yicha o`zining butun mol-mulki bilan javob berishidir.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlarning shakllari tartibida dehqon xo`jaliklari alohida o`rin egallaydi. O`zbekiston Respublikasining «Dehqon xo`jaligi to`g`risida»gi 1998 yil 30-aprelda qabul qilingan qonunning 1-moddasiga asosan dehqon xo`jaligi oilaviy mayda tovar xo`jaligi bo`lib, oila azolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila boshlig`iga beriladigan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo`jaligi mahsuloti etishtiradi va realizasiya qiladi.

Dehqon xo`jaligidagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo`jaligi azolarining istagiga ko`ra, yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin.¹

Dehqon xo`jaligi davlat ro`yxatiga olingach, unga dehqon xo`jaligi boshlig`iga yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati hamda davlat ro`yxatidan o`tkazilganlik to`g`risidagi belgilangan namunadagi guvohnoma beriladi. Bu tarzda xo`jalik yurituvchi subyektlarning ro`yxatga olish tartibi to`g`risida yuqorida takidlab o`tiladi. Bozor munosabatlari takomillashib borayotgan bir sharoitda Respublikamizda «fuqarolarning huquq va erkinliklarini taminlash, davlat tuzilishini demokratlashtirish, bozor islohotlarini chuqurlashtirish, xususiy mulkni, tadbirkorlik, kichik va o`rta biznes manfaatlarini himoyalash borasida zarur kafolatlarni yaratib berishga alohida etibor qaratildi va ushbu yo`nalishdagi ishlar izchil davom ettirilmoqda»², yani tadbirkorlar faoliyatini davlat yo`li bilan doimiy qo`llab-quvvatlab borishning huquqiy, ijtimoiy asoslari yaratilib kelinmoqda.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари тўплами. –Т.: Адолат, 1999. 117-б.

² И.А.Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни, фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий юналишлари. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 й., 30 август.

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti sifatida davlat

O`zbekiston bozor munosabatlariga o`tishining asosiy tamoyillaridan biri bu–davlatning bosh islohotchi ekanligidir.

«Davlatning boshqaruv sohasidagi roli inkor etilsa, mamuriy buyruqbozlik tizimidan iqtisodiyotning bozor tamoyillariga o`tishini taminlash qiyin kechadi.

O`z-o`zidan ravshanki, bozor munosabatlari meyori mustahkamlanib, islohotlarning ortga qaytmasligi taminlanib borgan sari davlatning tasiri ham shunga muvofiq ravishda izchillik bilan kamayib boraveradi».¹

Shu nuqtai nazardan davlat iqtisodiyot va ijtimoiy hayotning hamma sohalarini o`zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishni taminlashni o`z zimmasiga oladi. Bu esa bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat yo`li bilan boshqarish va tartibga solish hamda ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni bevosita huquqiy vositalar yordamida hal etishga imkoniyat yaratadi.

Davlat xo`jalik huquqi subyektlariga xos bo`lgan xususiyatlarga ega. Bular, **birinchidan**, uning o`z mulkiga egaligida, **ikkinchidan**, uning xo`jalik faoliyatini boshqarishligida, **uchinchidan**, bevosita xo`jalik vakolatlariga egaligida, **to`rtinchidan**, xo`jalik aloqalarida boshqa ishtirokchilar bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishishlarida gavdalanadi.

Xo`jalik huquqining subyekti sifatida davlat bir vaqtning o`zida boshqa xo`jalik huquqining subyektlaridan farq qiladi. Bu shunda ko`rinadiki, uning faoliyatida xo`jalik faoliyati ustidan rahbarlikni amalga oshirish anchayin ustunroq turadi. Davlat iqtisodiy munosabatlarga kirishar ekan, boshqa subyektlar kabi o`z faoliyatini amalga oshirishi uchun ruxsatnoma olishi talab etilmaydi. Shu bilan birga iqtisodiyotga rahbarlik qilishni yuridik kuchga ega bo`lgan normativ hujjatlar asosida amalga oshirilishi ham unga xos bo`lgan xususiyatlardan bo`lib hisoblanadi.

Davlatning xo`jalik huquqi subyektlari qatoriga qo`shmaslik, xo`jalik faoliyatiga oid masalalarni hal qilishda ko`pgina noaniqliklarni kelib chiqishiga, bu boradagi masalalarni qaysi huquq sohasi normalari bilan tartibga solinishi lozimligi to`g`risidagi masalalarda chalkashliklarni kelib

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари таракқиёт кафолатлари». –Т.: Ўзбекистон, 1997, 189-б.

chiqishiga sabab bo`lar edi. Davlatning xo`jalik huquqining subyekt sifatida o`ziga xos xususiyatlarini birma-bir tahlil qilishga harakat qilamiz.

Davlatning o`z mulkiga ega ekanligi to`g`risida shuni takidlash joizki, Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillarning o`zidayoq, O`zbekiston o`zining «Mulkchilik to`g`risida»gi qonunini qabul qildi va ushbu qonunga muvofiq O`zbekiston davlati mulk egasi sifatida tan olindi. 1978 yilgi O`zbekistonning Konstitusiyasida jamiyatning iqtisodiy negizini asosan socialistik mulkning ikki xil shakli, yani davlat va kolxozkooperativ mulki tashkil etilishi belgilangan edi. Endilikda mulk ommaviy va xususiy shakllarda mavjud bo`lishligi qonuniy mustahkamlanib, hatto fuqarolarning mulki qaysi shakllarda va qay maqomda mavjud bo`lishligi qonuniy hal etilib, mulklar tengsizligiga barham berildi.

Mulkning kimga tegishli bo`lishidan qat`iy nazar, teng ravishda rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratilib, ularni babbaravar huquqiy muhofaza qilish qoidalari tegishli qonunlarda o`z ifodasini topdi.

Jamiyat iqtisodiy negizini tashkil qiluvchi asosiy masala bo`lgan mulk masalasining bunday ijobiy hal qilinishi ijtimoiy hayotning barcha sohalarida tashabbuskorlik hissiyotlarining kamol topishi uchun ishlab chiqarishda, xo`jalik sohasida, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda fuqarolar hamda tashkilotlar, shuningdek jismoniy shaxslar va yuridik shaxslarning birgalikda teng manfaatdor bo`lishi, ular o`rtasida umumiy mulkdan hamkorlikda foydalanish va buning oqibatida samarali natijalarga erishish imkoniyatlari yaratib berildi.

Malumki, O`zbekistonning mustaqillikka erishilgunga qadar amalda bo`lgan 1963 yilgi Grajdanklik kodeksiga muvofiq fuqaro bilan yuridik shaxs o`rtasida umumiy mulk bo`lishiga yo`l qo`yilmas edi. Amaldagi qonunlarimizga muvofiq, endilikda mulk ikki xil, yani xususiy va ommaviy shakllarda mavjud bo`lishligi mumkinligi belgilanib qo`yildi.

Ommaviy mulk davlat mulkidan iborat bo`lib, u ikki xil turdagi mulkdan, yani O`zbekiston Respublikasi mulki va munisipial mulkdan tashkil topadi.

Ommaviy mulk davlatning barcha fuqarolariga va shuning bilan har bir fuqarosiga tegishli bo`lgan mulk bo`lib hisoblanadi, ammo u o`tmishdagi davlat mulkiga o`xshash mavhum tushuncha emas, uning muayyan obyektlari, uni egallab turuvchi, undan foydalanuvchi va uni tasarruf etuvchi subyektlar qonunlarimizda aniq ko`rsatilgan.

Ommaviy mulk davlat mulki sifatida O`zbekiston Respublikasining shaxsan o`ziga va uning mamuriy-hududiy tuzilmalariga tegishli mulkdan (munisipial) iborat.

Fuqarolik kodeksi va boshqa tegishli qonun normalarida ommaviy mulkning vujudga kelish asoslari, bunday mulk obyektlarining turlari (yer, yer osti boyliklari suv, havo bo`shlig`i, o`simlik, hayvonot dunyosi, boshqa tabiiy boyliklar; davlat hokimiyati va boshqaruvi mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo`lgan madaniy va tarixiy boyliklar, O`zbekiston budjetining mablag`lari, oltin zahirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlar, shuningdek, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, ilmiy, ilmiytadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari), ularning respublika va mamuriy-hududiy tuzilmalarga (mahalliy hokimiyat va boshqa mahalliy organlarga) tegishli qismlari belgilangan bo`lib, bundan tashqari mazkur mol-mulklarni tasarruf etish huquqiga ega bo`lgan davlat organlari aniqlangan. Masalan, Respublika mulkini Oliy Majlis, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki ular maxsus vakil qilgan organlar tasarruf qiladi.

Munisipial hisoblangan mol-mulknı tasarruf qilish vakolatli davlat hokimiyati mahalliy organlari yoki ular vakil qilgan organlar zimmasiga yuklatilgan.

Davlatning barcha mol-mulkini, bu mulk Respublika yoki mahalliy davlat hokimiyati organlariga tegishli bo`lishidan qatıy nazar, asosan ikki guruhga:

- 1) davlat korxonalari va muassasalariga biriktirib qo`yilgan mulk;
- 2) tegishli budjet mablag`lari va davlat korxonalari, muassasalariga biriktirilmagan Respublikaning davlat xazinasini tashkil qilinadigan mol-mulklarga ajratish mumkin.

Munisipial mulk ham Respublika mulki kabi ikki xil asosiy guruhlariga bo`linishi mumkin, ular:

- a) munisipial korxonalar va muassasalarga biriktirib qo`yilgan mol-mulk;
- b) mahalliy budjetni tashkil qiluvchi mablag`lar, munisipial korxonalariga va muassasalarga biriktirilmagan tegishli viloyat, shahar va boshqa munisipial g`aznalarini tashkil qiluvchi mulklardan iborat.

Davlat mulkini bunday obyektlarga bo`lish O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va «Davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida»gi qonuniga muvofiq belgilangan.

Respublika mulki obyektlari doirasiga kiritilgan obyektlar davlatimizning milliy boyligining asosini tashkil qiladi. Bu mulk davlat hokimiyat va boshqaruv organlarini amal qilish, umumdavlat vazifalarni amalga oshirish uchun (mudofaa kuchlarining, chegara qo`shinlari, milliy xavfsizlik va ichki ishlarining mulklari asosida), O`zbekiston xalq xo`jaligini rivojlantirilishini taminlovchi tarmoqlar (mudofaa ishlabchiqarishiga xos korxonalar, yoqilg`i-energetika kompleksi, transport, aloqa tarmoqlari), shuningdek O`zbekiston Respublikasi taminoti uchun zarur bo`lgan tarmoqlar (farmasevtika, medisina-biologik preparatlarni, spirt-mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar) uchun zarur bo`lib hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan mulk obyektlari asosida O`zbekiston davlati xo`jalik faoliyatini amalga oshiradi. Ushbu mulklarni davlat o`z organlari orqali korxonalarining xo`jalik yuritishiga berib, yangi subyekt korxonalarini tashkil etadi. Shu bilan birga bu korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish masalasini, ularning tugatilish masalalarini bevosita mulkdor bo`lgan davlat o`zining maxsus organlari vakolatiga kiritgan.

Davlat mulki bo`lgan maxsus obyekt - davlat xazinasiga O`zbekiston Respublikasi nomidan tushadigan soliqlar, yig`imlar va boshqa majburiy to`lovlar bo`yicha davlat kreditor hisoblanadi. Shuningdek, davlat nomidan tuzilgan shartnomalar bo`yicha g`azna mablag`lari hisobidan javobgar hisoblanadi. Davlatning xo`jalik vakolati tadbirkorlik va xo`jalik subyektlariga nisbatan boshqaruv faoliyati bo`lib hisoblanadi.

Davlat xo`jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan xalq nomidan harakat qiluvchi subyekt sifatida qonun chiqarish orqali umumiy asosda o`z tasirini ko`rsatadi, bunda u davlat vazifalarini mohiyatidan kelib chiqib xo`jalik munosabatlarida ishtirok etadi, jumladan uning xo`jalik subyekti sifatidagi faoliyati uning o`z ehtiyojlaridan kelib chiqib moddiy-texnika taminoti, investisiyalash kabi masalalarni hal qilishda ayniqsa yaqqol namoyon bo`ladi.

Bu tarzdagi faoliyat ilgari davlatning iqtisodiyotni mamuriy boshqarish shakli bo`lgan direktiv aktlarga o`xshamasdan, balki, davlat insonlarning moddiy va manaviy ehtiyojlarini qondirishdek ulkan vazifani bajarish maqsadida erkinlik asosidagi xo`jalik faoliyatini amalga oshirishi bilan bir vaqtda, hisob-kitob yuritish, moliya, soliq, subyektlar imtiyozlari kabi institutlarni tartibga solish ishini olib boradi va ular yagona dastur sifatida ko`rinadi. Chunonchi iqtisodiyot sohasidagi qonunlarning davlat

tomonidan qabul qilinishi orqali subyektlar faoliyatini tartibga solinishi amalga oshiriladi.

Xo`jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solinishi usuli umumiy va alohida asoslarda amalga oshiriladi. Umumiy asos bo`lib qonun chiqarish bo`lib hisoblansa, alohida asosda turli-tuman sohalar bo`yicha xo`jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan o`z tasirini o`tkazadi, yani iqtisodiy faoliyatning turli jihatlarini tartibga soladi. Masalan, davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo`jalik mahsulotlarini yetkazib berish va xarid qilish, budjet manfaatlarini ko`zlagan holda qonunlar, ekologiya masalalariga oid, tabiatni muhofaza qilish to`g`risidagi qonunlarni qabul qilinishi orqali subyekt sifatida ko`rinadi.

Xo`jalik faoliyatida davlatning tasiri mazmuniga etibor beriladigan bo`lsa, bunda biz, xo`jalik yurituvchi subyektlarni tuzish, bekor qilish, xo`jalik faoliyatini tartibga solishni nazorat qilish faoliyatini guvohi bo`lamiz. Masalan, «Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to`g`risida»gi 1993-yil 7-mayda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasi qonuni va ushbu qonunni qo`llashdagi bazi masalalar haqidagi O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1994-yil 9-sentabrdagi qaroriga muvofiq, uy-joyni xususiylashtirish va fuqarolarga berishni mulk egasi bo`lgan davlat nomidan uy-joy fondiga xo`jalik yuritish huquqiga yoki operativ boshqarish huquqiga ega bo`lgan davlat tashkilotlari va korxonalari amalga oshiradilar. Mahalliy mamuriyat munisipial uy-joyda yashovchi fuqarolarning arizalari bo`yicha faqat qaror qabul qiladi. «O`zbekiston Respublikasining davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash Davlat qo`mitasini tashkil qilish to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan O`zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish qo`mitasiga davlat mulkini xususiylashtirish va respublikada xususiy biznesni rivojlantirishga ko`maklashish dasturini ishlab chiqish, tashkiliy va uslubiy jihatdan rahbarlik qilish, davlat mulki obyektlarini boshqa mulkchilik shakllariga aylantirishdan tushgan mablag`larni iqtisodiyotdagi tarkibiy o`zgarishlarga oid vazifalarni hal qilish uchun safarbar etish kabi tadbirlarni amalga oshirish yuklatildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, davlatning xo`jalik faoliyatini tartibga solishning quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

- 1) normativ huquqiy hujjatlar chiqarish;
- 2) davlat buyurtmalari;
- 3) davlat kontrakti;
- 4) davlat tomonidan tartibga solishni belgilovchi hujjatlar.

Normativ xarakterdagi hujjatlar to`g`risida gap ketar ekan, bular asosan biron bir tovarni to`g`ridan-to`g`ri realizasiya qilishga ruxsat etmaydigan hujjatlar, faoliyatni ruxsatnoma asosida olib borishni nazarda tutuvchi kabilar tushuniladi.

Bunday hujjatlar huquqni vujudga keltiradi, o`zgartiradi va bekor qilishi mumkin. Huquqlarni vujudga keltiruvchi hujjatlarga imtiyozlar beruvchi yoki ruxsat beruvchi lisenziyalarni kiritish mumkin, shuningdek, dotasiyalar, subsidiyalar, ssudalar ham shu guruh hujjatlariga kiradi.

Huquqlarni o`zgartiradigan hujjatlarga atrof muhitni muhofaza qiluvchi organlarning korxonalar faoliyatini cheklashga qaratilgan hujjatlarini kiritish mumkin.

Huquqlarni bekor qiladigan hujjatlarga nazorat hujjatlari kiradi. Tadbirkorlikni rivojlantirish xususiy mulk manfaatlarini muhofaza qilish, tadbirkorlik faoliyatiga davlat aralashuvini cheklash maqsadida nazorat qiluvchi organlar doirasida cheklanib, ularni nazorat qilishning qat'iy muddatlari ham belgilanib qo`yilmoqda.

Xo`jalik huquqining subyekti sifatida davlatning iqtisodiyotga tasir etishining yana bir usuli bu bozor mexanizmini tashkil etib, unda monopoliyaga yo`l qo`ymaslik, soliq tizimi orqali va har bir subyekting huquqini himoya qilish, iqtisodiy erkinliklarining kafolatlashni belgilashdan iborat.

Xo`jalik huquqi subyektlari tarkibida korxonalar alohida o`rin egallab, ular turli mulk shakllarida tashkil etilishi mumkin.

Korxonalarni tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatishning umumiy, huquqiy, iqtisodiy asoslari O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi¹, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»gi², «Ijara to`g`risida»gi³, «Chet el investisiyalari to`g`risida»gi⁴, «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarining kafolatlari to`g`risida»gi⁵, «Masuliyati cheklangan va qo`shimcha masuliyatli jamiyat to`g`risida»gi⁶, «Qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida»gi⁷, «Fermer xo`jaligi to`g`risida»gi⁸, «Dexqon xo`jaligi to`g`risida»gi⁹ kabi qonunlar bilan tartibga solinadi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т.: Адолат. 1996.

² Халқ сўзи – 2000 йил – 15 июн.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси – 1992 йил, 1-сон, 45-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси – 1998 йил, 5-6-сонлар, 91-модда

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномси-1996 й., 5-6-сонлар, 61-модда

⁶ «Халқ сўзи» газетаси, 2002 й., 17 январ, 12-сон

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномси-1998 й., 5-6-сонлар, 84-модда

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномси-1998 й., 5-6-сонлар, 86-модда

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномси-1998 й., 5-6-сонлар, 88-модда

Yuridik adabiyotlarda korxonaning quyida takidlangan belgilari to`g`risida so`z boradi. Bular quyidagilar bo`lib, birinchidan, mulk huquqi yoki xo`jalik yuritish huquqi asosida o`z xodimlarining kuchi bilan ishlab chiqarish-xo`jalik faoliyatini amalga oshiradi, ikkinchidan, mustaqil reja asosida talab va taklifni etiborga olib davlat ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko`rsatish bo`yicha faoliyat yuritadi, uchinchidan, o`z mulkiga, xo`jalik yuritish yoki operativ boshqaruvda alohida mol–mulkka ega bo`ladi, to`rtinchidan, huquqiy munosabatlarda mustaqil subyekt sifatida qatnashadi va yuridik shaxs huquqidan foydalanadi¹.

Amaldagi fuqarolik qonun hujjatlari mazmuniga nazar tashlanadigan bo`lsa, korxonani tushunchasi ikki xil manoda, huquq subyektini va huquq obyektini sifatida tushuniladi. O`zbekiston Respublikasida bozor munosabatlari tarkib topgunga qadar amal qilib kelgan fuqarolik qonun hujjatlarida korxonani faqatgina huquq subyektini manosi sifatida tushunilib kelingan, chunki korxonani mol-mulk kompleksi sifatida bitimlar predmeti bo`lishi qonun bilan taqiqlangan. Yangi Fuqarolik Kodeksida korxonani ikki xil manoda ifoda qilingan, ammo takidlash joizki, korxonani hali huquq obyektini sifatida olimlar tomonidan ilmiy tarzda lozim darajada o`rganilmagan. Shu vaqtga qadar, haqiqatan “korxonani huquq obyektini sifatida tavsiflash yuridik adabiyotlarda munozarali masalalardan biri bo`lib keldi”², ammo so`nggi yillarda huquqshunos olimlar tomonidan korxonaning huquq subyektini sifatidagi tushunchasi va mohiyatiga katta etibor berilmoqda³.

Korxonani huquq va muomala layoqatining mazmunini yoritishda uning mulk huquqi obyektini sifatidagi o`ziga xos xususiyatlarni ochib berish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan muhim ahamiyatga egadir.

¹ Қаранг: Тадбиркорлик ҳуқуқи: (Умумий қисм): Дарслик (Таҳририят ҳайъати: Қ.Раҳмонкулов, СҚ.Рўзиназаров, СҚ.Рўзиназаров, М.Ниёзов ва бошқ.; Масьул муҳаррир: СҚ.Рўзиназаров. –Т.: «Консаудтинформ», 2002.,60-бет., Мартемянов В.С. Хозяйство и право. Том 1. Общие положения. Курс лекции-М.: Издательство БЕК, 1994, 70-75-бетлар., Суханов Э.А. Система юридических лиц // Государство и право, 1981 йил,11-сон, 42-50 бетлар; Караходжаева Д. О юридических лицах и их имущественных правомочиях //Давлат ва ҳуқук -2000 йил, 1-сон, 34 бет; Тўраев А. Юридик шахсларнинг ҳуқук лаёқати – 1999 йил,5-сон, 37- бет.

² Якушев В.С. Юридическая личность государственного производственного предпринимателя. Свердловск. 1973. 1973. Йермошин Г.Н. Закон о государственном предприятии трудовой коллектив, администрация, работник, М.Московский рабочий. 1989.

³ Тотев К.Ю. Предприятия и его организационно-правовое формы // Государство и право. 1994, №10. 60-67 б; Зинченко С, Лапач В., Газарян С. Парадокс правосубъектности предприятий // Хозяйство и право, 1995 №1. 73 б; Медведев Д.А. Проблемы реализации гражданской правосубъектности государственного предприятия. Автореф. дисс... к.ю.н. Л.: 1990; Лаптев В.В. Предпринимательское право: понятия и субъекты. М. Юрист, 1997; Плиев Е.Г. Правовые проблемы предпринимательства в России. Цивилистический аспект. М.: Проспект, 1999; Бекмуродов Т. Ўзбекистон Республикасида жамоа тадбиркорлиги асосидаги жамоа корхоналари // Хўжалик ва ҳуқук, - 2000, - № 4-31б.

Butun korxonalar mol-mulk kompleksi sifatida ko'chmas mulk hisoblanar ekan, korxonalar egasi o'zlariga tegishli bo'lgan bunday obyektga nisbatan nafaqat mulk huquqi subyekti sifatida, balki mulk huquqi objekti sifatida munosabatda bo'ladilar. Endilikda korxonani sotish va sotib olish mumkin, chunki korxonalar oldi-sotdi shartnomasining predmeti bo'lib hisoblanishi mumkin. Amaldagi fuqarolik qonun hujjatlariga binoan butun korxonalar yoki uning qismi oldi-sotdi, garovga qo'yish, ijara hamda ashyoviy huquqlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilish bilan bog'liq bitimlarning objekti bo'lish bilan bir qatorda uni mol-mulkni ishonchli boshqarish huquqini beruvchi shartnoma asosida boshqa shaxslarga mulkni boshqarish vakolatini berib qo'yishi mumkin.

Xo'jalik huquqi subyektlari ichida korxonalar uyushmalari (ittifoq) va o'zga birlashmalari hamda ularning filial va vakolatxona, bo'linmalarining huquqiy maqomi (statusi) o'ziga xos bo'lib, mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda ularning o'rnini beqiyosdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov takidlaganidek, o'tish davrida uyushmalar, konsernlar, korporatsiyalar va boshqa birlashmalarining asosiy vazifasi respublika xalq xo'jaligini ishlab chiqarilayotgan mahsulotning aniq turlari bilan taminlash, yagona ilmiytexnikaviy va investisiya siyosatini o'tkazish, ichki va tashqi bozorlar konyukturasini o'rganish, tarmoqda bozor munosabatlarini rivojlantirishdir. Shuningdek, ularning vazifasi davlat korxonalari hamda tashkilotlarini nodavlat mulkiga aylantirish ishlarini tashkil etish, tadbirkorlikni rivojlantirishni butun choralar bilan qo'llab-quvvatlashdan iboratdir. Bulardan tashqari, xo'jalik birlashmalari o'z muassislarini huquqiy himoya qilishni taminlaydi, davlat va mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlarida ularning qonuniy manfaatlarini ifodalaydi, tarmoqni rivojlantirish strategiyasini belgilaydi.

Biz quyidagi bo'g'in tashkilotlari va korxonalariga iqtisodiy erkinlik berish, ularni davlat tazyiqidan ozod qilish bilan yangicha ish uslubiga o'tdik. Korxonalar ishlab chiqarishni mustaqil tashkil etish, o'z mahsulotlarini sotish huquqini oldi. Shu bilan birga mulkchilikning turli shakllariga mansub korxonalarining xo'jalik yuritish shart-sharoitlari teng bo'lishi faqat huquqiy jihatdan emas, balki amalda ham taminlandi¹.

Tijorat tashkilotlari o'zlarining tadbirkorlik faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek mushtarak mulkiy manfaatlarini ifoda etish

¹ Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995, 84-85-бетлар.

hamda himoya qilish maqsadida notijorat tashkilotlar hisoblanuvchi uyushmalar (ittifoqlar) va o`zga birlashmalarga birlashishlari mumkin.

Agar ishtirokchilarning qaroriga muvofiq uyushmaga (ittifoqqa) va o`zga birlashmaga tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanish vazifasi yuklatilsa, bunday uyushma (ittifoq) va o`zga birlashma ushbu Kodeksda nazarda tutilgan tartibda xo`jalik shirkati yoki jamiyatiga aylantirilishi kerak yoxud tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun xo`jalik jamiyatlari tuzishi yoki ularda ishtirok etishi mumkin. Notijorat tashkilotlari o`z faoliyatlarini muvofiqlashtirishi, shuningdek mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish maqsadida uyushmalar (ittifoqlar) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin.

Uyushma (ittifoq) va o`zga birlashmalar yuridik shaxs hisoblanadi. Uyushma (ittifoq) va o`zga birlashmalarning azolari o`z mustaqilliklarini va yuridik shaxs sifatidagi huquqlarini saqlab qoladilar. Uyushma (ittifoq) va o`zga birlashmalar o`z azolarining majburiyatlari bo`yicha javob bermaydi. Uyushma (ittifoq) va o`zga birlashmalarning azolari ularning majburiyatlari bo`yicha uyushma (ittifoq) va o`zga birlashmalarning tasis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda va tartibda subsidiar javobgar bo`ladilar.

Uyushma (ittifoq) va o`zga birlashmalarning nomi ularning asosiy faoliyatini ko`rsatishi, unga «uyushmasi» yoki «ittifoqi» so`zlari yoki birlashma turini ko`rsatadigan boshqa so`z kiritilgan bo`lishi kerak. Qonun hujjatlarida yuridik shaxslar birlashmalari huquqiy mavqeining xususiyatlari belgilanishi mumkin. (Fuqarolik kodeksining 77-moddasi.)

Yuqorida korxonalarining ichki tuzilmalari (bo`limlari) ham xo`jalik huquqining subyektlari sifatida sanab o`tilgan edi. Korxonalar ichki tuzilmalari maqomi va uning korxonalar bilan munosabatlari munozarali tadqiq qilinganligini takidlash joiz.¹

Korxonalar sex, ishlab chiqarish, xo`jalik, uchastka, brigada va boshqa ichki xo`jalik bo`linmalaridan iborat bo`lishi mumkin. Bular korxonalar tomonidan o`rnatilgan² o`zining ichki xo`jalik vakolatiga ega bo`lib, turli-

¹ Хозяйственное право. Общие положения. Под ред. В.В.Лаптева М.; Изд-во Наука, 1983, 64-65 б; В.К. Андреев. Правосубъектность хозяйственных органов: сухность и реализация. М: Изд-во Наука. 1996, 108-114 б; Макарова Э.В. Правовые положение внутрипроизводственных структурных подразделения государственных предприятий промышленности в условиях к рыночным отношениям. Автореф. дисс... к.ю.н. М.: 1991. Черняев Г. внутриахозяйственные отношения в сельскохозяйственных предприятиях и межфермерская кооператсия. // АПК: Экономика и управление. 1995. № 2. 65 б; кишлок хўжалик ҳуқуқи. Масъул муҳаррирлар. Х.Р. Раҳмонкулов, М.Б. Усмонов. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи – 2000 – 184-б.

² Ички хўжалик бўлинмаларининг ваколатлари корхона томонидан ишлаб чиқилган бўлимлар ҳақидаги Низомда белгилаб қўйилади. Унда бўлинмаларнинг бошқа ички бўлинмалар фаолияти билан боғлиқ ички хўжалик ҳуқуқий муносабатларига киришиш ва бундай ҳуқуқий муносабатларсиз амалга ошириладиган ҳуқуқ ва

tuman xo`jalik huquqiy munosabatlarda ishtirok etadi, ayniqsa, bozor munosabatlari takomillashib borayotgan hozirgi sharoitida bu kabi huquqiy munosabatlarning mohiyati, mazmuni o`zgarib bormoqda. Chunonchi, korxonalar tarkibida mustaqil yuridik shaxs maqomiga ega bo`lgan kichik, sho`ba korxonalar, vakolatxonalar va boshqa ichki tuzilmalarni tashkil etilmoqda. Korxonaning xo`jalik va boshqa tUSDagi faoliyati uchun u joylashgan manzildan boshqa joyda vakolatxona va filiallar tashkil etilishi mumkin. Filial vakolatxonadan farqli ravishda yuridik shaxsning hamma yoki qisman vazifalarini amalga oshirishga haklidir.

Vakolatxona hamda filiallar yuridik shaxs hisoblanmaydi va ularga korxonaga mol-mulkingning bir qismi birlashtiriladi. Uning rahbari ishonchnoma asosida yuridik shaxsning nomidan va uning manfaatlarini ko`zlab qatnashadi. Filial va bo`limlar yuridik shaxs sifatida tasis etilsa, uning nomida «filial» va «bo`lim» atamalaridan foydalanmaslik lozim. Umumiy qoidagi ko`ra, yuridik shaxsning majburiyatlari bo`yicha nizo vujudga kelgan taqdirda, davoga talabi va etirozlar filial va vakolatxona nomidan bildirilmaydi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining 1999 yil 5 fevraldagi «Xo`jalik sudlari tomonidan O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining javobgarlik to`g`risidagi qoidalarini qo`llashning ayrim masalalari haqida»¹ 77-sonli qarorining 15-bandiga asosan yuridik shaxs hisoblanmagan alohida bo`linma (vakolatxona, filial) faqatgina yuridik shaxs nomidan davoga qilishi mumkin. Ish bo`yicha hujjatlar davoga arizasida ko`rsatilgan pochta manziliga yuboriladi.

Nizoning sudlovga tegishliligi yuridik shaxsning emas, balki alohida bo`linmaning joylashgan joyi orqali belgilanadi. Alohida bo`linmaning rahbari tomonidan imzolangan davoga arizasiga uning yuridik shaxs nomidan davoga arizasini imzolash vakolatini tasdiqlovchi yuridik shaxsning ishonchnomasi ilova qilinishi kerak. Shunday vakolatnoma bo`lmagan taqdirda Xo`jalik prosessual kodeksining 118-modda 2-qismiga binoan davoga arisasi ko`rmasdan qaytariladi. Takidlash joizki, filial va vakolatxona yuridik shaxsning boshqa ichki xo`jalik tuzilmalariga (bo`lim, sex va boshqalar) o`xshash bo`lsada, ulardan farqli xususiyati shuki, u yuridik

мажбуриятлар белгиланади. Баъзан корхона томонидан чиқариладиган бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларда бўлинмаларнинг ваколатлари мустаҳкамланиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик суди Пленуми қарорларининг тўплами, Нукус, «Билим» нашриёти, 2000. 224 б.

shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan alohida bo`linmasi ekanligidir.

O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan «Chet el investisiyalari to`g`risida»gi qonunining 7- moddasiga asosan, chet el investisiyalari ishtirokidagi korxonalar O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining talablariga rioya etgan holda O`zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan sho`ba korxonalar, filiallar, shuningdek yuridik shaxs bo`lmagan vakolatxonalar va boshqa alohida bo`linmalar tashkil etishi mumkin. Filial hamda vakolatxona faoliyati uchun javobgarlik ularni tuzgan jamiyat zimmasida bo`ladi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 2 iyulda qabul qilingan «O`zbekiston Respublikasida xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarni huquqiy ekspertizadan, davlat ro`yxatidan o`tkazish va tugatish tartibi to`g`risida»gi Nizomga ko`ra, bosh korxonasi Respublika tashqarisida joylashgan va xo`jalik faoliyatini amalga oshiradigan sho`ba korxonalar va filiallar, O`zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko`rsatayotgan xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarining sho`ba korxonalar va filiallari ham xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar jumlasiga kiradi. Umumiy qoidaga ko`ra, muassis sho`ba korxonasi ustavini tasdiqlaydi, uning rahbarini tayinlaydi va sho`ba korxonaga nisbatan O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mulk egasining boshqa huquqlarini amalga oshiradi. Sho`ba korxonasi bosh korxonaning majburiyatlari bo`yicha javob bermaydi, bosh korxonasi esa o`zining sho`ba korxonalarini majburiyatlari bo`yicha javob beradi.

Sho`ba korxonasi o`z faoliyatini tasischi bergan vakolat doirasida amalga oshiradi. Sho`ba korxonasi qarzlari yuzasidan tasischi javobgar bo`lmaydi. Sho`ba korxonasi sinishiga tasischi (mulkdor)ning faoliyati sabab bo`lganda kreditorlarning talabini qanoatlantirishga sho`ba korxonasi mablag`i yetarli bo`lmasa, uni tasischi (mulkdor) qanoatlantiradi. Sho`ba korxonasi biriktirilgan mulk hisobidan qarzlari qanoatlantirishga tasischining qarzlari yuzasidan faqat sho`ba korxonasi kreditorlari talabi qanoatlantirilgandan keyingina hamda sho`ba korxonasi tugatilishidagina yo`l qo`yiladi.

5-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyekti sifatida korxonalarining ayrim turlari: unitar korxonalar; aksiyadorlik jamiyatlari; ishlab chiqarish kooperativlari; xo`jalik shirkati; masuliyati cheklangan va qo`shimcha masuliyatli jamiyatlar

A) Aksiyadorlik jamiyatlari

Aksiyadorlik jamiyati to`g`risidagi umumiy qoidalar, aksiyadorlik jamiyati tuzish, Ustav fondi, jamiyatning aksiyalari, Obligatsiyalari va boshqa qimmatli qog`ozlari, jamiyatning sof aktivlari, aksiyalar va qimmatli qog`ozlarni tarqatish hamda joylashtirish, aksiyadorlar reyestri va aksiyalarni saqlash, dividendlar, aksiyadorlik jamiyatini boshqaruvchi organlari, jamiyatning yirik bitimlar tuzishi, uni qayta tashkil etish va tugatish, hisob-kitob va jamiyat faoliyatini nazorat qilish masalalari O`zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 aprelda qabul qilingan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida»gi qonuni va boshqa qonun hujjatlarida o`z aksini topgan. Ustav fondi jamiyatning aksiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga taqsimlangan xo`jalik yurituvchi subyekt aksiyadorlik jamiyati hisoblanadi.

Jamiyat yuridik shaxs hisoblanadi va o`zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkka ega bo`ladi, o`z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarni olishi hamda amalga oshirishi, zimmasiga majburiyatlar olishi, sudda davogar va javobgar bo`lishi mumkin. Aksiyalarni chiqarish hamda ularni muomalaga kiritish aksiyadorlik jamiyatining asosiy jihati bo`lib, bu uni boshqa tijoratchi yuridik shaxslardan farqlab turadi. Mazkur xususiyat aksiyadorlik jamiyatini boshqa tijoratchi yuridik shaxslarga nisbatan muayyan darajada ustunlikka ega ekanligidan ham dalolat beradi, ayniqsa ochiq aksiyadorlik jamiyatida bu yaqqol namoyon bo`ladi. Ushbu ustunliklar asosan quyidagilardan, chunonchi kapital kirib kelishining cheklanmaganligi, uning erkin harakati, faoliyatning barqarorligi, javobgarlikning cheklanganligi hamda professional boshqaruv va boshqalarda namoyon bo`ladi.

Ochiq aksiyadorlik jamiyatida kapital to`planishini oddiy mexanizmi mavjud, yani investorlarning mablag`lari aksiyalarni chiqarish yo`li bilan jalb etiladi va eng muhimi jamiyat ishtirokchilarining soni cheklanmagandir.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalarning egalari ularni erkin ravishda sotishlari yoki sotib olishlari mumkin, bu jamiyatning faoliyatiga aslo tasir etmaydi hamda bu uchun jamiyatning boshqa ishtirokchilarining roziligi talab qilinmaydi. Bunda kapital tadbirkorlikning bir faoliyati sohasidan boshqasiga hech qanday qiyinchiliksiz o`tishi mumkin, boshqa tijoratchi tashkilotlarda esa kapitalni erkin aylanishi muayyan darajada cheklangan.

Aksiyadorlik jamiyatining asosiy ustunligi uning faoliyatini barqarorligidadir. Masalan, to`liq shirkatdan to`liq sherikni chiqib ketishi shirkatni tugatilishiga, masuliyati cheklangan jamiyatdan esa uning ishtirokchisini chiqib ketishi ustav kapitalining sezilarli darajada kamayishiga sabab bo`ladi. Aksiyador esa jamiyatdan chiqib ketayotganda jamiyatdan hech qanday mol-mulk talab qilmaydi, balki o`ziga tegishli bo`lgan aksiyani boshqa shaxsga sotib yuborib, o`z ulushini oladi.

Aksiyadorlik jamiyatida ishtirokchilarni jamiyat majburiyatlari bo`yicha javobgarligining o`ziga xos ko`rinishi mavjud. Agar jamiyat zarar ko`rsa, aksiyador faqatgina aksiya sotib olish uchun sarflagan mablag`ini yo`qotadi, xolos. Ishtirokchining cheklangan javobgarligi hamda aksiyalarni sotib yuborish orqali aksiyadorlik jamiyatidan erkin ravishda istalgan vaqtda chiqib ketishi aksiyadorlik jamiyatiga kapitalni jalb etishni osonlashtiradi.

Aksiyadorning mulki aksiyadorlik jamiyatining mulkidan butunlay ajratilgan. Shuning uchun aksiyadorning kreditorlari va uning majburiyatlari bo`yicha talabni jamiyat mulkiga qarata olmaydilar, biroq aksiyadorning aksiyasiga qaratishlari mumkin.

Aksiyadorning jamiyat majburiyatlari bo`yicha javobgarligini cheklanganligi masuliyati cheklangan jamiyat kabi ularning kreditorlari manfaatlari himoyasini asosiy kafolati bo`lgan ustav fondining ahamiyatini oshiradi.

Ochiq aksiyadorlik jamiyatida aksiyadorlarni jamiyatning kundalik boshqaruv faoliyatida ishtirok etishi talab etilmaydi. Aksiyadorlik jamiyatida xo`jalik shirkatidan farqli ravishda mulk bilan boshqaruv bir-biridan ajratilgan. Aksiya egasi jamiyatning kundalik boshqaruvida ishtirok etishi uchun vaqti bo`lmasligi yoki yetarli darajada malakaga ega bo`lmasligi mumkin. Shuning uchun ham jamiyat maxsus bilim hamda malakaga ega bo`lgan shaxslar tomonidan boshqariladi.

Aksiyadorlik jamiyati uni yangidan tasis etish yoki mavjud yuridik shaxsni qayta tashkil etish orqali tashkil etilishi mumkin. Yuridik hamda jismoniy shaxslar jamiyatning muassilari bo`lishi mumkin. Jamiyat yakka shaxs tomonidan ham tasis etilishi mumkin.

Agar aksiyadorlik jamiyati ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan tashkil etilsa, muassislar o`rtasida tasis shartnomasi tuziladi. Shartnomada ularning jamiyatni tasis etish borasida birgalikda faoliyat ko`rsatish tartibi, jamiyat ustav fondining miqdori, muassislar o`rtasida joylashtirilishi kerak bo`lgan aksiyalarning xillari va turlari, ular uchun to`lanadigan xaq

miqdori va bu xaqni to`lash tartibi, muassislarning jamiyatni tuzishga doir huquq va majburiyatlari belgilab qo`yiladi.

Jamiyat muassislari jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgunga qadar uning tuzilishi bilan bog`liq majburiyatlar yuzasidan solidar javobgar bo`ladilar. Jamiyatni ro`yxatdan o`tkazish yig`imi, tasis hujjatlarini tayyorlash bilan bog`liq xizmatlar, muhr va aksiyalarning sertifikatlarni tayyorlash uchun sarflangan mablag`lar hamda jamiyatni ro`yxatdan o`tkazish bilan bog`liq boshqa harajatlar aksiyadorlik jamiyatini tashkil etish bilan bog`liq harajatlar kiradi. Jamiyat muassislarining uni tuzish bilan bog`liq bo`lgan majburiyatlari yuzasidan faqat ularning harakatlari keyinchalik aksiyadorlarning umumiy yig`ilishida maqullangan taqdirdagina javobgar bo`ladi.

Jamiyatning ustavi uning muassislari yoki muassisi tomonidan tasdiqlanadi. Agar jamiyat ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan tashkil etilayotgan bo`lsa, uning ustavi muassislarning tasis yig`ilishida tasdiqlanadi. Tasis yig`ilishi qarorlarini oddiy ko`pchilik ovoz bilan qabul qiladi. Tasis shartnomasini o`zgartirish to`g`risidagi qarorlar qabul qilinayotganda esa barcha muassislarning roziligi talab etiladi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq chiqariladigan aksiyalar davlat ro`yxatidan o`tkazilishi lozim. Davlat ro`yxatidan o`tkazilmay chiqarilgan aksiyalar ularning egalaridan majburiy ravishda olib qo`yiladi, qimmatli qog`ozlarni sotishdan to`plangan pul emitentdan olinib, aksiya egalariga qaytariladi hamda emitentga nisbatan qonun hujjatlarida ko`rsatilgan muayyan sanksiyalar qo`llaniladi.

Jamiyatning ustav fondi aksiyadorlar sotib olgan jamiyat aksiyalarining nominal qiymatidan tashkil topadi. Jamiyat chiqaradigan barcha aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo`lishi lozim. Jamiyat tasis etilayotganda uning barcha aksiyalari muassislar o`rtasida joylashtirilgan bo`lishi kerak. Aksiyalar haqining hammasini to`lamagan aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o`zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to`lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo`ladilar.

Jamiyatning ustav fondi uning mol-mulking o`z kreditorlari manfaatlarini kafolatlaydigan darajadagi eng kam miqdorini belgilaydi. Hozirgi paytda ochiq turdagi jamiyat ustav fondining eng kam miqdori jamiyat ro`yxatdan o`tkazilgan paytda eng kam ish xaqining besh yuz baravar summasidan, yopiq aksiyadorlik jamiyatida esa eng kam ish xaqining ikki yuz baravar summasidan kam bo`lmasligi kerak.

Jamiyatning ustav fondi aksiyalar nominal qiymatini oshirish yoki qo`shimcha aksiyalarni joylashtirish yo`li bilan ko`paytirilishi mumkin.

Jamiyat ustav fondini ko`paytirish to`g`risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig`ilishi tomonidan qabul qilinadi, biroq mazkur vakolat umumiy yig`ilish qaroriga muvofiq yoki ustav bo`yicha kuzatuv kengashiga ham berib qo`yilishi mumkin.

Jamiyatning ustav fondi aksiyalarning nominal qiymatini yoki ularning umumiy sonini qisqartirish yo`li bilan, shuningdek aksiyalarning bir qismini jamiyatning o`zi keyinchalik muomaladan chiqarish sharti bilan sotib olish orqali kamaytirilishi mumkin. Jamiyatning ustav fondini kamaytirishning eng muhim shartlaridan biri uning kreditorlarini xabardor qilishlikdir. Bunda kreditorlar jamiyatdan o`z majburiyatlarni muddatidan oldin ijro etishni va ustav fondi kamaytirilishi bilan bog`liq zararni talab qilishga haqli. Aksiyadorlik jamiyati aksiyadorlarning umumiy majlisi qarori bilan yoki qonunda ko`rsatilgan hollarda sud qarori bilan qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin. Ochiq aksiyadorlik jamiyatidan tashqari, tadbirkorlikni yopiq aksiyadorlik jamiyati ko`rinishidagi tashkiliy – xuquqiy shakli ham mavjud. Yopiq aksiyadorlik jamiyati ham asosan ochiq aksiya-dorlik jamiyatiga taalluqli qonun normalari bilan tartibga solinadi, biroq uni o`ziga xos jihatlari mavjud. Ochiq aksiyadorlik jamiyati o`zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o`tkazishi, aksiyador o`zlariga tegishli aksiyalarni boshqa aksiyadorlarning roziligisiz o`zga shaxslarga o`tkazishga haqli hamda unda aksiyadorlarni soni cheklanmagandir. Aksiyadorlik jamiyatining ochiqligi uni har yili o`z aksiyadorlariga jamiyatning yillik hisobotini, buxgalteriya balansini, foyda va zararlar hisob varag`ini ommaviy ravishda taqdim etishi shartliligidan ham kelib chiqadi.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatida aksiyalar oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadi. Bunda jamiyat o`zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o`tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga xaqli emas. Yopiq jamiyat aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo`lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda, u bir yil davomida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, aksiyadorlar soni belgilangan miqdorgacha kamaymasa, sud yo`li bilan tugatilishi lozim. Demak, yopiq aksiyadorlik jamiyati kichik va o`rta biznesni tashkil etish yoki bo`lmasa ishtirokchilar tomonidan jamiyatning ishini yuritishi bilan bog`liq malumotlarni sir tutilishini taminlash maqsadida tuziladi.

b) Ishlab chiqarish kooperativlari

Ishlab chiqarish kooperativi xo`jalik shirkati kabi shaxslarning hamda ularning mulk bilan qo`shiladigan pay badallarini ixtiyoriy birlashmasi bo`lib, unda uning azolarini kooperativ faoliyatida shaxsan ishtirok etishi talab etiladi. Ishlab chiqarish kooperativida azolarning shaxsiy mehnati bilan ishtirok etishi kooperativning asosiy belgisi bo`lib hisoblanadi. Agarda kooperativning ustavida boshqacha tartib belgilangan bo`lmasa, daromad ham aynan azolarning qilgan mehnatiga muvofiq taqsimlanadi. Chunki, xo`jalik jamiyatidan farqli ravishda ishlab chiqarish kooperativida birinchi o`rinda kapital emas, balki mehnat turadi.

Ishlab chiqarish kooperativida azo sifatida asosan jismoniy shaxslar ishtirok etishadi. Biroq qonunda va ishlab chiqarish kooperativining tasis hujjatlarida uning faoliyatida azolik asosida yuridik shaxslar ham ishtirok etishi nazarda tutilishi mumkin.

Kooperativning oliy boshqaruv organi bo`lib uning azolarning umumiy yig`ilishi hisoblanadi va uning mutlaq vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- kooperativning ustavini o`zgartirish;
- kooperativning kuzatuv kengashi hamda ijroiya organlarini shakllantirish va bekor qilish;
- kooperativga azolikka qabul qilish va chiqarish;
- kooperativning yillik hisobotini, buxgalteriya balansini hamda daromad va zararlarni taqsimlanishini tasdiqlash;
- kooperativni qayta tashkil etish hamda tugatish.

Kooperativning mulki uning azolarini payidan iborat bo`ladi. Mulkning muayyan qismi kooperativning bo`linmas fondiga kiritilishi mumkin va u ustav bo`yicha belgilangan maqsadlar uchun sarflanadi. Pay shaxsning kooperativga azoligini bildiruvchi omildir. Uni boshqa shaxsga o`tkazish uchun azolarning umumiy yig`ilishini roziligi talab qilinadi, biroq kooperativ azolari payni sotib olishda imtiyozli huquqqa ega. Agarda kooperativning azosi vafot etsa, uning merosxo`ri unga azo bo`lib kirishi lozim, aks holda merosxo`rga unga tegishli bo`lgan payning qiymati to`lanadi.

Ishlab chiqarish kooperativida ham xo`jalik shirkatidagidek azolarning o`zgarishi qattiq nazorat qilinadi, ammo ishtirokchilar tarkibini o`zgarishi uni tugatish uchun asos bo`lmaydi. O`z majburiyatlarini bajarmagan yoki to`liq bajarmagan kooperativ azosi umumiy majlis qarori bilan azolikdan chiqarib yuborilishi mumkin. Azolikdan chiqarish

to`g`risidagi qaror ishtirokchilarning oddiy ko`pchilik ovozi bilan qabul qilinadi.

Ishlab chiqarish kooperativi uning azolari yoki sudning qarori bilan tugatilishi mumkin. O`zining huquqiy mavqeiga ko`ra ishlab chiqarish kooperativi xo`jalik shirkatiga o`xshab ketadi, biroq ichki munosabatlarni tartibga solishda muayyan darajada farqlar mavjud. Bu esa o`z navbatida tadbirkorlik faoliyatini yuritishning tashkiliy – huquqiy shaklini ko`payishiga olib keladi.

v) Xo`jalik shirkati

Xo`jalik shirkatining xo`jalik jamiyatlaridan farqi shundaki, shirkat shaxslarning birlashuvini hamda ularni shirkat faoliyatida faol ishtirokini talab qilsa, xo`jalik jamiyatlarida mablag` (kapital) birlashtiriladi va unda ishtirokchilarning jamiyat faoliyatida shaxsan ishtiroki talab qilinmaydi. Ularning huquqiy mavqelarini belgilab berishda qonun chiqaruvchi aynan mana shu tamoyilga asoslangan. Xo`jalik shirkatining ustav kapitali xo`jalik jamiyatining ustav kapitalidan iqtisodiy hamda huquqiy jihatlar bilan farqlanadi. Xo`jalik shirkatida ustav kapitali uning ish faoliyatini boshlash uchun zarur bo`lsa, xo`jalik jamiyatida ustav kapitali uning kreditorlari oldidagi javobgarligining kafolatidir. Xo`jalik shirkatining ustav kapitali uning tasis hujjatlari ro`yxatga olish uchun berilgan vaqtda eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo`lmasligi zarur.

Qonun xo`jalik shirkatining ustav fondini uning asosiy aktivlari bilan bevosita bog`lab qo`ygan. Agar shirkatning zarar ko`rishi natijasida uning asosiy aktivlari qiymati ustav kapitali miqdoridan kamayib ketsa, shirkat tomonidan olingan daromad uning azolari o`rtasida taqsimlanmaydi. Asosiy aktivlarning qiymati ustav kapitali miqdoridan oshgandagina daromadlar uning ishtirokchilari o`rtasida taqsimlanishi mumkin. Shirkat kreditorlari manfaatlarining asosiy kafolati uning ishtirokchilarning o`zlariga tegishli bo`lgan butun mol-mulklari bilan bo`lgan javobgarligidir.

Fuqarolik kodeksining 58-moddasida xo`jalik shirkati quyidagi ikki xil shaklda mavjud bo`lishi mumkinligi mustahkamlangan, bular to`liq shirkat va kommandit shirkatdir. Shirkat ishtirokchilari uning faoliyatida bevosita ishtirok etishlari shart, natijada mazkur faoliyat shirkat ishtirokchilari harakatlarining birlashmasidan iborat bo`ladi, yani ishtirokchilar shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishadi.

To`liq shirkat Fuqarolik kodeksi hamda “Xo`jalik shirkatlari to`g`risida”gi qonunga muvofiq yuridik shaxs hisoblanadi.

Xo`jalik shirkati to`liq shirkat bo`lishligi uchun, uning ishtirokchilari o`z o`rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishlari hamda uning majburiyatlari bo`yicha o`zlariga qarashli butun mol-mulki bilan javob berishlari lozim. To`liq shirkatning holati ishtirokchilarning soni uncha ko`p bo`lmagan tijorat tashkilotlariga ko`proq mos keladi. To`liq shirkatda uning ishtirokchilarining soni cheklanmagan, biroq uni tasis etish uchun kamida ikki ishtirokchi bo`lishi shart. Agarda qandaydir sabablar tufayli to`liq shirkat faqatgina yagona ishtirokchidan iborat bo`lib qolsa, mazkur holat yuz bergan vaqtdan boshlab olti oy muddat ichida mazkur to`liq shirkatga yangi to`liq sheriklar qabul qilinib, u saqlab qolinishi yoki unga hissa qo`shuvchi azo topilib, u kommandit shirkatga aylantirilishi yoxud tugatilishi lozim. Mazkur holatda to`liq shirkat yagona ishtirokchi bilan xo`jalik jamiyatiga aylantirilishi mumkin. To`liq shirkatni tasis etish xo`jalik jamiyatini tasis etishdan ko`ra birmuncha osonroqdir, ammo to`liq shirkatning o`ziga xos "kamchiligi" mavjud. Bu, shirkat ishtirokchilarini shirkat majburiyatlari bo`yicha o`zlariga qarashli bo`lgan butun mol-mulklari bilan solidar tarzda, subsidiar tarzda javobgar bo`lishligidir. Demak, to`liq shirkatning qarzini qoplash uchun mol-mulki yetarli bo`lmasa, undiruv shirkat ishtirokchilarining mulkiga qaratilishi mumkin. Xo`jalik jamiyatlarida esa ishtirokchilar uning majburiyatlari bo`yicha faqatgina ustav kapitaliga qo`shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo`ladilar.

To`liq shirkat ishtirokchilari javobgarligining solidar xususiyati shundan iboratki, bunda shirkatning kreditori mulkiy talabni shirkat ishtirokchilarining barchasiga yoki bo`lmasa ularning istalgan biriga qo`yishi mumkin.

To`liq shirkatning ishlarini boshqarish barcha ishtirokchilarning o`zaro kelishuviga muvofiq amalga oshiriladi. Shirkatning tasis shartnomasida boshqa qoida nazarda tutilgan bo`lmasa, shirkat faoliyati bilan bog`liq masalalarni hal etishda har bir ishtirokchi bitta ovozga ega bo`ladi, yani ishtirokchilar ustav kapitaliga qancha hissa qo`shganligidan qat`iy nazar ular boshqaruvda tengdirlar.

Shirkatning ishtirokchisi undan o`z erki bilan chiqib ketishi mumkin. Cheklanmagan muddatga tasis etilgan to`liq shirkatdan uning ishtirokchilarini o`z xohishi bilan chiqib ketishini qonun man etmaydi. Ishtirokchi shirkatdan chiqib ketganligi to`g`risida hech kimga hisobot berishi shart emas, biroq u uch oy oldin bu haqda shirkatni xabardor qilishi lozim bo`ladi. Agarda to`liq shirkat muayyan muddatga tuzilgan bo`lsa,

ishtirokchini undan muddatidan avval chiqib ketishiga uzrli sabab bo`lgandagina yo`l qo`yiladi. Uzrli sabablar ro`yxati esa tasis shartnomasida belgilab qo`yilgan bo`lishi lozim.

To`liq shirkatning ishtirokchilari yetarli asoslar mavjud bo`lganda o`z majburiyatlarini jiddiy ravishda buzayotgan hamda shirkat faoliyatida yetarli darajada ishtirok etmayotgan sheriklarni sud orqali uning tarkibidan chiqarib yuborishlari mumkin.

To`liq shirkatning huquqiy holatining asosiy xususiyatlaridan biri shuki, undan chiqib ketayotgan ishtirokchilar chiqib ketayotgan yil uchun hisobot tasdiqlangan vaqtdan boshlab ikki yil ichida shirkatning majburiyatlari bo`yicha boshqa ishtirokchilar bilan bir qatorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo`lishadi.

Ulushni o`tkazish yoki merosni qabul qilish tufayli to`liq shirkatga qabul qilingan ishtirokchilar uning avvalgi majburiyatlari bo`yicha boshqa ishtirokchilar bilan bir qatorda javobgar bo`ladilar. To`liq shirkat tasis etilgandan so`ng unga azo bo`lgan ishtirokchi faqatgina u sherik bo`lib kirgan vaqtdan boshlab vujudga kelgan majburiyatlar uchun javobgar bo`ladi.

To`liq shirkat qonun hujjatlariga muvofiq ravishda qayta tashkil etiladi. To`liq shirkat qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar vujudga kelgan taqdirda, shuningdek u yagona ishtirokchidan iborat bo`lib qolgan hollarda tugatiladi.

Shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo`yicha o`zlarining butun mol-mulklari bilan javob beradigan ishtirokchilar (to`liq sheriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog`liq zarar uchun o`zlari qo`shgan hissalar doirasida javobgar bo`ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda qatnashmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchilar (hissa qo`shuvchi, kommanditchi) mavjud bo`lsa, bunday shirkat kommandit shirkat hisoblanadi.

Kommandit shirkat o`zining huquqiy xususiyatlari bilan ham to`liq shirkatga, ham xo`jalik jamiyatlariga o`xshab ketadi. Shuning uchun uni to`liq shirkat bilan xo`jalik jamiyati oralig`idagi yuridik shaxs desa ham bo`ladi. Shuning uchun ham to`liq sheriklar bilan bog`liq munosabatlar to`liq shirkatga oid normalar bilan tartibga solinadi. Kommandit shirkatni ham to`liq shirkat kabi ishtirokchilarning soni uncha ko`p bo`lmagan tijorat tashkilotlariga o`xshatish mumkin. Bunda ishtirokchilarning eng kam miqdori ikki shaxs (bitta to`liq sherik, bitta kommanditchi)dan iborat, eng ko`p miqdori esa qonun bilan cheklanmagan. Kommandit shirkatdagi

to`liq sheriklar to`liq shirkatdagidek shirkatning nomidan xo`jalik faoliyatini amalga oshirishadi.

Kommandit shirkatning tasis shartnomasi uning tasis hujjati bo`lib hisoblanadi. Tasis shartnomasida shirkatning xo`jalik faoliyatiga oid quyidagi masalalarning barchasi yoritilgan bo`lishi lozim:

-kommandit shirkat tuzilayotganligi, uning maqsadi va faoliyat muddati;

-muassislarning tarkibi;

-shirkatning firma nomi va pochta manzili;

-ustav fondining miqdori hamda uni tashkil etish tartibi;

-har bir ishtirokchi ulushining miqdori;

-ishtirokchilar tomonidan ulushni kiritish tartibi, miqdori va tarkibi;

-shirkat ustav fondini kamaytirish yoki ko`paytirish tartibi;

-shirkat faoliyatini boshqarish tartibi;

-daromadni hamda zararni taqsimlash tartibi va qonun hujjatlariga zid bo`lmagan boshqa shartlar.

Kommanditchilar shirkat faoliyatini boshqarishga hamda uning nomidan faoliyat ko`rsatishga haqli emaslar. Shirkat nomidan vakolatnoma berilgan hollar esa bundan mustasno, shuning uchun ham kommanditchilar shirkat faoliyatida passiv ishtirok etadilar. Biroq kommanditchi to`liq shirkatga nisbatan muayyan ustunliklarga ega, yani birinchidan, uning shirkat majburiyatlari buyicha javobgarligi qo`shgan hissasi bilan cheklangan bo`lsa; ikkinchidan, shirkat tugatilayotganda kreditorlarning talabi qondirilgach, kommanditchilarning ham talabi qondiriladi.

Agar kommandit shirkatning firma nomiga kommanditchining nomi qo`shilgan bo`lsa, u to`liq sherikka aylanadi hamda o`ziga tegishli bo`lgan barcha mol-mulklari bilan shirkat majburiyatlari bo`yicha javobgar bo`ladi.

Yuqorida kommandit shirkat ayrim xususiyatlari bilan xo`jalik jamiyatiga o`xshab ketishligi aytilgan edi. Bu yerda kommanditchini xo`jalik jamiyati azosi yoki aksiyadordan farqini bilib olish katta ahamiyat kasb etadi. Agarda xo`jalik jamiyatining ishtirokchi (aksiyador)lari umumiy majlis orqali jamiyat boshqaruvida ishtirok etishsa, kommanditchi esa, shirkat boshqaruvida ishtirok eta olmaydi, balki uning faoliyatini nazorat qiladi, xolos.

Kommandit shirkat kommanditchilarning barchasi undan chiqib ketganda yoki bo`lmasa to`liq shirkatni tugatish uchun asos bo`lgan holatlar vujudga kelganda tugatilishi mumkin. Kommandit shirkatda kommanditchilar qolmaganda, u to`liq shirkatga aylantirilishi mumkin.

Shuning uchun Fuqarolik kodeksining 58-moddasida yakka tadbirkorlar va (yoki) tijoratchi tashkilotlar to'liq shirkatlarning ishtirokchilari hamda kommandit shirkatlarda to'liq shirkatlar bo'lishlari mumkinligi ko'rsatilgan, chunki aynan ular tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin. Mazkur talab O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi qonunida ham o'z aksini topgan.

g) Masuliyati cheklangan jamiyat

Masuliyati cheklangan jamiyat deyarli bir yoki bir necha shaxs tomonidan tasis etilgan va ustav fondi (ustav kapitali) tasis hujjatlari bilan yelgila qo'yilgan miqdordagi ulushlarga bo'lingan jamiyat tan olinadi. Masuliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq zarar uchun o'zlari qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar. Masuliyati cheklangan jamiyatning firma nomi jamiyatning nomini shuningdek "masuliyati cheklangan" degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak. Masuliyati cheklangan jamiyatda:

- jamiyat muassislarning majburiyatlari bo'yicha javobgar emas;

- jamiyatning o'z hissasini to'la qo'shmagan ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo'yicha har bir ishtirokchi hissasining to'lanmagan qismining qiymati doirasida solidar javobgar bo'ladilar. Mazkur qoidaga ko'ra kreditorlar o'z hissasini to'liq qo'shmagan ishtirokchilardan ustav fondiga qo'yilmagan miqdordagi ulushini talab qilishga haqli;

- masuliyati cheklangan jamiyatning ustav kapitalini minimal miqdori O'zbekiston Respublikasining "Masuliyati cheklangan va qo'shimcha masuliyatli jamiyatlar to'g'risida" gi qonuni bilan yelgilanadi va u jamiyat ro'yxatga olinadigan vaqtda eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmashligi lozim;

- ustav kapitaliga ishtirokchilari tomonidan muayyan qiymatga ega bo'lgan mulk ulushi sifatida qo'shilganda uning qiymati jamiyat ishtirokchilarining umumiy majlisi tomonidan aniqlanadi;

- jamiyatni ro'yxatga olish vaqtida har bir ishtirokchi tasis hujjatida ko'rsatilgan o'z ulushining kamida o'ttiz foizini to'la qo'ygan bo'lishi kerak. Jamiyat ro'yxatga olingach, bir yil ichida ishtirokchilar ulushining qolgan qismini to'lashlari lozim;

- agarda yelgilangan bir yil muddat ichida ustav kapitali muassislar tomonidan to'liq shakllantirilmagan bo'lsa jamiyat o'z ustav fondini kamaytirishini e'lon qilishi yoki o'zini tugatishi lozim;

-masuliyati cheklangan jamiyatni ustav fondini oshirish uchun uning ishtirokchilari o'z ulushlarini to'liq ravishda qo'shgan o'lishlari lozim;

-jamiyat ro'yxatga olingandan so'ng ikkinchi va undan keyingi moliya yillarda uning asosiy aktivlarining qiymati ustav kapitali miqdoridan kamayi ketsa, jamiyat ustav kapitalining kamaytirilishini e'lon qilishi hamda uni yelgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazishi lozim;

- agarda jamiyatning asosiy aktivlari qiymati qonun bilan yelgila qo'yilgan ustav fondining minimal miqdoridan kamayi ketsa, jamiyat tugatilishi lozim;

- jamiyat ustav kapitalini kamaytirish uchun dastlab o'z kreditorlarini u haqda yozma ravishda ogohlantirishi lozim undan maqsad kreditorlarning manfaatini himoya qilishdir.

Yuridik va jismoniy shaxslar masuliyati cheklangan jamiyatning muassislari o'lishlari mumkin. Qonun bilan ayrim toifadagi jismoniy shaxslarni yoki jamiyatda ishtiroki taqiqlanishi yoki cheklanishi mumkin. Davlat hokimiyati va oshqaruvi organlari jamiyatda ishtirokchi o'lish huquqiga ega emaslar biroq qonun hujjatlarida oshqacha tartib ham yelgilanishi mumkin. Jamiyat itta shaxs tomonidan ham tasis etilishi mumkin va u jamiyatning yagona ishtirokchisi o'li qoladi. Bir nechta ishtirokchilar tomonidan tasis etilgan jamiyat keyinchalik yagona ishtirokchidan iborat o'lgan jamiyat sifatida ham faoliyat ko'rsatishi mumkin. itta ishtirokchi (jismoniy shaxs) dan iborat o'lgan xo'jalik jamiyati oshqa jamiyatining yagona ishtirokchisi ola olmaydi.

Masuliyati cheklangan jamiyat ishtirokchilarining soni ellik nafardan orti ketmasligi lozim. Agar ishtirokchilarning soni yuqoridagi miqdordan orti ketsa, jamiyat bir yil ichida aksiyadorlik jamiyatiga yoki ishlab chiqarish kooperativiga aylantirilishi lozim. Agar yelgilangan muddatda jamiyat qayta tashkil etilmasa yoki undagi ishtirokchilarning soni kamaytirilmasa, jamiyat sud orqali tugatiladi.

Tasis shartnomasi hamda ustav masuliyati cheklangan jamiyatning tasis hujjatlari o'li hisoblanadi. Agar jamiyat yagona shaxs tomonidan tasis etilsa, uning ustavi tasis hujjati sifatida qabul qilinadi. Masuliyati cheklangan jamiyatning tasis hujjatlarida archa yuridik shaxslar uchun umumiy o'lgan malumotlardan tashqari, quyidagilarni o'zida aks ettirgan o'lishlari lozim, chunonchi, ustav kapitalining miqdori hamda har bir ishtirokchining ulushi ishtirokchilar tomonidan ustav kapitaliga qo'yiladigan ulushlarning tarkibi miqdori va muddati ishtirokchilarning o'z ulushlarini ustav kapitaliga qo'shish bilan bog'liq majburiyatlarni ajarmaganligi uchun javobgarligi jamiyatning

Qoshqaruv organlari tarkibi va vakolatlari hamda ular tomonidan qarorlar qabul qilinishi tartibi shuningdek jamiyat ishtirokchilarining qarchasi yoki ko'pchiligi tomonidan qaror qabul qilinishi hal etiladigan masalalar.

Jamiyatning qoshqaruv organlari jamiyat ishtirokchilarining Umumiy yig'ilishidan Kuzatuv kengashidan hamda ijroiya organlaridan iborat. Ishtirokchilarning Umumiy yig'ilishi jamiyat qoshqaruvining oliy organi o'lihi hisoblanadi. Ustavida jamiyatning Kuzatuv kengashi tashkil etilishligi ko'rsatilishi mumkin. Jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik yakka qoshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) kollegial ijroiya organ (qoshqaruv direksiya) tomonidan amalga oshiriladi. Ijroiya organi umumiy yig'ilish hamda Kuzatuv kengashi oldida hisobdordir.

Masuliyati cheklangan jamiyat bilan bir qatorda **qo'shimcha masuliyatli jamiyat** ham mavjud. Qo'shimcha masuliyatli jamiyatning faoliyati asosan masuliyati cheklangan jamiyatga oid huquq normalari bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining 63-moddasiga muvofiq, qo'shimcha masuliyatli jamiyatning firma nomi jamiyatning nomini shuningdek "qo'shimcha masuliyatli" degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak.

Qo'shimcha masuliyatli jamiyatning o'ziga xos xususiyati uning ishtirokchilarini jamiyat majburiyatlari o'yicha javobgarligi ularning ustav kapitaliga qo'shgan ulushlari bilan cheklanmaganligidadir ya'ni jamiyatining ishtirokchilari uning majburiyatlari o'yicha o'z mulklari bilan qo'shgan hissalarini qiymatiga nisbatan hamma uchun bir xil o'lgan jamiyatning tasis hujjatlarida yelgilanadigan karrali miqdorda solidar tarzda suksidiar javobgar o'ladilar.

Ishtirokchilardan biri nochor (ankrot) o'lihi qolganida, uning jamiyat majburiyatlari o'yicha javobgarligi agar jamiyatning tasis hujjatlarida javobgarlikni taqsimlashning qoshqacha tartibi nazarda tutilgan o'lmasa qoshqa ishtirokchilar o'rtasida ularning qo'shgan hissalariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Nazorat savollari:

1. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektiga tarif bering.
2. Tadbirkorlik faoliyati subyektlariga qo'yilgan talablar qanday?
3. qaysi toifadagi fuqarolarga tadbirkorlik maqomini berish mumkin emas?
4. Oilaviy tadbirkorlik deganda nimani tushunasiz?

5. Tadbirkorlik faoliyatining davlat tomonidan qo`llabquvvatlash shakllari qanday?

6. Aksiyadorlik jamiyatlari bilan ishlab chiqarish kooperativlari o`rtasida qanday farq mavjud?

7. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektini sifatida davlat boshqa xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlaridan qanday farq qiladi?

8. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektini tashkil etish jarayonini tushuntiring.

5 BOB. BOZOR MUNOSABATLARI SHAROITIDA KORXONALARNI DAVLAT TASARRUFIDAN CHIqARISH VA XUSUSIYLASHTIRISH

1. Xususiylashtirishning mohiyati, zaruriyati va tushunchasi

Bozor munosabatlari ko`p ukladli iqtisodiyotga asoslangan bo`ladi. Ko`p ukladli iqtisodiyotda turli mulk shakllari asosida tashkil etilgan korxonalar faoliyat yuritishadi. Mulk hamda tadbirkorlik sohasida davlat monopoliyasining mavjud bo`lishi bozor iqtisodiyoti uchun xos bo`lmagan belgilardan biri bo`lib hisoblanadi. Shu sababli iqtisodiy islohotlar birinchi bosqichining g`oyat muhim vazifasi davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko`p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat edi¹.

Sobiq socialistik tuzum uchun xususiy mulk tushunchasi yot edi. Faqatgina mulkning shaxsiy, davlat hamda kolxoz-kooperativ shakllari mavjud edi. Shaxsiy mulkdan foydalanib daromad olish qonunga zid faoliyat hisoblanardi. Davlat mulki umumxalq mulki deb atalgani bilan, obyektiv reallikda xalq mazkur mulkdan yiroqda edi. Natijada ushbu mulk xalq tomonidan emas, balki mavhum bo`lgan subyekt-davlat tomonidan, yanada aniqrog`i uning byurokratik apparati tomonidan boshqarilar edi. Shuning uchun ham xalqda, ham davlatda mazkur mulkka nisbatan mulkdorlik hissi mavjud emasdi. Bu esa uning talon-taroj qilinishiga sabab bo`lardi. Kolxoz-kooperativ mulki ham rasmiy jihatdan jamoaniki deb etirof etilgani bilan, amalda butunlay davlat ixtiyorida edi. Mulkka nisbatan bunday tartibning o`rnatilganligi odamlarni mulkdan begonalashib ketishiga sababchi bo`ldi. Chunki barcha ishlab chiqarish vositalari tanxo davlatning mulki edi. Ishlab chiqarishda ishtirok etayotgan odamlarning ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo`lishi hamda iqtisodiy manfaatdorlikning mavjud emasligi ularda mulkka nisbatan egalik hissining yo`qolishiga olib kelgan edi.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning asosiy mohiyati jamiyatdagi mulkni haqiqiy mulkdorlar qo`liga topshirishdan iborat. Bunda mulkdor o`z mulkini avaylab-asrashga, uni o`z galar tomonidan talon-taroj etilishiga yo`l qo`ymaydi va eng asosiysi undan daromad olish maqsadida foydalana oladi. Socialistik tuzumda tanqid

¹ Ислом Каримов «Ўзбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», –Т.: Ўзбекистон, 1995. 46-б.

ostiga olingan xususiy mulk, bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatda **muqaddas** deb hisoblanadi.

So`nggi yillarda xususiylashtirish shakl va uslublarini takomillashtirish, korxonalarni to`liq va aksiyalarning davlat paketlarini xususiy mulkka sotish bo`yicha qabul qilingan chora-tadbirlar iqtisodiyotning amaldagi barcha sohalarida mulkchilik munosabatlarini tubdan o`zgartirish jarayonlarini jadallashtirish va chuqurlashtirish uchun shart-sharoit yaratdi. Davlat aktivlari va aksiyalar paketlarini nolga teng qiymat bo`yicha sotish keyingi yillarda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonining o`ziga xos xususiyati hisoblanadi. Xususiy sektorni kengaytirish, kichik biznes, fermer xo`jaliklari va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish borasida tub burilish amalga oshirilmoqda. Shuning uchun Davlat mulki qo`mitasi va uning joylardagi organlari faoliyatini yaxshilash talab etilmoqda.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish-ning zaruriyati davlatning mulkchilik hamda xo`jalik yuritish sohasidagi monopoliyasiga barham berish orqali ko`p ukladli iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Chunki xususiylashtirish natijasida turli xil mulk shakllari vujudga keladi va ular asosida turli tashkiliy-huquqiy shaklga ega bo`lgan xo`jalik yurituvchi subyektlar(aksiyadorlik jamiyatlari, xo`jalik jamiyatlari, xo`jalik shirkatlari va x.k.) tashkil etiladi.

Korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni o`tkazish tashabbusi bilan chikish xukukiga fuqarolar, davlatga taalluqli bo`lmagan "O`zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va boshqa davlatlarning yuridik shaxslari" mehnat jamoalari ommaviy mulki obyektlarini tasarruf etuvchilar egadirlar.

Davlat tasarrufidan chiqarishni, xususiylashtirishni o`tkazish yoki buday qilishni rad etish to`g`risidagi qarorni ommaviy mulk obyektlarini tasarruf etuvchi buyurtma tushgan paytdan boshlab 10 kun ichida qabul qiladi hamda uni buyurtma berganga va davlat tasarrufidan chiqarilayotgan xususiylashtirilayotgan korxonaning mehnat jamoasiga yozma ravishda yetkazadi

Davlat tasarrufidan chikarish yoki xususiylashtirish: basharti, korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilmaydigan va xususiylashtirilmaydigan korxonalar ruyxatiga kiritilgan bo`lsa, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning korxonalarining mazkur turi uchun nazarda tutilgan xususiyatlari hisobga olinayotgan bo`lsa, ommaviy mulki obyektlarini tasarruf etuvchi rad etishni asoslash bilan birga davlat tasarrufidan

chiqarish yoki xususiylashtirishni amalga oshirish mumkin bo`lgan shartlar va muddatlari ko`rsatilishi shart.

Davlat tasarrufidan chiqarish – bu davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, xo`jalik jamiyatlari va shirkatlariga, davlatga qarashli mulk bo`lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish esa jismoniy shaxslarning va davlatga taalluqli bo`lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir.

Turli mulk shakllari hamda turli tashkiliy-huquqiy shakldagi xo`jalik yurituvchi subyektlarning mavjud bo`lishi esa aralash iqtisodiyotning asosiy belgisi bo`lib hisoblanadi. Ular socialistik tuzumdagidek bir-birini inkor etishmaydi, aksincha bir-birini to`ldirib borishadi. Korxonalarni xususiylashtirish orqaligina iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirish va shu orqali xo`jalik yuritish sohasida davlat monopoliyasini bartaraf etish mumkin. «Tahlillar shuni ko`rsatmoqdaki, bugungi kunda davlat korxonalari nodavlat korxonalari bilan raqobatga dosh bera olmayapti. Zarar ko`rib ishlayotgan va samaradorligi past korxonalarining aksariyati aynan davlat korxonalari yoki davlat ulushi yuqori bo`lgan aksiyadorlik jamiyatlari ekani buni amalda tasdiqlab turibdi. Bunday holatning bosh sababi-bu korxonalarda haqiqiy xo`ja-yinning yo`qligi, real iqtisodiy omil va usullarning ishga solinmaganligidir»¹.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning huquqiy asoslari

Iqtisodiy islohotlarni kafolatli amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri ularning huquqiy negizini yaratishdir. Iqtisodiy islohotlar qonun hujjatlari asosida amalga oshirilgandagina ular muayyan natija beradi va orqaga chekinish ham yuz bermaydi. Shuning uchun ham islohotlarning huquqiy negizini yaratish bir qancha muhim yo`nalishlar bo`yicha amalga oshirildi. Mazkur yo`nalishlardan biri mulkchilik munosabatlariga asos soladigan qonunlar majmuini yaratishga qaratilgan edi. Mazkur qonunlarni qabul qilmasdan turib odamlarni mulkka bo`lgan munosabatlarini o`zgartirib bo`lmas edi. Shuning uchun ham O`zbekiston Respublikasining 1992 yil 8 dekabrda Konstitusiyasida xususiy

¹ Ислон Каримов «Одамларнинг ташвиш ва орзу-интилишлари билан яшаш фаолиятимиз мезонига айлансин», Солиқ ва божхона хабарлари, 2002 йил, 23 июл, 29-сон

mulkning daxlsizligi belgilab qo`yildi. Biroq Konstitutsiya qabul qilinguniga qadar mulkchilik munosabatlariga doir boshqa qonunlar qabul qilingan edi. Ushbu qonunlarning dastlabkisi 1990 yil 31 oktabrda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to`g`-risida»gi qonuni bo`ldi. Ushbu qonunga muvofiq quyidagi mulk shakllarining amalda bo`lishi etirof etildi:

-xususiy mulk;

-shirkat(jamoa) mulki;

-davlat mulki;

-aralash mulk;

-boshqa davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar yuridik va jismoniy shaxslarining mulki.

Qonun shuningdek barcha mulk shakllarining tengligini va ularni huquqiy jihatdan muhofaza etilishini kafolatlab qo`ydi. Eng muhimi mazkur qonun mulkdorning mulkiy huquqlari doirasini belgilab berdi.

1991 yil 19 noyabrda esa O`zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`-risida»gi qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunlarni birin-ketin qabul qilishdagi mantiqiy bog`liqlik shundan iborat ediki, mulkdorning mulkiy huquqlarini kafolatlamay, xususiylashtirishni amalga oshirish jarayoni qiyin kechardi. Chunki yuridik va jismoniy shaxslarni xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini taminlashning yagona yo`li, ularning mulkiy huquqlarini kafolatlashdan iborat edi. Aynan 1991 yil 19 noyabrdagi qonun davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning shakllarini, shartlarini hamda amalga oshirish tartibini belgilab berdi. Mazkur qonunga muvofiq, davlat mulki obyektlari Vazirlar Mahkamasi yoki u vakolat bergan organ qarori bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan bo`ldi.

Munisipal mulk obyektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risidagi qaror qabul qilish huuhi mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralariga beriladi. O`zbekiston Respublikasining ommaviy mulkini respublika mulkiga va mamuriy-hududiy tuzilmalar mulkiga (munisipal mulkka) ajratishni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga binoan amalga oshiradi

Davlat tasarrufidan chiqarilishi va xususiylashtirilishi mumkin bo`lmagan hamda Prezidentning qaroriga bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan obyektlar hamda kor-xonalarning ro`yxati O`zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida"gi o`zbekiston Respublikasi Conunining 4-

moddasiga o`zgartishlar kiritish, shuningdek, O`zbekiston Respublikasining davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish masalalariga oid ayrim qonun hujjatlarini o`z kuchini yo`qotgan deb topish haqida”gi qonunida belgilab qo`yildi.

Quyidagi davlat mulki obyektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish O`zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga binoan amalga oshiriladi:

1) asosiy fondlarining balans qiymati (2005 yil 1 yanvar holatiga ko`ra) bir milliard so`mdan ortiq bo`lgan korxonalar;

2) qimmatbaho, nodir metallar, qimmatbaho toshlarni kavlab olish hamda qayta ishlash korxonalari;

3) sanoatning tayanch tarmoqlari: yoqilg`i-energetika, konchilik, mashinasozlik va paxtani qayta ishlash majmualarining korxonalari va tashkilotlari. Neft, gaz va ko`mir qazib chiqarish, quduqlar burg`ulash korxonalari va tashkilotlari. Magistral neft quvurlari va gaz quvurlari, neft mahsulotlarini oqizma holda yetkazib beradigan quvurlar, elektr va issiqlik hosil qiluvchi stansiyalar va hududiy qozonxonalar, tizim hosil etadigan elektr tarmoqlari. Avtomobillarga yonilg`i quyish va gaz to`ldirish stansiyalari;

4) kimyo korxonalari (gerbisidlar, mineral o`g`itlar, sintetik tolalar, qishloq xo`jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda ishlatiladigan zaharli kimyoviy dorilar va shu kabilarni ishlab chiqarish);

5) farmasevtika sanoati hamda tibbiy-biologik dori-darmonlar sanoati korxonalari;

6) elektr aloqasi korxonalari, televizion, radio qabul qilish va radio uzatish markazlari hamda ularning muhandislik inshootlari;

7) raketa-kosmik majmualari, aloqa tizimlari va ularni boshqarish vositalarini ishlab chiqish, tayyorlash, tamirlash va realizasiya qilishni amalga oshiruvchi korxonalar va obyektlar;

8) matbaa korxonalari va nashriyotlar;

9) axborot va telegraf agentliklari;

10) shifrlashda ishlatiladigan texnikani ishlab chiqarish, tamirlash, realizasiya qilish va undan foydalanishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

11) standartlashtirish va metrologiya korxonalari hamda tashkilotlari;

12) tavakkalchilik xavfi yuqori bo`lgan obyektlar hamda ichki va tashqi xavf-xatari bor ishlab chiqarish obyektlari (ushbu moddaning 2-bandi 12-kichik bandida ko`rsatib o`tilgan obyektlar bundan mustasno) qurish hamda ulardan foydalanishni, ular uchun uskunalari, nazorat qilish

va falokatlarning oldini olish tizimlarini tayyorlashni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

13) yong`inga qarshi avtomatika vositalarini, qo`riqlovchi, yong`indan ogohlantiruvchi va qo`riqlash-yong`indan ogohlantirishga mo`ljallangan signal berish vositalarini loyihalash, tamirlash, montaj qilish, sozlashni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

14) suv xo`jaligi hamda meliorasiya tizimlarini loyihalash, qurish, tamirlash hamda ulardan foydalanishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar, avariya-qutqaruv kemalari, gidrotexnika inshootlarini texnik nazorat qilish kemalari;

15) muhandislik infratuzilmasi obyektlari: tuman markazlari va shaharlarning elektr, issiqlik va gaz taminoti, vodoprovod-kanalizasiya xo`jaligi, tashqi yoritish, tashqi obodonlashtirish obyektlari, shuningdek bunday obyektlarni loyihalash, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko`rsatishni amalga oshiruvchi korxonalar;

16) temir yo`l, havo va daryo transportida yo`lovchilar hamda yuklar tashishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

17) shaharda yo`lovchilar tashishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

18) vazirliklar, davlat qo`mitalari, idoralarning oliy, o`rta maxsus va kasb-hunar o`quv yurtlari, shuningdek umumtalim muassasalari;

19) O`zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining, O`zbekiston qishloq xo`jaligi ilmiy-ishlab chiqarish markazining tashkilotlari. Davlat ilmiy markazlari;

20) davlat naslchilik xo`jaliklari va fermalari, ot zavodlari, elita-urug`chilik xo`jaliklari, urug`chilik va seleksiya stansiyalari, davlat urug`chilik inspeksiyalari va qishloq xo`jalik ekinlarining texnologik sifatini baholash laboratoriyalari, nav sinov stansiyalari va uchastkalari;

21) pochta aloqasi korxonalari;

22) o`rmon xo`jaligining, geologiya, kartografiya-geodeziya, gidrometeorologiya xizmati korxonalari va tashkilotlari hamda ularning axborot markazlari;

23) sanoatning qattiq chiqindilari va ro`zg`or chiqindilari ko`miladigan maydonlar, binolar, inshootlar va ko`mish uchun kerakli uskunalar, chorva mollar ko`miladigan joylar;

24) mashina sinash stansiyalari, elevatorlar, muzlatkichxonalar, ombor xo`jaligi obyektlari;

25) O`zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida joylashgan davlat sanatoriy-kurort xo`jaliklari;

26) konsert-tomosha ko`rsatish muassasalarining korxonalari va obyektlari, kinolashtirish obyektlari, shuningdek kutubxonalar va o`quv zallari;

27) sog`liqni saqlash muassasalari;

28) veterinariya xizmati, o`simliklarni himoya qilish xizmati korxonalari va muassasalari;

29) nogironlar, qariyalar va fuqarolarning ijtimoiy jihatdan himoya etilmagan boshqa toifalari qarovda bo`ladigan uylar va internatlar;

30) bolalar, o`smirlar va yoshlarning sog`lomlashtirish muassasalari;

31) marosimlar o`tkazish bo`yicha xizmatlar ko`rsatadigan korxonalar va tashkilotlar.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xu-susiylashtirish dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Xususiylashtirishning birinchi bosqichi Va-zirlar Mahkamasining 1992 yil 23 sentabrdagi qarori bilan boshlab berildi¹ hamda 1994 yilning o`rtalarigacha davom etdi. Mazkur bosqichda umumiy uy-joy fondi, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko`rsatish korxonalari va qish-loq xo`jaligi mahsulotlarini tayyorlash tizimlari xusu-siylashtirildi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 21 yanvardagi «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi hamda 1994 yil 15 martdagi «O`zbekiston Respublikasida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo`nalishlari to`g`risida»gi Farmonlari xususiylashtirishning navbatdagi bosqichiga o`tish uchun turtki bo`ldi. 1994 yil 21 yanvardagi Farmon bilan Vazirlar Mahkamasiga xususiylashtirish bo`yicha davlat dasturini ishlab chiqish vazifasi yuklatildi. Mazkur dasturda sanoat va qurilish tarmoqlarida xususiylashtirishni amalga oshirilishiga, shuningdek fuqa-rolarni xusuiylashtirish jarayonida faol ishtirokini taminlash maqsadida yopiq aksiyadorlik jamiyatlarini ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish masalalariga ko`proq etibor qaratilishi lozimligi takidlandi.

1994 yil 15 martdagi Farmonda qimmatbaho qog`ozlar bozorini rivojlantirish, aksiyadorlik jamiyatlarida dav-latga tegishli aksiyalar ulushini qisqartirish hamda xusu-siylashtirish cheklab qo`yilgan korxonalar sonini kamaytirish masalalari o`z aksini topgan.

¹ «Основи приватизации», –Т.: ИПК ШАРК, том 1,1996, С.7.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga talluqli bo`lgan qonun hujjatlarini ularning maqsad-laridan kelib chiqqan holda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchisi, bevosita davlat mulkini xususiylashtirishga oid qonun hujjatlari bo`lsa, ikkinchisi ana shu qonun hujjatlarini samarali ijrosini taminlashga qaratilgan normativ hujjatlar. Misol uchun, 1995 yil 12 iyunda O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Davlat mulki bo`lgan korxonalarni aksiyalashtirishni jadallashtirish va qimmatli qog`ozlar bozorini takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi Farmoni¹ qabul qilindi. Mazkur Farmonda davlat boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslari hamda korxonalar va tashkilotlarning rahbarlari orasida xanuzgacha saqlanib qolgan boshqaruvning mamuriy buyruqbozlik tizimi paydo qilgan boqimandalik kayfiyati davlat korxonalarini aksiyalashtirish muddatlarini cho`zib yuborishayotgani tanqid ostiga olingan.

Xususiylashtirishning ikkinchi bosqichi (1995-1996 yillar) ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarini yaratish, korxonalarining aksiyalarini muomalaga chiqarish, ko`chmas mulk hamda qimmatli qog`ozlar bozorini shakllantirish, sanoat, qurilish va transport sohasidagi hamda agrosanoat kompleksining go`sht-sut, oziq-ovqat va paxta tozalash tarmoqlaridagi o`rta va yirik korxonalarni, shuningdek sayyohlik komplekslarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bilan xarakterlanadi².

1998 yildan boshlab respublika iqtisodiyotida yirik industriya gigantlarini, yani yoqilg`i-energetika kompleksi, kimyo, metallurgiya va mashinasozlikning ayrim yor-damchi korxonalarini xususiylashtirish hamda mazkur ja-rayonga xorij investisiyasini keng jalb qilishning yo`nalishlari belgilab berildi. 1998 yil xususiylashtirishdan tushgan mablag` 8 milliard 800 million so`mni tashkil etgan bo`lsa, 1999 yili 9 milliard 100 million so`mni tashkil etdi. 1999 yil sotib olingan korxonalar va aksiyalar uchun xorijiy investorlar tomonidan to`langan mablag` 16 mil-lion AqSh dollarini tashkil etdi³.

Korxonalarni xususiylashtirish va aksiyalashtirishni yanada chuqurlashtiri hamda ushbu jarayonlarga xorijiy investorlarni yanada keng jalb etish maqsadida 1999 yil 26 noyabrda Vazirlar Mahkamasi tomonidan «2000-2001 yillarda xorijiy investorlarni jalb qilgan holda korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish chora-tadbirlari

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари 1995-1999, 4-том, –Т.: Адолат, 2000. 23-б.

² Ислон Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1998 йил, 221-б.

³ Ислон Каримов. Иқтисодийтни еркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш- енг мухим вазифамиз, Халқ сўзи, 2000 йил, 15 феврал, 32-сон

to`g`risida» qaror¹ qabul qilindi. Mazkur qaror bilan 2000-2001 yillarda xorijiy investorlarga turli shakllarda sotiladigan korxonalar ro`yxati tasdiqlandi.

2003 yildan boshlab xususiylashtirish jarayonida sifat jihatidan tub o`zgarish ro`y berdi. Shu vaqtgacha amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning tahlili shuni ko`rsatdiki, korxonalarining nizom jamg`armasida davlat ulushining yuqori bo`lishi, ularning iqtisodiy va xo`jalik faoliyatiga davlatning bevosita aralashuviga olib kelayotgan edi. Mazkur salbiy omillarni bartaraf etish maqsadida 2003 yil 24 yanvarda O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «O`zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmon ustav fondida davlatning ulushi 25% va undan kam miqdorni tashkil etgan aksiyadorlik jamiyatlarida davlat ulushini saqlab qolish maqsadga muvofiq emasligi va mazkur ulush fond bozorida xususiy sektorga sotib yuborilish kerakligi belgilab qo`yildi. Avvallari korxonalarining davlatga tegishli aksiya paketlari shu korxonalar uyushmasining ishonchli boshqaruviga topshirilgan edi. Biroq mazkur holat uyushmalarini o`z vazifalarini bajarishlari o`rniga, korxonalarining moliyaviy va xo`jalik faoliyatiga asossiz ravishda aralashuviga sababchi bo`ldi. Mazkur holatni bartaraf etish maqsadida, yuqoridagi farmon davlatga tegishli aksiyalar paketini 2003-2004 yillarda tanlov asosida professional boshqaruvchi kompaniyalarining ishonchli boshqaruviga berilishi lozimligi ko`rsatib qo`yildi. Bundan tashqari fuqarolarni xususiylashtirish jarayonida faol ishtirok etishlarini taminlash maqsadida, xususiylashtirilgan korxonalar negizida tashkil etilgan xo`jalik jamiyatlari va shirkatlari aksiyadorlarining dividenddan oladigan daromadlari besh yil muddatgacha soliqqa tortishdan ozod etildi.

Yuqoridagi farmonning ijrosini taminlash, xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish, unga xorijiy investorlarni keng jalb etish hamda korxonalarining ustav jamg`armalarida davlatning ulushini mumkin qadar kamaytirish maqsadida 2003-yil 17-aprelda Vazirlar Maxkamasining «2003-2004-yillarda korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturi to`g`risida»gi qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan korxonalar ulardagi davlat ulushining miqdoriga qarab quyidagi to`rt guruhga ajratildi: birinchi guruhga, ustav fondida davlat ulushi 25% va undan kamni tashkil etadigan korxonalar kiritildi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари Тўплами, 11-сон, 1999 йил, 69-модда

Mazkur korxonalaridagi davlat ulushi 2003-2004 yillar davomida birja va birjadan tashqari bozorda realizatsiya qilinishi lozim; ikkinchi guruhga, hozirgi paytgacha davlat mulkida bo'lgan korxonalar kiritildi. Ular ham fond bozorida xususiy mulk sifatida butunlay sotib yuborilishi lozim; uchinchi guruhga, ustav fondida davlat ulushi 25%dan 51%gacha bo'lgan korxonalar kiritildi. Ushbu korxonalar 2003 yil davomida xususiylashtirib bo'linishi lozim. Investorlarda qiziqish uyg'otmagan yoki kelajakda iqtisodiy ahvoli yaxshilanib ketishi mumkin bo'lmagan korxonalar esa tugatilishi lozim; to'rtinchi guruhga, ustav fondida davlat ulushi 51% va undan ortiqni tashkil etgan korxonalar kiritilgan. Ular strategik ahamiyatga ega bo'lganliklari uchun ularda davlat ulushining saqlanib qolinishi maqsadga muvofiq. Biroq mazkur korxonalarni boshqarishda aksiyadorlarning rolini oshirish, kuzatuv kengashiga ko'proq vakolatlar berish hamda biznes rejalarni bajarilishini taminlash uchun ijroiya organlarining javobgarligini oshirish masalalariga ko'p-roq etibor berilishi lozimligi nazarda tutilgan.

Bozorda monopol mavqega ega bo'lgan, katta investisiyalar, jumladan xorijiy investisiyalar oqimiga, zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishiga ehtiyoj sezayotgan yirik kompaniyalarni xususiylashtirish bo'yicha yondashuvlarni tubdan qayta ko'rib chiqish talab etilmoqda. Ko'plab xolding va aksionerlik kompaniyalarning nizom jamg'armalarida aksiyalarning davlat paketlari ulushi asossiz ravishda yuqorilgicha saqlanib qolmoqda.

Xususiylashtirish jarayonlarini yanada faollashtirish, davlat mulkini boshqarish samaradorligini oshirish, shuningdek Davlat mulki qo'mitasining markaziy apparati va hududiy bo'linmalari faoliyatini tubdan takomillashtirish maqsadida:

davlat aktivlarini xususiy mulkka sotishni amalga oshirish mexanizmini aniq belgilash;

oldi-sotdi shartnomalari va yangi mulkdorning, jumladan, investisiya majburiyatlari, korxonaning xususiylashtirishdan keyingi barqaror faoliyat yuritishi, obyektning xarid qilish paytida taqdim etilgan biznes-reja ko'rsatkichlarini bajarishi bo'yicha o'z zimmasiga olgan masuliyatini belgilovchi tomonlarning o'zaro majburiyatlari haqidagi shartnomalar moddalarining aniq mazmun-mohiyatga egaligi;

obyektlar va korxonalarni ular joylashgan yer maydonlari bilan birga xususiylashtirish;

aksiyalarni yangi mulkdorga faqat u qiymatini to'liq to'laganidan va investisiya majburiyatlarini bajarganidan so'ng mulk qilib berish.

O`zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo`mitasi huzuridagi Bozor islohotlarini chuqurlashtirish ilmiy-tekshirish instituti O`zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo`mitasi huzuridagi Xususiylashtirish, korporativ boshqaruv va qimmatli qog`ozlar bozorini rivojlantirish markaziga aylantirildi.

O`zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo`mitasi, qo`mitaning hududiy boshqarmalari to`g`risidagi namunaviy nizomi tasdiqlangan, bunda hududiy boshqarmalar rahbarlari va mutaxassislarining vazifalarini, xususiylashtirish bo`yicha hududiy dasturlarni o`z vaqtida amalga oshirish, davlat mulki boshqaruvi samaradorligini taminlash, investorlar zimmasidagi investisiya majburiyatlarini bajarilishi uchun shaxsiy masuliyatini aniq belgilangan.

Xususiylashtirishning usullari va shakllari

Bozor munosabatlari ko`p ukladli iqtisodiyot bo`lganligi uchun davlat mulkini xususiylashtirish ham bir nechta shakl va usullarda amalga oshiriladi. Xususiylashtirish bo`yicha jahon tajribasi tahlil etilganda, uni yettita usulda amalga oshirish mumkinligi aniqlandi¹.

Birinchisi, davlat korxonalarini aksiyalarini erkin sotish orqali. Biroq fond bozori yaxshi rivojlanmagan davlatlarda xususiylashtirishni mazkur usulda amalga oshirish juda qiyin kechadi, chunki ushbu aksiyalarni reklama qilish uchun ko`p mablag` sarflanadi.

Ikkinchisi, aksiyalarni auksionlarda sotish orqali. Aksiyalarni auksionlarda sotishdan maqsad, xususiylashtirish jarayonida suistemolikka yo`l qo`ymaslikdir. Chunki, Meksikada xususiylashtirishning dastlabki bosqi-chida hokimiyat tepasidagi partiyaning safdoshlariga korxonalar arzonlashtirilgan narxda sotib yuborilganligi nizolarning kelib chiqishiga sababchi bo`lgan.

Uchinchisi, davlat korxonalariga xususiy investisiya kiritish orqali. Bunda korxonalar to`g`ridan-to`g`ri sotib olinadi yoki uning aksiya paketi xarid qilinadi. Biroq yirik hamda strategik ahamiyatga ega bo`lgan korxonalar uchun mazkur usul maqbul bo`lib hisoblanmaydi, chunki ularda davlat albatta o`z ulushini saqlab qolishi shart.

To`rtinchisi, korxonaning mol-mulklarini sotib yuborib, tushgan mablag`lar bilan uning qarzlarini qoplash hamda korxonani butunlay tugatish. Mazkur usul korxonaning iqtisodiy ahvolini yaxshilash

¹ «Основи приватизации», –Т.: ИПК ШАРК, том 1, 1996, стр 16

imkoniyati mavjud bo'lmagan vaziyatlarda qo'llaniladi. Ayniqsa Polsha davlatida mazkur usuldan keng qo'llanilgan.

Beshinchisi, davlat korxonalarini turli qismlarga bo'lib yuborib, ularni alohida-alohida sotish orqali. Bunda yirik korxonalar bir nechta korxonalar majmuasidan iborat bo'ladi. Mazkur korxonalardan yaxshi daromad keltiradigani alohida korxonalar sifatida sotib yuborilishi mumkin.

Oltinchisi, korxonani uning rahbari yoki mehnat kollektivi tomonidan sotib olinishi. Xususiylashtirishning mazkur usulida ishchi bir vaqtning o'zida ham mulkdor bo'ladi, ham bozor munosabatlari sharoitida ijtimoiy jihatdan himoyalangan bo'ladi. Ushbu usul AqShda keng qo'llaniladi va mazkur korxonalarga soliqlar bo'yicha ko'proq imtiyozlar berishga harakat qilinadi.

Yettinchisi, davlat korxonasini ijaraga berish yoki uni boshqarishni shartnoma asosida muayyan xususiy korxonaga topshirish. Xususiylashtirishning ushbu usulida yangi shakldagi korxonalar o'zining imkoniyatlarini to'liq namoyon eta olmaydi.

Jahon tajribasidan hamda ichki sharoitdan kelib chiqqan holda O'zbekistonda xususiylashtirishning quyidagi usul va shakllaridan foydalanildi:

-davlat korxonasini jamoa korxonasiga, xo'jalik jamiyati yoki shirkatiga aylantirish;

-ijaraga olingan korxonani kelgusida haq to'lab sotib olish sharti bilan davlat korxonasini ijara korxonasiga aylantirish;

-davlat korxonasini tanlov yo'li bilan yoki kimoshdi savdosida davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik va jismoniy shaxslarga sotish.

Davlat korxonasini jamoa korxonasiga aylantirish, mehnat jamoasi azolari tomonidan davlat mulkini sotib olinishi yoki bu mulkni ularga tekin berilishi yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda jamoa korxonasining ustavida har bir xodimning mol-mulkdagi hamda foydadagi ulushi belgilab qo'yiladi. Mazkur miqdor xodimlarning ish staji, maoshining miqdori va boshqa omillardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning davlat korxonalarini xo'jalik jamiyatlari va shirkatlariga aylantirish usuli keng qo'llanildi. Xususiylashtirishning mazkur usulini keng qo'llashdan maqsad, bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolarni mulkdor qilish orqali ularni ijtimoiy jihatdan himoyalash edi. Chunki bozor munosabatlariga o'tish davrida ishsiz fuqarolarning soni ortadi hamda ularni ijtimoiy jihatdan himoyalash dolzarb muammolardan biri bo'lib qoladi. Aynan mana shunday vaziyatda fuqaro birorta korxonaning aksiyasiga ega bo'lsa yoki uning nizom jam-

g`armasida o`z ulushiga ega bo`lsa, u ijtimoiy jihatdan hi-moyalangan bo`ladi, chunki ular vaqti-vaqti bilan dividend olib turishadi. Dastlab yopiq turdagi aksiyadorlik ja-miyatlari tashkil etilgan bo`lsa, keyinchalik fuqarolarni xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini taminlash uchun, ular ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirila boshlandi. Biroq iqtisodiy tahlillar mazkur jamiyat va shirkatlarda davlat ulushining saqlanib qolishi maqsadga muvofiq emasligini ko`rsatdi. Shuning uchun ham keyingi davrdagi iqtisodiy islohotlar xo`jalik jamiyatlari va shirkatlaridagi davlat ulushlarini mumkin qadar qis-qartirishga yoki bo`lmasa ularning barchasini xususiy sek-torga o`tkazib yuborishga qaratildi. Eng achinarlisi maz-kur korxonalarda aksiyadorlarning o`z huquqlarini bil-masliklari yoki ularni amalga oshirmasliklari, mulkdor sifatida ularning manfaatlariga salbiy tasir ko`rsatmoqda. Shuning uchun ham korxonalarining korporativ boshqaruvini tubdan isloh etish dolzarb muammolardan biri bo`lib qolmoqda.

Davlat mulki obyektlarini tanlov asosida sotish xususiylashtirishning samarali usullaridan biri bo`lib hisoblanadi. Bunda tanlovni o`tkazish shartlari, tartibi va muddati maxsus tanlov komissiyasi tomonidan belgilab beriladi. Tanlov shartlari **ijtimoiy** hamda **investision** shartlardan iborat bo`ladi. Ijtimoiy shartlarga avvalgi ishchi o`rinlarini saqlab qolish, qo`shimcha ishchi o`rinlarini yaratish, xodimlarning malakasini oshirib borish, mehnatni muhofaza qilish, korxonaning faoliyat sohasini o`zgartirmaslik kabilar kiradi. Investision shartlarga korxonani rekonstruksiya qilish, zamonaviy uskunalari sotib olish, ishlab chiqarishni kengaytirish va shu kabilar kiradi.

Davlat mulki obyektini kim oshdi savdosida sotib xususiylashtirishdan maqsad, budjetga ko`proq mablag` tushirishdan iborat. Bunda davlat mulki obyekti bir muncha yuqori narxda sotiladi va uni sotib oluvchilarga hech qanday shartlar qo`yilmaydi. Agarda xususiylashtirilishi lozim bo`lgan korxonaga hech kimni qiziqtirmasa va unga xaridor topilmasa, u tugatiladi hamda uning balansida bo`lgan mulklar sotib yuboriladi. Xususiylashtirishni samarali amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri xususiylashtirilayotgan korxonaga nisbatan xususiylashtirish usulini to`g`ri tanlay bilishdir. Masalan, aksariyat hol-larda iqtisodiy jihatdan samarasiz ishlayotgan korxonalar xususiylashtirishga xarakter qilinadi. Biroq mazkur toi-fadagi korxonalar xyech kimni qiziqtirmaydi yoki ular juda past narxlarda sotib yuboriladi. Shuning uchun ham Ang-liyada dastlab daromad keltiruvchi korxonalar xususiylashtirilgan. Chunki bunday korxonalarining aksiyalariga

talabgorlar ko`p bo`ladi va ushbu korxonalar ancha yuqori narxda sotiladi. Bu esa davlat budjetiga katta daromad keltiradi.

Mulknni natsionalizatsiya qilish

Xususiylashtirishga qarama-qarshi bo`lgan jarayonlardan biri natsionalizatsiyadir. Xususiylashtirishda mulk davlat ixtiyoridan xususiy sektor tasarrufiga o`tsa, natsionalizatsiyada mulk xususiy sektordan davlat ixtiyoriga o`tkaziladi.

Natsionalizatsiya fuqarolarga hamda yuridik shaxslarga qarashli mulkka nisbatan bo`lgan mulk huquqini haq to`lash asosida qonun hujjatlariga muvofiq davlat ixtiyoriga o`tkazishdir. Natsionalizatsiya mulk huquqini vujudga kelishi va bekor bo`lishining asoslaridan biri bo`lib hisoblanadi, chunki bunda davlat mulkka nisbatan mulkiy huquqni qo`lga kiritsa, yuridik va jismoniy shaxslar esa mazkur huquqdan mahrum bo`lishadi. Uni davlat mulkini vujudga keltirishning tarixiy usullaridan biri sifatida ham qarash mumkin¹. Natsionalizatsiya **majburiy** va **erkin** ravishda amalga oshirilishi mumkin.

Majburiy natsionalizatsiyada fuqarolar hamda yuridik shaxslarga tegishli bo`lgan mulk davlat ixtiyoriga o`tkaziladi va qonun hujjatlariga muvofiq mulkdorlarga yetkazilgan zarar qoplanadi. Jaxon tajribasida yetkazilgan zarar qoplanmasdan ham mulk natsionalizatsiya qilingan holatlar mavjud. Masalan, Fransiyadagi «Reno» zavodi urush yillarida fashistlarga yordam berganligi va ular bilan hamkorlik qilganligi uchun 1945 yilda haqi to`lanmasdan natsionalizatsiya qilingan.

Natsionalizatsiya erkin ravishda mulkdorning o`z xohishi va tashabbusi bilan amalga oshiriladi. Natsionalizatsiya qilinadigan obyektlarni vujudga kelish asoslaridan kelib chiqqan holda uni ikkiga ajratish mumkin. Birinchisi, dastlabdan xususiy bo`lib kelgan korxonalarni natsionalizatsiya qilish bo`lsa, ikkinchisi avval davlat tomonidan xususiylashtirilgan korxonalarni natsionalizatsiya qilish, yani **deprivatizatsiyadir**. Avval natsionalizatsiya qilingan mulklarni xususiylashtirish esa **denatsionalizatsiya** deb yuritiladi.

Natsionalizatsiyani amalga oshirishdan maqsad quyi-dagilardir:

-davlat xavfsizligini taminlash hamda jamiyat uchun strategik ahamiyatga ega bo`lgan korxonalarni saqlab qolish;

¹ А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой «Гаржданское право», част 1, М., «Проспект» 1998, стр. 362

-ekologik xavfsizlikni taminlash;

-tabiiy monopoliyalarni xususiy mulk bo`lishi, istemolchilarning huquqlarini himoya qilishda suistemolliklarga olib kelishi mumkinligini bartaraf etish;

-xalq xo`jaligini tarkibiy jihatdan qayta qurish;

-milliy rejada nazarda tutilgan ijtimoiy-iqti-sodiy vazifalarni amalga oshirilishini taminlash;

-bank tomonidan moliyaviy resurslar ishlatilishini nazorat qilish uchun va boshqalar.

Nasionalizasiyani amalga oshirishda quyidagilar asos bo`ladi:

-mamlakatning iqtisodiy va milliy xavfsizligiga tahdid qilish;

-jamiyat uchun zarur bo`lgan hamda ishlab chiqarish va ijtimoiy sohada muhim bo`lgan korxonalarining bankrotligi;

-korxonalar tomonidan atrof-muhitni ifloslantirilishi;

-korxonalar tomonidan daromadni chet elga noqonuniy o`tkazish;

-xususiylashtirilgan obyekt sohasini o`zgartirish;

-xususiylashtirilgan mulkning qiymatini tushirish, davlatga tegishli bo`lgan aksiya paketlarini real narxlardan pastroq narxda sotish va qonun hujjatlarida ko`rsatilgan boshqa hollar.

Nazorat savollari:

1. Davlat tasarrufidan chiqarish nima?
2. Xususiylashtirishning mohiyati nimadan iborat?
3. Xususiylashtirish qanday usullarda amalga oshiriladi?
4. Mulknı nasionalizasiya qilish nima?
5. Deprivatizasiya va denasionalizasiya tushunchalarining farqi nimadan iborat?
- 6.

6-BOB. Xo`jalik YURITUVCHI SUBYEKTLAR FAOLIYATINI

Qayta tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari

Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini qayta tashkil etish tushunchasi va uni amalga oshirish usullari

Yuridik shaxsning vujudga kelishining huquqiy ahamiyati muhim hodisa bo`lganligi tufayli, fuqarolik huquqida yuridik shaxs faoliyatining bekor bo`lishi ham muhim huquqiy ahamiyatga ega bo`lgan harakatlardan hisoblanadi. Bu shunisi bilan muhimki, oqibatda bir qancha huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Umumiy qoidaga ko`ra, yuridik shaxsning faoliyati qayta tashkil etish yoki tugatish natijasida bekor bo`ladi.

Qayta tashkil etish – ilgari mavjud bo`lgan korxonaning bekor qilinishi va yangi huquq subyekti sifatida tadbirkorlik faoliyatini davom ettirilishi demakdir. Korxonaga u yoki bu manoda boshqa huquq va majburiyatlar oluvchisi (yangi huquq subyekti), yangi yuridik shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Tugatishdan farqli o`laroq qayta tashkil etishda mulk saqlanadi, xo`jalik va mulkiy huquq va majburiyatlar ham mavjudligini yo`qotmaydi. Ishlab chiqarish bo`linmalari ham yo`qisqargan, yoki yiriklashgan holda faoliyatini davom ettiradi. Qayta tashkil etish har doim *huquqiy vorislik* bilan bog`liq bo`lib, bunda mulkiy va boshqa huquq (majburiyat)lar bekor qilingan (turini o`zgartirgan) bir huquq subyektidan boshqasiga, qaytadan vujudga keltirilgan korxonaga o`tadi. Yuridik shaxs qayta tashkil etilgan taqdirda unga mulk huquqi asosida tegishli mol-mulk yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o`tadi. Yuridik shaxsni tugatishdan buning asosiy farqi ham shunda ifodalanadi.

Qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorislari uning faoliyatini davom ettiradi. Shu bilan bog`liq ravishda oxir oqibatda barcha huquq va majburiyatlar to`liq o`tishi lozim. Ular qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning universal huquqiy vorisi, topshirish hujjati, xuddi shuningdek, taqsimlash balansida qayd qilingan yoki qilinmagan bo`lsa ham, uning barcha huquq va majburiyatlarining vorisi bo`lib qoladi.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 49-moddasida qayta tashkil qilishning besh shakli belgilangan:

– Qo`shib yuborish (o`z faoliyatini tugatgan ikki yoki undan ortiq korxonaning barcha huquqlari va majburiyatlarini unga berish yo`li bilan yangi korxonani vujudga keltirish);

– Qo`shib olish (bir yoki bir nechta korxonaga faoliyatini to`xtatib, ularning huquqlari va majburiyatlarini boshqa korxonaga berish);

– bo`lish (yuridik shaxs o`z faoliyatini to`xtatib, ikki va undan ortiq yuridik shaxslarga bo`linadi);

– ajratib chiqarish (korxonalarining huquq va majburiyatlari bir qismini unga berish yo`li bilan yangi korxonani vujudga keltirish, yani bunda yuridik shaxs tarkibidan bir yoki bir necha yuridik shaxslar ajraladi, avvalgi yuridik shaxs ham mavjud bo`lib qolaveradi);

– o`zgartirish (yangi vujudga kelgan yuridik shaxsga qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning barcha huquqlari va majburiyatlarini berish yo`li bilan korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini o`zgartirish, yani bunda bir tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxs boshqa shakldagi yuridik shaxsga o`zgaradi).

Ushbu holatlar yuridik shaxsning qayta tashkil etilishi jarayonida qatnashuvchi tomonlarga alohida etibor berishni taqozo etadi. Natijada qayta tashkil etilayotgan subyektlarning ikki, yani “ichki” – faqat qayta tashkil etilayotgan subyekt muassislari (tasischilari) doirasini qamrab oluvchi (bo`lish yoki ajratib chiqarish) va “tashqi” – qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning boshqa subyektlar bilan aloqasini belgilovchi (qo`shib olish, qo`shib yuborish va o`zgartirish) o`ziga xos huquqiy tartibga solish jarayoni vujudga keladi. Bunday huquqiy tartibga solish, yuridik shaxslarning qayta tashkil etilishida qatnashayotgan subyektlar yuridik holatini tuslovchi “huquq subyektlarning majburiy-huquqiy aloqalari” ko`rinishida ham ifodalanishi mumkin.

Fuqarolik qonunchiligida muhim o`rin egallagan qayta tashkil etishning yangi shaklining qonunchilikka, amaliyotga va qolaversa, iqtisodiyotga kirib kelishi mamlakatimizda ro`y berayotgan bozor munosabatlariga o`tish jarayoni bilan bog`liq. Uning to`la huquqiy va iqtisodiy yutuqlari va kamchiliklariga batafsil to`xtalib o`tamiz.

Yuridik shaxsni qayta tashkil etish umumiy qoidalarga asosan ixtiyoriy ravishda – uning tasischilarining (qatnashchilarining) yoki tasis etilgan hujjatlar bilan vakolatga ega bo`lgan yuridik shaxs organi, masalan, azolarning umumiy yig`ilish qarori asosida amalga oshirilishi mumkin. Qo`shib olish, qo`shib yuborish yoki o`zgartirish shakllaridagi *ixtiyoriy* qayta tashkil etish qonunda belgilanganidek, davlat organlarining oldindan olingan roziligi asosida amalga oshiriladi. Masalan, bunday rozilikni tovar

bozorlarida monopolistik faoliyatni keltirib chiqaruvchi xo`jalik subyektlari ustidan nazorat qiluvchi monopoliyaga qarshi davlat organidan ham olish talab qilinadi¹. Bazan yuridik shaxsni qayta tashkil etishda uning xohish-irodasidan chetga chiqilishi mumkin. Bu to`g`ridan-to`g`ri qonunda belgilangan holatlarda, yuridik shaxsni qayta tashkil etishning uning tarkibidan bir yoki bir nechta yuridik shaxslarni bo`lish yoki ajratib chiqarish turlari vakolatli davlat organlari yoki sud qarori bilan *majburiy* amalga oshiriladi. Chunki qonunga binoan biror xo`jalik yurituvchi subyekt tovar bozorida ustun mavqeiga ega bo`lgan holda monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini ust-ustiga buzsa, monopoliyaga qarshi davlat organi raqobatni rivojlantirish maqsadida uni majburiy tartibda bo`lib yuborish yoki tarkibiy bo`linmalar negizida bir yoki bir necha yuridik shaxsni ajratib chiqarish haqida sudga davo arizasi berish huquqiga ega². Agar yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari), ular vakil qilingan organ yoki yuridik shaxsning o`z tasis hujjatlari bilan qayta tashkil etishga vakil qilgan organi yuridik shaxsni vakolatli davlat organining qarorida belgilangan muddatda qayta tashkil etmayotgan bo`lsa, sud mazkur davlat organining davosi bo`yicha yuridik shaxsning boshqaruvchisini tayinlaydi va unga ushbu yuridik shaxsni qayta tashkil etishni topshiradi. Boshqaruvchi tayinlangan paytdan boshlab unga yuridik shaxsning ishlarini boshqarish vakolatlari o`tadi. Boshqaruvchi sudda yuridik shaxs nomidan harakat qiladi, taqsimlash balansini tuzadi va uni yuridik shaxslarni qayta tashkil etish natijasida vujudga keladigan tasis hujjatlari bilan birga ko`rib chiqish uchun sudga topshiradi. Sudning ushbu hujjatlarini tasdiqlashi yangidan vujudga kelayotgan yuridik shaxslarni davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun asos bo`ladi.

Qo`shib olish shaklida qayta tashkil etish hollarini istisno qilganda, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslar davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan boshlab yuridik shaxs qayta tashkil etilgan hisoblanadi. Yuridik shaxs unga boshqa yuridik shaxsni qo`shib olish shaklida qayta tashkil etilganida qo`shib olingan yuridik shaxsning faoliyati to`xtatilgani

¹ Agar yuridik shaxslar birlashmalarini tashkil etish, q`shib yuborish va birlashtiriish, shuningdek, x`jalik yurituvchi subektlarni q`shib yuborish va birlashtiriish, moлия-саноат гурухлари, холдинг компаниялари ташкил етиш назарда тутилган ҳолатда х`жалик yurituvchi subektlarni q`shib yuborish ёки бирлаштириш (q`shib олиш) тўғрисида қарор қабул қилган шaxslar ёки органлар монополияга қарши давлат органига қайта ташкил етишга розилик бериш тўғрисидаги илтимоснома ҳамда бирлашаётган х`жалик yurituvchi subektlardan ҳар бирининг асосий фаолият турлари, уларнинг тегишли товар бозоридаги улуши ва бирлашмага киришга розилиги тўғрисидаги маълумотларни тақдим етадилар. Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 2-сон, 54-модда.

² Шу ҳужжат 16-модда 1 банди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 2-сон, 54-модда.

haqidagi yozuv yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga kiritilgan paytdan boshlab yuridik shaxs qayta tashkil etilgan hisoblanadi.

Qayta tashkil qilishning barcha sanab o`tilgan shakllarini ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga *taqsimlash balansi bilan rasmiylashtiriluvchi* bo`lish va ajratib chiqarish shakli kiradi. Ikkinchi guruhga *topshirish hujjati bilan rasmiylashtiriluvchi* qo`shib yuborish, qo`shib olish va o`zgarish shakllarini kiritish mumkin. Ushbu hujjatlar bilan yangi tashkil etilayotgan yuridik shaxsning huquq va majburiyatlarining hajmi aniqlanadi.

Yuridik shaxslarni qayta tashkil qilish jarayonida “taqsimlash balansi” va “topshirish hujjati”ning ahamiyati juda katta, chunki u qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning o`zidan oldingisiga nisbatan bo`lgan munosabatlarida, xususan, berilgan mol-mulkka egalik huquqining tarkibi va hajmiga huquqiy vorislikni tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Taqsimlash balansi va topshirish hujjati, kimga, ayni qaysi huquq va majburiyatlar o`tishi kerakligini aniq belgilab berishi zarur. Bu hujjatlarda qayta tashkil qilingan yuridik shaxs majburiyatlarining butun majmuini, shu bilan bir qatorda bajarish muddati kelmagan, qayta tashkil qilingan shaxs bahslashayotgan majburiyatlarni ham kiritish, qayd etish kerak.

Taqsimlash balansi va topshirish hujjati qayta tashkil qilish haqida qaror qabul qilgan shaxslar tomonidan tasdiqlanib, tegishli hujjatlar bilan davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun havola qilinadi. Bular qayta tashkil qilingan shaxsning tasischilari yoki uni yaxshi biladigan (o`z xohishi bilan qayta tashkil qilishda) yoxud vakolatli davlat organi (qonunda ko`zda tutilgan, majburiy tashkil qilish hollarida) bo`lishi mumkin. Ushbu qoidalarga rioya qilinishi qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning huquqiy munosabatlariga to`la aniqlik kiritib, yuridik shaxsni qayta tashkil qilish jarayonida kreditorlarining manfaatlarini ko`zda tutib, ularning talablarni yo`qolib ketmasligi uchun o`rnatilgan.

Taqsimlash balansi bo`yicha mol-mulkka kelib qo`shilishi (aktiv) yoki undan chiqib ketishi (passiv) mumkin bo`lgan qismlari, shuningdek, joriy yilda yuridik shaxsdan topshirgunga qadar bo`lgan muddat davomida olingan daromadlar va ko`rilgan zararlar ham hisobga olingan holda topshiriladi. Asosiy va oborotdagi mablag`lar ularni topshirish haqida qaysi chorakda qaror qabul qilingan bo`lsa, o`sha chorakning moliyaviy rejasi ko`rsatilgan miqdorda topshiriladi. Topshirish haqida qaror qabul qilingandan keyin ularni o`zgartirish mumkin emas. Qaror qabul qilingandan keyin o`zlashtirilgan asosiy va oborotdagi mablag`lar ularni qabul qilib oluvchi tarafga qaytarib berilishi lozim.

Topshiriladigan mol-mulk inventarizasiya qilinadi va bu topshirish hujjatida yoki taqsimlash balansida ko`rsatib qo`yiladi.

Qayta tashkil qilish vaqtida qayta tashkil qilinayotgan korxonada mavjud debitor va kreditorlik qarzlarning butun miqdori (shu jumladan, sotib oluvchi va taminotchilarning ish haqi bo`yicha qarzlari, hisob beruvchi shaxslardan, budjet va budjetdan tashqari fondlar, soliqlar va boshqa majburiy to`lovlar bo`yicha) taqsimlash balansida yoki topshirish hujjatiga muvofiq uning huquqiy vorislariga o`tadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning mazmunini tashkil qiluvchi fuqarolik huquq va majburiyatlar yuridik faktlar asosida vujudga keladi. Ushbu huquq va majburiyatlarni nafaqat vujudga kelishi, shuningdek, ularning o`zgartirilishi va bekor bo`lishi ham qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga asosan yuridik faktlar bilan bog`liqdir. Fuqarolik Kodeksining 8-moddasida amaliyotda uchraydigan yuridik faktlar inobatga olingan holda, fuqarolik huquq va burchlarning vujudga keltirish asoslari berilgan.

Qayta tashkil etish jarayonida yuqorida sanab o`tilgan huquq va majburiyatlarning yangidan vujudga kelgan yuridik shaxs(huquqiy voris)ga o`tishi masalasi mukammal o`rganilishi lozim bo`lgan masalalardan hisoblanadi. Malumki, huquqiy munosabatlar ularning vujudga kelishidan boshlanib, uning bekor qilinishi bilan tugaydi. Mana shu chegara oralig`ida huquqiy munosabatlar yuzaga keladi, harakatda bo`ladi. Bu harakat davomida huquqiy munosabatlar mazmun jihatdan o`zgarsa-da, o`zining ayrim xususiyatlarini saqlab qolgan holda mavjud bo`ladi va davom etadi.

Xuquqiy munosabatlarda majburiyatga ega bo`lgan subyektlarning o`zgarishi kreditor almashganda (huquq subyekti) hamda qarzdor almashinuvida (fuqarolik huquqiy majburiyatlar subyekti) ro`y beradi, shuningdek, subyektning ikki yoqlama majburiyatlarda ishtirok etishi, yani bir vaqtning o`zida ham kreditor ham qarzdor bo`lishi mumkin. Demak, huquqiy munosabat doirasida yuridik shaxslarning vujudga kelishi yoki bekor bo`lishigina emas, balki mavjud davr oralig`ida tarkib jihatdan yuzaga keladigan o`zgarishlarni (qayta tashkil etish) ham hisobga olishga to`g`ri keladi.

Fuqarolik huquqi nazariyasida asosiy etibor huquqiy munosabatlarning paydo bo`lishi va bekor bo`lishiga qaratilib, huquqiy munosabatlarning o`zgarishi hamda qayta tashkil etish, ayniqsa, huquqiy vorislik bilan uzviy bog`liq bo`lgan masalalar kam tadqiq qilingan muammolardan bo`lib hisoblanadi. *Huquqiy vorislik* bu - subyektiv

huquqning bir shaxsdan ikkinchi bir shaxsga o`tishidir. Huquq beruvchidan huquqiy voris (subyekt)ga subyektiv huquqning berilishi natijasida huquqiy munosabatlarda o`zgarishlar sodir bo`ladi.

Takidlash lozimki, huquqning bir shaxsdan boshqa shaxsga o`tishida, dastlabki huquq subyektning huquq va majburiyatlari hamda unga nisbatan qo`yilgan talablar bilan birgalikda o`tadi. Shuning uchun, huquqiy vorislik ko`lamini qo`llash keng va ko`p qirralidir. Huquqiy munosabatlar subyektini tarkibini o`zgartirishda har doim huquq bir shaxsdan ikkinchi bir shaxsga o`tadi. Bunda eski va yangi huquqiy munosabatlar o`rtasida aloqa o`rnatiladi.

Huquqiy vorislik yuridik shaxsni qayta tashkil etishda kelib chiqadi, qayta tashkil etishda yuridik shaxs o`zining huquqiy vorislari timsolida mavjud bo`ladi va harakat qiladi. Bu qayta tashkil etilgan yuridik shaxs kreditorlari uchun birinchi darajali ahamiyatga ega.

Yuridik shaxs qayta tashkil etilib, huquqiy vorislik kelib chiqqan holatda fuqarolik-huquqiy tartibga solishning vazifalari qo`yidagi zarurlardan kelib chiqadi:

1) Barcha huquq va majburiyatlarni to`liq yuklash, qayta tashkil etilgan yuridik shaxs faoliyatini uning huquqiy vorisiga o`tishi;

2) Bu majburiyatlarni va ular buzilganligi uchun javobgarlikni qayta tashkil etilgan yuridik shaxs huquqiy vorislariga, uning faoliyati qanday bo`lingan bo`lsa, shunday aniqlikda bo`lib berish;

3) Kreditorlarga qayta tashkil etilgan yuridik shaxs majburiyatlari oldida majburiyatli va javobgar bo`lgan uning huquqiy vorislarini topishni yengillashtirish. Bunday tadbirlar zoya ketgan taqdirda, barcha huquqiy vorislarga nisbatan solidar javobgarlikni qo`llash lozim.

Huquqning ijtimoiy ahamiyati ham shundan iborat, yani fuqarolik muomalasida barqarorlik bo`lishi zurrur. Bunday sifatlarga faqat mustahkam qonunchilik tufayligina erishish mumkin bo`ladi. Bu esa tegishli ravishda huquqiy munosabatlar subyektlarining mustaqilligini, qayta tashkil etish holatida tomonlarning o`zgarishi, korxonaga huquq va majburiyatlarning o`tishi bilan ular faoliyatini davom ettirishi huquqiy vorislik bilan aniqlashtiriladi (O`zR FK 50-modda). Fuqarolik kodeksining 82-moddasiga ko`ra dastlabki huquq subyektiga tegishli bo`lgan "fuqarolik huquqlarining obyektlari erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi yoki *universal huquqiy vorislik* (meros qilib olish, yuridik shaxsni *qayta tashkil etish*) tartibida yoxud boshqa usul bilan, agar ular muomaladan chiqarilmagan bo`lsa, bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o`tishi mumkin".

Yuridik adabiyotlarda takidlanganidek, huquqiy vorislik umumiy (universal) va qisman (singulyar) turlarga ajratiladi. Universal huquqiy vorislikda malum huquq va majburiyatlarning jami o`tdi. Masalan, bir necha yuridik shaxslar qo`shib yuborilganda, yangi tashkil bo`lgan yuridik shaxsga universal vorislik tartibida oldingilarning barcha huquq va majburiyatlari o`tdi. Universal huquqiy vorislikning predmetini huquqni qabul qilib oluvchi (yangi huquq subyekti)ga o`tadigan huquq va majburiyatlar yig`indisi tashkil qiladi.

Huquqiy vorislik o`z ichiga muayyan huquq va majburiyatlarni qamrab oladi. Huquqiy vorisga malum huquq va majburiyatlar majmuasini berish bilan birga malum shaxsda mavjud bo`lgan huquq va majburiyatlar yig`indisining o`tishi, yani universal huquqiy vorislik muhim o`rin egallaydi. U o`zining tub mohiyatiga ko`ra singulyar (qisman) huquqiy vorislik, yani huquq va majburiyatlar bir qismining huquqiy vorisligidan farq qiladi.

Universal huquqiy vorislikda shaxs huquq va majburiyatlari yig`indisi sifatida, unga tegishli bo`lgan mol-mulk huquqiy vorisga yoki huquqiy vorislarga to`liq ravishda o`tdi. Yani, mol-mulk bir korxonadan ikkinchisiga o`tganda mulk bilan birga qayta tashkil etilgan korxonada zimmasidagi huquq va majburiyatlar yuklanadi. Ayni shunday holatlar universal huquqiy vorislik holatlariga taalluqli bo`lib, bunda huquq subyektivligining to`liq vorisligi muhim ahamiyatga ega bo`ladi.

Topshirish dalolatnomasi va taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan korxonaning barcha kreditorlari va qarzdorlariga nisbatan barcha majburiyatlari bo`yicha, shu jumladan taraflar nizolashayotgan majburiyatlar bo`yicha ham, huquqiy vorislik to`g`risidagi qoidalarni o`z ichiga olgan bo`lishi kerak.

Topshirish dalolatnomasi va taqsimlash balansi yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) tomonidan yoki yuridik shaxslarni qayta tashkil etish to`g`risida qaror qabul qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi hamda tasis hujjatlari bilan birga yangi vujudga kelgan korxonalarni davlat ro`yxatidan o`tkazish yoki mavjud korxonalarining tasis hujjatlariga o`zgartishlar kiritish uchun taqdim etiladi.

Fuqarolik kodeksining 51-moddasini quyidagicha sharhlash mumkin: yani, yuridik shaxs qayta tashkil etilishi natijasida yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsning mulkka oid huquq va majburiyatlarini o`tish vaqti uning muassislari yoki qayta tashkil etish to`g`risida qaror qabul qilgan organ tomondan topshirish hujjati va taqsimlash balansida imzolangan va tasdiqlangan sana hisoblanadi.

Topshirish hujjati bilan taqsimlash balansini ular yuridik tabiati va mazmuniga ko`ra korxonaning ustavi va nizomiga tenglashtirish mumkin. Shuning uchun qayta tashkil etishda topshirish hujjati yoki taqsimlash balansi tuzilgunga qadar inventarizasiya dalolatnomasi, buxgalteriya balansi, mustaqil auditorning korxonada tarkibi va mol-mulki to`g`risidagi xulosasini, shuningdek kreditorlar, ular qo`yayotgan talablar xususiyati, miqdori va muddatlari ko`rsatilgan holda korxonada tarkibiga kiritilgan barcha qarz (majburiyat)lar ro`yxatini tomonlar tuzgan va ko`rib chiqqan bo`lishi kerak.

Lekin taqsimlash balansi va topshirish hujjatini nizosiz hujjat deb bo`lmaydi. Bunday holatlar yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchiliklar sud tartibida hal etiladi.

Ko`rib chiqilayotgan qayta tashkil etish va huquqiy vorislik to`g`risidagi normalar tushunchalari vaqtga va mazmuniga chambarchas bog`liqlikda tahlil qilinishi lozim. *Birinchidan*, hech kim topshirish hujjati va taqsimlash balansini tasdiqlovchi yuridik shaxs muassisi (ishtirokchisi)ning qayta tashkil etish haqidagi qarorini o`zgartirish yoki bekor qilish huquqini davlat ro`yxatidan o`tkazish vaqtigacha cheklab qo`ya olmaydi. Muassisning bu huquqi qonunga zid bo`lmaydi va qayta tashkil etishning huquqiy tabiatiga to`liq to`g`ri keladi; *ikkinchidan*, agar topshirish hujjati va taqsimlash balansida yuridik shaxsning majburiyatlari bo`yicha huquqiy vorislik to`g`risidagi qoidalar bo`lmasa, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsni davlat ro`yxatidan o`tkazish rad etilishi mumkin. Shunday qilib, Fuqarolik kodeksida huquqiy vorislik obyektini aniqlashda qonun chiqaruvchini yondashishga etiborni qaratish kerak.

Qayta tashkil etilgan korxonada huquqiy vorislari universal huquqiy voris bo`ladilar, bu haqda topshirish hujjati va taqsimlash balansida qayd etilgan yoki etilmagan bo`lsada, ular huquq va majburiyatlarni o`z zimmlariga oladilar. Demak, vorislik huquqining mazmunini mol-mulknini topshirish hujjati va uni taqsimlash balansi tashkil etadi.

Har bir huquqiy voris mulkdor yoki xo`jalik yuritish, operativ boshqarish tarzida o`tuvchi mol-mulk tarkibi (mulkiy huquq va majburiyatlar), mulkdor yoki ular tomonidan vakil etilgan organ tomonidan belgilanib, taqsimlash balansi va topshirish hujjati orqali aniqlashtiriladi. Xuddi shunday tartibda mulkiy huquqlarning o`tish payti belgilanadi. Berilayotgan mol-mulk tarkibiga kiruvchi alohida obyektlar yuzasidan kelib chiqqan nizolar, mulkdorlar tomonidan mazkur hujjatlar asosida hal etiladi.

Singulyar tartibda vorislarga huquqning belgilangan malum qismi o`tishi mumkin. Singulyar vorislik yuridik shaxsni qayta tashkil qilishda istisno sifatida qo`llanishi mumkin .

Huquqiy munosabatlarda ishtirokchilarning almashinishi, ayniqsa, majburiyatda shaxslarning o`zgarishi, prosessual huquqiy vorislikka yoki boshqa prosessual oqibatlarga olib kelishi mumkin. Agar sudda xo`jalik nizolarini hal qilishda bir tomonning o`rniga boshqa tomonning prosessda ishtirok etishi lozim bo`lsa, yani nizolashayotgan tarafni aniqlab javobgarlik choralarini qo`llashda prosessual huquqiy vorislik muhim o`rin tutadi.

Amaldagi qonunchilikka, xususan, O`zbekiston Respublikasi XPKning 39-moddasiga muvofiq, taraflardan biri nizoli yoki xo`jalik sudining hal qiluv qarori bilan aniqlangan huquqiy munosabatdan chiqib ketgan taqdirda (*qayta tashkil etish*, talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish, qarzning boshqa shaxsga o`tkazilishi, fuqaroning o`limi va boshqa hollarda) sud bu tarafni uning huquqiy vorisi bilan almashtirib, bu haqda o`z ajrimi, hal qiluv qarori yoki qarorida ko`rsatadi. Huquqiy vorislik prosessning har qanday bosqichida amalga oshirilishi mumkin¹.

Takidlash lozimki, huquqiy vorislik uchun u prosessga kirishgunga qadar amalga oshirilgan barcha harakatlar huquqiy vorislarga o`rnini bo`shatib bergan shaxsga qay darajada majburiy bo`lgan bo`lsa, prosessdagi huquqiy vorisga ham shu darajada majburiydir.

Fuqarolik kodeksining 52-moddasida “yuridik shaxs qayta tashkil etilganida kreditorlar huquqlarining kafolatlari”ga alohida etibor berilgan. Chunki yuridik shaxs bo`lingach, yoki ajralib chiqqach ular mulkiy jihatdan zaif bo`lgan vorisga tushib qolishiga sabab bo`lishi mumkin. Qo`shib olish yoki qo`shib yuborish kreditorlar sonining ko`payishiga olib keladi. Bu esa kreditorlarga xavf soladi, qarzdor mulki ko`paymasligi, balki qarz ustiga qarz qo`shilishi mumkin. Shu sababli ham qonun qayta tashkil qilish to`g`risida qaror qabul qilgan shaxslar va organlardan bu haqda barcha kreditorlarni yozma ravishda xabardor qilishlarini talab qiladi.

O`zgartirish natijasida tashkiliy-huquqiy shaklini o`zgartirilishi yuridik shaxs qatnashchilari (ishtirokchilari)ga o`z kreditorlari oldidagi qo`shimcha masuliyatining barham berilishiga olib kelishi mumkin. Hozirgi davrda halq xo`jaligidagi tarkibiy o`zgarishlar jarayonida qayta

¹ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 39-моддаси.

tashkil etishning o`zgartirish shaklini amaliyotda keng qo`llanilayotgani fikrimizning asosli ekanligidan dalolatdir.

Alohida takidlab o`tish kerakki, yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shaklini o`zgartirishda, yuridik shaxslarni qayta tashkil etishning bo`linish (ajralib chiqish) va qo`shib olish (qo`shib yuborish) kabi shakllarida uchragandek, yuridik shaxsning soni ortib yoki kamaymasada, ushbu yuridik shaxs huquqiy holati (tashkiliy-huquqiy shakli)da mavjud o`zgartirishlar sodir bo`ladi. Bunda mulk shakllari ham o`zgartirilishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq korxonani tegishli tashkiliy-huquqiy shaklga o`zgartirish shaklida qayta tashkil etish tartibi va shartlari muassislarning o`zgartirish to`g`risidagi qarori bilan belgilanadi.

O`zgartirish shaklida qayta tashkil etish natijasida tashkiliy-huquqiy shakl o`zgargan taqdirda, mol-mulk va majburiyatlarni huquqiy vorisga o`tkazish bilan bog`liq masalalar topshirish dalolatnomasida tartibga solinishi lozim. Muassislarning o`zgartirish shaklida qayta tashkil etish to`g`risidagi qaroriga muvofiq, hujjatlarni qayta rasmiylashtirish bilan bog`liq xarajatlar muassislar hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

Yuridik shaxs qayta tashkil etilsa, qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki organ qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor qilishlari shart ekanligi Fuqarolik kodeksining 52-moddasi 1-bandida o`z ifodasini topgan. Bu qoidalar qayta tashkil qilinayotgan yuridik shaxs kreditorlarining manfaatlarini huquqiy kafolatlaydi. Bundan malum bo`ladiki, yuridik shaxs mustaqil tarzda mulk tarkibi mutanosibligi va mexanizmini aniqlashtirishi, shuningdek, tegishli malumotlarni topshirish hujjati yoki taqsimlash balansida aniq aks ettirishi lozim.

Qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning xabar berishi, o`z o`rnida kreditorga shu yuridik shaxsning qarzdor bo`lishiga olib kelgan majburiyatlarini bekor qilishni yoki muddatidan oldin bajarishni hamda zararni to`lashni talab qilishga imkon beradi. Lekin shunday holatlar ham uchrab turadiki, bir yuridik shaxs qayta tashkil etilganda, uning zimmasidagi majburiyatlari uchun masul bo`lgan shaxs topilmasligi mumkin. Bunda kreditor qayta tashkil etishning malum bir omillar bilan emas, tegishli talablarni aniq sabablar bilan asoslashi darkor. Shuningdek, qayta tashkil etish natijasida belgilangan faoliyat turi bilan shug`ullanish huquqiga ruxsat ololmasligi munosabati bilan qarzdor tomonidan majburiyat bajarish imkoniyati bo`lmaslik holatlari ham bo`lishi mumkin.

Kreditorlarning talablari xuddi shu yuridik shaxsning qayta tashkil etilishiga nisbatan qo`llanib, qayta tashkil etishni olib borish faktiga asoslanadi. Shunday ekan, qayta tashkil etishni tomonlarning talabini qondirish paytigacha amalga oshirilmasligi yoki uni rad etilishiga olib kelishi mumkin (xususan, sud tartibi).

Yuridik shaxs kreditorlari tegishli arizasining muddati haqida gapirar ekanmiz, aytib o`tilgan kreditor talablari taqsimlash balansi (topshirish hujjati) tasdiqlanishi vaqtigacha ko`rib chiqish uchun so`zsiz qabul qilinishi lozim.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik qonunchiligida bunday holatlar uchun quyidagicha qoida belgilangan. Agar taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorisini (huquq va majburiyatlar olgan yuridik shaxs)ni aniqlash imkonini bermasa, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslar qaytadan tashkil etilgan yuridik shaxsning o`z kreditorlari oldidagi majburiyati bo`yicha solidar javobgar bo`ladilar.

Haqiqatdan ham, bazida yuridik shaxs qayta tashkil etilganda, ayniqsa ketma-ket ikki-uchga bo`linishida, mazkur qarz universal huquqiy vorislarning qaysi biriga o`tganligini aniqlash qiyin kechadi. Mazkur holat bo`yicha Fuqarolik kodeksining 251-moddasida belgilangan qoida qo`llaniladi. Agar ulushli majburiyatda bir necha kreditor yoki bir necha qarzdor ishtirok etsa, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib ko`zda tutilmasa, har bir kreditor majburiyatni boshqalar bilan teng ulushlarda bajarishni talab qilishga haqli, har bir qarzdor esa bu talabni bajarishi shart.

Qayta tashkil etish jarayonida vujudga kelgan yuridik shaxsning o`z kreditorlari oldidagi majburiyatlari bo`yicha solidar javobgarligini belgilovchi qoidalar Fuqarolik kodeksining 252, 253, 254, 255-moddalarida ham o`z aksini topgan.

Agar kreditor bu qoidalardan foydalanmasa, qayta tashkil qilingan yuridik shaxs o`rniga boshqa, yani topshirish hujjati yoki taqsimlash balansiga ko`ra aniqlangan huquqiy voris yangi yuridik shaxsga o`tib qoladi. Shu sababli yuqoridagi hujjatlarning tegishli shaxs va organlar tomonidan tasdiqlanganidan keyin ular yangi paydo bo`lgan yuridik shaxsning tasis hujjatlariga qo`shib davlat ro`yxatidan o`tkazishga taqdim qilinadi. Bu hujjatlar taqdim etilmasa yoki hujjatlarda qayta tashkil etilgan yuridik shaxs huquq va majburiyatlariga nisbatan huquqiy vorislikka oid qoidalar aks etmagan bo`lsa, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsni davlat ro`yxatidan o`tkazish rad etiladi. Bu ham kreditorlar manfaatini himoya qiluvchi qoidalardan biri sanaladi.

Yuridik shaxsni qayta tashkil qilish to`g`risida qaror qabul qilgan tasischi yoki organ, bu haqda uning kreditorlarini yozma ravishda xabardor etishlari kerak. Bu bildirishnomani olgan har bir kreditor, qayta tashkil qilingan yuridik shaxs qarzdor bo`lgan majburiyatlarini bajarilishini talab qilishga, shuningdek, majburiyatlarni muddatidan ilgari bajarish tufayli yuzaga kelgan zararni undirish huquqiga egadir. Ayniqsa, yuridik shaxsni qayta tashkil qilish to`g`risida qaror qabul qilgan organning majburiyatini belgilash zarur. U soliq organlariga bu haqda 10 kun ichida xabar qilishi kerak.¹

Agarda soliq organi, bildirishga qaramasdan qayta tashkil qilish muddati tugaguncha va taqsimlash balansi (topshirish hujjati) tuzilguncha qayta tashkil qilinayotgan yuridik shaxsning to`lanmay qolgan qarzlarini aniqlamas ekan, keyinchalik yangi tashkil etilgan yuridik shaxsga qayta tashkil qilingan yuridik shaxs tomonidan yo`l qo`yilgan va yangi yuridik shaxs tashkil qilingandan keyin aniqlangan soliq qonunlarini buzganligi uchun javobgarlikka tortilmaydi. Bunday hollarda yangi yuridik shaxsdan soliq qiymatigina undirib olinadi.

Masalan, agar yuridik shaxsning mol-mulki, uning qayta tashkil etilishi natijasida boshqasiga o`tayotgan bo`lsa, topshirish hujjati va taqsimlash balansida boshqa kreditorlar odidagi majburiyatlarni bajarilishi singari soliq to`lash majburiyati ham bayon qilinishi kerak. Bunda soliq to`lash majburiyatini - huquqiy vorislik obyekti deyish mumkin. U qonun kuchi bilan vujudga keladi va qayta tashkil etish paytida mavjud bo`ladi.

O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksida korxonalar mulkdori almashgan, korxonalar qayta tashkil etilgan, idoraviy bo`ysunuvi o`zgargan hollarda mehnat shartnomasi amal qilishining davom etishi haqidagi qoidalar belgilangan. Bunda “korxonalar mulkdori almashganda, xuddi shuningdek, korxonalar qayta tashkil etilganda (qo`shib yuborilgan, birlashtirilgan, bo`lib yuborilgan, qayta tuzilgan, ajratilganda) mehnat munosabatlari xodimning roziligi bilan davom etaveradi” (O`zR MK 98-modda 1-qism).

Korxonalar egasi almashganda, yani korxonalar qayta tashkil etilganda xodimning roziligi bilan bo`lgan munosabat davom etadi. Ish beruvchi tomonidan mehnat shartnomasining to`xtatilishi ish o`rinlarining qisqarishi natijasida amalga oshirilishi mumkin.

¹ Солиқ кодексининг 12-моддасига мувофиқ, “юримдик шахс манзиллини ўзгартирган тақдирда, бу ҳақда солиқ органига ўн кунлик муддат ичида хабар бериш”и лозим.

Amaliyotda korxonalar mulkdori almashganda, korxonalar qayta tashkil etilganda xodim bilan ish beruvchi o`rtasida har xil kelishmovchiliklar paydo bo`lishi mumkin. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1015-moddasida “hayot va sog`liqqa yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda javobgar deb topilgan yuridik shaxs qayta tuzilgan taqdirda, tegishli to`lovlarni to`lash majburiyati uning huquqiy vorisi zimmasiga yuklanishi hamda zararining o`rnini qoplash to`g`risidagi talabnoma ham unga taqdim etilishi” mustahkamlangan. Amaliyotda “qayta tashkil etish” tushunchasini faoliyat yuritayotgan barcha xo`jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan qo`llay olmaymiz. Masalan, Fuqarolik kodeksining 67-moddasi mazmuniga muvofiq, asosiy xo`jalik jamiyati va shirkati sho`ba xo`jalik jamiyatining ustav fondida unga nisbatan ustunlik mavqeiga ega bo`ladi. Vaholanki, sho`ba jamiyati yuridik shaxs hisoblansa-da, o`zi mustaqil qarorlar qabul qila olmasligi uchun qayta tashkil etish taomilini qo`llab bo`lmaydi.

Shuningdek, korxonalar tarkibida bir yoki bir necha tarkibiy bo`linmalarning barpo etish yo`li bilan yangi korxonalar tashkil etilmaydi, chunki qayta tashkil etish jarayonining subyektivi yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan korxonalar sanaladi.

Xususiyl tadbirkor - jismoniy shaxs ham qayta tashkil etilmaydi. Shunday qilib, ko`rsatib o`tilgan holatlarda tadbirkorlik faoliyati tugatish yo`li bilan to`xtatiladi.

Korxonani qayta tashkil etishdan uning predmet va faoliyatini o`zgartirishni farqlash zarur. Bunda u korxonalar mulkdori (tasischisi) tomonidan mavjud bo`lgan yuridik shaxsi doirasida amalga oshiriladi. Aksiyadorlik jamiyati Ustav fondining o`zgarishi korxonaning qayta tashkil etilishini anglatmaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining (ochiq turdan yopiq turiga va aksincha) bir turdan ikkinchi turga o`tishi bilan bog`liq bo`lgan o`zgarishlar haqida alohida to`xtalish lozim. Amaliyotda, bunday o`zgarishlar qayta tashkil qilishmi yoki tasis hujjatlariga o`zgarishlar kiritilayptimi, degan savollar yuzaga kelmoqda. Bizga malumki, qayta tashkil qilishni o`zgartirish turi yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shaklining o`zgarishini anglatadi. Amaldagi qonunlar, xususan, “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida”gi qonunning 5-moddasida yopiq va ochiq aksiyadorlik jamiyatlari bir tashkiliy-huquqiy shaklga kiritilib, ularga bu shaklning ikki xil turi sifatida qaraladi¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 5-6 сон. 61-модда.

Shuning uchun aksiyadorlik jamiyatlari tipidagi o`zgarishlarga qayta tashkil qilishning o`zgarish turi sifatida qaray olmaymiz. Bu o`zgarishlar tasis hujjatlariga muvofiq keluvchi o`zgartirishlar kiritish yo`li bilan rasmiylashtiriladi.

Yuridik shaxslarning ayrim turlarini qayta tashkil etish ularning o`ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda alohida normativ-huquqiy hujjat bilan belgilab qo`yilgan. Masalan, bank muassasalarini qayta tashkil etishi tartibi O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998 yil 23 iyulda 456-raqam bilan ro`yxatga olingan “Banklarni qayta tashkil etish to`g`risidagi Nizom”da, xususiylashtirish investisiya fondlarini qayta tashkil etish tartibi esa O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000 yil 27 martda 914-raqam bilan ro`yxatga olingan “Xususiylashtirish investisiya fondlari (XIF)ni qayta tashkil etish va tugatish Tartibi”da belgilab berilgan.

Yuridik shaxslarni qayta tashkil etish yoki tugatish to`g`risida fikr yuritgan huquqshunos olimlar har qanday vaziyatda bo`lmasin, yuridik shaxs faoliyatini bekor qilishga olib keluvchi bu ikki tartib haqida so`z yuritadigan bo`lsalar, albatta ularning har birini alohida eslab o`tdilar. Demak, bu ikki yuridik fakt yuridik shaxsning faoliyat yuritishiga u yoki bu darajada tasir etishi tufayli bir-biri bilan bog`liq jihatlarga ega.

Qayta tashkil etish institutini xo`jalik yuritish amaliyotida qo`llash yordamida: **birinchidan**, fuqarolik muomalasining barqarorligi saqlanib qoladi; **ikkinchidan** barcha huquq va majburiyatlar majmuining huquqiy vorisligi taminlanadi; **uchinchidan**, shartnomaviy va xo`jalik aloqalari erkinligi tamin etiladi; **to`rtinchidan**, kreditorlar huquqlari maksimal darajada kafolatlanadi; **beshinchidan**, qo`shimcha soliq to`lash zarurati yo`qoladi; **oltinchidan**, vaqtinchalik xarajatlar qisqaradi; **yettinchidan**, ayniqsa, qayta tashkil etishning o`zgartirish shaklini qo`llash samarasining yuqoriligi shundaki, unda ishlab chiqarish kapitali, moddiy vositalar, asosiy va oborotdagi fondlar to`liq saqlanib qoladi.

2-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini tugatish tartibi va asoslari

Respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishi davrida turli mulk shakllarining mavjudligi xo`jalik yuritishning ham xar xil ko`rinishlarini vujudga keltirib, xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga alohida etibor berishni taqozo etmoqda. Malumki, xo`jalik yuritish subyektlarining samarasiz faoliyat yuritishi davlat va jamiyat

manfaatlariga sezilarli zarar keltiradi. Har qanday davlat va jamiyat o`z hududida faoliyat ko`rsatayotgan xo`jalik subyektlarining yaxshi ishlashi tarafdoridir. Shu xususida Prezident I.A.Karimov “eng avvalo, istiqbolsiz korxonalar va tashkilotlarni har qanday yo`l bilan bo`lsa-da, qo`llab-quvvatlashdek xato yo`lga barham berish zarur va bu yo`l bozor talabiga mutlaqo yot va ziddir. Samarasiz ishlaydigan korxonalar karzdorlik girdobiga faqat o`zlari g`arq bo`libgina qolmay, boshqa korxonalarni ham ortidan tortib ketadi”¹ deb haq gapni aytgan edi. To`g`ri, bunday holat albatta achinarli, lekin undan qutilib bo`lmaydi. Bir so`z bilan aytganda, yuridik shaxsni tugatish masalasi haqiqatdan dolzarb mavzu bo`lib bormoqda.

Ushbu vaziyatga mamlakatimizda to`g`ri baho berilib, qonunda belgilangan tartib asosida hal qilish uchun maxsus qonun meyorlari va chora tadbirlar ishlab chiqilgan. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining normalari yuridik shaxslarni tugatishning fuqarolik-huquqiy tartibga solinishini to`liq mujassamlashtirgan asosiy huquqiy hujjat bo`lsa, shu singari mustaqillikka erishganimizdan buyon qabul qilingan qishloq xo`jalik korxonalarini faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarda² esa yuridik shaxsni tugatishda mazkur sohaning o`ziga xos xususiyatlari inobatga olinib huquq normalari belgilangan.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik qonunchiligida yuridik shaxslarni ikki xil usulda tugatishini ko`rishimiz mumkin.

Birinchi ixtiyoriy usul bo`lib, u quyidagi asoslarga ko`ra amalga oshiriladi:

– muassislar (ishtirokchilari) yoki tasis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq;

– yuridik shaxsning faoliyat yuritish muddatining tugashi bilan;

– uni tashkil etishdan ko`zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan;

– yuridik shaxsni tashkil etish chog`ida qonun hujjatlari buzilishiga yo`l qo`yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo`lmasa, sud yuridik shaxsni ro`yxatdan o`tkazishni haqiqiy emas deb topganda;

– muassislar (ishtirokchilar) yoki yuridik shaxs organi tomonidan tashkilotni tugatish uchun yetarli bo`lgan boshqa sabablarni tan olishi bilan.

¹ Karimov. I.A. Barqaror taraqqiyotga erishiish ustuvor vazifa. -T.: Ўзбекистон. 1998. 29 б.

² Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъерий ҳужжатлар тўплами. -Т.: “Шарқ” 1998. 315 б.

Ikkinchisi - majburiy usulda sud qarori bo`yicha quyidagilarga ko`ra tugatish amalga oshiriladi:

- faoliyatni tegishli ruxsatnomasiz (lisenziyasiz) amalga oshirish;
- Qonun tomonidan taqiqlab qo`yilgan faoliyatni amalga oshirgan yoki qonun yoki huquqiy aktlarni bir necha marta va qo`pol ravishda buzish holatlarida;
- Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning

Qaroriga muvofiq.¹

Bozor munosabatlari mamlakat iqtisodiyotiga qanchalik chuqurroq kirib kelishi o`z faoliyatini samarasiz olib borayotgan yuridik shaxslarga jiddiy tasir ko`rsatmoqda. Shu sababli 6 oy mobaynida (savdo vositachilik korxonasi esa - uch oy mobaynida) bank hisobvaraqlari bo`yicha pul operatsiyalarini o`tkazish bilan bog`liq moliya-xo`jalik faoliyatini amalga oshirilmagan, (dehqon va fermer xo`jaliklari bundan mustasno) va (yoki) davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan etiboran bir yil ichida ustav fondi tasis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda shakllantirilmagan taqdirda ham uning tugatilishiga olib kelishi haqidagi norma Fuqarolik kodeksida mustahkamlab qo`yildi.²

Majburiy usulda yuridik shaxs sud tartibida yoki maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organi qarori bilan tugatiladi. Yuridik shaxslar birlashmalari (ittifoqlari, uyushmalari), xo`jalik shirkatlari va jamiyatlarining uyushmaga kirgan xo`jalik yurituvchi subyektlar xo`jalik faoliyatiga raqobatni cheklaydigan yoxud cheklashi mumkin bo`lgan tarzda aralashishi taqiqlanadi. Ushbu talabni buzish monopoliyaga qarshi davlat organi (o`z vakolatlari doirasida xududiy organ)ning davosiga binoan yuridik shaxslar birlashmasi (ittifoqi, uyushmasi)ning, xo`jalik shirkati va jamiyatining sud qarori orqali tugatishiga asos bo`lishi mumkin. “Yuridik shaxsni tugatish – murakkab va ko`p vaqt talab qiluvchi ish”³ hisoblanadi. Shuning uchun yuridik shaxsni tugatish jarayoni bir necha bosqichni o`z ichiga oladi.

¹ Masalan, bankrotlik holatida, mulk huquqini bekor b`lishi (197 modda), mol-mulkning tugatish va hisobdan chikarish (198 modda), mol-mulkning musedara qilib olib k`yishi (199-modda), natsonalizatsiya (milliy lashiri) (202 modda) b`lishi, zarar etkazishni oldini olish maksadida (986 modda) amalga oshirilib mumkin.

² “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни. «Халқ сўзи», 1999 йил. 17 сентябр.

³ Гаржданское право: В 2 т. Том 1: Учебник / Отв. Ред проф. Э.А.Суханов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Лз-во БЕК, 1998. С. 203.

Yuridik shaxs uning muassislari (ishtirokchilari)ning yoki tasis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga binoan tugatilishi mumkin. Odatda muassislar ham ishtirokchilar ham o'z ixtiyorlari bilan har qanday vaqtda tugatish to'g'risidagi qarorni qabul qilishlari mumkin. Bu ularga berilgan huquqdir. Lekin shu bilan birgalikda tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilish ular uchun majburiyatni ham keltirib chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida sud tartibida tugatish ikki asosda umumiy va maxsus asoslarda amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Umumiy asos barcha turdagi yuridik shaxslarga, maxsus asos esa alohida turdagi yuridik shaxslar uchun taalluqlidir. Umumiy asoslarga ko'ra o'z faoliyatini ruxsatnomasiz (lisenziyasiz) amalga oshirayotgan yoki qonun tomonidan taqiqlangan faoliyat bilan shug'ullanayotgan yuridik shaxslarga nisbatan yoki Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq qo'llaniladi.

Maxsus asosga ko'ra tugatiladigan alohida turdagi yuridik shaxslar qatoriga O'zbekiston Respublikasi qonuniga binoan o'z huquqiy maqomini olib, maxsus xuquq layoqatiga ega bo'lgan qishloq xo'jalik korxonalarini kiradi. Odatda, har bir qishloq xo'jalik korxonasining huquqiy maqomini o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi. Masalan, fermer xo'jaligi: yer uchastkasini ijaraga olish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganida; fermer xo'jaligi bankrot deb topilganda, shu jumladan moddiy-texnika resurslari yetkazib beruvchilar, ish bajaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilar bilan hisob-kitob muntazam ravishda amalga oshirilmaganida; fermer xo'jaligining boshlig'i vafot etib, xo'jalik faoliyatini davom ettirishni xohlovchi merosxo'r bo'lmasa; davlat va jamiyat ehtiyojlari uchun yoki yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun, shu jumladan fermer xo'jaligi yer uchastkasidan belgilangan maqsadda foydalanmaganida, xususan kontraktasiya shartnomasida nazarda tutilmagan qishloq xo'jaligi ekinlarini ekkanida yer uchastkasini olib qo'yish zarurati bo'lgan taqdirda, yer uchastkasini ijaraga olish shartnomasi belgilangan tartibda bekor qilingan hollar tugatiladi¹.

“Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi”² O'zbekiston Respublikasi qonunining 27-moddasiga binoan, dehqon xo'jaligi quyidagi, yani: xo'jalik faoliyatini davom ettirish istagida bo'lgan bironta ham xo'jalik azosi yoki merosxo'r qolmagan bo'lsa; tomorqa yer uchastkasiga meros

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 йил, 40-41-сон, 433-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6 сон, 88 модда.

qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda; tomorqa yer uchastkasi qonunda belgilangan tartibda olib qo'yilganda; belgilangan soliqlar muttasil to'lanmaganda; agar qonun hujjatlarida boshqa muddat belgilangan bo'lmasa, yangi berilgan tomorqa yer uchastkasidan bir yil mobaynida foydalanishga kirishmagan taqdirda; dehqon xo'jaliklari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari bir necha marta yoki bir marta, lekin qo'pol ravishda buzilgan hollarda tugatiladi.

Dehqon xo'jaligidagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo'jaligi azolarining istagiga ko'ra yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishini inobatga olgan holda, agar yuridik shaxs tashkil etib, faoliyat olib borayotgan bo'lsa, uning faoliyati tugatiladi. Yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritayotganda esa dehqon xo'jaliklarining faoliyati to'xtatiladi. Yuqorida to'xtalib o'tganimizdek, bozor sharoitida yuridik shaxslarning faoliyatini to'xtatish va tugatish shartlari va usullari har xildir.

Tadbirkorlik faoliyatini subyekti sifatida masuliyati cheklangan va qo'shimcha masuliyatli jamiyatlar fuqarolik huquqiy maqomiga ega bo'lib, O'zbekiston Respublikasining 2001 yil 6 dekabrda qabul qilingan «Masuliyati cheklangan va qo'shimcha masuliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi qonunda jamiyatni tashkil etilishi, faoliyat olib borishi va tugatilishi to'g'risidagi qoidalar belgilangan. Jamiyat ushbu qonun va jamiyat ustavi talablari hisobga olingan holda qonunlarda belgilangan tartibda ixtiyoriy ravishda tugatilishi mumkin. Jamiyat qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra sudning qaroriga binoan ham tugatilishi mumkin. Jamiyatni tugatish uning huquqlari va majburiyatlari huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o'tmagan holda faoliyatining tugatilishiga sabab bo'ladi. Jamiyat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining jamiyatni ixtiyoriy ravishda tugatish hamda tugatish komissiyasini tayinlash to'g'risidagi qarori jamiyat kuzatuv kengashining, ijro etuvchi organining yoki ishtirokchisining taklifiga binoan qabul qilinadi. Ixtiyoriy ravishda tugatilayotgan jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi jamiyatni tugatish va yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishgan holda tugatish komissiyasini tayinlash to'g'risida qaror qabul qiladi. Tugatish komissiyasi tayinlangan paytdan etiboran jamiyat ishlarini boshqarish bo'yicha barcha vakolatlar unga o'tadi. Tugatish komissiyasi tugatilayotgan jamiyat nomidan sudda ishtirok etadi. Ustav fondida (ustav kapitalida) davlat ulushi bo'lgan jamiyatni tugatishda tugatish komissiyasining tarkibiga davlat mulkini boshqaruvchi organning

vakili kiritiladi. Mazkur talab bajarilmagan taqdirda, jamiyatni davlat ro`yxatidan o`tkazgan organ tugatish komissiyasi tayinlanishiga rozilik berishga haqli emas.

Bozor munosabatlari sharoitida xo`jalik shirkatlari tadbirkorlik faoliyati subyektlari tarkibida alohida o`rin tutadi. Uning huquqiy maqomi Fuqarolik kodeksi va 2001 yil 6 dekabrda qabul qilingan «Xo`jalik shirkatlari to`g`risida»gi qonun bilan tartibga solinadi. Qonunga ko`ra, muassislarning (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo`lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo`lgan tijorat tashkiloti xo`jalik shirkati hisoblanadi, bunday shirkatda muassislar (ishtirokchilar) yoki ulardan ayrimlari shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati yuritishda shaxsan ishtirok etadilar. Shirkat qonunlarda nazarda tutilgan asoslarga ko`ra, shuningdek, shirkatda yagona ishtirokchi qolgan taqdirda tugatiladi. Bunday ishtirokchi shirkatning yagona ishtirokchisiga aylangan paytdan etiboran olti oy ichida yangi ishtirokchilarni qabul qilishga va shirkatni saqlab qolishga, shirkat tomonidan amalga oshirilayotgan faoliyatni moliyalashtirish to`g`risida hissa qo`shuvchilar bilan shartnoma tuzishga va kommandit shirkat tuzishga, shirkatni qayta tuzish yoki tugatishga haqlidir.

Agar shirkatning tasis shartnomasida yoki qolgan ishtirokchilarning kelishuvida shirkat o`z faoliyatini davom ettirishi nazarda tutilgan bo`lmasa, shirkat qayd etilgan qonun 22-moddasining birinchi qismida ko`rsatilgan hollarda ham tugatiladi. Xo`jalik shirkatlarining tashkiliy shakllaridan biri bo`lib kommandit shirkat hisoblanadi. Kommandit shirkat unda ishtirok etgan barcha hissa qo`shuvchilar shirkatdan chiqqan taqdirda, shuningdek, «Xo`jalik shirkatlari to`g`risida»gi qonun 27-moddasida nazarda tutilgan to`liq shirkatni tugatish asoslari bo`yicha tugatiladi. Barcha hissa qo`shuvchilar shirkatdan chiqqan taqdirda to`liq sheriklar kommandit shirkatni tugatish o`rniga uni to`liq shirkatga aylantirishga haqlidirlar. Kommandit shirkat tugatilgan taqdirda, shu jumladan u bankrot bo`lgan taqdirda, hissa qo`shuvchilar shirkatning kreditorlarning talablari qondirilganidan keyin qoladigan mol-mulkidan hissalar olishda to`liq sheriklar oldida imtiyozli huquqqa egadirlar. Shirkatning shundan keyin qolgan mol-mulki to`liq sheriklar o`rtasida, agar tasis shartnomasida yoki to`liq sheriklar va hissa qo`shuvchilarning kelishuvida boshqacha qoida belgilangan bo`lmasa, ularning shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Yuridik shaxsni tugatilishini oshkoralikda amalga oshirish tugatish jarayoni huquqiy jihatdan aniq va kamchiliklarsiz yakunlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O`zbekiston Respublikasi FKning 54-moddasiga ko`ra, yuridik shaxsni tugatish to`g`risidagi qaror qabul qilgan uning muassislari va ishtirokchilari yoki vakolat berilgan organ bu haqda yuridik shaxslarni davlat ro`yxatidan o`tkazuvchi organga yozma tartibda xabar berishlari lozim. Davlat ro`yxatidan o`tkazuvchi organ mana shu xabarga asosan yuridik shaxs tugatish jarayonida ekanligi haqidagi malumotlarni yagona davlat reyestriga kiritadi. Malumotlar kiritilgandan so`ng yuridik shaxsning firma nomiga albatta “tugatishda” degan so`z qo`shib qo`yiladi.

Bundan tashqari, bu haqda soliq organlarini ham xabardor qilib qo`yish maqsadga muvofiqdir. Chunki, har qanday xo`jalik yurituvchi subyekt tashkil etilgan paytda soliq to`lovchi sifatida davlat soliq organlarida ro`yxatga olinadi. Soliq kodeksining 41-moddasida yuridik shaxs tugatilgan taqdirda soliq organi soliq to`lovchidan kamroq bo`lgan davr uchun hisobotlar, xabarnoma topshirish yo`li bilan talab qilishi mumkin bo`lib, xabarnomada buning sababi va hisobotlar, taqdim etilishi lozimligi ko`rsatiladi. Yuridik shaxsni tugatish haqida belgilangan tartibda qaror qabul qilingan taqdirda tugatish komissiyasi (tugatuvchi) besh kunlik muddatda bu haqda soliq organini yozma ravishda xabardor qiladi.

Yuridik shaxsni tugatish haqida qaror qabul qilingandan so`ng soliq to`lovchi o`n besh kun ichida soliq organiga hisobotlar, soliq bo`yicha hisob-kitoblarni taqdim etishi shart. Daromad (foyda) solig`i bo`yicha hisobotlar, hisob-kitoblar qonun hujjatlarida belgilangan shakl va tartibda taqdim etiladi. Shuningdek, korxonaga tugatilganda soliqqa tortish masalalari malum idoraviy yo`riqnoma asosida hal etilishi mumkin.¹ Shu bilan birga yuridik shaxsni tugatish to`g`risida pensiya fondlari hamda sug`urta jamg`armalarini ogohlantirib, o`zlarining hisob raqamlarini yopish choralarini ko`rishi lozim.

Tugatishda mazkur yuridik shaxs faoliyati to`liq bekor qilinib, uning ishi to`xtatiladi va mol-mulki tugatiladi. Bunday holatda tugatish komissiyasi tuziladi. Uning fikriga qisman qo`shilgan holda aytish mumkinki, hozirgi vaqtda tugatish tadbirlarini amalga oshirish maqsadida tugatish komissiyasi tuzilishi yoki shunday harakatlarni bajaruvchi tugatuvchi tayinlanishi o`zining qonuniy asosiga ega. Bu hatti-xarakatlar

¹ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 14 январда 1109-рақам билан рўйхатга олинган “Юридик шахслар даромади (фойдаси)га солинадиган солиқни ҳисоблаш ва бюджетга тўлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома”.

tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilgan shaxslar tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishilgan holda hal qilinadi. Davlat korxonalarini tugatishda tugatish komissiyasi tarkibini iqtisodiy nochorlik bo'yicha boshqarma O'zbekiston Respublikasi tegishli vazirlik va idoralari vakillari, mahalliy ijroiya organlari mutaxassislari va boshqalar tashkil qilishi mumkin. Shunday qilib, qoidaga ko'ra, amaliyotda tugatish komissiyasi tarkibiga muassislar (ishtirokchilar) tugatilayotgan tashkilot mamuriyati vakillari kiradi.

Shuningdek, ular tugatish komissiyasi yoki tugatuvchining asosiy vazifalarini aniqlashtirish bilan bir vaqtda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga muvofiq tugatish tartibini hamda muddatini belgilab oladilar. Tugatish komissiyasi matbuot organlarida yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlari tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e'lon qiladi. Kodeksning 55-moddasiga muvofiq bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab "ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas". Undan oldin qabul qilingan qonun hujjatlarida esa bu muddat ikki oygacha deb ko'rsatilar edi. Lekin amaliyotda bir oy ko'rsatilib e'lon qilinar edi. Hozir ham bazan matbuotda bir oy ko'rsatilib xabar qilinadi. Shu bilan kreditorlar tomonidan o'z talablarini bayon qilish uchun zarur bo'lgan imkoniyat cheklanadi. "Ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas" deb ko'rsatilgan Kodeksda o'rnatilgan imperativ norma kreditorlarning huquqlarini himoya qilish uchun tegishli kafolat yaratishga qaratilgan.

Tugatish komissiyasi tasdiqlangan kundan boshlab yuridik shaxsning ishlarini boshqarish sohasidagi vakolatlari uning ixtiyoriga o'tadi. Shuni alohida takidlab o'tish joizki, mazkur komissiya tugatuvchi mustaqil huquq subyekti bo'lib hisoblanmaydi. U faqat tugatish jarayonida kreditorlar, qarzdorlar, davlat hokimiyati organlari va boshqa shaxslar bilan munosabatga kirishib, tugatilayotgan yuridik shaxs nomidan harakat qiladi.

Tugatish komissiyasi tugatilayotgan yuridik shaxs nomidan sudda ishtirok etadi. Tugatish komissiyasi tugatilayotgan yuridik shaxs hisob varaqlari ochilgan bankka tugatish komissiyasining ruxsatisiz hisobdan foydalanmaslik to'g'risida ariza yuboradi. Mana shu arizaga ko'ra bank tugatilayotgan korxonaning hisobi bo'yicha keyinchalik yuborilayotgan ijro va boshqa hujjatlarni qabul qilishni to'xtatadi. Tugatish komissiyasi barcha kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzlarini undirish, shuningdek, yuridik shaxs tugatilayotganligi haqida kreditorlarni yozma xabardor qilish choralarini ko'rish lozim. Debitorlik qarzlarini undirish maqsadida

qarzdorlarga talab qo'yishlari zarur. Agar qarzlarni qaytarish rad qilinsa tegishli davvo bilan sudga murojaat etish kerak. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuning 21-moddasiga muvofiq yuridik shaxs tugatilayotgan taqdirda moliyaviy hisobot tuziladi¹.

Agarda yuridik shaxs sud tartibida tugatilayotgan bo'lsa, sud uning muassislari va ishtirokchilari yoki vakolatli organga o'z burchlarini to'g'ri bajarish masuliyatini yuklaydi. Ularning burchlari tugatishni sud qarorida belgilangan muddatda va tartibda amalga oshirishi lozim xolos. Lekin sud qarori to'g'ri va lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, sud tugatish komissiyasini tuzadi yoki tugatuvchini tayinlab, unga tugatishni amalga oshirish vazifalarini yuklaydi. Masalan, yetkazilgan zarar zarar yetkazishni davom ettirayotgan korxonada, inshootdan foydalanish yoxud boshqa ishlab chiqarish faoliyatining oqibati bo'lsa, sud javobgarga zararni qoplashdan tashqari tegishli faoliyatni to'xtatib turish yoki tugatish majburiyatini yuklashga haqli (FKning 986-moddasi 2-qismi). Bu chora tadbirlar tugatish jarayonining boshlang'ich, **birinchi bosqichini** tashkil etadi.

Tugatish jarayonining avvalida tugatish komissiyasi (tugatuvchi) yuridik shaxsning barcha kreditorlarini aniqlash ishlarini olib boradi. Uning asosiy mazmunini kreditorlarning mavjud talablarini aniqlash va ularni qondirish tashkil etadi. Buning uchun yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki vakolatli organ bu haqda yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga darhol yozma xabar berishi lozim. Shuningdek, yuridik shaxs o'zining tugatilayotganligi haqida matbuot organlari orqali e'lon qilib, unda kreditorlari tomonidan talablarini bayon qilish tartibi va muddatini belgilab qo'yadi. Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas. Yuqorida aytib o'tilgan ushbu tadbirlar ham, avvalo, kreditorlar manfaatlarining himoyasiga qaratilgan. Chunki yuridik shaxs tugatilgach qolgan mol-mulk uning tasischilari va azolari o'rtasida taqsimlanib, ularning xususiy mulkiga aylanishi mumkin.

Kreditorlar talablarini qanoatlantirish tugatishning muhim bir bosqichlaridan hisoblanadi. Shuning uchun, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 55-moddasida tugatish komissiyasini vazifasi sifatida **ikkinchi bosqichda** kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzlarni olish choralarni ko'rish, shuningdek, kreditorlarni yuridik shaxsning

¹ "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги 1996 йил 3 августда қабул қилинган Қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996 йил, 9 сон, 142-модда.

tugatilishi haqida yozma xabardor qilishi kerakligi mustahkamlangan. Amaliyotda qarzdorning majburiyatini bajarish muddati boshlanmagan bo'lsa, ular o'rtasida muammo paydo bo'lishi mumkin. Mazkur holatda tugatiluvchi yuridik shaxs o'zining tugatilayotganligini asos qilgan holda, qarzdorlaridan o'z majburiyatlarini bajarishlarini talab qilishga haqli emas. Ular bu majburiyatni tugatish muddatini belgilash chog'ida hisobga olishlari kerak edi. Mavjud vaziyatdan qutilishning birdan-bir yo'li tugatiluvchi yuridik shaxs qarzdori bilan kelishuvga erishib, unga nisbatan qo'yiluvchi talabni boshqa shaxs hisobiga bajarishi haqida kelishuvga erishish mumkin.

Kreditorlar tomonidan talablarni qo'yish uchun belgilangan muddat tamom bo'lganidan keyin yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari va ishtirokchilari hamda davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishilgan holda, tugatish komissiyasi oraliq tugatish balansini tuzadi. Balansda tugatilayotgan yuridik shaxs mol-mulking tarkibi, kreditorlar qo'ygan talablar ro'yxati, shuningdek, ularni qo'rib chiqish natijalari to'g'risidagi malumotlar qayd etiladi. Oraliq tugatish balansini yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki organ tomonidan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishgan holda tasdiqlanadi. Davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ balansning to'g'riligini, asoslantirilganligini nazorat qilishi zarur. Agar tugatilayotgan yuridik shaxs (muassasalardan tashqari) ixtiyoridagi pul mablag'lari kreditorlarning talablarini qondirish uchun yetarli bo'lmasa, tugatish komissiyasi yuridik shaxsning mol mulkini kim oshdi savdosi orqali sud qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda sotadi va qarzlarni to'lash uchun ishlatadi. Yani qarzlarni to'lash bo'yicha kreditorlar talablari endi mazkur yuridik shaxsning mol-mulkiga qaratilishi mumkin. Bu tugatish jarayonining **uchinchi bosqichiga** xos xususiyatdir.

Agarda oraliq balansini belgilash chog'ida tugatiluvchi korxonaning mol-mulki yetarli emasligi aniqlansa, bunday yuridik shaxs faqat bankrotlik yo'li bilan tugatiladi. Bankrotlik chora-tadbirlari majmuasi barcha tijorat va notijorat tashkilotlari uchun tadbiriq etilishi mumkin. Tugatish jarayoni olib borilayotgan vaqtda ham, tugatish komissiyasi yoki tugatuvchi tomonidan yuridik shaxsning nochorligi (bankrotligi) aniqlansa, unga nisbatan bankrot bo'lganlikka doir ish yuritishni qo'zg'atishga asos bo'ladi. Uning tugatilish jarayonida ekanligi ish yuritishni qo'zg'atishga to'sqinlik qila olmaydi. Bankrotlikka uchragan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tugatish tartibi va xususiyatlari O'zbekiston Respublikasining

2003 yil 24 aprelda qabul qilingan "Bankrotlik to`g`risida"gi (yangi tahrirdagi) qonuni bilan belgilanadi. Ushbu qonunning 4-moddasiga ko`ra qarzdorning pul majburiyatlari buyicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to`lovlar bo`yicha o`z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to`lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan etiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo`lsa, uning bankrotlik alomatlari deb etirof etiladi.

Keyingi **to`rtinchi bosqichda** tugatish komissiyasi oraliq tugatish balansiga binoan to`lovlarni tayyorlaydi. Kreditorlarni talablarini qondirish navbati O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 56-moddasida belgilangan bo`lib, birinchi navbatda, fuqarolarning mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablari qondiriladi. Mazkur qoidani belgilashda mamlakatimizda fuqarolar mehnatini muhofaza qilish va Mehnat kodeksi normalari inobatga olingan¹. Ikkinchi navbatda alimentlarni undirishdan va mualliflik shartnomalari bo`yicha mukofot to`lash haqidagi talablar, uchinchi navbatda esa tugatilayotgan yuridik shaxs javobgar bo`lgan fuqarolarning hayotiga va sog`lig`iga zarar yetkazilganligi uchun berilgan talablari tegishli vaqtbay to`lovlarni kapitallashtirish yo`li bilan qanoatlantiriladi. Mana shunday hayot va sog`liqqa yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda javobgar deb topilgan yuridik shaxs tugatilgan taqdirda, tegishli to`lovlar ularni qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga ko`ra jabrlanuvchiga to`lash uchun kapitallashtirilishi lozim. Tugatilayotgan yuridik shaxsning mol-mulki yo`qligi yoki yetarli emasligi sababli to`lovlarni kapitallashtirish mumkin bo`lmagan hollarda, belgilangan summalar jabrlanuvchiga davlat tomonidan qonunda nazarda tutilgan tartibda to`lanadi. Har bir navbatdagi talab oldingi navbatdagi talablar qanoatlantirilgandan so`ng amalga oshiriladi.

Boshqa kreditorlarning talablari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda qanoatlantiriladi (O`zR FK 56-modda). Biz yuqorida qayd etib o`tgan fuqarolarning talablari to`liq qondirilgandan keyin, qolgan mol-mulk quyidagi tartibda taqsimlanadi: birinchidan, shu mol-mulk qiymatidan sud qarorida kimning talabi birinchi bo`lib qondirilishi ko`rsatilgan bo`lsa, shu kreditorlarning qarzlari to`lanadi; ikkinchidan,

¹ Чунончи, Германия фуқаролик қонунчилигида ҳам юридик шахс тугатилаётганда, биринчи навбатда фуқароларнинг меҳнат оид муносабатларидан келиб чиқадиган талаблари қондирилади. Сўнгра солиқ ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар қондирилади. Қаранг: Германское право. Часть ИИ. Германское торговое уложение и другие законы. -М. 1996. С 389.

qolgan mol-mulk qiymatidan talabnoma taqdim etish muddati o`tib ketgandan so`ng, berilgan talablar qondirilishi mumkin.

Barcha kreditorlar bilan hisob kitob ishlari nihoyasiga yetkazilgandan so`ng, **tugatishning yakunlovchi bosqichi** boshlanadi.

Tugatish komissiyasi muassislar va ishtirokchilar bilan kelishib, davlat ro`yxatidan o`tkazuvchi organ tomonidan tasdiqlangan tugatish balansini tuzadi. Yuridik shaxsning kreditorlari talablari qondirilgandan keyin qolgan mol-mulk uning shu mol-mulkka ashyoviy huquqlarga yoki ushbu yuridik shaxsga nisbatan majburiy huquqlarga ega bo`lgan muassislariga va ishtirokchilariga topshiriladi. Shundan so`ng yuridik shaxsning tugatilishi haqidagi yozuv yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga kiritilib yuridik shaxsni tugatish tamomlangan, yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati esa tugagan hisoblanadi.

Davlat ro`yxatidan o`tkazuvchi organga quyidagi hujjatlar to`liq topshirilgan taqdirdagina yuridik shaxs yagona davlat reyestridan o`chirilishi kerak:

- tugatish komissiyasining yuridik shaxsni davlat reyestridan chiqarish haqidagi arizasi.

- muassislar umumiy yig`ilishi bayonnomasi bilan birga yuridik shaxsni tugatish va tugatish komissiyasini tuzish to`g`risidagi qaror yoki sudning tugatish to`g`risidagi qarori.

- yuridik shaxsni tugatish to`g`risidagi matbuotda e`lon berilgan nashr.

- tasdiqlangan tugatish balansi;

- soliq organlari va pensiya, aholini ish bilan taminlash fondlari hisobidan chiqilganlik haqida malumot;

- Qonunda belgilangan tartibda auditor xulosasi;

- banklardan hisobvaraqlarini yopilganligi haqida malumotnoma;

- statistika idorasidan klassifikasion kodni bekor qilish haqidagi xat;

- kreditorlar bilan hisoblashgandan so`ng, qolgan mol-mulkini ishtirokchilar o`rtasida taqsimlanganligi to`g`risidagi dalolatnoma

- Ichki Ishlar bo`limidan yuridik shaxs muhri va shtampini yo`q qilishga topshirilganligi haqida malumotnoma.

Yuridik shaxsni tugatishning yuqorida sanab o`tilgan bosqichlari bir-biri bilan chambarchas bog`liq, biri ikkinchisini to`ldirib boradi. Birontasining to`g`ri bajarilishiga etibor berilmasa, tugatish jarayonining aniq va izchil amalga oshirilishiga salbiy tasir etishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Xo`jalik subyektini qayta tashkil etish usullarini sanab o`ting.
2. Xo`jalik subyektini qayta tashkil etish tartibi nimalardan iborat?
3. Xo`jalik yurituvchi subyektini qayta tashkil etishning tugatishdan farqi nimada?
4. Xo`jalik subyektini tugatish asoslariga nimalar kiradi?
5. Xo`jalik subyektini qachondan boshlab tugatilgan hisoblanadi?
6. Xo`jalik yurituvchi subyektlarni tugatish bosqichlarini sanab o`ting?

7 BOB. XO`JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING BANKROTLIGI

1-§. Bankrotlik tushunchasi va uning normativ huquqiy asoslari

Bankrotlik instituti–xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasidagi munosabatlar amaliyoti va huquqiy tartibga solish tizimida nisbatan yangi institutdir. O`zbekiston Respublikasida «Bankrotlik to`g`risida»gi qonun birinchi marta 1994 yil 5 mayda qabul qilingan. Ushbu qonunning yangi tahriri Oliy Majlis tomonidan 1998 yil 28 avgustda qabul qilingan va 1 noyabrdan kuchga kirgan. Bundan tash-qari, 1999 yil 20 avgustda Oliy Majlisning navbatdagi sessiyasida ushbu qonunga qo`shimcha va o`zgartirishlar kiritildi. Hozirgi paytda Oliy Majlis tomonidan 2003 yil 24 aprelda yangi tahrirda qabul qilingan mazkur qonun qo`llanilmoqda.

«Bankrotlik to`g`risida»gi qonunni bir yo`sinda qo`l-lanilishini taminlash maqsadida O`zbekiston Respub-likasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi tomonidan 1999 yil 16 iyulda «O`zbekiston Respublikasi «Bankrotlik to`g`risida»gi qonunini xo`jalik sudlari tomonidan qo`llashning bazi bir masalalari to`g`risida»gi 78-sonli qaror qabul qilindi. Shuningdek, vakolatli davlat organlari tomonidan bu borada o`nga yaqin normativ hujjatlar ham qabul qilinib, tegishli tartibda O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro`yxatdan o`tkazilgan.

Yangi tahrirdagi «Bankrotlik to`g`risida»gi qonun 1994 yildagi va 1998 yildagi qonunlardan sezilarli darajada o`ziga xos qo`shimcha va o`zgartirishlar bilan farqlanadi. Amaldagi qonun 192 ta moddadan iborat, 1998 yildagi qonun 133 ta moddadan tashkil topgan, eski tahrirdagisida esa atigi 35 ta modda bor edi, xolos. Bankrotlikning asosiy belgilari o`zgardi, yuridik shaxs va yakka tartibdagi tad-birkorlarning nochorligi tushunchalari bir-biridan farqlandi. Mazkur o`zgartirishlarni hayotning o`zi, iqti-sodiyotda ro`y berayotgan islohotlar taqozo etmoqda. Shuning uchun bankrotlik instituti bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan har qanday mamlakatning davlat huquqiy tuzilishining uzviy bo`g`ini ekanligi tabiiydir.

Qarzdorning pul majburiyatlari bo`yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to`lovlar bo`yicha o`z majburiyatlarini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to`lov majburiyati yuzaga kelgan kundan etiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo`lsa, uni bankrotlik alomati deb etirof etiladi.

Bankrotlik to`g`risidagi ish bankrotlik alomatlari mavjud bo`lgan taqdirda, agar qarzdor yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqining besh yuz karrasini tashkil etadigan bo`lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqining kamida o`ttiz karrasini tashkil etadigan bo`lsa, xo`jalik sudi tomonidan qo`zg`atilishi mumkin.

Qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi ariza bilan qarzdor, kreditor va prokuror pul majburiyatlari bajarilmagan hollarda murojaat etish huquqiga ega. Majburiy to`lovlar majburiyati bajarilmaganligi natijasida esa ariza bilan xo`jalik sudiga murojaat etish huquqiga qarzdor, prokuror, davlat soliq xizmati organlari va boshqa vakolatli organlar ega.

Qarzdorda bankrotlik alomatlari mavjud bo`lca, o`zini bankrot deb topish to`g`risidagi ariza bilan xo`jalik sudiga murojaat etishga haqli. Shuningdek, qarzdor, tugatish komissiyasi yoki tugatuvchi xo`jalik sudiga ariza berishga majbur bo`lgan hollar mavjuddir. Unga ko`ra, qarzdorning rahbari, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor - bir yoki bir necha kreditorlarning talablarini qondirish qarzdorning boshqa kreditorlar oldidagi pul majburiyatlarini va (yoki) majburiy to`lovlar bo`yicha o`z majburiyatini to`liq hajmda bajarishini imkonsiz qilib qo`yishga olib keladigan; qarzdorning tasis hujjatlariga muvofiq qarzdorni tugatish to`g`risida qaror qabul qilishga vakolatli bo`lgan qarzdor yuridik shaxs organi tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo`jalik sudiga murojaat etish haqida qaror qabul qilingan; qarzdor unitar korxonada mol-mulking egasi vakolat bergan organ tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo`jalik sudiga murojaat etish to`g`risida qaror qabul qilingan, undiruv qarzdorning mol-mulkiga qara-tilganda bunday undiruv qarzdorning xo`jalik faoliyatini imkonsiz qilib qo`yadi, deb hisoblashga asos bo`lgan holatlar shular jumlasiga kiradi. Tugatish komissiyasi (tugatuvchi), agar yuridik shaxs tugatilayotganda kreditorlarning talab-larini to`liq hajmda qondirish imkonsizligini aniq-laganda, qarzdorning arizasi bilan xo`jalik sudiga murojaat etishi shart.

Ariza yuqorida qayd etilgan holatlar yuzaga kelgan paytdan etiboran bir oydan kechiktirilmay xo`jalik sudiga yuborilishi kerak. Ariza ushbu muddatda taqdim etilmaganda, muddat tugaganidan keyin yuzaga kelgan qarzdorning kreditorlar oldidagi pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to`lovlar bo`yicha qarzdor rahbarining, tugatish komissiyasi azolarining yoki tugatuvchining subsidiar javobgarligiga sabab bo`ladi.

Bankrotlik taomili qo`llanilayotganda barcha kreditorlarning manfaatlarini qonunga muvofiq tashkil etiladigan kreditorlarning yig`ilishi

yoki kreditorlar qo`mi-tasi hal qiladi va qarzdorga nisbatan sodir etiladigan harakatlarning hammasini amalga oshiradi.

Kreditorlar, majburiy to`lovlarga doir talablar qismi bo`yicha esa davlat soliq organlari va boshqa vakolatli organlar kreditorlar yig`ilishining ovoz berish hu-quqiga ega bo`lgan ishtirokchilari hisoblanadi. Kreditorlar yig`ilishida maslahat ovozi huquqi bilan qarzdorning xodimlari vakili, sud boshqaruvchisi, qarzdor muas-sislarining (ishtirokchilarining) yoki qarzdor mol-mulki egasining vakili ishtirok etadi. Agarda, ishda yagona kreditor ishtirok etayotgan bo`lsa, kreditorlar yig`i-lishining mutlaq vakolatiga taalluqli qarorlarni qabul qilishni shu kreditorning o`zi amalga oshiradi. Kreditorlar yig`ilishini tashkil etish va o`tkazish sud bosh-qaruvchisi tomonidan amalga oshiriladi.

Kreditorlar yig`ilishining mutlaq vakolati doirasida qabul qilinadigan qarorlar, kreditorlar yig`ilishi bayonnomasiga ilova qilinishi lozim bo`lgan hujjatlar, kreditorlar yig`ilishini o`tkazish to`g`risida xabardor etish, uni chaqirish, qaror qabul qilish tartiblari ham aniq belgilab berilgan.

Qonunga sud boshqaruvchilari (muvaqqat boshqaruvchi, sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi, tashqi boshqaruvchi, tugatish boshqaruvchisi) instituti kiritildi, ularga nisbatan bir qator talablar belgilandi. Unga ko`ra oliy malumotga hamda ikki yillik ish stajiga ega bo`lgan, shuningdek bankrotlik to`g`risidagi ishlar bo`yicha davlat organida attestasiyadan o`tgan shaxslar bu lavozimga tayinlanadi hamda qonunning bu qoidasi 2004 yil 1 yanvardan etiboran joriy etiladi.

Qarzdor yoki kreditorga nisbatan manfaatdor shaxslar; sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxslar; bankrotlik taomili joriy etilgan yakka tartibdagi tadbirkorlar; ilgari sud boshqaruvchisi vazifasini bajarayotgan paytda qarzdorga, kreditorlarga zarar yetkazib, bu zararni qoplamagan shaxslar; boshqa shaxslarning ishlarini va (yoki) mol-mulkini boshqarish bilan bog`liq faoliyatni amalga oshirishiga cheklov belgilangan shaxslar (bunday faoliyat bilan shug`ullanishdan mahrum etilgan yoki noloyiq deb topilgan shaxslar) sud boshqaruvchilari etib tayinlanishi mumkin emas.

qonunga sud boshqaruvchisi xo`jalik sudi tomonidan vazifaga tayinlangan sanadan etiboran o`n kun ichida bankrotlik to`g`risidagi ishda ishtirok etayotgan shaxslarga zarar yetkazilishi hodisasi uchun o`z javobgarligini qonun hujjatlarida belgilanadigan tartibda 2005 yil 1 yanvardan boshlab sug`urtalashi lozimligi haqidagi normaning kiritilganligi muhim ahamiyatga egadir.

Sud boshqaruvchisi huquq va majburiyatlari doirasida faoliyat yuritishi lozim bo`ladi. U tomonidan zimmasiga qonun bilan yuklangan vazifalarning qarzdorga yoki kreditorga zarar yetkazilishiga olib kelgan tarzda bajarganda yoki lozim darajada bajarmaganda vazifasidan ozod etishga asos bo`ladi. Bunda qarzdor, kreditorlar yetkazilgan zararining o`rnini qoplanishini talab qilishga haqlidirlar.

O`zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi va bankrotlik to`g`risidagi ishlar bo`yicha davlat organi bankrotlik sohasini davlat tomonidan tartibga solib borilishini taminlaydi. Shu bilan bir qatorda, bankrotlik to`g`risidagi ishlar bo`yicha davlat organining qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar hududiy boshqarmalari o`zlarining vakolatlari doirasida bu boradagi faoliyatni tartibga soladilar.

Kuzatuv, sud sanatsiyasi, kelishuv bitimi, tashqi bosh-qaruv va tugatishga doir ish yuritish yuridik shaxsning bankrotligi to`g`risidagi ish ko`rilayotganda amalga oshiriladigan taomillar hisoblanadi. Yakka tartibdagi tadbirkorning bankrotligi to`g`risidagi ish ko`rilayotganda esa faqatgina kelishuv bitimi va tugatishga doir ish yuritish kabi taomillar qo`llaniladi. Sudgacha sanatsiya qilish yoki qarzdorni ixtiyoriy ravishda tugatish suddan tashqari bajariladigan taomillar jumlasiga kiradi.

2-§. Sudgacha sanatsiya qilish, kuzatuv va sud sanatsiyasi

Sudgacha sanatsiya qilish qarzdorning bankrotligi to`g`risidagi ish yuritish qo`zg`atilgunga qadar amalga oshiriladi hamda qarzdorning to`lov qobiliyatini, iqtisodiy jihatdan qodirligini tiklash hamda kelgusida samarali faoliyat ko`rsatishi uchun sharoit yaratilib berilishini o`z oldiga maqsad qilib qo`yadi.

Bankrotlikning oldini olish maqsadida qarzdorning muassislari, boshqaruv organi yoki qarzdor mol-mulkining egasi bankrot deb topish to`g`risidagi ariza xo`jalik sudiga taqdim etilgunga qadar qarzdorni moliyaviy jihatdan sog`lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko`radi. Qarzdorni moliyaviy jihatdan sog`lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar qarzdor bilan tuzilgan kelishuvga asosan kreditorlar yoki boshqa shaxslar tomonidan ham ko`rilishi mumkin. Bunday chora-tadbirlarga quyidagilar kiradi:

-to`lov muddati o`tkazib yuborilgan qarzlarni to`la yoki qisman sotib olish;

-ishlab chiqarishni raqobatbardosh mahsulot chiqarishga moslab qayta ixtisoslashtirish;

-chetdan yuqori malakali mutaxassislarni jalb etish;

-xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

-qarzdorning to'lov qobiliyati tiklanishi hamda faoliyatini davom ettirishidan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan moliyaviy yordam ko'rsatilishi;

Qarzdorning faoliyatini davom ettirishi uchun qarzdor bilan kreditorlar o'rtasida kreditorlarga to'lanadigan to'lovlar muddatini kechiktirish va (yoki) uni bo'lib-bo'lib to'lash yoxud qarzlardan siylov berish to'g'risida ahdlashuvga erishishga qaratilgan bitim;

majburiy to'lov majburiyatini bajarishni va kreditlarni qaytarishni sudgacha sanatsiya qilish muddatiga kechiktirish;

Qarzdor yuridik shaxsni qayta tashkil etish.

Sudgacha sanatsiya qilishni davlat tomonidan yordam ko'rsatgan holda o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan vakolat berilgan organning qarori asosida amalga oshiriladi va u o'n ikki oydan yigirma to'rt oygacha muddatga joriy etiladi.

«Bankrotlik to'g'risida»gi yangi tahrirdagi qonunga kuzatuv va sud sanatsiyasi kabi yangi institutlar alohida boblarda kiritilgan.

Kuzatuv institutining joriy etilishidan ko'zlangan maqsad kreditorlar manfaatlarini himoya qilish, qarzdor mol-mulkini talon-taroj qilinishini oldini olish va qonunda belgilangan vakolatlarni amalga oshirishdan iborat. Kuzatuv bankrotlik to'g'risidagi ish qo'zg'atilganda xo'jalik sudi qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani ish yuritishiga qabul qilingan sanadan etiboran joriy etiladi va bu haqda sud ajrimida ko'rsatiladi.

Kuzatuv joriy etilgan paytdan boshlab- mulkiy undiruvlar bo'yicha ijro hujjatlarini ijro etish qonunda belgilangan tartibda to'xtatib turiladi; qarzdor yuridik shaxsning muassislari (ishtirokchilari) uning tarkibidan chiqib ketishi munosabati bilan qarzdorning mol-mulkidan ulushni (payni) ajratish haqidagi talablarini qon-dirish va emissiya qimmatli qog'ozlari bo'yicha dividendlar va boshqa to'lovlar to'lash taqiqlanadi; muqobil bir xildagi talabni hisobga olish yo'li bilan qarzdorning pul majburiyatlarini tugatishga, basharti bunda kreditorlarning talablarini qondirish navbati buzilsa, yo'l qo'yilmaydi.

Kuzatuv joriy etilganda qarzdor boshqaruv organlarining qonunda belgilangan ayrim vakolatlari cheklanadi. Masalan, qarzdorning boshqaruv organlari ko'chmas mol-mulkni ijaraga, garovga berish bilan yoki shu

mol-mulkni boshqa usulda tasarruf etish va qarzdorning balans qiy-mati qarzdor aktivlari balans qiymatining o`n foizdan ko`prog`ini tashkil etadigan mol-mulkini tasarruf etish bilan bog`liq bitimlarni; zayomlar (kreditlar) olish va berish, kafolat xatlari va kafolatlar berish, talab qilish huquqlaridan o`zga shaxs foydasiga voz kechish, qarzni boshqa shaxsga o`tkazish, shuningdek qarzdorning mol-mulkini ishonchli boshqarish shartnomasini tuzish bilan bog`liq bitimlarni faqat muvaqqat boshqaruvchining yozma roziligiga binoan tuzishlari mumkin. Shuningdek, ular qarz-dorni qayta tashkil etish va tugatish; yuridik shaxsni tuzish yoki boshqa yuridik shaxsning ishtiroki; vakolatxonalar ochish va filiallar tashkil etish; dividendlar to`lash yoki qarzdorning daromadini (foydasini) uning muassislari (ishtirokchilari) o`rtasida taqsimlash; qarzdor tomonidan Obligatsiyalar va boshqa emissiya qog`ozlarini (aksiyalardan tashqari) joylashtirish; ilgari chiqarilgan aksiyalarni aksiyadorlardan sotish olish to`g`risidagi qarorlarni qabul qilishga haqli emas.

Kuzatuv joriy etilishi munosabati bilan xo`jalik sudining ajrimi bilan muvaqqat boshqaruvchi tayinlanadi. Uning huquq va majburiyatlari qonunda aniq belgilab qo`yilgan. Jumladan, muvaqqat boshqaruvchi qarzdorning mol-mulki but saqlanishini taminlash choralarini ko`rishi; uning moliyaviy ahvolini tahlil qilishi; kreditorlarni aniqlashi; kreditorlarning talablari reyestrini yuritishi; qarzdorga nisbatan kuzatuv joriy etilgani haqida kreditorlarni xabardor qilishi; kreditorlarni birinchi yig`ilishini chaqirishi va o`tkazishi shart.

Kreditorlarning birinchi yig`ilishi vakolatiga quyi-dagi qarorlarni qabul qilish kiradi: sud sanatsiyasini yoki tashqi boshqaruvni joriy etish yoxud qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash haqida iltimosnoma bilan xo`jalik sudiga murojaat qilish; kreditorlar qo`mitasining miqdoriy tarkibi, uning azolarini saylash; sanatsiya qiluvchi boshqaruvchining, tashqi boshqaruvchining yoki tugatuvchi boshqaruvchining nomzod-larini maqullash to`g`risidagi qarorlar.

Xo`jalik sudi tomonidan qarzdor bankrot deb topil-ganda va tugatishga doir ish yuritish boshlangan yoki sud sa-nasiyasi yoxud tashqi boshqaruv joriy etilgan yoki kelishuv bitimi tasdiqlangan paytdan etiboran kuzatuv tugatiladi.

Sud sanatsiyasi – xo`jalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning to`lov qobiliyatini tiklash hamda kreditorlar oldidagi qarzini uzish maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini

sanatsiya qiluvchi boshqaruvchiga o`tkazmagan holda qo`llaniladigan bankrotlik taomilidir.

Kuzatuv jarayonida qarzdor, qarzdor muassislari (ish-tirokchilari) yoki qarzdor mol-mulking egasi, shuningdek uchinchi shaxs (shaxslar) sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnoma bilan kreditorlar yig`ilishiga yoxud bevosita xo`jalik sudiga murojaat qilishga haqli.

Qarzdorning sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnomasiga sud sanatsiyasining taklif qilinayotgan muddati va qarzni uzish jadvali ko`rsatilgan holda qarzdorning sud sanatsiyasi rejasi ilova qilinmog`i lozim.

Xo`jalik sudi tomonidan sud sanatsiyasi joriy etish to`g`risida ajrim chiqariladi. Unda sud sanatsiyasining muddati, sud tomonidan tasdiqlangan qarzni uzish jadvali, majburiyatlarni bajarish taminotini bergan shaxslar haqidagi, bunday taminotning miqdori va shakllari, sanatsiya qiluvchi boshqaruvchini tayinlash va unga to`lanadigan haq miqdori haqidagi malumotlar bo`lishi lozim.

Mazkur ajrim ustidan shikoyat (protest) berilishi mumkin.

Sud sanatsiyasi ko`pi bilan yigirma to`rt oylik muddatga joriy etiladi, bu muddat majburiyatlarni bajarish taminotini bergan shaxslar kreditorlarning talablarini qondirish uchun xo`jalik sudi tomonidan ko`pi bilan olti oyga uzaytirilishi mumkin.

Sud sanatsiyasi joriy etish qonunda belgilangan qu-yidagi oqibatlarga olib keladi:

kreditorlarning talablarini taminlash yuzasidan ilgari qabul qilingan choralar bekor qilinadi;

Qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o`ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik taomili doirasida joriy etilishi mumkin;

sud sanatsiyasi paytida yuzaga kelgan pul majburiyatlarini va majburiy to`lovlar bo`yicha majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun neustoyka va boshqa iqtisodiy sanksiyalar, to`lanishi lozim bo`ladigan foizlar qo`llanilmaydi.

Sud sanatsiyasi joriy etilganda kuzatuvdagi singari qarzdor va uning boshqaruv organlari qonunda belgilangan ayrim bitimlarni tuzishga va boshqa harakatlarni qilishga haqli emas.

Sud sanatsiyasi joriy qilinganda xo`jalik sudi tomonidan sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi tayinlanadi.

Sanasiya qiluvchi boshqaruvchining huquqlari va maj-buriyatlari qonun hujjatlarida belgilangan.

Sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tamomlanishi yoki tugatilishi mumkin. Ular bir-biridan farq qiladi. Kreditorlarning qarzni uzish jadvalida nazarda tutilgan barcha talablari sud sanatsiyasining belgilangan muddati o`tishidan oldin qarzdor tomonidan qanoatlantirilganda qarzdorning rahbari sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tamomlanganligi haqida xo`jalik sudiga hisobot taqdim etadi. Xo`jalik sudi mazkur hisobotni va kreditorlarning shikoyatlarini ko`rib chiqib, - agar uzilmagan qarz qol-maganligi aniqlangan, kreditorlarning shikoyatlari esa asossiz deb topilgan bo`lsa, qarzdor rahbarining hiso-botini tasdiqlaydi va bankrotlik to`g`risidagi ish yuri-tishni to`xtatadi; - agar uzilmagan qarz borligini aniqlagan va kreditorlarning shikoyatlari asosli deb topilgan bo`lsa, qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlashni rad etadi hamda bular haqida shikoyat (protest) qilinishi mumkin bo`lgan ajrim chiqaradi.

Sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tugatish uchun esa quyidagilar asos bo`ladi: kreditorlar talablarini qanoat-lantirishning qarzni uzish jadvalida belgilangan mud-datlarini sud sanatsiyasi jarayonida qarzdor tomonidan bir necha marta yoki bir marta jiddiy ravishda (bir oydan ortiq muddatga) buzilganligi; qarzdor qarzni uzish jadvalini bajarishga qodir emasligidan dalolat beruvchi holat-larning mavjudligi. Xo`jalik sudiga sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tugatib, tashqi boshqaruvni joriy etish yoki qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash haqida iltimosnoma bilan kreditorlar yig`ilishi murojaat qilishi mumkin.

Sud sanatsiyasi, shuningdek belgilangan muddat tugashi munosabati bilan ham tamomlanadi. Sud sanatsiyasining tamomlanishi to`g`risidagi masala sud majlisida ko`rib chiqiladi va bu haqda xo`jalik sudining tegishli sud huj-jati qabul qilinadi.

Bankrotlik to`g`risidagi qonunda majburiyatlarning taminot bergan shaxslar tomonidan bajarilishi, tami-notdan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarish yakunlari to`g`risidagi hisobot hamda taminot bergan shaxslarning majburiyatlarni bajarmasligi oqibatlarini ham batafsil yoritilgan.

3-§. Tashqi boshqaruv

Tashqi boshqaruv-xo`jalik sudi tomonidan yuridik shaxsga nisbatan uning to`lov qobiliyatini tiklash maq-sadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini tashqi boshqaruvchiga o`tkazgan holda qo`llaniladigan ban-krotlik taomildir.

Kreditorlar yig`ilishining iltimosnomasi, mol-mulkida davlat ulushi bo`lgan korxonalar bo`yicha esa bankrotlik to`g`risidagi ishlar bo`yicha davlat organining arizasi asosida qarzdorning to`lov qobiliyatini tiklashning haqiqiy imkoniyatlari aniqlangan hollarda xo`jalik sudi tomonidan o`n ikki oydan yigirma to`rt oygacha bo`lgan muddatga joriy etildi.

Tashqi boshqaruv joriy etish taomilining o`ziga xos xususiyati shundan iboratki, shu paytdan boshlab qarzdorning rahbari o`z vazifalarini bajarishdan chetlash-tiriladi, qarzdorning ishlarini boshqarish tashqi bosh-qaruvchining zimmasiga yuklatiladi, qarzdorning boshqaruv organlari vakolatlari tugatiladi, kreditorlarning talab-larini taminlash yuzasidan ilgari ko`rilgan chora-tadbirlar bekor qilinadi, qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o`ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik taomili doirasida qo`llaniladi, qarzdorning pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to`lovlar yuzasidan kreditorlar talablarining qondirishiga nisbatan moratoriy joriy qilinadi.

Tashqi boshqaruvchi xo`jalik sudi tomonidan tashqi boshqaruvni joriy etish bilan bir paytda tayinlanadi va bu to`g`risida ajrim chiqariladi. Buning imkoni bo`lmasa, xo`jalik sudi tashqi boshqaruvchini tashqi boshqaruv joriy etilgan paytdan etiboran bir oylik muddat ichida tayinlaydi. Tashqi boshqaruvchi tayinlanganidan bir oylik muddat ichida tashqi boshqaruv rejasini ishlab chiqib, tasdiqlash uchun kreditorlar yig`ilishiga taqdim etadi.

Xo`jalik sudi kreditorlar yig`ilishining tashqi bosh-qaruv rejasini tasdiqlash to`g`risidagi qarori qabul qi-linib, unda belgilangan tashqi boshqaruv muddati dastlabki muddatdan ortiq bo`lganda, agar tashqi boshqaruv muddatini uzaytirish yoki tashqi boshqaruvning tasdiqlangan rejasini amalga oshirish qarzdorning to`lov qobiliyatini tiklanishiga olib kelishiga yetarli asoslar bo`lgan taqdirda tashqi boshqaruv muddatini uzaytirish to`g`risida ajrim chiqaradi.

Tashqi boshqaruv rejasida qarzdorning to`lov qobiliyatini tiklash yuzasidan quyidagi chora-tadbirlar nazarda tutiladi: ishlab chiqarishni

qayta ixtisoslashtirish; norentabel ishlab chiqarishlarni yopish; debitorlik qarzlarni undirish; qarzdor mol-mulkini bir qismini sotish; qarzdorning talabidan o`zganing foydasiga voz kechish; uchinchi shaxslarning qarzdorning majburiyatlarini bajarishi; qarzdorning qo`shimcha aksiyalarini joylashtirish; qarzdorning korxonasini (biznesini) mulkiy majmua sifatida sotish; qarzdorning aktivlari o`rnini almashtirish.

Tashqi boshqaruvchining kreditorlar yig`ilishi tomonidan ko`rib chiqilgan hisoboti va kreditorlar yig`i-lishining bayonnomasi kreditorlar yig`ilishi o`tkazilgan sanadan keyin besh kundan kechiktirilmasdan xo`jalik sudiga yuboriladi. Hisobot va bu yuzasidan kreditorlarning shikoyatlari xo`jalik sudi tomonidan majlisda ko`rib chiqiladi.

Xo`jalik sudi kreditorlar yig`ilishining qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni bosh-lash to`g`risidagi iltimosnomasi bo`lganda, shuningdek, tashqi boshqaruvchining hisobotini tasdiqlash rad etilganda yoki hisobot tashqi boshqaruvning belgilangan muddati tugagan paytdan etiboran bir oylik muddat ichida taqdim etil-maganda yoxud hisobotni ko`rib chiqish natijalari yuzasidan sud tomonidan biror bir qaror qabul qilinmagan bo`lsa, qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to`g`risida qaror qabul qiladi. Bu qarorda, shuningdek tashqi boshqaruvchini tayinlagan tartibda tugatish boshqaruvchisini tayinlaydi.

4-§. Bankrotlik to`g`risidagi ishni sudda ko`rishga tayyorlash, uni hal etish

Qonunchilikka ko`ra bankrotlik to`g`risidagi ishlar xo`jalik sudlari sudloviga taalluqlidir.

Xo`jalik sudi sudyasi «Bankrotlik to`g`risida»gi qonun va O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik prosessual kodeksi bilan o`rnatilgan talablarga rioya etilgan holda berilgan qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi arizani qabul qilishi shart.

Bunday talablarga quyidagilar kiradi:

ariza xo`jalik sudiga murojaat qilish huquqiga ega bo`lgan shaxs tomonidan berilgan bo`lsa;

ish xo`jalik sudiga taalluqli bo`lsa yoki ariza berilgan xo`jalik sudi sudloviga tegishli bo`lsa;

ariza uni imzolashga huquqi bo`lgan shaxs tomonidan imzolangan bo`lsa;

Qonunda belgilangan hollarda ariza uchun davlat boji to`langanligi, uning miqdori va tartibi to`g`risida malumot;

ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ariza va unga ilova qilingan hujjatlarning nusxalari yuborilganligi to`g`-risida malumot.

Agar ariza vakil tomonidan imzolangan bo`lsa, imzolashga vakolat bergan shaxsning ishonchnomasini talab qilish zarur. Arizaning mazmuni qonunda o`rnatilgan talablarga mos bo`lishi hamda «Bankrotlik to`g`risida»gi qo`nunning tegishli moddalariga binoan to`plangan hujjatlardan tashkil topgan ilovaga ega bo`lishi kerak.

Sudya qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi ariza kelib tushgan paytdan etiboran besh kundan kechiktirmasdan arizani qabul qilish va bankrotlik ishini qo`z-g`atish yoki arizani qabul qilishni rad etish yoxud qaytarish to`g`risidagi masalani hal qiladi. Ariza ish yuritishga qabul qilingan taqdirda ariza kelib tushgan kundan etiboran o`n kundan kechiktirmay kuzatuvni joriy etish haqidagi ma-salani hal qiladi. Arizani ish yuritishga qabul qilish va ko`rib chiqishga tayyorlash to`g`risidagi ajrimda kredi-torlarning talablarini qondirishga doir chora-tadbirlar ham ko`rsatib o`tilishi mumkin. Sud amaliyotida bu ikki masalani bir ajrimda ko`rsatib o`tish odat tusiga kirgan.

Agar yuqorida ko`rsatib o`tilgan talablardan birortasi buzilsa ham, sudya qarzdorni bankrot deb topish to`g`-risidagi arizani qabul qilishni rad etishga haqli. Ma-salan, agar qarz qarzdor tomonidan uch oydan kam bo`lgan muddatda to`lanmagan bo`lsa, ariza qabul qilinmaydi va bu to`g`rida ajrim chiqariladi. Mazkur ajrim XPKning 117-moddasiga asosan yakka tartibda sudya tomonidan 5 kunlik muddatda chiqariladi. Arizani qabul qilishni rad etish to`g`risidagi ajrim ustidan shikoyat qilinishi mumkin. Qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi arizani qay-tarish asoslari XPKga asosan umumiy tartibda amalga oshiriladi, yani:

shakli va mazmuni «Bankrotlik to`g`risida»gi qonun talablariga rioya etmagan holda tuzilgan bo`lsa;

ariza imzolanmagan yoki uni imzolash huquqiga ega bo`lmagan shaxs yoki mansab-mavqei ko`rsatilmagan shaxs tomonidan imzolangan bo`lsa;

ish mazkur xo`jalik sudi sudloviga tegishli bo`lmasa;

ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ariza va unga ilova qilingan hujjatlarning nusxalari yuborilganligi to`g`-risida malumot bo`lmasa;

belgilangan tartibda va miqdorda davlat boji to`langanligini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilmagan bo`lsa;

arizani ish yuritishga qabul qilish to`g`risidagi ajrim chiqarilgunga qadar uni qaytarib olish to`g`risida ariza-chidan ariza kelib tushgan bo`lsa.

Arizani qaytarish to`g`risidagi ajrimni sudya yakka tartibda chiqaradi, hujjatlar arizachiga qaytariladi, mazkur ajrim ustidan shikoyat qilinishi mumkin. Yo`l qo`yil-gan xatolar bartaraf etilgandan keyin, ariza qaytadan umumiy asoslarga ko`ra xo`jalik sudiga qayta topshirilishi mumkin.

«Bankrotlik to`g`risida»gi qonunning 46-moddasida kreditorlar talablarini taminlashga doir chora-tadbirlar belgilab berilgan. Ishda ishtirok etuvchi shaxs-larning arizasiga binoan sud kreditorlarning talablarini qondirish yuzasidan choralar ko`rishga haqli. XPKning 77-moddasida ko`rsatib o`tilgan choralardan tashqari sud tashqi boshqaruvchi yoki tugatish boshqaruvchisining roziligisiz bitimlar tuzishni taqiqlab qo`yishi, shuningdek qarzdorni qimmatli qog`ozlarni, valuta jamg`armalarini hamda boshqa mulklarni saqlab turish uchun uchinchi shaxslarga topshi-rishga majbur qilishi mumkin. Shuningdek qarzdorning mol-mulkini butunligicha saqlab turishga qaratilgan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshirishga haqlidir.

Kreditorlarning talablarini qondirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko`rish haqidagi ariza, u kelib tushgan kunning ertasidan kechiktirmasdan ko`rib chiqilishi shart va uning natijalari yuzasidan shikoyat qilinishi mumkin bo`lgan ajrim chiqariladi. Ko`rilgan choralar tashqi bosh-qaruv joriy qilingunga yoki qarzdorning bankrot deb topilishiga yoxud tugatishga doir ish yuritishning yakunlanishiga yoki kelishuv bitimining tasdiqlanishiga yoki qarzdorni bankrot deb topishni rad etish to`g`risidagi hal qiluv qarori chiqarilgunga qadar amalda bo`ladi.

Qarzdor besh kunlik muddat ichida xo`jalik sudiga, arizachiga va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga mazkur ariza yuzasidan yozma fikrini yuborishga, shuningdek arizada ko`rsatilmagan barcha kreditorlarni o`ziga nisbatan bankrotlik to`g`risida ish qo`zg`atilganligidan xabardor qilishga haqli, qarzdorning xo`jalik sudiga yuborayotgan yozma fikriga mazkur yozma fikrning nusxasi arizachiga hamda bankrotlik to`g`risidagi ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga yuborilganligini tasdiqlovchi dalillar ilova qilinishi kerak. Qarzdorning yozma fikrining yo`q-ligi bankrotlik ishining sudda ko`rib chiqilishiga to`s-qinlik qilmaydi.

Shuningdek, qarzdorning etirozlari yo`q bo`lgan taq-dirda kreditorning talablari asoslantirilgan deb hisob-lanadi. Sud tomonidan qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi ariza XPKning va «Bankrotlik to`g`risida»gi qonunning talablariga mos ravishda tuzilganligi tasdiq-

langanidan keyin sudya XPKning 122-moddasida belgilangan ishni ko`rishga tayyorlashga doir harakatlarni amalga oshirish masalasini ko`rib chiqadi. Ushbu harakatlarning qo`llanilish tartibi bankrotlik to`g`risidagi ishning xusu-siyatlarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Sudya arizachi tomonidan qarzdorning to`lovlarni amalga oshira olmasligini tasdiqlovchi, asoslantirish uchun keltirgan dalillarini daxldorligini tekshiradi. Kreditor tomonidan keltirilgan talablarni asoslantiruvchi isbot-larning ham daxldorlik masalasi tekshiriladi. Sudya asosli qaror chiqarishi uchun materiallar yetarli emas deb hisoblasa, qo`shimcha dalillarni taqdim qilishni talab etishi mumkin. Masalan, arizachi Davlat soliq inspeksiyasi bo`lsa, sudya nafaqa fondi va mehnat birjasidan qarz-dorning bu tashkilotlardan qarzi bor yo`qligi haqida ma-lumot taqdim etishini so`raydi.

Ishni ko`rishga tayyorlash sudya tomonidan yakka tar-tibda va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga xabar bermasdan amalga oshiriladi. Ishni ko`rishga tayyorlashdan keyingi bosqich, bu arizachi yoki kreditorlarning talablariga nis-batan qarzdor tomonidan keltirilgan vajlarni tekshi-rishdir. Umumiy asoslarda ishni ko`rishga tayyorlashda vajlarning asoslantirilganligi sud tomonidan bevosita nizo ko`rilayotgan paytda tekshirilsa, bankrotlik ishlarida vajlarning asoslantirilganligi ishni mazmunan ko`rib hal qilishdan oldin tekshiriladi. Qarzdorning vajlarini tekshirish bo`yicha alohida ajrim chiqarilish-chiqaril-masligi haqida qonunda alohida norma belgilanmagan, shu-ning uchun bu haqda qarzdor yoki kreditorlarni xabardor qilish maqsadga muvofiq bo`lar edi. Qarzdor vajlarining asoslilikini tekshirish natijalari tegishli kreditorlar yig`ilishida ovozlar sonini aniqlashga asos bo`lishi mum-kinligi uchun, sud bu vajlarni mazkur majlisning birinchi yig`ilishi bo`lib o`tgunga qadar tekshirishi lozim, chunki «Bankrotlik to`g`risida»gi qonunga muvofiq kreditor-larning birinchi yig`ilishi ishni sudda mazmunan ko`rib hal qilinishidan oldin o`tkazilishi kerak. Qarzdorning vaj-larini tekshirish natijasida sud tomonidan bu haqda aj-rim chiqariladi, uning ustidan shikoyat keltirilishi mum-kin emas, chunki bu hakda XPK va «Bankrotlik to`g`risida»gi qonunda ko`rsatib o`tilmagan.

Bundan tashqari, qarzdorning moliyaviy ahvolini aniqlash uchun va ishni ko`rishga tayyorlashda, ishni ko`rishda maxsus bilimlarni talab qiladigan savollarni tushuntirib berish uchun xo`jalik sudi ekspertiza tayinlaydi. Eks-pertiza nafaqat ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ilti-mosiga ko`ra, balki xo`jalik sudining topshirig`iga asosan ham tayinlanishi mumkin, chunki bu xo`jalik proessual huquqi normalariga zid emas.

Bankrotlik to`g`risidagi ish umumiy tartibda ko`rilganda qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi ariza ish yuritishga qabul qilinganligi haqida ajrim chiqarilgan kundan etiboran uch oydan ortiq bo`lmagan muddatda ko`rib chiqiladi. Alohida hollardagina ishni ko`rish ikki oydan oshmagan muddatga uzaytirilishi mumkin.

Sudya qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi ari-zani o`z ish yurituviga qabul qilayotgan vaqtda kuzatuvni joriy etish va muvaqqat boshqaruvchini tayinlash to`g`risida ajrim chiqarishi mumkin. Kuzatuv joriy etish to`g`risidagi masala sudya tomonidan ariza kelib tushgan kundan boshlab o`n kun ichida hal etiladi.

Sudya bankrotlik to`g`risidagi ishni ko`rib chiqish natijalari bo`yicha qo`yidagi sud hujjatlaridan birini qabul qiladi:

Qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash;

Qarzdorni bankrot deb topishni rad etish to`g`risidagi qaror;
sud sanatsiyasini, tashqi boshqaruvni joriy etish va uning muddatini uzaytirish;

bankrotlik to`g`risidagi ish yuritishni tugatish;

Qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi arizani ko`rmasdan qoldirish;

kelishuv bitimini tasdiqlash to`g`risidagi ajrim.

Mazkur sud hujjatlari, agar qonun bilan boshqacha qoidalar belgilangan bo`lmasa, darhol ijro etiladi.

Tugatishga doir ish yuritish muddati bir yildan oshmagan muddatda amalga oshiriladi. Bu muddat zarurat bo`lganda sudning ajrimi bilan uzaytirilishi mumkin.

Tugatishga doir ish yuritish mobaynida qarzdorning to`lov qobiliyati tiklanishiga yetarli asoslar, yani moliyaviy tahlil malumotlari bilan tasdiqlangan asoslar paydo bo`lsa va qarzdorga nisbatan sud sanatsiyasi va (yoki) tashqi boshqaruv taomili joriy etilmagan bo`lsa, tugatish boshqaruvchisi mazkur holatlar aniqlangan paytdan etiboran bir oylik muddat ichida tugatishga doir ish yuritishni tugatish va tashqi boshqaruvga o`tish haqidagi iltimosnoma bilan xo`jalik sudiga murojaat etish to`g`risidagi masalani ko`rib chiqish maqsadida kreditorlar yig`ilishini chaqi-rishga majburdir.

Tugatish boshqaruvchisi kreditorlar bilan hisob-kitoblar tamomlanganidan keyin tugatishga doir ish yuritishni o`tkazish natijalari haqidagi hisobotni xo`jalik sudiga taqdim etadi.

Xo`jalik sudi hisobotni ko`rib chiqib, tugatishga doir ish yuritish tamomlanganligi haqida ajrim chiqaradi va tugatish boshqaruvchisi zimmasiga bu ajrimni yuridik shaxsni davlat ro`yxatidan o`tkazuvchi organga o`n kun ichida taqdim etish majburiyatini yuklaydi.

Yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga qarzdor tugatilganligi to`g`risidagi yozuv ajrim taqdim etilgan kundan etiboran uch kundan kechiktirmay kiritiladi. Bu paytdan boshlab, tugatish boshqaruvchisining vakolatlari tugatilgan, tugatishga doir ish yuritish tamomlangan, qarz-dor esa tugatilgan hisoblanadi.

Xo`jalik sudi tomonidan bankrotlik to`g`risidagi ishni ko`rib chiqishning har qanday bosqichida qarzdor va kreditorlar kelishuv bitimi tuzishga haqlidirlar. Kelishuv bitimini tuzish to`g`risidagi qarorni qabul qilish, uni tuzish tartibi, shakli va mazmuni, o`ziga xos xususiyatlari, haqiqiy emasligi va oqibatlari qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Kelishuv bitimi xo`jalik sudi tomonidan tasdiq-lanishi kerak, bu haqda bankrotlik to`g`risidagi ish yuri-tishni tugatish to`g`risidagi ajrimda ko`rsatib o`tiladi.

Tashqi boshqaruv jarayonida xo`jalik sudi tomonidan kelishuv bitimining tasdiqlanishi kreditorlar talab-larining qondirilishiga joriy etilgan moratoriy hamda bankrotlik to`g`risida ish yuritishning tugatilishi uchun asos bo`ladi. Agar kelishuv bitimi xo`jalik sudi tomonidan tugatishga doir ish yuritish davrida tasdiqlangan bo`lsa, xo`jalik sudining qarzdorni bankrot deb topish va tuga-tishga doir ish yuritishni boshlash to`g`risidagi qarori ijro etilmasligi kerak.

5-§. Qarzdor yuridik shaxslar ayrim toifalarining bankrotligi xususiyatlari

«Bankrotlik to`g`risida»gi qonunning alohida boblari shaharni tashkil etuvchi korxonalar hamda unga tenglashtirilgan korxonalarining bankrotligi, qishloq xo`jaligi korxonalarining bankrotligi, banklarning bankrotligi, sug`urtalovchining bankrotligi, qimmatli qog`ozlar bozori professional ishtirokchilarining bankrotligi masalasini ko`zda tutadi. Bu toifalarga kiruvchi shaxslarning bankrotligi masalasi ko`rilganda ularning har birining o`ziga xos belgilari borligi yaqqol ko`zga tashlanadi.

Shaharni tashkil etuvchi korxonalar hamda unga tenglashtirilgan korxonalar deganda xodimlari ularning oila azolarini ham qo`shib hisoblaganda tegishli aholi punkti aholisining kamida yarmini tashkil

etuvchi yoki xodimlarining soni kamida uch ming kishi bo`lgan yoxud davlatning mudofaa qobiliyati va xavfsizligi saqlab turilishini taminlovchi yoki tabiiy monopoliyalar subyekti bo`lgan yuridik shaxs tushuniladi.

Bunday korxonada bankrotligi to`g`risidagi ish, agar qarzdor kreditorlarning pul majburiyatlari bo`yicha talablarini qondirishga va majburiy to`lovlar bo`yicha o`z majburiyatlarini bajarishga qodir bo`lmasa, hamda bunday talab va majburiyatlar **olti oy ichida bajarilmagan** bo`lsa, basharti qarzdorga nisbatan bildirilayotgan talablar **eng kam ish haqining besh ming karrasi miqdorini** tashkil etsa, xo`jalik sudi tomonidan qo`zg`atilishi mumkin.

Shaharni tashkil etuvchi korxonada hamda unga tenglashtirilgan korxonada bankrotligi to`g`risidagi ish ko`rilayotganda tegishli davlat hokimiyati organi va tegishli vazirlik, davlat qo`mitasi, idora xo`jalik boshqaruv organi ishda ishtirokchi shaxs sifatida etirof etiladi. Bunday korxonaga nisbatan xo`jalik sudi tomonidan tashqi bosh-qaruv kreditorlar yig`ilishining qarori asosida, bunday qaror bo`lmasa, mahalliy davlat hokimiyati organining yoki vazirlik, davlat qo`mitasi, idoraning va xo`jalik bosh-qaruv organining iltimosnomasiga binoan, ular qarzdorning majburiyatlari yuzasidan taminot bergan taqdirda, joriy etilishi mumkin.

Shaharni tashkil etuvchi qarzdor korxonada hamda unga tenglashtirilgan qarzdor korxonada tashqi boshqaruv chog`ida kreditorlarning talablarini qondirish maqsadida mulkiy majmua sifatida sotilishi mumkin. Shaharni tashkil etuvchi korxonada hamda unga tenglashtirilgan korxonani sotish tanlov yoki auksion o`tkazish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Qishloq xo`jaligi korxonasi deganda qishloq xo`jalik kooperativi (shirkat xo`jaligi), fermer xo`jaligi va yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi dehqon xo`jaligi, shuningdek faoliyatining asosiy turi tovar qishloq xo`jaligi mahsulotini etishtirishdan iborat bo`lgan boshqa yuridik shaxslar tushuniladi.

Qishloq xo`jaligi korxonalarining bankrotligi to`g`risida ish qo`zg`atilgunga qadar ularga nisbatan «qishloq xo`jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi qonunida belgilangan tartibda sudgacha sanatsiya qilish qo`llanilishi mumkin. Sudgacha sanatsiya qilish muddati mobaynida tabiiy ofatlar va boshqa fors-major holatlar tufayli qishloq xo`jaligi korxonasining ishlab chiqarishida pasayish va moliyaviy ahvolda yomonlashish sodir bo`lgan bo`lsa, sudgacha sanatsiya qilish o`n ikki oyga uzaytirilishi mumkin.

Qishloq xo`jaligi korxonasida kuzatuv, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv etishtirilgan tovar qishloq xo`jaligi mahsulotlarini realizatsiya

qilish uchun zarur vaqtni hi-sobga olgan holda qishloq xo`jaligi ishlarining tegishli davri tugagunga qadar bo`lgan muddatga joriy etiladi. Bunda kuzatuv taomili muddati uch oydan, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv jami muddati esa o`ttiz olti oydan oshmasligi lozim. Bu muddat qonunda belgilangan holatlarda o`n ikki oyga uzaytirilishi mumkin.

Bankrot deb topilgan qishloq xo`jaligi korxonalariga tegishli bo`lgan mol-mulk kim oshdi savdosiga mulkiy majmua sifatida sotishga qo`yilmog`i lozim.

Qarzdorning mol-mulkini sotib olishda imtiyozli huquqqa, shuningdek yerga egalik qilish huquqiga qishloq xo`jaligi mahsuloti etishtirish bilan shug`ullanayotgan va qarzdorning yer uchastkasiga bevosita tutash yer uchastkasiga egalik qiluvchi shaxslar ega bo`ladilar.

Bankni bankrot deb topish to`g`risidagi arizani ko`rib chiqish uchun O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi lisenziya qaytarib olinganidan keyingina xo`jalik sudi tomonidan qabul qilinadi.

Banklarga nisbatan tashqi boshqaruv joriy qilin-maydi. Bankning bankrotligi to`g`risidagi ish ko`rilayotganda qonunga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Fuqarolarning omonatlarini kafolatlash fondi ham ishda ishtirok etuvchi shaxslar deb hisoblanadi.

Sug`urtalovchining bankrotligiga doir ish ko`rilayotganda shuni unutmaslik kerakki, qonunda ko`rsatib o`tilgan ishda ishtirok etuvchi shaxslardan tashqari sug`urta faoliyati ustidan nazorat qiluvchi davlat organi ham ishda ishtirok etuvchi shaxs deb hisoblanadi.

Sug`urta tashkilotiga tegishli mulkiy majmuani sotish tashqi boshqaruv jarayonida ham amalga oshirilishi mumkin. Ushbu tashkilotning mulkiy majmuasini sotib olish huquqi faqatgina sug`urta tashkilotlariga tegishlidir. Sug`urta-lovchining mulkiy majmuasi tashqi boshqaruv jarayonida sotilgan taqdirda sug`urtalovchining mulkiy majmuasi so`tilayotgan sanadagi sug`urta hodisasi yuzaga kelmagan sug`urta shartnomalari bo`yicha barcha huquq va majburiyatlar majmuani sotib olgan shaxsga o`tadi.

Tugatishga doir ish yuritish o`tkazilayotganda sug`urta-lovchining mulkiy majmuasi sotib oluvchi faqat sug`urta-lovchi bankrot deb topilgan sanaga qadar sug`urta hodisasi yuzaga kelmagan sug`urta shartnomalarini o`z zimmasiga olishga rozi bo`lganda sotilishi mumkin.

Qimmatli qog`ozlar bozori professional ishtirokchilari bo`lmish shaxslarning bankrotligi to`g`risidagi ish ko`rib chiqilayotganda qimmatli qog`ozlar bozorini tartibga soluvchi va muvofiqlashtiruvchi vakolatli

davlat organi ham xo`jalik sudlov ishida ishtirok etuvchi shaxs hisoblanadi.

Qimmatli qog`ozlar bozori professional ishtirokchilarining bankrotligi to`g`risidagi ish bo`yicha sud bosh-qaruvchisi mazkur faoliyatni amalga oshirishi uchun sud boshqaruvchisi sifatida attestasiyadan o`tishi, shuningdek unda qimmatli qog`ozlar bozorini tartibga soluvchi va muvofiqlashtiruvchi vakolatli davlat organi tomonidan beriladigan lisenziya bo`lishi kerak.

6-§. Yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining xususiyatlari

«Bankrotlik to`g`risida»gi qonunga muvofiq yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining asosiy belgisi bank-rotlik alomatlari mavjud bo`lgan taqdirda, yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan jami talablar eng kam ish haqining o`ttiz karrasini tashkil etishi va ushbu majburiyat vaqti kelgandan keyin 3 oy muddat ichida amalga oshirilmagan-ligidir.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to`g`risidagi ariza xo`jalik sudiga qarzdor, yakka tartibdagi tadbirkor, kreditor, prokuror, shuningdek davlat soliq xizmati organlari va boshqa vakolatli organlar tomonidan berilishi mumkin.

Qarzdor - yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to`g`risida ariza berish huquqiga kreditorlar ham ega, hayoti yoki sog`ligiga yetkazilgan zararning o`rnini qop-lash to`g`risidagi, alimentlarni undirish to`g`risidagi ta-lablar, shuningdek shaxsiy xususiyatdagi boshqa talablar qo`yadigan kreditorlar bundan mustasno.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish taomili amalga oshirilayotgan paytda hayoti yoki sog`-ligiga yetkazilgan zararning o`rnini qoplash, alimentlarni undirish to`g`risidagi talablarni, shuningdek shaxsiy xu-susiyatdagi boshqa talablarni qo`yayotgan kreditorlar o`z ta-lablarini taqdim etishga haqli. Mazkur kreditorlarning talablari, agar ular bankrotlik taomili qo`llanilayotganda bildirilmagan bo`lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning bankrotligi taomili tugaganidan keyin ham o`z kuchini saqlab qoladi.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning bankrot deb topish to`g`risidagi arizasiga qarzlarni to`lash rejasi ilova qilinishi mumkin, rejaning nusxalari kreditorlarga va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga jo`natiladi.

Kreditorlarning etirozi bo`lmasa, xo`jalik sudi qarzlarni uzish rejasini tasdiqlashi mumkin, bu esa bankrotlik to`g`risidagi ish yuritilishini uzog`i bilan ikki oygacha bo`lgan muddatga to`xtatib turish uchun asos bo`ladi.

Qarzlarni uzish rejasi quyidagilarni o`z ichiga oladi:

rejani amalga oshirish muddati;

Qarzdor yoki uning oila azolariga istemoli uchun har oyda qoldiriladigan summa miqdori;

kreditorlarning talablarini qanoatlantirish uchun har oyda yuborish mo`ljallanayotgan summa miqdori.

Xo`jalik sudi bankrotlik to`g`risidagi ishda ishtirok etayotgan shaxslarning asoslantirilgan iltimosnomasiga binoan qarzlarni to`lash rejasini o`zgartirishi, shu jumladan uni amalga oshirish muddatini uzaytirishi yoki qis-qartirishga, qarzdor yoki uning oila azolari istemoli uchun har oyda qoldiriladigan summa miqdorini ko`paytirishga yoki kamaytirishga haqlidir.

Agar qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor qarzlarni uzish rejasini bajarishi natijasida kreditorlarning talablari to`la hajmda qanoatlantirilgan bo`lsa, bankrotlik to`g`risidagi ish yuritish tugatilishi kerak.

Qarzdor bankrot deb topilgan taqdirda tugatishga doir ish yuritish boshlanadi. Yakka tartibdagi tadbirkorlarning tugatish massasiga qonun hujjatlariga muvofiq undiruv qaratilishi mumkin bo`lmagan mol-mulklar kiritilmaydi. Xo`jalik sudi qarzdorning hamda bankrotlik to`g`risidagi ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarning asoslantirilgan iltimosnomasiga binoan yakka tartibdagi tadbirkorning qonun hujjatlariga muvofiq undiruvni qaratish mumkin bo`lgan, nolikvid mol-mulklarni yoki realizasiya qilinganda tushgan daromad kreditorlarning talablarini qondirishga mohiyatan tasir etmaydigan mol-mulkini tu-gatish massasidan chiqarishga haqli. Yakka tartibdagi tad-birkorning tugatish massasidan chiqariladigan mol-mulkning umumiy qiymati eng kam ish xaqining ellik baravaridan ortiq bo`lmasligi kerak. Bunday mol-mulkning ro`yxati xo`jalik sudi tomonidan tasdiqlanib, bu haqda ajrim chiqariladi.

Qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi ariza xo`jalik sudiga berilganidan keyin yakka tartibdagi tadbirkorning o`z mol-mulkini tasarrufidan chiqarish yoki boshqa manfaatdor shaxslarga berish bilan bog`liq bo`lgan bitimlari o`z-o`zidan haqiqiy bo`lmagan bitimlar hisoblanadi.

Xo`jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to`g`risidagi arizani qabul qilish bilan bir paytda yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulkini xatlab qo`yadi, qonun hujjatlariga muvofiq

undiruvni qaratish mumkin bo'lmagan mol-mulk bundan mustasno. Qarzdorning pul majburiyatlari bajarilishi xususida uchinchi shaxslar tomonidan asoslantirilgan kafillik berilgan yoki boshqa kafolatlangan taminot taqdim etilgan taqdirda xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorning iltimosnomasiga binoan yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulkini (mol-mulking bir qismini) xatlovdan chiqarishi mumkin.

Yakka tartibdagi tadbirkorning arizasiga binoan xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkor kreditorlar bilan hisob-kitob qilishi yoki kelishuv bitimiga erishishi uchun bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rishni uzog'i bilan bir oy muddatga keyinga qoldirishi mumkin. Kreditorlar bilan hisob-kitob qilinganligi to'g'risidagi dalillar yoki kelishuv bitimi taqdim qilinmagan taqdirda, sud yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish hamda tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Yakka tartibdagi tadbirkor bankrot deb topilgan vaqt-dan boshlab:

Qarzdorning pul majburiyatlarini bajarish muddati boshlangan deb hisoblanadi;

Qarzdorning barcha majburiyatlari bo'yicha neustoyka (jarima, penya), foizlar hisoblash va boshqa iqtisodiy (moliyaviy) sanksiyalar bekor qilinadi;

Qarzdordan barcha ijro hujjatlari buyicha undiruvlar ham bekor qilinadi, alimentlar undirish to'g'risidagi talablar bo'yicha, shuningdek hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash to'g'risidagi talablar bo'yicha ijro hujjatlari bundan mustasno.

Yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi qarorni xo'jalik sudi aniqlangan barcha kreditorlarga ular o'z talablarini taqdim etadigan muddatni ko'rsatgan holda jo'natadi, bu muddat ikki oydan oshmasligi kerak. Xo'jalik sudining ana shunday qarorini yuborish yakka tartibdagi tadbirkor hisobidan amalga oshiriladi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risida qaror qabul qilgan paytdan boshlab uning yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tganligi o'z kuchini yo'qotadi, shuningdek faoliyatning ayrim turlari bilan shug'ullanish uchun unga berilgan lisenziyalarning amal qilishi tugatiladi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi qaror nusxasini ayni shu shaxsni yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatga olgan organ va lisenziyalovchi organga yuboradi. Xo'jalik sudining qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish

yuritishni boshlash to`g`risidagi qarori hamda undiruvni qarz-dorning mol-mulkiga qaratish to`g`risidagi ijro varaqasi qarzdorning mol-mulki sotilishini amalga oshirish uchun sud ijrochisiga yuboriladi.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning ko`chmas mol-mulkini yoki qimmatli ko`char mol-mulkini doimiy bosh-qaruv zarur bo`lganda xo`jalik sudi mazkur maqsadlar uchun tugatish boshqaruvchisini tayinlaydi va unga to`lanadigan haq miqdorini belgilaydi. Bu hollarda, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulki tugatish boshqaruvchisi tomonidan sotiladi. qarzdorning mol-mulkini sotishdan tushgan, shuningdek mavjud naqd pul mablag`lari yakka tar-tibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to`g`risidagi qarorni qabul qilgan xo`jalik sudining depozitiga kiri-tiladi.

Kreditorlarning bildirilgan talablari asosida xo`jalik sudi kreditorlarning talablarini qondirish tartibi va miqdori to`g`risida ajrim chiqaradi. Avval bankrotlik ishini ko`rish va xo`jalik sudining yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to`g`risidagi qarorini bajarish bilan bog`liq xarajatlar qoplanadi, keyingi o`rinda budjetga majburiy to`lovlar, garov bilan taminlangan talablar va boshqalar qoplanadi.

Kreditorlar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish tugaganidan keyin sud harakatlari amalga oshirilayotgan paytda kreditorlar tomonidan qo`yilgan talablardan ozod etiladi. Hayot yoki sog`likka zarar yetkazish, aliment undirish to`g`risidagi talablar bankrotlik ishi tugatilgandan keyin ham qo`yilishi mumkin. Agar qarzdor mulkini yashir-ganligi yoki uni noqonuniy ravishda uchinchi shaxslarga berganligi fakti aniqlansa, sud harakatlari davomida ta-lablari qondirilmagan kreditorlar undiruvni ushbu mol-mulkka qaratilishini so`rab murojaat qilishga haqli.

7-§. Bankrotlikning soddalashtirilgan taomillari

Bankrotlikning soddalashtirilgan taomillariga yangi tahrirdagi «Bankrotlik to`g`risida»gi qonunning 11-bo-bida ko`rsatib o`tilgan tugatilayotgan va hozir bo`lmagan qarzdorning bankrotligi kiradi.

Xo`jalik sudi tomonidan moliya-xo`jalik faoliyatini olti oy mobaynida amalga oshirmayotgan (bank hisobvaraqlari bo`yicha uch oy mobaynida operasialarni o`tkazmagan savdo, savdo-vositachi korxonalar), shuningdek, qonunchilikda belgilangan muddatda o`z ustav jamg`ar-malarini shakllantirmagan yuridik shaxslar tugatilishi mumkin.

Mazkur yuridik shaxslarning tugatish jarayonida uning mol-mulki qiymati kreditorlarning talablarini qon-dirish uchun yetarli bo`lmasa, tugatish komissiyasi (tugatuvchi) ushbu yuridik shaxsni bankrot deb topish

to`g`risidagi ariza bilan xo`jalik sudiga murojaat qilishi yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tegishli choralarni ko`rishi uchun davlat soliq xizmati organlariga murojaat etishi shart.

Tugatilayotgan qarzdorni bankrot deb topish to`g`ri-sidagi ariza kreditorlik qarzining miqdoridan qat'iy nazar berilishi kerak. Ushbu holatda xo`jalik sudi tomo-nidan qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi qaror qa-bul qilinadi, tugatishga doir ish yuritish boshlanadi hamda tugatish boshqaruvchisi tayinlanadi.

Tugatilayotgan yuridik shaxsning bankrotligida kuzatuv, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv taomillari qo`llanil-maydi. Kreditorlar tugatilayotgan yuridik shaxsga bo`lgan o`z talablarini tugatilayotgan yuridik shaxsni bankrot deb topilganligi to`g`risidagi e`lon chop etilgan paytdan boshlab bir oylik muddat ichida taqdim etishga haqli.

Agar yuqorida ko`rsatib o`tilgan holatda tugatish komissiyasi xo`jalik sudiga murojaat qilmagan bo`lsa, bu yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga yuridik shaxs tugatilganligi to`g`risidagi yozuvni kiritishni rad etish uchun asos bo`ladi.

Shuningdek, tugatilayotgan yuridik shaxsni qonunda belgilangan holatda bankrot deb topish to`g`risida xo`jalik sudiga murojaat qilish talabini buzilishiga yo`l qo`ygan tugatish komissiyasining raisi yoki tugatuvchi tugatilayotgan yuridik shaxsning pul majburiyatlari va majburiy to`lovlari yuzasidan qondirilmagan talablar bo`yicha subsidiar javobgar bo`ladi.

Bankrotlikning soddalashtirilgan taomiliga hozir bo`lmagan qarzdorning bankrotligi ham kiradi.

Hozir bo`lmagan qarzdor deganda o`z faoliyatini tugatgan yakka tartibdagi tadbirkor yoki tugatilayotgan yuridik shaxsning rahbari hozir bo`lmagan va ularning turgan jo-yini (yashash joyini) aniqlashning imkoni bo`lmagan holat tushuniladi.

Bu holatda yuridik shaxs majburiy tarzda emas, balki ixtiyoriy ravishda tugatilayotgan bo`ladi. Shuning uchun ham bankrotlik taomillarining hozir bo`lmagan qarzdorga nisbatan to`liq hajmda qo`llanilishi majburiy shart qilib belgilanmagan. Hozir bo`lmagan qarzdorni bankrot deb topish to`g`risidagi ariza kreditorlik qarzining miqdoridan qat'iy nazar kreditor, bankrotlik to`g`risidagi ishlar buyicha davlat organi, soliq xizmati organi yoki boshqa vakolatli organ, shuningdek prokuror tomonidan berilishi mumkin.

Xo`jalik sudi hozir bo`lmagan qarzdorni bankrot deb topish haqidagi arizani o`z ish yurituviga qabul qilib olgan kundan etiboran ikki haftalik

muddat ichida qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to`g`risida qaror qabul qiladi.

Hozir bo`lmagan qarzdorning bankrotligida kuzatuv, sud sanatsiyasi va tashqi boshqaruv taomillari qo`llanil-maydi. Xo`jalik sudining qarori bankrotlik to`g`risidagi ishlar bo`yicha davlat organiga yuboriladi, bu organ mazkur qarorni olgan kundan etiboran bir haftalik muddat ichida xo`jalik sudiga tugatish boshqaruvchiligiga nomzod taqdim etadi. Bunday nomzod bo`lmagan taqdirda xo`jalik sudi tugatish boshqaruvchisini bankrotlik to`g`risidagi ishlari bo`yicha davlat organi xodimlari orasidan tayinlashi mum-kin.

Tugatish boshqaruvchisi o`zi aniqlagan barcha kreditorlarni hozir bo`lmagan qarzdorning bankrotligi to`g`ri-sida yozma ravishda xabardor qiladi, ular bu xabarni olgan kundan etiboran bir oylik muddat ichida tugatish bosh-qaruvchisiga o`z talablarini taqdim etishlari mumkin. Tugatish boshqaruvchisi hozir bo`lmagan qarzdorning mol-mulkini aniqlagan taqdirda, xo`jalik sudi uning iltimosnomasiga binoan bankrotlikning soddalashtirilgan taomilini bekor qilish hamda ushbu qonunda nazarda tutilgan bankrotlikning umumiy taomiliga o`tish to`g`risida ajrim chiqarishi mumkin.

Xo`jalik sudlari amaliyoti shuni ko`rsatadiki, ushbu toifadagi ishlarning ko`pchiligida arizachi - bu davlat soliq xizmati organlaridir. Ushbu holatda soliq organlari o`z arizalariga xo`jalik yurituvchi subyekt yoki unga tegishli mol-mulkning yuridik manzil yoki oxirgi ro`yxatga olingan yerda yo`qligini tasdiqlovchi va turar joyning egasi, mahalla qo`mitasi yoki binolardan foydalanish boshqarmasi tomonidan tasdiqlangan dalolatnomalarni ilova qiladilar. Shuningdek qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor yoki amalda o`z faoliyatini tugatgan qarzdor yuridik shaxsning rahbari qayerda ekanligini aniqlashning imkoni yo`qligini tasdiqlovchi dalillar, (masalan, Toshkent shahrida ro`yxatdan o`tmaganligi haqida manzilgohlar byurosidan malumotnoma) yoki turar joyidan, ro`yxatga olingan joyda yashamasligi haqida soliq va boshqa vakolatli organ vakillari tomonidan tuzilgan va tegishlicha mahalla qo`mitasi tomonidan tasdiqlangan dalolatlar ilova qilinadi.

Nazorat savollari:

1. Bankrotlikning alomatlari qanday?
2. Sudgacha sanatsiyaga qanday chora-tadbirlar kiradi?

3. Bankrot deb topish to`g`risidagi arizaga qo`yiladigan talablarni aytib bering.
4. Bankrotlik to`g`risidagi ishlarning sudda ko`rilish tartibini tushuntirib bering.
5. qarzdor va kreditorning kelishuv bitimi qanday tartibda tuziladi?

8-BOB. RAQOBATNING HUQUQIY TA'MINLANISHI

1-§. Insofli va insofsiz raqobat tushunchalari hamda ularning shakllari

Tadbirkorlik faoliyatini raqobatsiz tasavvur etib bo`lmaydi. Shuning uchun ham u iqtisodiyotni rivojlantiruvchi asosiy omillardan bo`lib hisoblanadi. Raqobat inson faoliyatining deyarli barcha turlarida uchraydi. Raqobatda raqobatlashayotgan taraflar yagona maqsad uchun o`zaro musobaqalashadi. Bunda xo`jalik yurituvchi subyektlar tovar (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotishda bir-biridan yaxshi sharoitlarni yaratib, mumkin qadar ko`proq foyda olishga intilishadi. Raqobat muhiti mavjud bo`lgan iqtisodiyotda xo`jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati erkin bo`ladi, yani istalgan tovar(ish,xizmat)lar bozorida faoliyat ko`rsatishlari va ulardan o`z xohishlari bo`yicha chiqib ketishlari mumkin. Raqobat rivojlangan sari odam-larning turmush darajasi yaxshilanib boradi. Raqobatni yo`q qilinishi esa iqtisodiyotni inqirozga hamda odamlarning turmush darajasini tushib ketishiga olib keladi. Chunki faqatgina raqobat vositasida narxi arzon va sifati yuqori bo`lgan tovar(ish,xizmat)lar ishlab chiqiladi hamda realizasiya qilinadi.

Raqobat – bu xo`jalik yurituvchi subyektlarning o`zaro musobaqalashuvi bo`lib, bunda ular o`zlarining mustaqil harakatlari bilan bozorda tovarlar aylanishining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama tasir etish imkoniyatiga ega bo`lmaydilar. Iqtisodiyotda raqobatni taminlash bilan bog`liq huquqiy munosabatlar O`zbekiston Respublikasining 1996 yil 27 dekabrda gi «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida»gi qonuni bilan tartibga solinadi. Raqobat sharoitida xo`jalik yurituvchi subyektlar tovar bozoriga boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlarning kirib kelishiga to`squinlik ko`rsatishmaydi. Agarda xo`jalik yurituvchi subyekt tomonidan tovar bozoriga boshqa xo`jalik yurituvchi subyektni kirib kelinishiga to`squinlik

qilinsa, mazkur bozorda insofsiz raqobat yoki monopolistik faoliyat mavjud bo`ladi. Aynan insofsiz raqobat va monopolistik faoliyat raqobatga zid faoliyatlar bo`lib hisoblanadi.

Insofsiz raqobat – bu xo`jalik yurituvchi subyektlarni tadbirkorlik faoliyatida ustunlikni qo`lga kiritib, tovar bozorida tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga tasir ko`rsatish maqsadida tovar-(ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotishda qonun hujjatlariga, ish muomalasi odatlariga zid bo`lgan, musobaqalashuvni istisno etadigan harakatlarni amalga oshirishdir.

Insofsiz raqobat quyidagi ko`rinishlarda amalga oshiriladi:

1) boshqa xo`jalik yurituvchi subyektga zarar keltiradigan yoki uning tadbirkorlik obro`siga putur yetkazadigan yolg`on, noaniq yoki buzib ko`rsatilgan malumotlarni tarqatish;

2) yuridik shaxsning intellektual faoliyati natijalaridan va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalaridan qonunsiz foydalanib tovarlar sotish, ish va xizmatlar ko`rsatish;

3) tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi, istyemol xossalari hamda sifati xususida istemolchilarni chalg`itish;

4) xo`jalik yurituvchi subyektning reklamada o`zi ishlab chiqaradigan yoki sotadigan tovarlarni boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlarning tovarlari bilan qo`pol taqqoslash;

5) ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish yoki savdo axborotini, shu jumladan, tijorat sirini egasining roziligisiz olish va undan foydalanish;

6) yangi xo`jalik yurituvchi subyektning tovarlar va xizmatlar bozoriga kirishiga to`sqinlik qilish.

Demak, insofli raqobatda xo`jalik yurituvchi subyekt ahloq-odob, ish muomalasi odatlari hamda qonun hujjatlari normalariga rioya qilgan holda faoliyat yuritadi. Bunda xo`jalik yurituvchi subyektlarning bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga tasir etish imkoniyati musobaqalashayotgan xo`jalik yurituvchi subyektlarning soni ko`p bo`lganligi tufayli obyektiv ravishda mumkin bo`lmay qoladi. Raqobat sharoitida xo`jalik yurituvchi subyektlar qanchalik harakat qilishmasin ular bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga tasir etisha olmaydi, chunki raqobat uzluksiz kechadigan jarayon bo`lib hisoblanadi. Xo`jalik yurituvchi subyekt raqobatda yengib chiqib, ustun mavqega ega bo`lganda ham, uni bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga tasir etishi antimonopol qonun hujjatlari bilan taqiqlab qo`yilgan. Ushbu qonun hujjatlariga rioya etmaslik xo`jalik yurituvchi

subyektning moliyaviy, mamuriy yoki jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo`ladi.

Shunday qilib, insofsiz raqobatda xo`jalik yurituvchi subyektning bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta'sir etish imkoniyatlari ham obyektiv (raqobatchilarning ko`pligi), ham subyektiv (ta'sir etishning qonun hujjatlari bilan taqiqlanganligi) sabablarga ko`ra cheklangan bo`ladi.

Insofsiz raqobat quyidagi ikki maqsadni ko`zlab amalga oshirilishi mumkin:

birinchisi, xo`jalik yurituvchi subyekt bozorda o`zaro teng shart-sharoitlarda raqobatlashish imkoniyatiga ega bo`lmaydi va bozordan chiqib ketmaslik uchun insofsiz raqobatni amalga oshiradi (masalan, istemolchilarni chalg`itib o`z tovarini ularga o`tkazadi);

ikkinchisi, xo`jalik yurituvchi subyekt garchand raqobatbardosh bo`lsada, u ko`proq foyda olish maqsadida insofsiz raqobatni amalga oshiradi (masalan, yangi xo`jalik yurituvchi subyektlarni tovar bozoriga kirib kelishlariga to`sqinlik qiladi). Demak, insofsiz raqobat bir tomondan raqobatbardosh bo`lmagan xo`jalik yurituvchi subyektlarni tovar (ish, xizmat)lar bozorida o`zlarini saqlab qolishlarining noqonuniy vositasi bo`lsa, ikkinchi tomondan monopolistik faoliyatni keltirib chiqaruvchi noqonuniy raqobatning bir ko`rinishidir.

2-§. Istemolchilarning huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish

Insofsiz raqobat nafaqat xo`jalik yurituvchi subyektlarning, balki istemolchilarning ham huquq va manfaatlariga salbiy ta'sir ko`rsatadi. Insofsiz raqobatni amalga oshirish shakllaridan kelib chiqqan holda istemolchilarning huquq va manfaatlariga bevosita hamda bilvosita zarar yetkazilishi mumkinligini anglash mumkin.

Bevosita deyilishiga sabab, bunda insofsiz raqobatchi o`zining noqonuniy harakatlari bilan to`g`ridan-to`g`ri istemolchining huquq va manfaatlariga zarar yetkazadi. Masalan, u boshqa xo`jalik yurituvchi subyektning individuallashtirish vositalari (tovar yoki xizmat belgilari)dan noqonuniy foydalanib, o`zining tovarlarini sotadi. Natijada istemolchi aldanadi, chunki tovardagi belgi obro`li xo`jalik yurituvchi subyektniki bo`lgani bilan, tovarning sifati tegishli darajada bo`lmasligi mumkin. Bundan tashqari, tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi, istemol

xossalari hamda sifati xususida istemolchilarni chalg`itish ham ularning huquqlarini to`g`ridan-to`g`ri buzilishiga olib keladi.

Bilvosita deyilishiga sabab shuki, bunda istemolchining huquq va manfaatlariga zarar yetkazish to`g`ridan-to`g`ri emas, balki insofsiz raqobatchi tomonidan boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlarning huquq va manfaatlariga zarar yetkazish orqali amalga oshiriladi. Masalan, insofsiz raqobatchi boshqa xo`jalik yurituvchi subyektga zarar keltiradigan yoki uning tadbirkorlik obro`siga putur yetkazadigan yolg`on malumotlarni tarqatib yoxud yangi xo`jalik yurituvchi subyektlarni tovarlar va xizmatlar bozoriga kirishlariga to`squinlik qilib raqobatni sustlashtiradi. Natijada bozorda narxi arzon va sifati yaxshi tovarlar kamayib ketadi. Ushbu hol esa istemolchilarning manfaatlariga salbiy tasir ko`rsatmay qolmaydi.

Raqobat hamda monopolistik faoliyatni cheklash bilan bog`liq munosabatlarda istemolchilarning doirasi keng bo`lib, ularni quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin:

birinchisi, fuqarolar, yani jismoniy shaxslar;

ikkinchisi, yakka tartibdagi tadbirkorlar hamda yuridik shaxslar.

Istemolchilarni ikki guruhga ajratilishining sababi, ularning huquq va manfaatlari turli qonunlar bilan himoyalanganidadir. Masalan, fuqarolarni istemolchi sifatida huquq va manfaatlarini himoya qilish bilan bog`liq munosabatlar asosan O`zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 apreldagi «Istemolchilarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida»gi qonuni¹ bilan tartibga solinadi. Mazkur qonun insofsiz raqobatda ham istemolchilarning huquqlari himoya etilishini belgilab qo`ygan. Masalan, ushbu qonunga muvofiq istemolchining asosiy huquqlaridan biri tovar (ish, xizmat) haqida, shuningdek, ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) haqida to`g`ri va to`liq malumot olishdir. Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) esa, o`z navbatida, istemolchiga o`zi realizasiya qilayotgan tovar (ish,xizmat)lar haqida o`z vaqtida zarur, to`g`ri va tushunarli malumot berishi shart.

Tovar (ish,xizmat) haqida noto`g`ri yoki yetarli darajada to`liq bo`lmagan malumotning berilishi zarur istemol xossalari ega bo`lmagan tovar (ish, xizmat) sotib olinishiga sabab bo`lsa, istemolchi shartnomani bekor qilishga va o`ziga yetkazilgan zararni to`la miqdorda qoplanishini talab qilishga haqli. Monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshiruvchi organga esa istemolchilarning huquqlarini buzayotgan kamchiliklarni bartaraf etish to`g`risida ishlab chiqaruvchilarga (sotuvchilarga) ko`rsatmalar yo`llash vakolati berilgan. Agarda ishlab chiqaruvchilar

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996 йил, 5-6 сон, 59-модда.

(sotuvchilar) mazkur ko`rsatmalarni bajarishdan bo`yin tovlashsa yoki o`z vaqtida bajarishmasa ushbu organ tomonidan jarimaga tortilishlari mumkin. Monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshiruvchi organ istemolchilarning huquqlarini himoya qilib, sudga murojaat etish huquqiga ham ega. Istemolchi sifatida xo`jalik yurituvchi subyektlar (yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslar)ning huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi hamda «Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida»gi qonuni bilan amalga oshiriladi.

3-§. Insofsiz raqobat va reklama

Bozor munosabatlari sharoitida raqobatni reklamasiz tasavvur etib bo`lmaydi. Malumki, raqobat xo`jalik yurituvchi subyektlarni muayyan foydani qo`lga kiritish uchun tovar (ish,xizmat)larni ko`proq ishlab chiqarish va sotish bo`yicha o`zaro musobaqalashuvidir.

Reklama foyda olish maqsadida xo`jalik yurituvchi subyektlar, ularning tovar (ish, xizmat)lari, tovar (ish, xizmat) belgilari hamda tovarlarni ishlab chiqarish texnologiyalari to`g`risida tarqatiladigan maxsus axborotdir.

Xo`jalik yurituvchi subyekt qanchalik sifatli va narxi arzon tovar ishlab chiqarmasin, u reklamaning yordamisiz raqobatlasha olmaydi. Chunki istemolchi faqatgina reklama orqaligina xo`jalik yurituvchi subyekt hamda uning tovari (ishi,xizmati) haqida to`liq malumotga ega bo`ladi. Xo`jalik yurituvchi subyekt aynan reklama orqali o`zining imkoniyatlarini istemolchiga namoyish eta oladi. Reklama xo`jalik yurituvchi subyektga raqobatlashish vositasi sifatida xizmat qiladi desa ham bo`ladi. Shuning uchun ham iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda reklamadan keng foydalaniladi. Masalan, reklama uchun sarflanadigan xarajatlar Italiyada yalpi milliy mahsulotning 0,6% tashkil etsa, AQShda 2,7% tashkil etadi.

Reklama faoliyati bilan bog`liq munosabatlar O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 25 dekabrda «Reklama to`g`risida»gi qonuni¹ hamda Adliya vazirligida 06.04.2001 yilda 1024-raqam bilan ro`yxatga olingan Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo`mitasining 26.03.2001 yilgi 4-sonli qarori bilan tasdiqlangan

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 14-модда, 1-сон.

“Reklamani joylashtirish to`g`risidagi Nizom”¹ bilan huquqiy jihatdan tartibga solinadi. Reklama bilan bog`liq huquqiy munosabatlarda reklama beruvchi, reklama tayyorlovchi, reklama tarqatuvchi hamda reklamadan foydalanuvchilar ishtirok etadi. Reklama beruvchi - o`z tovari (ishi, xizmati)ni reklama qilayotgan xo`jalik yurituvchi subyektdir. Reklama tayyorlovchi - reklama beruvchining buyurtmasiga binoan reklamani tayyorlaydigan shaxs. Reklama tarqatuvchi - reklama vositalari orqali reklama beruvchining reklama axborotini tarqatuvchi shaxs. Reklamadan foydalanuvchi esa reklama yo`naltirilgan shaxs, yani istemolchidir.

Reklamani tarqatishda qonun hujjatlariga rioya etish, undagi malumotlarning aniq va ishonchli bo`lishi hamda istemolchiga hech qanday zarar yetkazmaslik reklamaga qo`yiladigan asosiy talablar bo`lib hisoblanadi. Shuning uchun ham mazkur talablarga rioya etmagan shaxslar belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladilar. O`z tovari (ishi, xizmati)ni reklama qilmoqchi bo`lgan shaxs reklama tayyorlovchi hamda uni tarqatuvchiga reklamadagi axborotlarning ishonchliligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishi shart. Bundan tashqari, xo`jalik yurituvchi subyekt maxsus ruxsatnoma talab etiladigan faoliyatni reklama qilmoqchi bo`lsa tegishli lisenziyaga ega ekanligini ko`rsatishi lozim. Reklamadagi axborot hech qanday maxsus bilimlarsiz har qanday normal qobiliyatli odamga tushunarli bo`lishi lozim.

Yuqorida reklamani xo`jalik yurituvchi subyektlar uchun raqobatlashuv vositasi ekanligi aytib o`tilgan edi. Raqobat qonuniy (insofli) hamda noqonuniy (insofsiz) turlarga bo`linar ekan, reklamaning ham qonuniy va noqonuniy turlari mavjud. Aynan noqonuniy reklama orqali insofsiz raqobat amalga oshiriladi. Yuridik adabiyotlarda noqonuniy, yani lozim darajada bo`lmagan reklamaning quyidagi turlari sanab o`tilgan²:

- insofsiz reklama;
- ishonchsiz(shubhali) reklama;
- yolg`on reklama;
- yashirin reklama.

Insofsiz reklamada reklama qilinayotgan tovar (ish, xizmat)lardan foydalanmaydigan shaxslar kamsitiladi, reklama qilinayotgan tovar boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlarning tovarlari bilan noxolisona taqqoslanadi, raqobatchining obro`siga putur yetkaziladigan yolg`on malumotlar

¹ Буллитен нормативних актов министерств, государственных комитетов и ведомств Республики Узбекистан, 2001, Н 7.

² Жилинский С.Е. Предпринимательство право. – М., Норма-Инфра-М., 1999. - С. 533-537.

aytiladi, reklamani raqobatchining reklamasiga o`xshatib, undan ko`chirib yoki taqlid qilib istemolchini chalg`itadi yoki bo`lmasa ularning tajribasizligidan foydalanadi.

Ishonchsiz yoki shubhali reklamada tovar (ish, xizmat) ning turli belgilari, xususiyatlari, sifati, narxi, yaroqlilik muddati, kafolat muddati to`g`risidagi hamda boshqa malumotlar haqiqatga to`g`ri kelmaydi, yani ular bo`rtirib ko`rsatiladi. Ishonchsiz reklamada asosan «eng yaxshi», «mutlaqo», «yagona» va «faqat» kabi so`zlaridan keng foydalaniladi. Yolg`on (noto`g`ri) reklama orqali istemolchilar xo`jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qasddan chalg`itiladi.

Yashirin reklamada istemolchining idrokiga o`zi xohlamagan holda tasir o`tkaziladi. Ushbu reklama turining yashirin deyilishiga sabab uning reklama bilan umuman bog`liq bo`lmagan ko`rsatuvlarda va nashrlarda namoyish etilishidir. Masalan, birorta davlat, fan yoki madaniyat arbobidan telejurnalistlar intervyu olishayotganda teletomoshabinlarning asosiy etiborini ularning kiygan kiyimlariga yoki foydalanayotgan qo`l soatlariga qaratishga harakat qilishadi. Shuning uchun ham yashirin reklamani payqash juda qiyin.

Bundan tashqari etika (ahloq-odob) normalariga zid reklama ham mavjud bo`lib, S.E.Jilinskiy uni insofsiz reklamalar qatoriga kiritgan bo`lsa, I.V.Yershov, T.M.Ivanovlar unga noqonuniy reklamaning alohida turi si-fatida qaraydi. Reklamanning mazkur turida insoniylik hamda ahloq normalariga zid axborotlar mavjud bo`ladi. Mazkur axborotlar haqoratli so`zlar hamda odamlarni irqi, millati, dini, kasbi, ijtimoiy toifasi, yoshi, til, jinsi, diniy, falsafiy, siyosiy va boshqa qarashlari bo`yicha qo`pol taqqoslashlardan iborat bo`ladi. «Reklama to`g`risida»gi qonunda yuridik adabiyotlardan farqli o`laroq noqonuniy reklama uch turga bo`lib ko`rsatilgan, yani **noto`g`ri, yashirin va qiyosiy reklama**.

Noto`g`ri reklama - bu noaniqligi, ikki xil manoni anglatishi, bo`rttirib yuborishi, yashirib ketishi oqibatida, reklamani tarqatish vaqti, joyi va usuliga nisbatan qo`yilgan talablarni va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa talablarni buzishi natijasida reklamadan foydalanuvchilarni chalg`ituvchi yoki chalg`itishi mumkin bo`lgan, shaxslarga hamda davlatga zarar va manaviy zarar yetkazishi mumkin bo`lgan reklamadir. Yuqorida sanab o`tilgan insofsiz, ishonchsiz, etika normalariga zid va yolg`on reklamalar qonun bilan noto`g`ri reklamalar qatoriga kiritilgan.

Qiyosiy reklama esa raqobatchiga yoki u tomonidan taqdim etilayotgan muayyan bir turdagi mahsulotga bevosita yoki bilvosita

aynanlashtiriladigan reklamadir. Qiyosiy reklamaga quyidagi talablar bajarilgandagina yo`l qo`yiladi:

-reklamada mahsulotning moddiy, muhim, ishonchli xossalari xolisona va insofli taqqoslansa;

-reklama undan foydalanuvchini chalg`itib qo`ymasa;

-reklama beruvchi bilan raqobatchini shaxsi, mahsuloti, tovar belgisi hamda firma nomi aralashib ketmasa;

-raqobatchining obro`sga putur yetmasa.

Noqonuniy reklamaning salbiy oqibatlari aksilreklama orqali bartaraf etilishi mumkin.

Aksilreklama - avval berilgan reklamaga raddiya bildirish bo`lib, u bevosita reklama to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzgan shaxs tomonidan va uning hisobidan amalga oshiriladi. Aksilreklama ixtiyoriy ravishda yoki sudning qaroriga binoan amalga oshirilishi mumkin. Aksilreklama aybdor shaxsni boshqa javobgarliklardan ozod etmaydi.

Demak, insofsiz raqobat qonun hujjatlariga zid bo`lgan reklama vositasida amalga oshiriladi. Noqonuniy (noto`g`ri, qiyosiy va yashirin) reklamaga yo`l qo`ymaslik insofsiz raqobatni muayyan darajada bartaraf etishga olib keladi. Shuning uchun ham «Reklama to`g`risida»gi qonunda reklamaga oid qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik belgilab qo`yilgan.

Nazorat savollari:

1. Insofsiz raqobat nima?
2. Insofsiz raqobat qanday ko`rinishlarda amalga oshiriladi?
3. Reklama axborotining boshqa turdagi axborotlardan farqini ko`rsating?
4. Noto`g`ri reklama nima?
5. Qachon aksilreklama beriladi?

9- BOB. XO`JALIK (TADBIRKORLIK) SHARTNOMALARI

1-§. Xo`jalik shartnomasi tushunchasi, subyektlari va ahamiyati

Mustaqil respublikamizda o`tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar, mamuriy buyruqbozlik tuzimidan voz kechish ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida tub o`zgarishlar-ni amalga oshirishni va birinchi navbatda ishlab chiqarish-xo`jalik aloqalari o`rnatishning bozor munosabat-lariga mos shakl va uslublarini yaratishni taqozo qiladi.

Prezident Islom Karimov takidlaganidek, ilgari “Bir korxonaning ikkinchi korxonaga mahsulot yetkazib berishi, ularni qaysi hududda joylashganligidan qati nazar markazlashtirilgan tarzda amalga oshirilar va buning uchun mablag`lar va fondlar ajratilar edi. Boshqacha qilib aytganda, mahsulot kerakmi yoki kerak emasmi, unga talab bormi yoki yo`qmi, bundan qati nazar, u butun Ittifoq bo`yicha mol yetkazib beruvchilar va istemolchilarga taq-simlanib chiqilar edi. Biriktirilgan istemolchi esa bu mahsulotni olishi va o`z navbatida, o`z mahsulotini boshqa korxonalarga yetkazib berishi shart edi”¹. Yani korxonalar o`rtasidagi xo`jalik munosabatlari ajratilgan limitlar, fondlar, naryadlar va buyurtmalarga asoslangan bo`lib, shartnomalar tuzilmas, tuzilsa ham ikkinchi darajali aha-miyatga ega bo`lgan hujjat sifatida qaralar edi.

Bozor munosabatlari sharoitida esa shartnomalar– barcha mulk shaklidagi korxonalar, shuningdek tadbirkorlar, hamda boshqaruv organlari o`rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni o`rnatuvchi asosiy huquqiy hujjat bo`lib hisoblanadi.

Bu haqda 2001 yil 16 fevralda Vazirlar Mahkamasida bo`lib o`tgan yig`ilishda I.A.Karimov – “bozor munosabatlarini shartnoma majburiyatlarisiz tasavvur qilib bo`lmasligini yodda tutish lozim”- deb uqtirdi.²

Shartnomalarning yetakchilik roli va iqtisodiy muno-sabatlarni o`rnatishning yangi tamoyillari huquqiy ji-hatdan O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi; mulk; kooperasiya; ijara; tadbirkorlik; dehqon, fermer, shirkat xo`jaliklari; aksiyadorlik jamiyatlari va aksiya-dorlarning huquqlarini himoya qilish; banklar va bank faoliyati; chet el investisiyalari va chet ellik investor-larning

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон. 1995. 209-210-бетлар

² Хабарнома 1, Т.: 2001. 41-бет.

kafolatlari; xo`jalik yurituvchi subyektlar fao-liyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risidagi va boshqa qonunlarda belgilab qo`yilgan.

Shartnoma deb ikki yoki bir necha (jismoniy yoki yuridik) shaxsning huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o`zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvga aytiladi.

Shartnoma taraflarning bitimi (kelishuvi) sifatida quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi:

a) taraflarning erkini erkin ifodalanishi;

b) uning mazmunini tashkil etuvchi barcha muhim shart-lar bo`yicha taraflarning kelishganligi;

v) taraflarning o`z majburiyatlari bo`yicha harakat-larini (qoida tariqasida) haq evaziga bajarishi;

g) shartnoma munosabatlarida taraflarning tengligi;

d) shartnomani ijro qilishning yuridik kafolati;

j) shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javob-garlik.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasidagi xo`jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o`zgartirish va bekor qilish vaqtida yuzaga keladigan munosabatlar O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va "Xo`jalik yuri-tuvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida"gi qonuni va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Xo`jalik shartnomasi deb taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko`rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning ha-qini to`lash majburiyatini oladigan kelishuvga aytiladi.

Yuridik shaxslar, shuningdek yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar xo`jalik shartnomalarining subyektlari (taraflari) bo`ladi.

Xo`jalik shartnomasi taraflari belgilangan tartibda quyidagi huquqlarga ega:

xo`jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o`zgartirish va bekor qilish munosabati bilan zarur bo`lgan malumotnomalar va boshqa hujjatlarni so`rash va olish;

xo`jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o`zgartirish va bekor qilish bilan bog`liq masalalar yuzasidan ekspertlarning yozma xulosalarini so`rash va olish, mutaxassislar bilan maslahatlashish;

davlat organlari va boshqa organlarga, mansabdor shaxslarga iltimosnomalar bilan murojaat etish hamda shikoyatlar berish va ulardan asoslantirilgan yozma javoblar olish;

boshqa tarafning iqtisodiy ahvoli, nufuzi va ishchanlik jihatlari xususidagi malumotlarni to`plash;

xo`jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qo-nuniy manfaatlarini himoya qilishning qonunda nazarda tutilgan vositalari va usullarini qo`llash.

Xo`jalik shartnomasining taraflari qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan o`zga huquqlarga ham ega bo`lishlari mumkin.

Xo`jalik shartnomasi taraflari:

xo`jalik shartnomalari to`g`risidagi qonun hujjatlarining talablariga rioya etishlari;

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda xo`jalik shartnomalarining o`z vaqtida tuzilishini taminlash;

tuzilgan xo`jalik shartnomalari bo`yicha zimmalariga olingan majburiyatlarni o`z vaqtida va tegishli tartibda bajarishlari shart.

Xo`jalik shartnomasi taraflari qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarga ham ega bo`ladi.

Xo`jalik shartnomasi - fuqarolik-huquqiy shartnoma hisoblanib, unga nisbatan Fuqarolik kodeksining bitim-lar va shartnomalarga tegishli barcha normalari tadbqiq qi-linadi.

Shu bilan bir qatorda xo`jalik shartnomasi o`ziga xos xususiyatlar ega bo`lib, ular quyidagilardir:

birinchidan – shartnoma faqat tadbirkorlik faoliyati sohasida - yani foyda olish maqsadida;

ikkinchidan – shartnoma yuridik shaxslar va yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar o`rtasida;

uchinchidan – shartnoma tovarlar berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko`rsatish to`g`risida;

to`rtinchidan – shartnoma faqat yozma tarzda tuziladi.

Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi shartnomaviy munosabatlarning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat: xo`jalik shartnomalarini tuzishning erkinligi; taraflarning o`zaro manfaatdorligi; shartnoma intizomiga rioya etish; taraflarning o`zaro mulkiy javobgarligi.

Xo`jalik shartnomalari fuqarolik-huquqiy shartnomaning bir ko`rinishi bo`lganligi sababli shartnoma tuzish erkinligi tamoyili ham Fuqarolik kodeksida belgilangan qoidalarga asoslanadi.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1-moddasida fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining tengligi, mulkning daxlsizligi bilan bir qatorda shartnoma erkinligi ham fuqarolik huquqining asosi sifatida tariflanadi. Shartnoma erkinligining mohiyati va manosi kodeksning 354-moddasida ochib berilgan. Bu moddada barcha fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkin deb etirof etilganlar.

Shartnoma tuzishga majbur qilishga yo`l qo`yilmaydi, shartnoma tuzish burchi Fuqarolik kodeksida, boshqa qonun yoki olingan majburiyatda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Masalan, agar tegishli mahsulot turiga davlat buriutmasi berilgan bo`lsa, davlat ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berish shartnomasini tuzish majburiydir.

Taraflar qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomalarni, shuningdek turli shartnomalarning elementlari o`z ichiga oladigan aralash shartnomani ham tuzishlari mumkin.

Shartnomaning shartlari taraflarning xohishi bilan belgilanadi, tegishli shartning mazmuni qonun hujjatlari imperativ normalarida ko`rsatib qo`yilgan hollar bundan mustasno.

Misol uchun, qishloq xo`jaligi mahsulotlari kontraktasiya shartnomasida boshqa shartlar bilan bir qatorda xo`jalikka belgilangan foizdan kam bo`lmagan miqdorda avans to`lash nazarda tutilishi lozim.

Shunday qilib, barcha xo`jalik yurituvchi subyektlar shartnoma tuzishda erkindirlar, yani ular nima haqda, kim bilan shartnoma tuzishni tanlashlari, majburiyatlarni, o`zaro xo`jalik munosabatlarining amaldagi qonunlarga zid bo`lmagan boshqa har qanday shartlarini mustaqil aniqlashlari mumkin.

Demak, xo`jalik shartnomasi: – taraflar o`rtasidagi majburiyatlarni kelib chiqishining asosi hisoblanadi; xo`jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy faoliyatini rejalashtirishga asos bo`ladi; taraflar o`rtasidagi mulkiy munosabatlarni huquqiy shakli hisoblanadi.

2-§ Xo`jalik shartnomalarini tuzish, o`zgartirish va bekor qilish

Xo`jalik shartnomasi, qoida tariqasida taraflardan birining oferta (shartnoma tuzish haqida taklif) yo`llashi va ikkinchi taraf uni akseptlashi (taklifni qabul qilishi) yo`li bilan tuziladi.

Agar taraflar o`rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari bo`yicha kelishuvga erishilgan bo`lsa, xo`jalik shartnomasi tuzilgan deb hisoblanadi.

Xo`jalik shartnomasi shartnoma predmetini, yetkazib beriladigan tovarning miqdori, sifati, assortimenti va bahosini, shartnomaning bajarilish muddatlarini, hisob-kitob qilish tartibini, taraflarning majburiyatlarini, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda yoki lozim dara-jada bajarilmaganda taraflarning javobgarligini, nizo-larni hal etish tartibini hamda taraflarning rekvizit-larini, shartnoma tuzilgan sana va joyi va boshqa muhim shartlarni nazarda tutishi kerak.

Xo`jalik shartnomasida hisob-kitob qilish tartibi belgilanayotganda tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini qonun hujjatlarida belgilanganidan kam bo`lmagan miqdorda oldindan to`lab qo`yish albatta nazarda tutilgan bo`lishi kerak.

Xo`jalik shartnomasini tuzishda taraflar tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan hamda huquqiy ekspertizadan belgilangan tartibda o`tkazilganidan so`ng e`lon qilingan o`zlarining namunaviy yoki tipovoy shartlariga (shakllariga) amal qilishlari mumkin.

Xo`jalik shartnomasini tuzilish jihatidan shartli ra-vishda to`rt qismga:

- 1) kirish;
- 2) shartnoma predmeti, taraflarning huquq va majbu-riyatlarini;
- 3) shartnomaning qo`shimcha shartlari;
- 4) shartnomaning boshqa shartlariga ajratish mumkin.

Xo`jalik shartnomasining kirish qismida quyidagilar – shartnomaning nomi (mahsulot yetkazib berish, kredit, transport vositalari ijarasi, qurilish pudrati va x.k.); shartnomani imzolash vaqti va joyi; shartnoma taraflarining to`liq nomi, shartnoma bo`yicha taraflarning atalishi (masalan: “mahsulot yetkazib beruvchi”, “pudratchi” va sh.k.); shartnomani imzolayotgan shaxsning mansabi va nas-li-nasabining to`liq nomi, shuningdek unga shartnomani imzolash huquqini beruvchi hujjat (ustav, nizam yoki ishonchnoma) ko`rsatilishi lozim.

Yuqoridagilarni shartnomada to`liq va aniq ifodalanishi muhim ahamiyatga ega. Masalan, shartnomaning aniq nomlanishi taraflarga va boshqa shaxslarga qanday huquqiy munosabatlar haqida so`z yuritilayotganligi to`g`risida o`sha zahoti tushuncha bersa, shartnoma imzolangan vaqt (yil, oy, kun) shartnoma imzolangan paytni to`g`ri aniqlash va amal qilish muddatini qachon tugashi, yani bu bilan bog`liq yuridik oqibatlarni belgilash imkoniyatini beradi.

Xo`jalik shartnomasining ikkinchi qismi uning katta ahamiyatga ega bo`lgan shartlarini o`z ichiga oladi: shartnoma predmeti; birinchi tarafning shartnoma bo`yicha huquq va majburiyatlari; ikkinchi tarafning shartnoma bo`yicha huquq va majburiyatlari; taraflarning o`z majburiyatlarini bajarish muddatlari; taraflar majburiyatlarini bajarish joyi; taraflar majburiyatlarini bajarish usullari (harakatlar tartibi, ketma-ketligi va h.k.).

Ushbu shartlarning mazmuni shartnomaning turiga va uning qanday holatga nisbatan tuzilishiga bog`liq bo`ladi va Fuqarolik kodeksi va amaldagi normativ hujjatlar qoidalari asosida shakllanadi.

Xo`jalik shartnomasining uchinchi qismi shunday shart-larni o`z ichiga oladiki, ularni shartnomada ko`zda tutish majburiy emas. Ammo, bunday shartlar mavjud bo`lgan taq-dirda taraflar huquq va majburiyatlariga, shuningdek ularni bajarish tartibiga sezilarli tasir qiladi.

Xo`jalik shartnomasining qo`shimcha shartlariga– shartnomani amal qilish muddati; taraflarning javobgarligi; majburiyatlarning bajarilishini taminlash usullari; shartnomani bir taraflama bekor qilishning asoslari va oqibatlari; shartnoma bo`yicha malumotlarni sir saqlash haqidagi; nizolarni hal qilish tartibi kabilar kiradi.

Taraflarning shartnoma bo`yicha o`z majburiyatlarini bajarish muddatlari ko`rsatilgan taqdirda ham xo`jalik shartnomasining amal qilish muddati ko`rsatilishi maqsadga muvofiqdir. Bu holat shartnomani amal qilish muddati qachon tugashini bilish va taraflar shartnomani bajarishdan bosh tortganlik uchun talabnoma va davo qilish muddatini boshlanishini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Shartnoma shartlari buzilgan taqdirda taraflarning o`z majburiyatlarini bajarishlarini taminlash maqsadida shartnomada tarafalarning javobgarligi ko`zda tutiladi. Odatda, har bir shartnomada javobgarlik kelishilgan shartlarning birini bajarmagan tarafga nisbatan neustoyka (jarima, penya) ko`rinishida sanksiya belgilanishi bilan ifodalanadi.

Xo`jalik shartnomasining qo`shimcha shartlaridan yana biri–bu majburiyatlarning bajarilishini taminlash usullaridir. Amaldagi qonunchilikka muvofiq xo`jalik shartnomasining bajarilishi neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat hamda qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqacha usullar bilan taminlanishi mumkin.

Odatda xo`jalik shartnomalari faqat taraflarning kelishuviga muvofiq bekor qilinishi mumkin, ammo taraflar shartnomada uni bir tarafning tashabbusi bilan ham bekor qilish to`g`risidagi shartlarni kiritishlariga yo`l

qo`yiladi. Shuningdek shartnomada uning qaysi shartlari sir saqla-nishi va taraflar tomonidan oshkor qilinishi mumkin emasligi belgilab qo`yilishi mumkin.

Respublikamizda iqtisodiyot va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan nizolarni hal qilish xo`jalik sudlari sudloviga taalluqlidir. Biroq, xo`jalik proessual qonunchiligida fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan yoki kelib chiqishi mumkin bo`lgan hamda xo`jalik sudiga taalluqli bo`lgan nizo taraflarning kelishuviga binoan hakamlar sudida ko`rish uchun topshirilishi mumkinligi belgilangan. Qoida tariqasida, davolar javobgar joylashgan joydagi xo`jalik sudiga taqdim etiladi. Ammo, davoni javobgar joylashgan joyda taqdim etish va davogarning tanlashi bo`yicha sudlovga tegishlilik taraf-larning roziligi bilan o`zgartirilishi hamda nizoni hal qilishi lozim bo`lgan xo`jalik sudining nomi shartnomada aniq belgilanishi ham mumkin.

Xo`jalik shartnomasining to`rtinchi qismi o`z ichiga - taraflar o`rtasidagi munosabatlar shartnomadan tashqari yana nimalar bilan tartibga solinishini; taraflar o`rtasidagi aloqalarni o`rnatish haqidagi; shartnoma tuzishdan oldin olib borilgan ishlar va ularning shartnoma imzolangandan keyingi natijalari; taraflarning rekvizitlari; shartnoma nusxalari soni haqidagi malumotni; shartnoma matniga o`zgartirishlar kiritish tartibini; taraflar vakillarining imzolarini oladi.

Taraflar shartnomada o`z zimmalariga olgan aniq majburiyatlarni belgilab olishi tabiiy bir holdir. Unga shartnoma bo`yicha taraflar o`rtasidagi barcha munosabatlarni tartibga soluvchi qonun normalarini kiritishning hojati yo`q. Shuning uchun, odatda shartnomaning boshqa sharti sifatida unga quyidagi jumla kiritiladi: “Mazkur shartnomada nazarda tutilmagan shartlar bo`yicha taraflar amaldagi qonunchilikka rioya qiladilar”.

Taraflar o`rtasidagi aloqalarni o`rnatish haqidagi shartlarda – axborot berish va shartnomaning bajarilishiga taalluqli bo`lgan masalalarni hal qilishga vakolatli shaxslar (nomlari yoki mansabi), shuningdek aloqa turlari (telefon, faks va h.k) ko`rsatiladi.

Shartnoma tuzishdan oldin olib borilgan ishlar va ularning shartnoma imzolangandan keyingi natijalari to`g`risidagi bandda taraflar shartnomani tuzish bo`yicha olib borilgan barcha muloqotlar, yozishmalar, oldindan kelishib olishlar va shu maqsaddagi bayonnomalar o`z kuchini yo`qotganligi belgilanadi.

Taraflarning rekvizitlariga – pochta indeksi, manzili, hisob–kitob raqami, bank muassasaning nomi, kodi, MFO, soliq to`lovchining

identifikatsiya raqami, yuklash rekvizitlari kiradi va ular xo`jalik shartnomasida aniq ko`rsatilishi lozim. Shartnoma nusxalari soni va uning haqiqiyliigi unda ko`rsatiladi. Shartnoma matniga o`zgar-tirishlar kiritish tartibining belgilanishi shartnomani qalbakilashtirilishini oldini oladi.

Har bir shartnomada malum bir shaxsning xohish-istaklari bayon qilinishi munosabati bilan shartnoma o`sha shaxs yoki uning to`liq vakolatga ega bo`lgan vakili tomonidan imzolanadi, shuningdek, shartnomada yuridik xizmat xodimi yoki advokatning imzosi bo`lishi talab qilinadi.

Xo`jalik shartnomasi yozma shaklda tuziladi. Qonun-chilikda shartnoma yozma shaklining uch xil turi ko`rsatilgan. Amaliyotda shartnomaning oddiy yozma shakli keng tarqalgan bo`lib, u taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo`li bilan tuziladi.

Xo`jalik shartnomasi, shuningdek pochta, telegraf, teletayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi taraftan chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa yordamida hujjatlar almashish yo`li bilan tuzilishi mumkin. Agar qonun hujjatlariga yoki taraflardan birining talablariga zid bo`lmasa bitim tuzish chog`ida imzodan faksimile usulida nusxa ko`chirish vositalaridan foydalanishiga yo`l qo`yiladi.

Xo`jalik shartnomasining oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib keladi. Xo`jalik shartnomasi qonunda ko`rsatilgan hollarda va taraflardan birining talabi bo`yicha notarial tasdiqlanishi shart. Shartnomani notarial tasdiqlash notarius yoki bunday no-tarial harakatni amalga oshirish huquqiga ega bo`lgan boshqa mansabdor shaxs tomonidan shartnomada tasdiqlovchi ustxat yozib qo`yish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Amaldagi qonun hujjatlarida ayrim xo`jalik shartnomalarini davlat ro`yxatidan o`tkazish belgilab qo`yilgan. Masalan, yer uchastkalari va boshqa ko`chmas mol-mulk bilan bog`liq xo`jalik shartnomalari (boshqa shaxsga berish, ipoteka, uzoq muddatli ijara va boshqalar) davlat ro`yxatidan o`tkazilishi kerak. Shartnomaning notarial shakliga yoki uni davlat ro`yxatidan o`tkazish talabiga rioya qil-maslik xo`jalik shartnomasining haqiqiy emasligini kel-tirib chiqaradi. Bunday shartnoma o`z-o`zidan haqiqiy bo`lmaydi.

Xo`jalik shartnomalarini tuzishda ayrim qonunlar yoki boshqa normativ hujjatlar tomonidan o`rnatilgan muhim xususiyatlarni hisobga olish zarurdir. Masalan, O`zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida"gi

qo-nunida jamiyatning mol-mulkini olishi yoki uni tasarrufidan chiqarishi bilan bog`liq “yirik bitimlar” (shartnomalar) alohida qayd qilingan.

Unda quyidagilar yirik bitimlar (shartnomalar) deb hisoblanadi:

bitimlar tuzish haqida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ortiq qiymatga ega bo`lgan mol-mulkni jamiyatning olishi yoki tasarrufidan chiqarishi bilan bog`liq yoxud jamiyat bevosita yoki bilvosita mol-mulkni tasarrufidan chiqarishi ehtimoli bilan bog`liq bitim yoki o`zaro bog`langan bir necha bitim (oddiy xo`jalik faoliyatini yuritish asnosida sodir etiladigan bitimlar bundan mustasno);

jamiyat tomonidan ilgari joylashtirilgan oddiy (odatdagi) aksiyalarning yigirma besh foizidan ko`prog`ini tashkil etadigan oddiy (odatdagi) aksiyalarni yoki oddiy (odatdagi) aksiyalarga ayriboshlanadigan imtiyozli aksiyalarni joylashtirish bilan bog`liq bir yoki o`zaro bog`langan bir necha bitim.

Yirik bitimga sabab bo`lgan mol-mulk qiymatini aniqlash jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan amalga oshiriladi.

Qiymati bitim tuzish to`g`risida qaror qabul qilina-yotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizigachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo`lgan yirik bitim tuzish to`g`risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi, bunda kuzatuv kengashining tarkibdan chiqib ketgan azolari ovozi hisobga olinmaydi.

Yirik bitim tuzish masalasida jamiyat kuzatuv kengashining yakdilligiga erishilmagan hollarda yirik bitim tuzish to`g`risidagi masala kuzatuv kengashi qaroriga muvofiq aksiyadorlar umumiy yig`ilishi hukmiga havola etilishi mumkin.

Bitim tuzish to`g`risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining ellik foizidan ortiq qiymatni tashkil etuvchi mol-mulk xususida yirik bitim tuzish to`g`risidagi qaror aksiyadorlar umumiy yig`ilishi tomonidan yig`ilishda qatnashayotgan ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo`lgan aksiyadorlarning to`rt dan uch qismdan iborat ko`pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Shuning uchun ham xo`jalik shartnomalarini tuzish jarayonida shartnomani imzolayotgan shaxs vakolatini tekshirish muhim ahamiyatga ega.

Agar shaxsning xo`jalik shartnomasini tuzish vakolatlari shartnoma bilan yoki yuridik shaxs vakolatlari uning tasis hujjatlari bilan ishonchnomada, qonunda belgilab qo`yilganiga nisbatan yoinki shartnoma tuzilayotgan vaziyatdan aniq ko`rinib turgan deb hisoblanishi mumkin

bo`lgan vakolatlariga nisbatan cheklab qo`yilgan bo`lsa va shartnomani tuzish paytida bunday shaxs yoki organ ana shu cheklashlar doirasidan chiqib ketgan bo`lsalar, shartnomadagi ikkinchi taraf mazkur cheklashlarni bilgan yoki oldindan bilishi lozim bo`lganligi isbotlangan hollardagina shartnoma cheklash belgilanishidan manfaatdor bo`lgan shaxsning davosi bo`yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Xo`jalik shartnomasi tuzilgan paytdan boshlab kuchga kiradi va taraflar uchun majburiy bo`lib qoladi. Taraf-lar o`zlari tuzgan xo`jalik shartnomasining shartlarini ularning shartnoma tuzilishidan oldin vujudga kelgan munosabatlariga nisbatan qo`llaniladi deb belgilab qo`-yishga haqlidirlar. Xo`jalik shartnomasi shartnoma shart-lariga hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq ravishda, bunday shartlar va talablar bo`lmagan hollarda esa ish muomalasi odatlariga muvofiq bajarilishi lozim. Xo`jalik shartnomasi taraflarning kelishuviga muvofiq o`zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Xo`jalik shartnomasi qanday shaklda tuzilgan bo`lsa, taraflarning uni o`zgartirish yoki bekor qilish to`g`risidagi kelishuvi ham shunday shaklda amalga oshiriladi.

Xo`jalik shartnomasini o`zgartirish haqidagi kelishuvda quyidagilarning ko`rsatilishi maqsadga muvofiq bo`ladi, yani: qaysi shartnoma o`zgartiriladi (shartnomaning ra-qami, sanasi, nomi); shartnomani o`zgartirish sababi; o`zgartirilayotgan yoki qo`shimchalar kiritilayotgan shartlar va ularning yangi tahriri; o`zgartirish kiritilgandan keyin avvalgi shartlarning yuridik kuchini yo`qotishi haqidagi band; o`zgartirish yoki qo`shimcha kiritilishidan oldin mazkur shartlar bo`yicha yuzaga kelgan masalalarni hal qilish tartibi.

Taraflarning shartnomani bekor qilish haqidagi kelishuvida esa quyidagi malumotlar kiritilishi lozim: qanday shartnoma bekor qilinayotganligi; qaysi vaqtdan shartnoma bekor qilinayotganligi; shartnoma bekor qili-nishidan oldin mazkur shartnoma yuzasidan vujudga kelgan masalalarni hal qilish tartibi; shartnoma bekor qilin-gandan keyin taraflarning mazkur shartnoma bo`yicha talab qilish huquqlari o`z kuchini yo`qotishi to`g`risidagi band.

Xo`jalik shartnomasini bajarishdan bir taraflama bosh tortishga yoki xo`jalik shartnomasining shartlarini bir taraflama o`zgartirishga yo`l qo`yilmaydi, qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Taraflardan birining talabi bilan xo`jalik shartnomasi xo`jalik sudining qaroriga binoan faqat ikkinchi taraf xo`jalik shartnomasini jiddiy ravishda buzgan yoxud qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa

hollarda o`zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Taraflardan birining xo`jalik shartnomasini buzishi ikkinchi tarafga u xo`jalik shartnomasi tuzishda umid qilishga haqli bo`lgan narsadan ko`p darajada mahrum bo`ladigan qilib zarar yetkazishi xo`jalik shartnomasini jiddiy buzish hisoblanadi.

Bir taraf shartnomani o`zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdan rad javobi olganidan keyingina yoki taklifda ko`rsatilgan yoxud qonunda yoki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo`lmaganida esa – o`ttiz kunlik muddatda javob olmaganidan ke-yin, xo`jalik shartnomasini o`zgartirish yoki bekor qilish to`g`risidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin. Demak, xo`jalik shartnomalari qonunchilik hujjatlarida yoki shartnomada belgilangan hollarda bir tarafdin yoki xo`jalik sudning hal qarori bilan bekor qilinishi mumkin.

Xo`jalik shartnomasining amal qilish muddatini uzaytirish ham yozma shaklda amalga oshiriladi. O`zbekiston Respublikasining “Xo`jalik yurituvchi subyektlar fao-liyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida”gi qo-nunida ichki xo`jalik shartnomalarini tuzish qoidalari ham belgilangan. Ichki xo`jalik shartnomasi, qoida tariqasida, xo`jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo`linmalari o`rtasida yoki xo`jalik yurituvchi subyekt va uning xodimi (bir guruh xodimlari) o`rtasida tuziladi.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, xo`jalik yurituvchi subyektlar mahsulot yetkazib berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko`rsatish yuzasidan ichki xo`jalik shartnomalarining o`zlari boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlar bilan tuzgan xo`jalik shartnomalaridagidan kam bo`lmagan hajmda tuzilishini taminlashlari shart.

Ichki xo`jalik shartnomalariga oilaviy pudrat, fermer xo`jaligi bilan shirkat xo`jaligi o`rtasidagi shartnomalar yaqqol misol bo`la oladi. Ichki xo`jalik shartnomalari o`z huquqiy tabiatiga ko`ra fuqarolik-huquqiy va mehnat-huquqiy normalar duragayidan iborat shartnoma bo`lib hisoblanadi. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, ichki xo`jalik shartnomalariga nisbatan O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 353-385-moddalarining normalari qo`llaniladi.

3-§ Xo`jalik shartnomalarini bajarish

Xo`jalik shartnomasi shartnoma shartlariga hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq ravishda, bunday shartlar va talablar

bo`lmagan hollarda esa–ish muomalasi odatlariga muvofiq bajarilishi lozim.

Xo`jalik shartnomasini bajarish jarayoni izchil amalga oshiriladigan harakatlar tizimidan iborat bo`lib, bu tizimni ikki bosqichga, yani moddiy va huquqiy bos-qichlariga ajratish mumkin.

Xo`jalik shartnomasini bajarishning moddiy bosqichi ikkita o`zaro bog`liq harakatlarni: bir tarafning tovarlarni, bajargan ishi va ko`rsatgan xizmati natijalarini berishni hamda ikkinchi tarafning bu narsalarni qabul qilib olishini o`z ichiga oladi. Shartnomani bajarish mud-dati, uni bajarish joyi, shartnomaning bahosi, shartnomani bajarish usullari ana shunday talablar jumlasidandir.

Xo`jalik shartnomasida uning bajarish vaqti nazarda tutilgan yoki uni aniqlash imkoni mavjud bo`lsa, u holda shartnomaviy majburiyat o`sha vaqtda bajarilishi kerak. Umumiy qoidaga ko`ra, taraf shartnomani muddatidan ilgari bajarishi mumkin emas. Biroq, agar taraflar uchun bunday holat shartnomada nazarda tutilgan va bunga ikkinchi taraf rozilik bergan bo`lsa majburiyatni muddatidan ilgari bajarishi mumkin. Shartnomaviy majburiyatni bajarish muddati talab qilib olish payti bilan belgilab qo`yilgan bo`lsa, birinchi taraf (kreditor) har qachon ijroni talab qilishga, ikkinchi taraf (qarzdor) esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo`ladi. Xo`jalik shartnomasi bo`-yicha majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun yoki shartnomaning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Agar qonun hujjatlarida yoki xo`jalik shartnomasida majburiyatning bajarish joyi ko`rsatilmagan bo`lsa va majburiyatning mohiyatidan yoki ish muomalasi odatlaridan anglashilmasa, umumiy qoidaga ko`ra majburiyat - qarz-dorning yashash joyida, agar qarzdor yuridik shaxs bo`lsa, uning joylashgan yerida bajarilishi kerak. Ammo, bu qoidaning bir nechta istisnolari mavjuddir: ko`chmas mol-mulkni topshirish majburiyatlari bo`yicha mol-mulk turgan joyda; tashishni nazarda tutadigan tovar yoki boshqa mol-mulkni topshirish majburiyatlari bo`yicha – tovarni kreditorga yetkazib berish uchun uni birinchi tashuvchiga topshirish joyida; qarzdorning tovarni topshirish yuzasidan o`zga majburiyatlari bo`yicha – tovarni tayyorlash va saqlash joyida, basharti majburiyatning kelib chiqishi paytida bu joy kreditorga malum bo`lgan bo`lsa; pul majburiyatlari bo`yicha–majburiyat vujudga kelgan paytda kreditor yashagan joyda, agar kreditor yuridik shaxs bo`lsa-uning majburiyat vujudga kelgan paytda joylashgan yerida bajariladi.

Xo`jalik shartnomasida tovarning (ishning, xizmatning) narxi ko`rsatilgan bo`lsa, ikkinchi taraf tovarni (ishni, xizmatni) shartnomada ko`rsatilgan bahoda qabul qilib oladi. Shartnoma tuzilgandan keyin baholarni shartnomada nazarda tutilgan holat va shartlardagina o`zgartirish mumkin.

Xo`jalik shartnomasini bajarish usuli-bu unda belgilangan majburiyatlarni bajarish jarayonida taraflar amalga oshiradigan harakatlar tartibidir. Umumiy qoidaga ko`ra, agar majburiyatlarni qismlarga bo`lib bajarish nazarda tutilmagan bo`lsa, bir martada batamom bajarilishi kerak. Shartnoma bo`yicha taraflarning o`zaro majburiyatlari bir vaqtda bajarilishi lozim, agar shartnomada boshqa holatlar ko`rsatilgan bo`lmasa. Shuning uchun taraflar xo`-jalik shartnomasini tuzishda vujudga keladigan o`z majburiyatlarini bajarish tartibini aniq va puxta, qonun talablariga muvofiq ravishda belgilashlari shart.

Xo`jalik shartnomasini bajarish tartibining ikkinchi bosqichi, yani huquqiy bosqichining mohiyati shartnoma bo`yicha bajarilgan ishni, ko`rsatilgan xizmatni, yetkazilgan tovarni son va sifat jihatdan tekshirish, shuningdek, bajarish faktini hujjat bilan tasdiqlashdan iborat. Shartnoma bo`yicha bir taraf ikkinchi taraf oldida o`z majburiyatlarini moddiy jihatdan bajarishi, uning o`z majburiyatlarini yuridik jihatdan bajarganligini anglatmaydi. Boshqacha qilib aytganda, birinchi taraf o`z majburiyatlarini bajarganligini tasdiqlovchi hujjat bilan rasmiylashtirgandan keyingina ikkinchi taraf oldidagi ana shu majburiyatlaridan xalos bo`ladi. Demak, shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatni bajarilganligini tasdiqlash uni hujjat bilan rasmiylashtirilishini talab qiladi.

Xo`jalik shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarilganligini tasdiqlovchi hujjatlar quyidagilar bo`lishi mumkin: a) tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni topshirish-qabul qilib olish dalolatnomasi; b) bank muassasasi tomonidan tasdiqlangan va tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqi to`langanligi haqidagi to`lov hujjati; v) transport tashkiloti tomonidan berilgan va tovar uni oluvchi manziliga jo`natilganligi haqidagi yuk xati; g) tovar sotuvchining omboriga topshirilgani-qabul qilib olingani haqidagi hujjat; d) boshqa hujjatlar va guvohnomalar.

Tovarlar odatda, hisob-faktura, ro`yxat, o`rash yorliq-lari, yuk xati va boshqa kuzatuv hujjatlari bo`yicha soniga qarab qabul qilib olinadi. Tovarni qabul qilib oluvchi taraf yuk tashish paytida tovarni saqlash qanday ta-minlanganligi (plomba va idishlar buzilmaganligi, marka belgisi mavjudligi va h.k)ni tekshirib ko`radi. Tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni

sifatiga qarab qabul qilish yetkazib berilgan tovar (bajarilgan ishlar yoki ko`rsatilgan xizmatlar)ning sifatini tasdiqlovchi hujjatlar–texnik pasport, sertifikat, sifat haqida guvohnoma va boshqa hujjatlar bo`yicha amalga oshiriladi.

Tovarni soni va sifati haqidagi qabul qilish hujjati tovar yetkazib beruvchiga nisbatan tegishli etirozlar bildirish uchun asos bo`lib xizmat qiladi. Tovarlarni soni va sifati bo`yicha qabul qilish qoidalarini buzilishi esa bildirilgan talabnoma va davolarni rad qilinishiga olib keladi. Xo`jalik shartnomalari bo`yicha majburiyatlar bajarilganligini rasmiylashtirishning yana bir usuli – ayni bir taraflarning bir-biriga bog`lovchi ikki yoki bir necha majburiyatlarni bajarish shakli bo`lgan o`zaro talablarni hisobga o`tkazishdir. Bunda bir tarafning talablarini qanoatlantirish boshqa majburiyatdan kelib chiquvchi qarshi taraf talablarini bajarish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Quyidagi shartlarga rioya qilinganda o`zaro talablarni hisobga o`tkazish mumkin bo`ladi: a) har ikki tarafning bir-biriga nisbatan talablari bo`lishi; b) talablar bir-biriga o`xshash bo`lishi; v) majburiyatlarni bajarish muddati kelgan bo`lishi lozim. Hisobga o`tkazish taraflarning kelishuviga muvofiq bayonnoma yoki ikki taraf o`rtasida tuziladigan boshqa hujjat yohud taraflardan birining arizasi shaklida rasmiylashtirilishi mumkin.

4-§. Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan taminlanishini tashkil etish. Xo`jalik shartnomalarini tuzish va bajarishni nazorat qilish

Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan taminlanishini tashkil etishda yuridik xizmatning vazifalari O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 avgustdagi “Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida”gi qonuni, Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 2 martdagi 118-sonli qarori bilan tasdiqlangan “O`zbekiston Respublikasining davlat boshqaruv organlari va korxonalaridagi yuridik xizmat to`g`risidagi Nizom” va boshqa bir qator qonunlar va normativ hujjatlarda belgilab qo`yilgan.

Xo`jalik shartnomasi subyektlariga huquqiy xizmat ko`rsatish ularning yuridik xizmatlari yoki shu maqsadda shartnoma asosida jalb etilgan advokatlar tomonidan amalga oshiriladi.

Xo`jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmati:

- xo`jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o`zgartirish va bekor qilishning belgilangan tartibiga rioya etilishini nazorat qiladi;

- xo`jalik shartnomalari bajarilishi ustidan o`zaro tekshiruvlar o`tkazilishini nazorat qiladi;

- xo`jalik yurituvchi subyekt rahbariga imzolash uchun taqdim etilayotgan xo`jalik shartnomalari loyihalarining va ular bilan bog`liq huquqiy tusdagi boshqa hujjatlarning qonun hujjatlari talablariga muvofiqligini tekshiradi;

- tayyorlangan xo`jalik shartnomasi va u bilan bog`liq huquqiy tusdagi boshqa hujjat loyihasi qonun hujjatlari talablariga mos emasligi aniqlangan taqdirda, o`z etirozini asoslagan holda uni qo`shimcha ravishda ishlab chiqish uchun qaytaradi;

- shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqishda bevosita ishtirok etadi.

Xo`jalik shartnomalari ularni imzolash uchun tayyorlash jarayonida xo`jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xiz-mati yoki jalb etilgan advokatlar tomonidan qonun huj-jatlariga muvofiqligi yuzasidan tekshirib ko`rilishi kerak. Shartnomalarni ularning imzolarisiz tuzishga yo`l qo`yilmaydi.

Qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi xo`-jalik shartnomalari yuridik xizmatning yoki advokatning yozma xulosasidan keyingina tuziladi.

Xulosada, qoida tariqasida, quyidagilar ko`rsatiladi:

xo`jalik shartnomasida ko`rsatilgan munosabatlar qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga solinishi;

xo`jalik shartnomasi shartlarining qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi;

tarablarning javobgarligi meyor va nizolarni hal etish tartibi qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga asossiz ara-lashuvlarning oldini olish, shuningdek shartnoma tuzish erkinligi prinsipiga rioya qilinishni taminlash maq-sadida amaldagi qonunlar bilan davlat hokimiyati va bosh-qaruvi organlarining xo`jalik shartnomalarini tuzish hamda bajarish jarayonidagi vakolatlari aniq belgilab qo`yilgan.

Mahalliy davlat qokimiyati organlari o`z vakolatlari doirasida:

davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish, ishlar bajarish, xizmatlar ko`rsatish shartnomalarini, shuningdek kontraktasiya shartnomalarini tuzish va bajarish ishlarini muvofiqlashtirib boradi;

xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasidagi shartnoma munosabatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish chora-tadbirlarini ko`radi.

Davlat boshqaruv organlari esa o`z vakolatlari doirasida:

xo`jalik shartnomalarini tuzishda yordam ko`rsatadi;

xo`jalik shartnomalari hamda ularni bajarishning ahvoli to`g`risidagi statistika malumotlarini umumlashtiradi;

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda xo`jalik shartnomalarining bajarilish jarayonini nazorat qilib turadi;

xo`jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmatlarining ishini tashkil etishga, yuridik maslahatchilarning malakasini oshirishga ko`maklashadi;

xo`jalik shartnomasini tuzish, bajarish, o`zgartirish va bekor qilish jarayonida qonun hujjatlarining buzilishiga yo`l qo`yilganligi fakti aniqlangan taqdirda, aybdor shaxslarni belgilangan tartibda javobgarlikka tortish masalasini qo`yadi.

Xo`jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o`zgartirish va bekor qilish bilan bog`liq bo`lgan qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazoratni qonunlarga muvofiq prokuratura organlari amalga oshiradilar. Bu organlar aybdor shaxslarni qonunda belgilangan javobgarlikka tortish, xo`jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan zarur chora-tadbirlarni ko`radilar.

Adliya organlari xo`jalik yurituvchi subyektlarga shartnoma majburiyatlarini tuzish va bajarish chog`ida hu-quqiy yordam ko`rsatadilar, shuningdek o`z vakolatlari doi-rasida xo`jalik shartnomalarining bajarilish jarayonini nazorat qiladilar.

5-§ Shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Majburiyat–fuqarolik huquqiy munosabat bo`lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko`rsatish, pul to`lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o`zini saqlashga majbur bo`ladi, kreditor esa–qarzdordan o`zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega.

Majburiyatlar shartnoma shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo`lmaganida esa ish muomalasi odatlari yoki odatda qo`yi-ladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada baja-rilishi kerak. Majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim da-rajada bajarmagan shaxs fuqarolik-huquqiy javob-garlikka tortilishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik vujudga kelish asosiga ko`ra, shartnomaviy va shartnomadan tashqari javobgarlikka bo`linadi.

Shartnomaviy javobgarlik deb shartnomaviy majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikka aytiladi.

Taraflardan biri shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda, bu taraf boshqa tarafga yetkazilgan zararni to'laydi; qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan tartibda boshqacha tarzda javobgar bo'ladi.

Zarar deganda, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi munosabati bilan taraf qilgan harajatlar, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (**haqiqiy zarar**), shuningdek, agar ikkinchi taraf shartnoma majburiyatlarini bajar-ganida taraf olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (**boy berilgan foyda**) tushuniladi (FKning 14-moddasi).

Shunday qilib, zarar tushunchasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Mulkning yo'qolishi, jismonan yo'q qilinishi yoki xo'jalik oborotidan chiqib ketishi. Masalan, yuk saqlovchi o'z omboridagi mulkni saqlash majburiyatini bajarmasa va ashyo uning beparvoligi oqibatida o'g'irlansa.

2. Mulkning shikastlanishi va oqibatda istemol sifatini, tashqi ko'rinishini yo'qotishi, qiymatining pasayib ketishi.

Mulkka shikast yetkazilganda uning qiymatining kamayish miqdori yoki yetkazilgan shikastni bartaraf etish harajatlari aniqlanadi. Bunday zarar shartnomaning idish va o'rash haqidagi shartlari buzilishi, yetkazib berilayotgan uskunalarning sinishi, shuningdek, masalan, ijaraga oluvchi ijaraga olingan mulkdan tegishli tartibda foydalanmaganligi oqibatida undalik bilan tamirlash talab qilinadigan holatga keltirib qo'yishi natijasida yetkazilishi mumkin.

3. Tarafning xarajatlari. Masalan, ishlab chiqarishning to'xtatib qolishi natijasida qilingan xarajatlar, qabul qilib olingan mahsulot (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar)dagi kamchiliklarni bartaraf etish xarajatlari, to'langan neustoykalar va zararni qoplashga ketgan xarajatlar.

4. Taraf ololmay qolgan daromad (boy berilgan foyda)-aybdor taraf shartnoma majburiyatlarini bajargan taqdirda huquqi buzilgan shaxs olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlar, yani aybdor taraf to'g'ridan-to'g'ri yetkazmagan bo'lsada, uning aybli harakatlari yoki harakatsizligi natijasida olinishi mumkin bo'lgan foydani boy berish natijasida ko'rilgan zarar.

Amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra neustoyka (jari-ma, penya) to'langanligidan qati nazar, shartnoma majburiyatlarini buzgan taraf

ikkinchi tarafga ana shu zarar oqibatida o`zi yetkazgan zarar qismini ham qoplaydi.

Yetkazilgan zararni undirish uchun zarar ko`rgan taraf quyidagilarni: birinchidan, majburiyatning haqiqatdan bajarilmaganligini; ikkinchidan, zararining mavjudligini; uchinchidan buzilgan majburiyat bilan yetkazilgan zarar o`rtasida sababiy bog`lanish borligini va, to`rtinchidan, yetkazilgan zarar qancha miqdorda ekanligini isbotlab berishi zarur. Agar qonun yoki shartnomada zararni to`lashni cheklash, yani kamroq miqdorda to`lash nazarda tutilmagan bo`lsa, yetkazilgan zararni to`la hajmda qoplanishi zarurligi tamoyiliga amal qilinadi.

Yetkazilgan zararining narxini aniqlash bo`yicha Fuqa-rolik kodeksida (324-m.) yangi qoida belgilangan. Zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo`lgan joyda, qarzdor kreditorning talablarini ixtiyoriy ravishda qa-noatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoat-lantirilgan bo`lmasa–davo qo`zg`atilgan kunda mavjud bo`lgan narxlar etiborga olinishi nazarda tutiladi. Bu masala bo`yicha nizo sudda ko`rilgan taqdirda sud vaziyatga qarab, zararni to`lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo`lgan narxlarni etiborga olgan holda aniqlashi va qanoatlantirishi ham mumkin.

Olinmay qolgan daromad (boy berilgan foyda) ga majburiyat bajarilgan taqdirda jabr ko`rgan taraf olishi mumkin bo`lgan barcha daromadlar kiritiladi. Zararining mazkur shaklini o`ziga xos xususiyati shundaki, kreditor tomonidan daromadi haqiqatda olinmagan bo`ladi, lekin qarzdor o`z majburiyatini tegishli tarzda bajargan taq-dirda kreditor shu foydani olishi mumkinligi eti-borga olinadi. Olinmay qolgan daromadni undirish haqida davo bildirilgan taqdirda, davogar ushbu foydani olishi mumkinligi va bunga imkoniyat mavjud bo`lganligini, faqat javobgar o`z majburiyatlarini buzganligi sababli foydani olishdan mahrum bo`lganligini isbotlashi shart.

Biroq, tovarlarni sotishdan tushgan pul tushumi hi-sobidan foyda olish faqat shu tovar tayyorlangan va istemolchiga yetkazib berilgan holdagina amalga oshiri-lishi mumkin, shu sababdan davogar unda ushbu tovarni sotish imkoniyati borligini va sotishdan tushgan mablag` hisobidan nazarda tutilgan foyda olishi mumkinligini isbotlab berishi shart.

Boshqacha qilib aytganda, davogar ushbu foydani olish uchun haqiqatda imkoniyatlar mavjud bo`lganligini isbot-lashi shart. Boy berilgan foyda miqdorini isbotlash chog`ida davogarning tahminiy hisob-

kitoblari yoki tahminiy farazlari hisobga olinmaydi, balki daromad olish imko-niyati mavjudligi haqida guvohlik beradigan yozma da-lillar: davogar bilan uning hamkorlari o`rtasida tuzilgan shartnomalar, tegishli shartnoma tuzish haqida taklif bi-lan ulardan olingan kafolat xatlari, davogarning shart-noma tuzish haqidagi taklifiga uning hamkorlari bergan yozma ijobiy javoblar, kelajakda niyat qilingan ishlar to`g`risida tuzilgan bayonnomalar va hokazolar talab qili-nadi.

Olinmay qolgan daromadning miqdori (boy berilgan foyda), agarda majburiyat bajarilgan bo`lganida, kreditor qilishi lozim bo`lgan oqilona harajatlar hisobga olinib aniqlanadi. Chunonchi, xom ashyo yoki butlovchi buyumlarni yetkazib bermaslik natijasida olinmay qolgan foyda tarzidagi zararni qoplash haqidagi talab bo`yicha bunday foydaning miqdori u tovarlarni xaridor bilan tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan tayyor mahsulotlarni sotish bahosidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Bunda yetkazib berilmagan xom ashyo yoki butlanishi lozim bo`lgan buyumlar qiymati, transport-tayyorlash ha-rajatlari va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bog`liq bo`lgan boshqa harajatlar qiymati chegirib tash-lanadi. Boy berilgan foydani aniqlashda kreditor tomo-nidan uni olish uchun ko`rilgan choralar va shu maqsadda ko`rilgan tayyorgarliklar hisobga olinadi. Taraflar shart-nomada majburiyatlar bajarilmagan taqdirda aybdor taraf ikkinchi tarafga qoplashi lozim bo`lgan zarar miqdorini mustaqil belgilashlari ham mumkin.

Muddatini o`tkazib yuborish yoki shartnoma maj-buriyatlarini o`zgacha tarzda lozim darajada bajarmaslik hollari uchun belgilangan neustoykani (jarimani, penyani) to`lash hamda shartnoma majburiyatlarini lozim darajada bajarmaslik oqibatida yetkazilgan zararining o`rnini qop-lash taraflarni majburiyatlarni asl holida bajarishdan ozod etmaydi, qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Demak, qonun majbu-riyatni asl holida bajarish shartligi bilan birga asl holida bajarishdan ozod qilishni ham nazarda tutgan. Masalan, kechiktirib yuborish oqibatida o`zi uchun aha-miyatini yo`qotgan (FKning 337-moddasi 2-qismi) ij-roni kreditorning qabul qilishdan bosh tortishi, shu-ningdek voz kechish haqi tarzida belgilangan neustoykani to`lash (FKning 342-moddasi) qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi.

Neustoykani qo`llash shartnomaviy javobgarlikning asosiy shakllaridan biridir. Neustoyka faqat majburiyatning bajarilishini taminlovchi vosita bo`lib qolmay, balki u majburiyat bajarilmay qolganida yoki lozim da-rajada bajarilmaganida qarzdorga nisbatan qo`llanishi lozim bo`lgan yuridik chora hamdir.

Neustoyka atamasi rus tilidan olingan bo`lib, ne ustoyal, yani "vzyal slovo, obyazatelstvo, no ne vo`polnil" degan manoni beradi. O`zbek tilida bergan so`zing, va-dangni ustidan chiqmading, yani subutsizlik degan tushunchani bildiradi. Neustoyka jarima yoki penya shaklida bo`ladi. Qarzdor majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarda to`laydigan va, qoida tari-qasida, qat'iy pul summasida hisoblanadigan neustoyka jarima hisoblanadi.

Qarzdor majburiyatlarning bajarilishini kechiktirib yuborganida to`laydigan va o`tkazib yuborilgan muddatning har bir kuni uchun majburiyatning bajarilmagan qismiga nisbatan foiz bilan hisoblanadigan neustoyka **penya** hisoblanadi.

Neustoykani yetkazilgan zarardan farq qiladigan xu-susiyatlari quyidagilardan iborat:

a) neustoyka qonunda yoki shartnomada oldindan belgilanib, taraflarga malum bo`lgan va majburiyat bajarilmay qolgan taqdirda qo`llanishi mumkin bo`lgan huquqiy chora (sanksiya) hisoblanadi.

Yetkazilgan zararning hajmi esa avvaldan belgilanmaydi, u majburiyat buzilganidan keyin malum bo`ladi va belgilanishi mumkin;

b) neustoykani undirish uchun qarzdorning harakati qonunga yoki shartnomaga muvofiq bo`lmasligining o`zi kifoyadir, zararni to`latish uchun zarur bo`lgan talablarni aniqlash shart emas.

Umumiy qoidaga ko`ra taraflarning javobgarligi va qo`llaniladigan choralar shartnomada aks ettirilishi kerak, lekin amalda shartnomada javobgarlik choralari ko`r-satilmasdan qolishi mumkin.

Bunday holatda, qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, xo`jalik shart-nomalarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajar-maganlik uchun "Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoli-yatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida"gi qo-nunning 25-32 moddalarida nazarda tutilgan javobgar-lik choralari qo`llaniladi.

Jumladan qonunda quyidagi xolatlar bo`yicha javob-garlik belgilangan:

-tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to`liq yetkazib bermaganlik uchun;

-sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo`l-magan tovarlarni yetkazib berganlik uchun;

-but bo`lmagan tovarlarni yetkazib berganlik uchun;

-tovarlarni marka belgisisiz, shuningdek tovarni idishsiz yoki o`ralmagan holda yetkazib berganlik uchun;

-akkreditivdan foydalanmaganlik uchun;

- to'lov, tovar-transport hujjatlarini yuborishni kechiktirganlik uchun;
- tovarlarni tanlab olmaslik yoki uni rad etganlik uchun;

-tovarlar haqini to'lamaganlik yoki o'z vaqtida to'la-maganlik uchun;

- mablag'larni akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun.

Shu o'rinda ko'rsatib o'tilgan javobgarlikning har biriga alohida to'xtalish lozim, chunki qonunda belgi-langani javobgarlik choralari hozirgi vaqtda sud amali-yotida keng qo'llanilmoqda.

"Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shart-nomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 25-moddasi tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechik-tirib yuborganlik, to'liq yetkazib bermaganlik, ishlarni bajarmaganlik yoki xizmat ko'rsatmaganlik uchun tovar yetkazib beruvchi (pudratchi)ning sotib oluvchiga (buyurt-machiga) kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat ba-jarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to'lash tarzida javobgarligini belgilaydi, lekin bunda penyaning umumiy summasi yetkazib berilmagan tovarlar, baja-rilmagan ishlar yoki ko'rsatilmagan xizmatlar bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi lozim. Penyani to'lash shart-noma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish, to'liq yetkazib bermaslik yoki xizmatlarni ko'rsatmaslik oqibatida yetka-zilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi. Mazkur modda xo'jalik aloqalarining deyarli barcha sohalarida (oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktasiya, pudrat,haq evaziga xizmat ko'rsatish va hokazo) yuzaga keladigan shartnomaviy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajar-maganlik uchun javobgarlikni belgilaydi.

Qonun javobgarlik chorasini belgilashda penya miq-dorini 0,5 foiz deb belgilagan bo'lsada, uning eng yuqori miqdorini 50 foizdan oshib ketmaydigan miqdorda chega-ralagan, biroq taraflar shartnomada bundan ham yuqori yoki kam miqdordagi javobgarlik choralarni belgilashlari mumkin. Qonunning 26-moddasi sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlarni (ishlarni, xiz-matlarni) yetkazib berganlik uchun javobgarlikni belgi-laydi.

Bunda, yetkazib berilgan tovarlar (ishlar, xizmat-lar)ning sifati, assortimenti va navi bo'yicha stan-dartlar, texnik shartlar, namunalarga (etalonlarga), qonun hujjatlarida yoki xo'jalik shartnomasida belgilangan boshqa majburiy shartlarga mos kelmagan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi) quyidagi huquqlarga ega bo'ladi:

- tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko'rsatilmagan xizmatlarni qabul qilishdan bosh tortishga;

-ularning haqini to'lashni rad etishga;

-yetkazib beruvchidan (pudratchidan) sifati, assorti-menti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlar (ishlar va xizmatlar) qiymatining 20% miqdorida jarimani undi-rib olishga;

-agar tovarlar (ishlar, xizmatlar)haqi to'lab qo'yilgan bo'lsa, to'langan summani belgilangan tartibda qaytarishni talab qilishga.

Jarimani hisobdan chiqarish to'g'risidagi to'lov ta-labnomasi yetkazib beruvchi (pudratchi)ga xizmat ko'r-satuvchi bank muassasasiga lozim darajada emasligi to'g'risida dalolatnoma tuzilgandan keyin 10 kundan kechik-tirmay taqdim etilishi lozim.

Jarimani hisobdan chiqarish to'g'risidagi to'lov ta-labnomasi belgilangan 10 kunlik muddatni buzgan holda taqdim etilgan hollarda, jarimani undirish belgilangan tartibda amalga oshiriladi. But bo'lmagan tovarlar yetkazib berilgan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi): tovarlarni butlab berishni talab qilishga haqli. Yetkazib beruvchi sotib oluvchining (buyurtmachining) talabini olgan paytdan boshlab, agar taraflarning kelishuvida o'zga muddat bel-gilangan bo'lmasa, 15 kunlik muddat ichida tovarlarni butlab berishi shart;

bundan buyon tovarlar butlab berilgunga qadar ular-ning haqini to'lashdan bosh tortishga, agar tovarlarning haqi to'lab qo'yilgan bo'lsa, belgilangan tartibda to'langan summalar qaytarilishini talab qilishga;

etishmayotgan qismlar qiymatini qo'shgan holda yetkazib beruvchidan but bo'lmagan tovarlar qiymatining 20% miq-dorida jarima undirishga;

tovarlarni yetkazib beruvchi belgilangan muddatda to-varlarni butlab bermasa, but bo'lmagan tovarlarni qay-tarib berish hamda but bo'lmagan tovarlarni butlangan to-varlarga almashtirishni talab qilishga haqli (qonunning 27-moddasi).

But bo'lmagan tovarlarni yetkazib berganlik qaysidir jihatdan tovarlarni to'liq yetkazib bermaganlikka o'xshab ketadi. Shuning uchun ham ular o'rtasidagi tafovutni aniq-lashtirish maqsadga muvofiqdir. To'liq yetkazib bermagan-lik – shartnomaning amal qilish muddati davomida uning tovarlarni to'liq yetkazib berish haqidagi shartlarining bajarilmasligidir.

But bo'lmagan tovarlarni yetkazib berganlik esa- shartnoma, davlat standartlari, texnik shartlar va boshqa meyoriy-texnik hujjatlar bilan nazarda tutilgan ashyo-lar, ehtiyot qismlar va boshqa elementlarsiz tayyorlangan (ishlab chiqarilgan) yoki ular bo'lgan taqdirda ham asosiy

belgilanishdagi tovarga qo`shib bermagan holda tovarlarni yetkazib berishdir.

Qonunda tovarlarni marka belgisiz, shuningdek to-varni idishsiz yoki o`ralmagan holda yetkazib berganlik uchun ham javobgarlik belgilangan. Unga ko`ra javobgarlik yetka-zib beruvchi tomonidan quyidagi shartlar: marka belgisi qo`yilmagan; lozim darajada markirovkalanmagan; idishsiz yoki o`ralmagan; tegishli idishga joylanmagan; lozim dara-jada o`ralmagan holda tovarlar yetkazib berilgan taqdirda kelib chiqadi.

Yetkazib beruvchi tomonidan ushbu shartlar baja-rilmagan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi) quyidagi hu-quqlarga ega bo`ladi: bunday tovarlar qiymatining 5% miq-dorida jarimani undirishga; tovar qabul qilingandan keyin yana jo`natilishi yoki saqlanishi kerak bo`lgan hol-larda, jarima undirishdan tashqari o`z kuchi bilan va yetka-zib beruvchi hisobidan tovarlarni o`rash va idishlarga joylashga; sotib oluvchi (buyurtmachi) bilan yetkazib beruvchi bir shaharda joylashgan bo`lsa, undan tovarlarni o`rab be-rishni yoki idishlarga joylab berishni talab qilishga.

Markirovka-bu tovarning o`zi yoki u joylashtiril-gan idishga tushiriladigan yozuvlar, shartli belgilar va rasmlar bo`lib, tovar sifatining o`ziga xos guvohnoma-sidir, chunki markirovkaga qarab tovarning sifati uchun javob beradigan ishlab chiqaruvchini (tayyorlovchini) aniq-lash mumkin. Lozim darajada markirovkalamaslik – stan-dartlar, texnik shartlar yoki shartnoma shartlarini buzgan holda tovarlarni markirovkalashdir, jumladan: marki-rovkada ko`rsatilishi majburiy bo`lgan bir yoki bir necha rekvizitlarning ko`rsatilmaganligi; markirovka yozuvining yoki belgisining noaniq tushirilganligi va ularni o`qish imkoniyatini bermasligi.

Tovarlarning idishi yoki o`rash vositasi (upakovka) - tovarlarni tashqi muhit tasiridan, shikastlanishdan, ka-mayib ketishidan saqlanishini taminlaydigan hamda uni tashish, saqlash va realizasiya qilish jarayonini yengillash-tiradigan vosita yoki vositalar yig`indisidir.

Akkreditivdan foydalanmaganlik uchun qonunda tovar yetkazib beruvchining (pudratchining) javobgarligi belgi-langan.

Akkreditiv - naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo`lla-niladigan shakllardan biri bo`lib, bunda akkreditiv och-gan bank (bank-emitent) mijoz-to`lovchining (xaridor-ning, buyurtmachining) topshirig`i bilan mablag`larni oluv-chiga (yetkazib beruvchiga, pudratchiga) akkreditivda nazarda tutilgan barcha shartlar bajarilgan taqdirda to`lovni amalga oshirish majburiyatini oladi.

Fuqarolik kodeksining 797-moddasi talablariga ko`ra, akkreditivning amal qilish muddati va u bo`yicha hisob-kitob qilish tartibi pul mablag`larini to`lovchi bilan oluvchi o`rtasidagi shartnomada belgilab qo`yiladi. Shart-nomada yana quyidagilar ko`rsatilgan bo`lishi kerak: bank-emitentning (akkreditiv ochgan bankning) nomi; akkre-ditivning turi va uni bajarish usuli; mablag`larni oluv-chini akkreditiv ochilganligi haqida xabardor qilish usuli; akkreditiv bo`yicha mablag`lar olish uchun oluvchi tomonidan taqdim etiladigan hujjatlarning to`liq ro`yxati va aniq tavsifi; tovarlar jo`natilganidan (xizmatlar ko`rsatilgan, ishlar bajarilganidan) keyin hujjatlarni taqdim etish muddatlari, ularni rasmiylashtirishga qo`yiladigan talab-lar.

Qonunning 29-moddasiga muvofiq tovar yetkazib beruvchi (pudratchi) talabiga binoan qo`yilgan akkreditiv u amal qiladigan muddat ichida foydalanilmasa, yetkazib beruvchi (pudratchi) sotib oluvchiga (buyurtmachiga) akkre-ditivning foydalanilmagan summasining 5 foizi miq-dorida jarima to`laydi. qonunning 30-moddasi to`lov, to-var-transport hujjatlarini yuborishni kechiktirganlik uchun yetkazib beruvchining (pudratchining) javobgarligini belgilaydi.

Har qanday holatda ham to`lov yoki tovar-transport hujjatlarining nusxasini yuborish va boshqa axborotni taqdim etish tartibi taraflar o`rtasida tuzilgan shart-nomada belgilanishi va unda quyidagi shartlar ko`rsatilgan bo`lishi lozim:

- qaysi to`lov hujjatlari yuborilishi shartligi;
- qaysi tovar-transport hujjatlari yuborilishi shartligi;
- bu hujjatlarni yuborish muddati (tovar jo`natil -gandan keyin necha kun ichida yuborilishi lozimligi);
- tovarlar jo`natilganligi to`g`risidagi axborotga ni-malar kirishi va axborot qanday tartibda (telefono-gramma, faks, xat, telegramma va h.k.) va necha kun ichida berilishi lozimligi;
- taraflar o`rtasidagi aloqa shartlari va aloqa vosi-talarining raqamlari bilan kodi.

To`lov yoki tovar-transport hujjatlarining nusxa-sini yuborish va boshqa axborotni taqdim etish tartibi taraflar uchun bajarilishi majburiy bo`lgan boshqa me-yoriy hujjatlar (qaror, yo`riqnoma, davlat standarti yoki texnik shartlar)da belgilangan bo`lishi mumkin. Mazkur hujjatlarni vaqtida yubormaganlik yoki boshqa axborotni taqdim etmaganlik taraflar o`rtasidagi xo`jalik aloqa-larining izdan chiqishiga, sotib oluvchining (buyurt-machining) qabul qilib olingan tovarlarni vaqtida kirim qila olmasligiga, yetkazib berilayotgan tovarlarni joy-lashtirish uchun

tayyorgarlik ko`rilishi lozimligi sababli xabarnomasiz kelgan tovarlarni joylashtirishda muam-molar tug`ilishga sabab bo`lishi mumkin.

Shuning uchun ham yetkazib beruvchi sotib oluvchiga axborot taqdim etmagan har bir holat uchun yetkazib beri-layotgan tovar qiymatining 1 foizi miqdorida jarima to`laydi. Qonunning 31-moddasida tovarlarni tanlab ol-maslik yoki uni rad etganlik uchun sotib oluvchining (bu-yurtmachining) javobgarligi belgilangan.

Tovarlarni tanlab olmaslik, shuningdek yetkazib be-ruvchi shartnomada belgilangan muddatda (davrda) ularni yetkazib berganda tovarlarni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchun sotib oluvchi yetkazib beruvchiga tanlab olinmagan (o`z muddatida olinmagan) tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo`yicha esa 10 foizi miqdorida jarima to`laydi. Tovarlar tanlab olin-magan (olish asossiz rad etilgan) hollarda, yetkazib beruvchi jarima undirishdan tashqari, ushbu tovarlar mavjud-ligining kafolatlarini taqdim etgan holda, tanlab olin-magan (o`z muddatida olinmagan) tovarlar qiymati to`la-nishini talab qilishga haqlidir.

Demak, qonun quyidagi har ikki holat bo`yicha sotib oluvchining javobgarligini belgilagan, yani: tovarlarni tanlab olmaslik uchun; yetkazib beruvchi tovarlarni yetkazib berganda ularni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchun. Tanlab olmaslik-sotib oluvchining shartnomada bel-gilangan tartibda va muddatlarda yetkazib beruvchining om-boridan mahsulotlarni (tovarlarni) olib ketish (qabul qilib olish) to`g`risidagi shartnomada nazarda tutilgan majburiyatini bajarmasligidir.

Har qanday holatda ham sotib oluvchi yoki buyurtmachi, shartnomani imzolab, malum bir tovarni qabul qilib olish va haqini to`lash majburiyatini o`z zimmasiga olgan bo`lsa, shartnomada belgilangan tartibda shu tovarni qabul qilib olishi shart.

Qonun tovarlarni olishni asossiz ravishda rad et-ganlik uchungina sotib oluvchining javobgarligini bel-gilaydi va tovarlarni olishni rad etish asosli bo`lishi uchun quyidagi shartlar mavjud bo`lmog`i lozim:

a) yetkazib beruvchi tomonidan tovarlarni yetkazib be-rishning shartnomada belgilangan muddati o`tkazib yubo-rilgan bo`lsa (basharti, shartnomada tovarlarni yetkazib be-rish muddati o`tkazib yuborilgan taqdirda keyingi davrda ularning o`rnini to`ldirish sharti nazarda tutilmagan bo`l-sa);

b) tovarlar sotib oluvchining (buyurtmachining) rozi-ligisiz muddatidan oldin yetkazib berilgan bo`lsa (agarda tovarlar sotib oluvchi

tomonidan qabul qilib olinsa, ular keyingi davrda yetkazib berilishi lozim bo`lgan tovarlar miqdoriga kiritiladi);

v) tovarlarning shartnoma shartlariga nomuvofiqligi (miqdori kamligi, sifatsizligi, butlanmaganligi, assortimenti lozim darajada emasligi, tovarga mansub ashyolar va hujjatlar topshirilmaganligi) aniqlangan bo`lsa, va yetkazib beruvchi sotib oluvchining ushbu shartlarni bajarish to`g`risidagi talablarini belgilangan muddatda, agar bunday muddat belgilangan bo`lmasa, oqilona muddatda bajarilmagan bo`lsa;

g) taraflar shartnomada bajarilishi shart deb belgilagan shartlar yetkazib beruvchi tomonidan bajarilmagan bo`lsa va shartnomada sotib oluvchiga shunday holatda tovarni qabul qilishdan voz kechish huquqi berilgan bo`lsa.

Hozirgi vaqtda shartnoma majburiyatlarini buzilishining keng tarqalgan turlaridan biri tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini to`lamaslik yoki o`z vaqtida to`lamaslikdir. Qonun unga quyidagicha tarif berib, javobgarlikni belgilaydi.

To`lov talabnomasi akseptini asossiz ravishda butunlay yoki qisman rad etganlik, shuningdek hisob-kitobning boshqa shakllarida tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini to`lashdan bosh tortganlik (bank muassasasiga to`lov topshiriqnomasi taqdim etmaganlik, chekni bermaganlik, akkreditivni taqdim etmaganlik va hokazo) uchun sotib oluvchi (buyurtmachi) mahsulot yetkazib beruvchiga o`zi to`lashni rad etgan yoki bosh tortgan summaning 15 foizi miqdorida jarima to`laydi. Yetkazib berilgan tovarlar haqini o`z vaqtida to`lamaganlik uchun sotib oluvchi (buyurtmachi) yetkazib beruvchiga o`tkazib yuborilgan har bir kun uchun kechiktirilgan to`lov summasining 0,4 foizi miqdorida, ammo kechiktirilgan to`lov summasining 50 foizidan ortiq bo`lmagan miqdorda penya to`laydi.

Qonunning 33-moddasi mablag`larni akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun quyidagi javobgarlikni belgilaydi:

hisob varaqdan mablag`larni asossiz ravishda akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun aybdor taraf ikkinchi tarafga asossiz ravishda akseptsiz hisobdan chiqarilgan summaning 10 foizi miqdorida jarima to`laydi;

akseptsiz shakl bo`yicha bank to`lovchining roziligini olmasdan ham to`lov talabida ko`rsatilgan summani mablag`larni oluvchiga to`lab beradi.

Mazkur moddada belgilangan javobgarlik kelib chiqishining zaruriy sharti- mablag`larni to`lov talabi bilan akseptsiz hisobdan chiqarishning

asossiz ravishda amalga oshirilgan bo`lishidir. Mablag`lar quyidagi hollarda to`lov talabi bilan akseptsiz hisobdan chiqarilishi mumkin:

-bildirilgan talabnomaga berilgan yozma javobda qarzdor talabnomani to`liq yoki qisman tan olgan bo`lsa va talabnomani tan olish to`g`risidagi javobda tan olingan summa o`tkazilishi haqida malumot bo`lmasa, javob olingan kundan 20 kun o`tgach - javobda tan olingan summani;

-sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo`lmagan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib ber-ganlik uchun sifati, assortimenti va navi lozim dara-jada bo`lmagan tovarlar (ishlar, xizmatlar) qiymatining 20 foizi miqdorida jarimani, bu haqda dalolatnoma tuzil-gandan keyin 10 kundan kechiktirmay;

-kommunal va aloqa xizmatlari (gaz, suv, elektr va issiqlik energiyasi, oqova suvlarni qabul qilish, telefon aloqasi, pochta va telegraf harajatlari, chiqindilarni olib ketish va hokazolar) uchun hisob-kitob qilishda-shu xiz-matlar haqini.

Lekin, amaldagi qonun hujjatlariga, jumladan FK-ning 333-moddasiga muvofiq shartnoma majburiyatini ba-jarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taraf aybi bo`lgan taqdirdagina javobgarlikka tortiladi. Agar taraf majburiyatni lozim darajada bajarish uchun o`ziga bog`liq bo`lgan hamma choralarni ko`rganligini isbotlasa, u aybsiz deb topiladi. Aybning yo`qligi majburiyatni buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi. Basharti, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni bajarishga yengib bo`lmaydigan kuch, yani favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo`lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli (tabiiy ofat, harbiy harakatlar va h.k.) imkon bo`lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo`ladi.

Quyidagilar fors-major vaziyati hisoblanmaydi:

-qarzdorning shartlashuvi sheriklari tomonidan maj-buriyatlarining buzilishi;

-majburiyatni bajarish uchun zarur tovarlarning bozorda yo`qligi;

-qarzdorda zarur pul mablag`larining bo`lmaganligi.

Shartnoma majburiyatlari xo`jalik yurituvchi subyekt mansabdor shaxsining aybi bilan bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan, uning tomonidan xo`jalik yurituvchi subyektning pul mablag`lari va boshqa mol-mulki maqsadga nomuvofiq foydalanilganligi aniqlangan, to`lov intizomi buzilgan, xo`jalik yurituvchi subyekt bankrotlikka duchor

qilingan yoki shartnoma munosabatlari sohasida boshqa qoidabuzarliklar sodir etilgan taqdirda, xo`jalik yurituvchi subyektning mansabdor shaxsi O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 45 va 48-moddalariga muvofiq fuqarolik-huquqiy javobgarlikka, Mamuriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 175, 176¹,176,212 va 214-moddalariga muvofiq mamuriy javobgarlikka, shuningdek Jinoyat kodeksining 175,181, 186, 205, 207 va 209-moddalariga muvofiq jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 4 martdagi Farmoniga muvofiq xo`jalik sudlariga:

xo`jalik nizolarini ko`rish jarayonida jinoyat alo-matlari aniqlangan holatlarda xo`jalik yurituvchi sub-yektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo`z-g`atish;

iqtisodiy huquqbuzarliklarni sodir qilgan shaxslarga nisbatan mamuriy javobgarlik choralari qo`llash;

xo`jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslardan undirish;

pul mablag`lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaslik, to`lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalarni bankrotlik darajasigacha olib kelganlik uchun xo`jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarni egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo`lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taq-dimnomalar kiritish huquqi berilgan.

Nazorat savollari:

1. Shartnoma nima, uning bozor munosabatlarida tutgan o`rni.
2. Xo`jalik shartnomalariga tarif bering, uning o`ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Xo`jalik shartnomalari qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi?
4. Xo`jalik shartnomasiga qo`yiladigan talablar. Qanday shartnomlar haqiqiy emas deb hisoblendi?
5. Xo`jalik shartnomalari qanday hollarda va kim to-monidan bekor qilinishi mumkin?
6. Ichki xo`jalik shartnomalari haqida gapiring.

7. Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik turlari qanday?

11-BOB. XO`JALIK (TADBIRKORLIK) FAOLIYATIGA SOLIQLAR ORQALI TASIR QILISHNING HUQUQIY ASOSLARI

1-§. O`zbekistonda xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini soliqlar vositasida boshqarish, uning asosiy funksiyalari va tamoyillari

Soliqlar va boshqa majburiy to`lovlar olinishi – hozirgi zamon davlatlarining barchasiga xos bo`lgan xususiyatdir. Zeroki, davlatning harbiy-mudofaa, ijtimoiy-iqtisodiy, boshqaruv, madaniy-manaviy sohalaridagi faoliyatini moddiy-moliyaviy jihatdan taminlash, davlat organlari bir meyorda ishlashiga erishishning asosiy manbai yuridik hamda jismoniy shaxslardan olinadigan turli-tuman soliqlar, majburiy to`lovlar hisoblanadi. Shu sababli davlat soliq tizimlarini aniq, samarali ish-lashi, soliq to`lovchilarning esa soliq to`lashga oid kon-stitusiyaviy majburiyatlarini o`z vaqtida, to`liq bajarishlari mamlakat iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy taraqqiyotiga ijobiy tasir ko`rsatuvchi qudratli omillardan sanaladi. Davlatning harbiy-mudofaa, iqtisodiy, ijti-moiy va boshqa dasturlarini muvaffaqiyatli bajarilishi, aholini ijtimoiy jihatdan himoya qilinishi, madaniyat, fan va texnika taraqqiyotini taminlanishi ko`p jihatdan joriy etilgan soliqlar hamda boshqa majburiy to`lovlarni o`z vaqtida, to`la hajmda davlat xazinasiga kelib tushishiga, davlat budjeti daromad qismining ijro etilishiga bog`-liqdir.

Ushbu vazifalarni bajarilishida xo`jalik subyekti bo`lgan yuridik va jismoniy shaxslar to`laydigan soliqlar, boshqa majburiy to`lovlar yetakchi o`rinda turadi. 2003 yilda bilvosita soliqlar tushumlari 1 trillion 367,5 mlrd so`mni tashkil etib, ular budjet daromadlarining 59 foizdan ortiqrog`ini taminlashi kerak. Kelgusi yilda resurs soliqlari jami budjet daromadlaridagi ulushi 9,1 foizni tashkil etishi nazarda tutilmoqda.¹

Soliq - yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan yakka tartibda, qaytarib berilmaslik sharti bilan o`zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo`lgan yoki operativ boshqa-ruvlarida, xo`jalik yuritishlarida bo`lgan mablag`larni (pul shaklidagi) qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan miqdorda, muddatlarda va tartibda davlat budjetiga majburiy tarzda to`lab turiladigan summadan iborat.

¹ Халқ сўзи. 2002 йил 25 декабр. № 279.

Majburiy to'lovlar – bu yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan majburiy tartibda to'lanishi lozim bo'lgan pul summasi bo'lib hisoblanadi. Soliq sohasidagi huquqiy siyosat fiskal (davlat xazinasini to'ldirish) maqsadidan boshqa bir qator iqtisodiy, siyosiy, huquqiy funksiyalarni ham ko'zlaydi. Soliqlar vositasida iqtisodiyotni rag'batlantirish, cheklash, tartibga solish, nazorat qilish, boshqarish kabi funksiyalar bajariladi.

Soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi iqtisodiyotning muayyan sektorlarini ustuvor rivojlantirish maqsadga muvofiq, deb topilganida amalga oshiriladi. Masalan, mamlakatga chet el investisiyasini kengroq jalb etish maqsadida qo'shma korxonalarda chet ellik sheriklar hissasi ko'proq bo'lishi rag'batlantiriladi va bu ko'rsat-kichning ortishi soliq imtiyozini kengayishiga sabab bo'la-di. Yoki bo'lmasa xo'jalik yurituvchi subyekt o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni qanchalik ko'proq eksportga yo'naltirsa, shunchalik ko'proq soliq imtiyozlaridan foydalanish imkoniga ega bo'ladi va boshqalar.

Soliqlarni cheklash funksiyasi mahsulotlar va xizmatlarning muayyan turlarini vaqtincha kamaytirish, ushbu sektordagi moddiy, moliyaviy va boshqa resurslarni boshqa yo'nalishga burish ehtiyoji tug'ilganida iqtisodiyot tar-moqlarida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishning iqtisodiy usuli sifatida qo'llaniladi. Masalan, chakana savdosotiqni juda ham keng yoyilishi va ayni paytda ishlab chiqarish tarmoqlaridagi turg'unlik, moddiy ishlab chiqarishni yanada avj oldirish zarurati tovar bozorlarida muayyan cheklashlar qo'llanilishiga, soliqlar miqdorini u yerda sezilarli ko'paytirilishiga sabab bo'ldi.

Soliqlar tartibga solish funksiyasini ham bajaradi. Soliqqa oid qonun hujjatlarida tadbirkorlik subyektlari tomonidan soliq solish obyektlari sanaluvchi moliyaviy va boshqa operatsiyalarni hisob-kitobini yuritish, hisobotlar taqdim etish, soliqlarni to'lash tartiblarini belgilab beriladi. Soliqlarning asosiy funksiyalaridan biri **nazorat qilish funksiyasi** sanaladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan xo'jalik faoliyatini, soliqqa tortiladigan obyektlarni to'g'ri va to'liq hisobga olib borilishi, tegishli soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlarni o'z vaqtida, to'la hajmda budjetga to'lanishi davlat soliq xizmati organlari tomonidan qonun huj-jatlarida belgilangan tartibda nazorat qilib boriladi.

Soliqlar boshqarish funksiyasini ham bajaradi. Bu funktsiyani ro'yobga chiqishi muayyan tuman (shahar), viloyat, butun mamlakat miqyosida davlat budjeti daromad qismi ijrosini tashkil etish, turli soliqlar va majburiy to'lovlarni budjetga kelib tushishini boshqarish, ushbu

jarayonni umumlashtirish, tahlil qilish, zarur hollarda tegishli usullar hamda vositalar bilan unga tasir qilish chog`ida ko`zga tashlanadi.

Soliqlar xazinani to`ldirish (fiskal), rag`batlan-tirish, tartibga solish, nazorat qilish vositasi sifatida qo`llanilar ekan, muayyan tamoyillarga tayanilgan holda qo`llaniladi. Soliqqa oid munosabatlarda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1. Soliqlarning umumiyligi, yani bir xil iqtisodiy va yuridik statusga ega bo`lgan xo`jalik subyektlari umumiy asoslarda soliqqa tortiladilar, ularga imtiyozlar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar va tartiblardagina berilishi mumkin;

2. Soliqlarni qonun asosida va oshkora tarzda joriy etilishi. O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 5-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasida soliqlar va yig`imlar O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan belgilanadi. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi vakolat bergan hollarda soliqlarning ayrim turlari O`zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan ham belgilanishi mumkin.

Soliq turi, uning miqdori, to`lovchilari, to`lanish tartibi oshkora tarzda oldindan belgilanganligi, bu sohada o`zboshimchaliklarga yo`l qo`yilmasligi, soliq demokratizmining eng muhim kafolatlaridan bo`lib hisoblanadi;

3. Soliq to`lovchi tadbirkorlik subyektining xo`jalik mustaqilligiga ega ekanligi, soliq summasini hech kimning aralashuvisiz erkin ravishda hisoblab chiqishi, budjetga to`lashi, uning soliq sohasidagi ichki ishlariga hech kimni aralashuviga yo`l qo`yilmasligi;

4. Soliqlarni joriy etish faoliyati bilan soliqlarni to`plash faoliyatini bir-biridan qat`iy ajratilganligi. Yani soliq davlat qonunchilik hokimiyati organlari tomonidan o`rnatilishi, soliqlarni to`plash (soliqqa oid qonunlarning ijrosini taminlash) ijroiya organlar tomonidan amalga oshirilishi va bu davlat organlarining bir-birlarining ishlariga aralashmasliklari;

5. Soliqlar joriy etilishi, soliq qonun hujjatlari ijrosi ustidan nazoratning amalga oshirilishi;

6. Soliqlar to`lanishining, soliqqa oid qonun hujjatlari buzilishi uchun javobgarlikning muqarrarligi;

7. Soliqlardan tadbirkorlikni, iqtisodiyotni rag`batlantiruvchi vosita sifatida keng foydalanilishi. Bulardan tashqari, soliq munosabatlarida demokratizm, insonpar-varlik, qonuniylik, ijtimoiy adolatni qaror toptirishi kabi umumhuquqiy tamoyillar ham to`la amal qi-ladi.

2-§. Xo`jalik faoliyatiga soliqlar orqali tasir etish maqsadi, tushunchasi va vositalari

Mamlakat iqtisodiy hayoti va xo`jalik faoliyatiga davlat yo`li bilan tasir etishning eng samarali usullaridan biri – soliqlar orqali boshqarishdir. Davlat xo`jalik-tadbirkorlik faoliyatiga tasir o`tkazish chog`ida ishlab chiqarishni rag`batlantirish, fiskal maqsadlarga erishish, qonunlar bilan belgilab qo`yilgan tartib qoi-dalarga rioya etilishini nazorat qilishga intiladi.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov o`zining 2006 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustivor yo`nalishlariga bag`ishlangan Vazirlar Maxkamasi Majlisidagi maruzasida ko`rsatib o`tilganidek: “Davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini keskin kamaytirish bo`yicha davlat nazorat organlarining korxonalar xo`jalik faoliyatiga har qanday noqonuniy aralashuviga to`la barxam berish muhim ahamiyatga molik masala bo`lib qolmoqda”¹

Davlatning ixtiyoridagi iqtisodiy hamda huquqiy mexanizm sifatida soliqlar orqali tartibga solish o`ziga xos belgilar hamda xususiyatlarga ega. Bunda eng avvalo soliqlarning majburiyligi, yani xo`jalik subyekti davlatga itoat etishi lozim ekanligi va u soliq to`lash-to`lamaslik masalasini o`z xoxishiga ko`ra hal qilaolmasligi nazarda tutilmog`i lozim. Tadbirkor muayyan xususiyatlarga ega bo`lgan chog`dan boshlab (masalan, daromad (foyda) olishi, mulkka ega bo`lishi, yerga egalik qilishi va boshqalar) o`z-o`zidan (avtomatik tarzda) soliq to`lovchiga aylanadi hamda soliq yuzasidan tegishli majburiyatlarga ega bo`lib qoladi.

Soliqlarning yana bir belgisi – soliqlar evaziga hech bir haq yoki imtiyoz berish ko`zda tutilmaganligidir. Davlat butun jamiyatning hayot faoliyatini moliyaviy jihatdan taminlar ekan, soliq to`lovchiga bevosita u to`lagan soliq evaziga biron-bir tarzda haq to`lash yoki qandaydir xizmat ko`rsatish majburiyatini o`zining zimmasiga olmaydi.

Soliqlar qaytarib olinmaslik sharti bilan soliq to`lovchilar tomonidan to`lanishi, yani xo`jalik subyektlaridan to`plangan soliqlar shaxsi nomalumashtirilgani holda davlat xazinasiga, uning mutlaq egaligiga

¹ Каримов И.А. Янгилашиш ва барқарор тарақиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш асосий вазифамиз. Халқ сўзи 13 феврал 2007 йил

o`radi, uni kelgusida qaytarib berilishi yoki qandaydir tarzda kompensasiya qilinishi ehtimoli mavjud bo`lmaydi.

Soliqlar mamuriy yoki jinoiy tartibda qo`lla-niladigan jarimalardan, yuridik shaxslarga nisbatan qo`l-laniladigan iqtisodiy (moliyaviy) choralardan farq qilib, jazo bo`lib hisoblanmaydi va sodir etilgan huquqbuzarlik xatti-harakati uchun javobgarlik chorasi emas. Soliqlar bu – xo`jalik faoliyati olib borilganligi uchun xo`jalik subyektlari tomonidan davlat foydasiga amalga oshiri-ladigan to`lov, Milliy daromodning muayan qismi davlat extiyojlari uchun jalb etilish usulidir.

Xo`jalik subyektlariga soliqlar orqali tasir o`tkazish mulkni uning egasidan davlat foydasiga olishning alohida usuli sifatida xo`jalik subyekti tomonidan markaziy yoki mahalliy budjetga pul shaklida to`lovlar to`lashi tarzida amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 9-moddasiga ko`ra: «O`zbekiston Respublikasi hududida soliqlar va yig`imlar O`zbekiston Respublikasining pul birligi – so`mda hisoblab chiqariladi».

Xo`jalik faoliyatiga soliqlar orqali tasir qilish tartibga solish hamda nazoratni ham o`z ichiga qamrab oladi. Tartibga solish qonunchilik sohasiga taalluqli bo`lib, O`zbekistonda soliq masalalariga oid qonunlar va boshqa qonun hujjatlarining ko`p sonli tizimi mavjud. Ulardan eng muhimlari qatoriga O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi¹, «Davlat soliq xizmati to`g`risida»gi² qonun, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon-lari³, O`zbekiston Hukumati qarorlari⁴, idoraviy meyoriy hujjatlar⁵ va boshqalar kiritilishi mumkin.

Xo`jalik faoliyatiga soliqlar vositasida tasir o`t-kazishni huquqiy tartibga solish ikki guruhni qamrab ol-uvchi yagona tizimdan iborat.

Birinchi guruhga O`zbekiston Respublikasida soliq va soliqqa tortishning umumiy qoidalariga, soliq tizimi, uning elementlari, soliq organlari, soliq to`lovchilar hamda ularning soliq munosabatlaridagi mavqeiga (huqu-qlari, majburiyatlari, javobgarliklari) va boshqa masalalarga taalluqli tushunchalar, prinsiplarni nazarda tutuvchi normalar kiritilgan.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси.-Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2004.

² Ўзбекистон Республикасининг Янги қонунлари, №17.-Т., «Адолат»,1998.

³ Масалан: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 26 июлдаги «Давлат бюджетига солиқлар ва тўловлар бўйича имтиёзлар беришни тартибга солиш тўғрисида»ги Фармони.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг 2001 йил 31 декабрдаги 490-сонли «Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги қарори.

⁵ ЎзР Адлия вазирлигида 2002 йил 2 мартда 1109-сон билан рўйхатга олинган «Юридик шахслар даромадлари (фойдаси)дан бюджетга солиқни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома».

Ikkinchi guruh esa respublika va markaziy soliq-larning ayrim turlarini joriy etilishi, hisoblab chiqarilishi, to`lanishi, ular yuzasidan imtiyozlar va boshqa masalalarni aks ettiruvchi qoidalarni nazarda tutadi.

O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi amalga kiritilgunga qadar (1998 yil 1 yanvargacha) bir qator so-liqqa oid qonunlar mavjud edi va ular vositasida so-liqlarning ayrim turlarini hisoblab chiqish, to`lash tartiblari, soliqqa tortishga oid boshqa munosabatlar tartibga solinar edi¹.

Bugungi kunda soliq va soliqqa tortish masalasiga oid o`nlab yo`riqnomalar, yuzlab xat, tushuntirish, ko`rsatmalar, o`nlab farmonlar va qarorlar qabul qilingan bo`lib, ular yordamida soliqqa tortishning turli masalalari huquqiy jihatdan tartibga solib kelinmoqda. Ayrim hollarda yo`riqnoma xususiyatiga ega bo`lgan normativ-huquqiy huj-jatlarni O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga, Soliq kodeksi va boshqa qonunlarga zid tarzda qabul qilish hol-lari mavjud². Bunday hol mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga soliqlar orqali tasir o`tkazish samaradorligini pasayishiga, qonuniylik, ijtimoiy adolat prinsiplarini buzilishiga olib kelishi mumkin.

Davlat soliqlar orqali iqtisodiyotga, xo`jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatiga tasir o`tkazishni amalga oshirar ekan, bir necha muhim vazifalarni ko`zlagani holda harakat qiladi. Bulardan eng muhim va bosh vazifa–budjetni mablag` bilan to`ldirish–fiskal maqsaddir. Davlat soliqlar va boshqa majburiy to`lovlarni budjetga jalb etar ekan, o`zining boshqa yo`nalishlardagi – mudofaa, xavfsizlikni taminlash, ijtimoiy sohani va boshqa yo`nalishlardagi faoliyatini moliyaviy mablag` bilan taminlashga erishadi, to`lov qobiliyatini zarur darajada saqlab turadi.

Tartibga solishga qaratilgan vazifaning bajarilishi soliq yukini to`lovchilar o`rtasida adolatli tarzda taq-simlash, shu yul bilan u yoki bu tarmoq yoki regionni ri-vojlantirilishi uchun sharoit yaratish, tadbirkorlarning u yoki bu guruhini qo`llab-quvvatlash maqsadlarini ko`zlaydi. Soliqlar sohasida imtiyozlar yoki cheklashlar shaklidagi muruvvatlardan oqilona foydalangani holda xo`jalik fao-liyatining ayrim turlari uchun qulay iqtisodiy sharoitlar yaratadi yoki uning muayyan turlari suratini pasaytirishga harakat qiladi.

¹ Жумладан, қаранг: «Қорхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги қонун ва бошқалар. Батафсилроқ, қаралсин: Ў.Турсунов. «Солиқлар ҳақида нималарни биласиз?» – Т., «Ўзбекистон», 1993 йил.

² қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг 2001 йил 10 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 59-моддасини шарҳлаш тўғрисида»ги тўхтами. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2001 йил, 19-сон.

O`zbekistonda soliqlar orqali iqtisodiy hayotga tasir o`tkazish paytida davlat manfaatlarini ayrim shaxs, butun jamiyat manfaatlaridan ustunligi prinsipiga amal qili-nadi, davlat jamiyat imkoniyatlaridan o`zining maqsad-lari yo`lida foydalanadi. Biroq, bugungi kunda bu prinsipga asoslanuvchi munosabatlarga barham berish, davlat va jamiyat, davlat va ayrim shaxs manfaatlarini o`zaro uyg`un-lashtirish, bu manfaatlar o`rtasida antogonizm bo`lishiga yo`l qo`ymaslik dolzarb vazifalardan biriga aylanib bor-moqda. Chunki ayrim shaxs, butun jamiyat manfaatlari, im-koniyatlari hisobga olinmaydigan soliq siyosati oxir oqibatda sosial portlashlar, ijtimoiy nobarqarorlik xavf-xatarini yuzaga keltirishi aniq. Hozirgi zamon taraqqiyoti davlatning jamiyat va shaxs manfaatlariga zid keluvchi o`zga manfaatlari bo`lishi mumkinligini taqozo etmaydi. Davlat jamiyatga zarur bo`lganligi uchungina va shu sababli jamiyat davlat qo`lida qurol bo`lib xizmat qilishi emas, aksincha, u jamiyat oldida turgan global vazifalarni bajarish quroli bo`lib xizmat qilishi lozim. Ushbu prinsiplar ro`yobga chi-qarilgan taqdirdagina normal soliq munosabatlari vujudga kelishi mumkin.

Davlat soliqlar orqali xo`jalik faoliyatiga tasir o`tkazish chog`ida xususiy mulk muqaddas va daxlsiz ekanligini diqqat markazida saqlashi kerak. Xo`jalik faoliyatiga soliqlar orqali tasir qilish bu jarayonni tartibga solish hamda nazorat qilish yo`li bilan amalga oshiriladi. Xo`-jalik faoliyatiga soliq yo`li bilan tasir qilish qo-nunchilik richaglaridan foydalanilgani holda amalga oshiriladi. Uni qonunchilik yo`li bilan tartibga so-lish ijroiya organlari tomonidan nazorat qilish yo`li bi-lan amalga oshiriladi.

Soliq to`lovchilarga tasir o`tkazishning eng samarali vositalaridan biri–tekshirishdir. Tekshirishlar uch bos-qichda amalga oshirilishi belgilangan. Birinchi bosqichda soliq to`lovchilar tomonidan taqdim etilgan hisobotlar hamda hujjatlarni o`rganish – tahlil qilish orqali tekshirib chiqiladi.

Tekshirishning ikkinchi bosqichida avval to`langan so-liqlar, ular yuzasidan hisobotlar tekshiriladi. Bunda to`-langan soliqlar bilan hujjatlar o`zaro solishtiriladi, tahlil etiladi.

Tekshirishning uchinchi bosqichida soliq xizmati organi xodimlari joyga (tegishli korxonaga, tashkilotga) chiqib, ahvolni o`rganish, ko`zdan kechirish, hujjatlarni o`rganish ishlarini amalga oshiradi.

Keyingi yillarda xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish ishlarini tartibga solishga qaratilgan jiddiy choralar ko`rildi va bunda davlat tekshiruvchi organlari, shu jumladan soliq organlari tomonidan

tekshirishlar amalga oshirilish paytida suiistemolliklarga yo`l qo`ymaslik, tadbirkorlar huquqlarini buzilishi oldini olish nazarda tutiladi.

Yil yakunlari bo`yicha Vazirlar Maxkamasida bo`lib o`tgan majlisida Respublika Prezidenti I.A.Karimov bu haqida so`z yuritib takidlagan edi: “Albatta, keyinga uch yilda ko`pgina ishlar amalga oshirildi. Bugungi kunda moliya-xo`jalik faoliyatini faqat soliq organlari tekshirishi mumkin, tadbirkorlarga nisbatan xar qanday sanksiyalar faqat sud qarori bilan qo`llaniladi. Qonunchilikdagi baxsli masalalar tadbirkorlar foydasiga xal etilmoqda. Hisobot taqdim etishning barcha shakllari va turli keskin qisqartirildi.” Xalq so`zi 2007 yil 13 fevral.

O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 24 dekabrdaagi «Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to`g`risida»gi qonunida tekshirishlarning asosiy prinsiplari, tekshirishlarga qo`yiladigan talablar belgilab berildi.

Mazkur qonunning 4-moddasida xo`jalik faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish shakllari ko`rsatib qo`-yilgan. Qonunning 9-moddasida esa korxonalarini tekshirish o`tkazilishidan avval vakolatli muvofiqlashtiruvchi organdan ruxsat olinishi kerakligi aytilgan.

Xo`jalik subyektlariga soliqlar orqali tasir etish soliqlar, majburiy to`lovlar olish yo`li bilan ham amalga oshiriladi.

Soliq muayyan tarkibiy elementlarni o`z ichiga oluvchi murakkab huquqiy-iqtisodiy konstruksiyadir. Soliq ele-mentlari bo`lib quyidagilar sanaladi:

- a) soliq obyekt;
- b) soliq solish predmeti;
- v) soliqqa tortish bazasi;
- g) soliq manbai;
- d) soliq solish birligi;
- ye) soliq stavkasi;
- j) soliqqa tortish davri;
- z) soliq to`lash muddatlari;
- i) soliq to`lovchilar.

Soliq solish obyekt – soliqqa tortish predmeti yuzasidan soliq munosabatlari subyektlari o`rtasidagi yuridik aloqalardan iborat. Soliq solish obyekt bo`lib mulkka nisbatan bo`lgan huquq, foyda, mahsulotning qiy-mati va boshqalar hisoblanadi.

Soliqqa tortish predmeti deganda, soliq to`lovchida bo`lgan muayyan huquqlar (mulkka, tovarga va boshqalar) tushuniladi.

Soliq solish bazasi bo`lib, soliqqa tortish pred-metining miqdor ko`rsatkichi, soliq solish uchun hisoblab chiqilgan ko`rsatkich hisoblanadi.

Soliq manbai – soliq to`lanadigan mulkdan iborat. Ular foyda va kapitaldir.

Soliq solish birligi soliqqa tortish paytida soliq solish bazasini aniqlashga xizmat qiluvchi moddiy ko`rsatkichlardan iborat.

Soliq stavkasi bo`lib muayyan foizlarda, aniq sum-malarda yoki boshqa ko`rsatkichlarda qonun bilan belgilangan soliq solish bazasiga nisbatan miqdordagi ko`rsatkich sanaladi.

Soliqqa tortish davri – soliq majburiyati yuzaga keladigan vaqt bo`lagidan iborat. Soliqqa tortish davri yil, yil choragi kabilardan iborat bo`lishi mumkin.

Soliq to`lash muddati deganda, soliq to`lovchi maj-buriyatini bajarishi va tegishli budjetga soliq to`lashi lozim bo`lgan vaqt tushuniladi.

3-§. Xo`jalik faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish yuzasidan huquqiy munosabatlar

Davlat soliqlardan foydalangani holda xo`jalik subyektlari faoliyatini huquqiy tartibga solar ekan, muayyan huquqiy munosabatlar yuzaga kelishiga sabab bo`ladi. Bu munosabat yuridik munosabatlar bo`lib, soliqlar, boshqa majburiy to`lovlarni undirish chog`ida, ularning hisoblab chiqish, to`lash, bu faoliyat ustidan nazorat olib borish cho-g`idagi aloqalarni huquqiy boshqarish bilan bog`liq ravishda yuz beruvchi ijtimoiy aloqalardan iboratdir.

Soliqlar orqali xo`jalik faoliyatiga tasir o`tkazishga oid huquqiy munosabatlar obyektlari bo`lib soliq to`lovchilarning mulkiy yoki boshqa huquqlari, soliqqa oid majburiyatlari hisoblanadi. Bunday huquqiy munosabat subyektlari, bu – davlat soliq xizmati idoralari, ularning mansabdor shaxslari bir tomondan va soliq to`lovchi yuridik shaxslar, boshqa tadbirkorlar ikkinchi tomondan hisoblanadi. Soliqqa oid munosabat subyektlarining subyektiv huquqlari va majburiyatlari uning mazmunini tashkil qiladi.

Soliqlar orqali xo`jalik faoliyatini boshqarish munosabatlarida davlat nomidan O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi va uning joylardagi organlari¹,

¹ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ хизмати тўғрисидаги қонун. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, №17, «Адолат», 1998, 64-бет.

O`zbekiston Respublikasi prokuraturasi qoshidagi Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti¹ qatnashadi. Bunday munosabatlarning ikkinchi tomoni har doim jismoniy va yuridik shaxslar - soliq to`lovchilardan iborat bo`ladi. Korxonalar va tashkilotlar (tijoratchi va tijoratchi bo`lmagan) o`zlari bilan mehnat munosabatida bo`lib turgan xodimlari, qimmatli qog`ozlar dividendlarini olayotgan jismoniy va yuridik shaxslarga to`lovlardan tegishli so`liqlarni ushlab qolish, ularni budjetga o`tkazish paytida fiskal agentlar sifatida ish yuritadilar, o`zga shaxslarning daromadlaridan soliqni undiradilar va undirilgan summalarni budjetga o`tkazadilar.

O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi yuridik va jismoniy shaxslarni soliqqa tortish, soliqni hisoblab chiqish, undirish, soliq qonunchiligiga amal qilinishini nazorat qilish sohasidagi yagona davlat organi tizimini o`z ichiga oladi. O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi, Toshkent shahri, qoraqalpog`iston Respublikasidagi Bosh boshqarmalari, viloyatlardagi davlat soliq boshqarmalari, tumanlar, shaharlar, shaharlardagi tumanlarda davlat soliq inspeksiyalari yagona soliq tizimini tashkil etadi.

Davlat Soliq qo`mitasi va boshqa davlat soliq xizmati organlariga o`zlariga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun zarur hajmda huquqlar hamda vakolatlar berib qo`yilgan, tegishli majburiyatlar ham yuklatilgan. «Davlat soliq xizmati to`g`risida»gi qonunning 5-moddasiga muvofiq Davlat soliq xizmati organlariga quyidagi huquqlar berilgan:

1) Soliq to`lovchilarning (shu jumladan, soliq to`lovchi bilan bog`liq bo`lgan subyektlarning) moliyaviy hujjatlari, shartnomalari (kontraktlari), rejalari, smetalari, daromadlar haqidagi deklarasiyalari va soliqni hisoblab chiqarish hamda to`lash bilan bog`liq boshqa hujjatlarini, shuningdek eksport-import operatsiyalari bilan bog`liq hujjatlarini tekshirish, tekshiruv vaqtida yuzaga keladigan masalalar bo`yicha axborotlar olish;

2) Yuridik va jismoniy shaxslardan soliq to`lovchi-larning faoliyatiga taalluqli axborotlar, malumotnomalar, hujjatlar va ularning nusxalarini olish;

3) Belgilangan tartibda:

soliq to`g`risidagi qonun hujjatlarining buzilishiga yo`l qo`yayotgan yuridik va jismoniy shaxslardan daromadni (foydaning) va soliqqa

¹ қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 июлдаги 291-сон «Иқтисодиёт ва солиқ соҳасидаги жиноятларга қарши курашишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори.

tortiladigan boshqa obyektlar yashirilganligidan dalolat beruvchi hujjatlarni, shuningdek huquqbuzarlik predmetlarini olib qo'yish;

tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish tartibini buzayotgan jismoniy shaxslardan lisenziyalarini, patentlarini yoki ro'yxatdan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomalarini olib qo'yib, so'ngra qonun buzilganlikka oid materiallarni guvohnomani bergan organga topshirish;

4) Kassalarni va tovar-moddiy boyliklar hamda hujjatlar saqlanadigan joylarni muhrlab qo'yish, tovarlar, buyumlar, materiallar, hujjatlarni olib qo'yish, ekspertizaga yuborish;

5) Savdo qoidalariga, tovarlarni berish va xizmat ko'rsatish qoidalariga rioya qilinishini tekshirish;

6) Yuridik va jismoniy shaxslar ombori, binolari, joylarni tekshirish, o'lchash ishlarini amalga oshirish;

7) Yuridik va jismoniy shaxslardan qonun buzishlikni bartaraf etishini talab qilish;

8) Yuridik va tadbirkor jismoniy shaxslarning bank-dagi operasiyalarini to'xtatib qo'yish;

9) Soliqqa oid ishlarni ko'rib chiqish va moliyaviy hamda mamuriy jazo choralarini qo'llash;

10) Товар-moddiy boyliklarni belgilangan tartibda musodara qilish;

11) Soliq va majburiy to'lovlar yuzasidan boqiman-dalarni so'zsiz undirib olish;

12) Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan g'ayri-qonuniy ravishda qo'lga kiritilgan mulk va boshqa boyliklarni davlat foydasiga undirish to'g'risida sud davvo qo'zg'ash;

13) Tekshirishlarni muvofiqlashtirish, ularni to'xtatish haqida qaror qabul qilish.

Davlat soliq xizmati organlari quyidagi majburiyatlarni ado etishlari lozim:

- soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilishlari;

- yuridik va jismoniy shaxslar huquqlari va boshqa qonuniy manfaatlarini himoya qilish;

- soliqlarni o'z vaqtida hisobga olinishini, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishning qonuniyligi ustidan nazorat olib borishi;

- boshqa majburiyatlarni bajarishlari lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzuridagi Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti soliq sohasidagi huquqiy munosabatlarning subyektlaridan bo'lib hisoblanadi.

Ushbu departament va uning joylardagi organlari hu-quqiy maqomi (huquqlari, vakolatlari, majburiyatlari) O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 6 iyuldagi 291-son qarori bilan tasdiqlangan «O`zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzuridagi Soliqqa va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti to`g`risidagi Nizom»da belgilangan. Ushbu Nizomga ko`ra ularga quyidagi huquqlar beriladi:

-davlat soliq xizmati organlari, soliq to`lovchilarning hujjatlari bilan tanishishlari;

-soliq organlari va boshqa organlar huquqbuzarlik faktini yashiryapti, deb hisoblaganlari taqdirda takroriy tekshirishlar o`tkazishlari;

-soliqqa oid jinoyatlar to`g`risidagi ishlar bo`yicha surishtiruv tekshirishlarini o`tkazish;

-O`zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari, fuqaroligi yuq shaxslarni tushintirish berish uchun taklif qilish;

-fuqarolar va mansabdor shaxslar jinoyat sodir etganligi haqida ishonchli malumotlar bo`lganida ularni ushlab turish;

-qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hu-quqlardan va vakolatlardan foydalanadilar.

Ularga vazifalarini bajarishlari yuzasidan muayyan majburiyatlar ham yuklatilgan va bu majburiyatlar ham Nizomda ko`zda tutilgan.

Xo`jalik faoliyatini soliqlar orqali boshqarish paytidagi munosabatlarning eng ko`p sonli ishtirokchilari, bu–soliq to`lovchi hisoblanuvchi yuridik va jismoniy shaxslardan iboratdir. Ularda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan muayyan holatlar bilan bog`liq ravishda soliq to`lash majburiyati yuzaga keladi va bu majburiyatni yuzaga kelishi yuridik shaxsni Davlat Soliq inspeksiyasida soliq to`lovchi sifatida hisobga olinganligi, ro`yxatdan o`tkazilganligi bilan bog`lanmagan. Yani tadbirkorlik subyektini soliq idorasida hisobda turmaganligi yoki shunday hisobda turishdan bo`yin tovlashi uni soliq to`lash majburiyatidan ozod qilmaydi.

Yuridik va jismoniy shaxs soliq to`lovchi sifatida muayyan huquqiy maqomga (statusga) ega. Bu status o`z ichiga asosan soliq to`lovchining majburiyatlarini oladi.

O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 12-moddasida soliq to`lovchining majburiyatlari ko`rsatilgan, bu majburiyatlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) Belgilangan tartibda va muddatlarda soliq organ-larida ro`yxatdan o`tish, yuridik manzili o`zgargan, qayta ro`yxatdan o`tgan taqdirda o`n kunlik muddat ichida xabar berishi;

- 2) Soliq va yig`imlarni o`z vaqtida va to`liq to`lashi;
- 3) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda buxgal-teriya hisoblari va hisobotlarini yuritish;
- 4) Moliyaviy va boshqa hisobotlarni o`z vaqtida soliq organlariga topshirishi;
- 5) Soliqlar va yig`imlarga oid hujjatlarni soliq organlariga taqdim etishi;
- 6) Soliq organlariga bino va inshootlarni ko`rsatishi;
- 7) Soliq qonunchiligini buzilish holatini bartaraf qilish to`g`risidagi soliq organi mansabdor shaxsi talablarini bajarishi lozim.

4-§. Soliqqa oid huquqbuzarlik va uning uchun javobgarlik

Soliqqa oid munosabatlarda javobgarlik deganda, soliq to'lovchi yuridik yoki jismoniy shaxsning soliq qonunchiligi talablarini o'zlarining aybli, huquqqa xilof xatti-harakatlari (harakat yoki harakatsizlik) tufayli buzganliklari uchun qo'llaniladigan davlat majburlov choralari nazarda tutiladi.¹

Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlik asosi – bu huquqbuzarlik tarkibidir. Bu tarkib o'z ichiga huquq-buzarlik obyekt, obyektiv tomoni, subyekt, subyektiv tomonlarini oladi.

Huquqbuzarlik obyekt - qonun bilan muhofaza etiladigan ijtimoiy munosabatlardan iborat. Soliqqa tortish tizimlari amal qiladigan sohada yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlar soliqqa oid huquqiy munosabat obyekt sa-naladi.

Soliqqa oid munosabatlarda huquqbuzarlikning obyektiv tomoni bo'lib soliq to'lovchining aniq hatti-harakatlarida ifodalanuvchi huquqbuzarlik sanaladi. Huquq-buzarlik sodir etilgan joy, vaqt, holatlar ham obyektiv tomonni aks ettiruvchi xususiyatlar hisoblanadi.

Huquqbuzarlik subyekt – bu soliq sohasida huquq-buzarlik sodir etgan va o'z xatti-harakatlari uchun javob bera oladigan yuridik yoki jismoniy shaxsdir. Bunda jismoniy shaxs tegishli javobgarlikka tortilish yoshiga yetgan bo'lishi (masalan, mamuriy javobgarlikka tortilish 16 yoshga to'lgan bo'lishi) lozim. Korxonalar, tashkilot esa odatda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishi kerak.

Soliqqa oid huquqbuzarliklarning subyekt nuqtai nazaridan olgandagi o'ziga xos jihati shundan iboratki, ularda bitta huquqbuzarlikdan ikki shaxs javobgarligi yuzaga kelishi mumkin. Masalan, korxonalar daromadlarining yashirilganligi ayni ushbu g'ayriqonuniy harakat uchun yuridik shaxsga iqtisodiy javobgarlikni, korxonaning mansabdor shaxslariga nisbatan esa huquqiy, (mamuriy yoki jinoiy) javobgarlikni qo'llanilishiga olib kelishi mumkin.

Soliqqa oid huquqbuzarlikning subyektiv tomoni bo'lib, bunda g'ayriqonuniy harakatni sodir etgan shaxsni o'z xatti-harakatiga ruhiy munosabati, aybi (qasd yoki ehtiyotsizligi) hisoblanadi. Jismoniy shaxs (aytaylik korxonalar rahbari)ning ehtiyotsizligi, qonunlarni yaxshi bilmasligi

¹ Бу ҳақида қаранг: “Тадбиркорлик субъектларининг ҳўжалик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлари учун учун молиявий жавобгарликни еркинлаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2005 йил, 26-сон, 178-модда.

tufayli huquqbuzarlik sodir etilgan taqdirda ham nafaqat jismoniy shaxs, balki korxonalar (yuridik shaxs) ham javobgarlikka tortiladi.

Ushbu yuridik tarkib mavjud bo'lgandagina soliqqa oid javobgarlik yuz berishi mumkin. Soliqqa oid huquq-buzarliklar uchun ikki shakldagi javobgarlik yuz berishi mumkin. Ular: 1) jismoniy shaxslarning huquqiy javobgarligi; 2) yuridik shaxslarning iqtisodiy (moliyaviy) javobgarligidan iborat.

Soliq to'lovchi tomonidan ortiqcha to'langan summa belgilangan tartib va muddatlarda unga qaytarilishi yoki kelgusi soliqlar hisobiga o'tkazilishi mumkin.

Soliqqa oid huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslarga nisbatan javobgarlik choralari haqida Soliq kodeksining 132-moddasida aytilgan. Unda jismoniy shaxslar va korxonalarining mansabdor shaxslari mamuriy-huquqiy, ji-noiy, fuqarolik-huquqiy, mulkiy javobgarlikka, mansabdor shaxslar esa shuningdek, intizomiy javobgarlikka tortilishlari mumkinligi nazarda tutilgan.

Soliq to'lovchilarga nisbatan qo'llaniladigan iqtisodiy javobgarlik moliyaviy jazo choralari, ularning turlari, miqdorlari va qo'llanilish tartiblari Soliq kodeksining 135-moddasida belgilab qo'yilgan.

Amaldagi qonun hujjatlari soliq to'lovchilar huquqlarini himoya qilishga, shu jumladan sud orqali himoya qilishga qaratilgan samarali huquqiy mexanizmlarni nazarda tutgan. Bunday himoya choralari ko'rilishi soliq to'lovchi (uning vakili) tomonidan belgilangan tartib va muddatlarda taqdim etilgan shikoyat arizasi (sudga davo arizasi) berilishi bilan bog'langan¹.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi amalga kiritilgan vaqtdan boshlab (1998 yil 1 yanvar) soliq to'lovchilar hisobga turmaganlik yoki hisobga turish muddatini buzganlik, bank hisob varaqlarini ochilishi haqida xabar bermaganlik, deklarasiya (hisobotlar)ni o'z vaqtida taqdim etmaganlik, hisob-kitob ishlarini yuritmaganlik yoki noto'g'ri yuritganlik, soliqlarni noto'g'ri hisoblab va boshqa aybli xatti-harakatlari uchun javobgar qilinishlari mumkin.

Soliq munosabatlari sohasida soliq to'lovchi subyektlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklarning keng tarqalgan ko'rinishlaridan biri – soliqdan bo'yintovlash, turli yo'llar bilan olinadigan daromadlarni yashirish hisoblanadi.

¹ Бу ҳақида қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2005 йил, № 23-24, 167 – мода

Soliqdan bo'yintovlash va uni to'lamaslikka harakat qilishning usullari, shakllari juda xilma-xil hamda bu hodisa, aytish mumkinki, jahonning deyarli barcha mamlakatlarida keng tarqalgan. Shu sababli soliqdan bo'yintovlash, daromadlarni yashirish hollarini aniqlash paytida, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlar soliq xizmati organlari tajribasini o'rganish va ulardan keng foydalanish yaxshi samara berishi mumkin. Zamonaviy hisob-kitob va tahlil qilish vositalari, kompyuter texnologiyalarini davlat soliq xizmati organlari faoliyatida keng qo'llanilayotganligi soliq sohasida huquqbuzarliklarni, shu jumladan soliqdan bo'yintovlashga urinish hollarini oldini olishga, bu sohadagi huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishga yordam bermoqda.

Ammo, shu bilan birga soliqdan bo'yintovlash usullari ham tobora takomillashib bormoqda. Shu sababli soliq sohasidagi huquqbuzarliklarga qarshi kurash usullari va vositalari ham tinimsiz yaxshilanishi, uning samaradorligi oshirib borilishi talab etiladi.

Bugungi kunda soliq to'lovchi tomonidan sodir etiladigan va soliqdan bo'yintovlash» deb baholanishi mumkin bo'lgan holatlarning taxminiy ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 23 oktabrdagi 483-sonli qarorida belgilab berilgan bo'lib, unga ko'ra:

hujjatlarni soxtalashtirilishi (tuzatib qo'yish);

Qalbaki birlamchi buxgalteriya hujjatlaridan foydalanish;

ishlab chiqarishga sarf qilinmagan moddiy xarajatlarni asossiz hisobdan chiqarish;

korxonada xodimlar shtati jadvalida ko'zda tutilgan bo'lsada, aslida ishlamayotgan xodimga ish haqi yozish hisobiga xarajatlarni ko'paytirish;

savdo-sotiq va xizmat ko'rsatishdan tushgan naqd pulni bankka topshirmasdan, keyingi hisobot oyiga o'tkazish (realizatsiya va daromadlar ko'rsatkichlarini qasddan kamaytirib ko'rsatish);

moddiy, yonilg'i-energetik resurslari sarf-xarajatlari normativlarini suniy ravishda oshirib ko'rsatish yoki ularni noto'g'ri tadbiq etish;

hujjatlarni yo'qotib yuborish yoki ularni taqdim etishdan bosh tortish;

savdo zali (tarqatish joylari)da buxgalteriya yoki boshqa hujjatlar bilan rasmiylashtirilmagan (kirim qi-linmagan) mahsulotlar (tovarlar) borligi;

xo'jalik subyekti (tadbirkor) tegishli tarzda davlat soliq xizmati organlarida hisobda turmasdan va ro'yxatdan o'tmasdan faoliyat yuritishlari;

ikki va undan ortiq mustaqil manbaadan daromad oluvchi jismoniy shaxsni davlat soliq organlari tomoni-dan yozma ogohlantirilganiga qaramasdan deklarasiya taqdim etishdan bosh tortishi.

Mazkur taxminiy ro`yxat keyinchalik yanada kengaytirildi va uning tarkibiga nazorat-kassa mashinalarisiz yoki ular bo`laturib, undan foydalanmasdan savdo qilish, mijozlarga xarid cheklari yoki naqd pul qabul qilib olinganligi haqidagi hujjatni (kvitansiya, patta) bermaslik, hisobotlarni taqdim etish yuzasidan belgilangan qoidalarni buzish (noto`g`ri malumotlar taqdim etish, ulgurji savdo qoidalarini buzish kabi boshqa bir qator holatlar ham soliqdan bo`yin toblash (daromadlarni yashirish) hollari qatoriga kiritildi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 22 iyundagi «Naqd pul muomalasini mustahkamlash va tijorat banklari masuliyatini oshirish yuzasidan qo`-shimcha chora-tadbirlar to`g`risida»gi 264-son qaroriga asosan O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001 yil 28 sentabrda 1070-son bilan «Naqd pul tushumini yashirishga yo`l qo`ygan korxonalar va tashkilotlarga nisbatan jarima jazolarini qo`llash tartibi to`g`risida Nizom» ro`yxatga olingan bo`lib, unga ko`ra:

a) olingan naqd pullarni belgilangan muddatlarda bankka topshirmaslik;

b) savdo zali va tarqatish joylarida belgilangan tartibda buxgalterlik hisobiga olinmagan (kirim qilinmagan) mahsulot (tovar)larning mavjud bo`lishi ana shunday hu-quqbuzarlik sodir etilishi deb hisoblanadi va tegishli jarima jazosi qo`l-lanilishiga sabab bo`ladi.

Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 21 noyabrdagi «Xususiy lashtirilgan savdo va xizmat ko`rsatish sohasi ob-yehtlari faoliyatidagi tartib buzilish hollari to`g`risi-da»gi qarorida takidlanganidek: xususiy lashtirilgan savdo obyektlarining 5 mingdan ortig`ida soliqqa oid qo-nun hujjatlari buzilayotganligi, 4600 tasi esa davlat ho-kimiyati organlarining tegishli ruxsatnomasiz faoliyat yuritilayotganligi aniqlandi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 5 sentabrdagi «Jismoniy shaxslarning yalpi daromadlariga deklarasiyalash tizimlarini joriy etish chora-tadbirlari to`g`risida»gi UP-3127-son Farmoni bilan 2003-2005 yillar davomida jismoniy shaxslar daromadlarini yalpisiga deklarasiyalash tartibiga o`tilmoqda va uning mohiyati ham soliqdan bo`yin toblash hollarini bartaraf etishga qaratilgan.

Rivojlangan mamlakatlarda soliqdan bo`yintovlash, daromadlarni yashirish va norasmiy iqtisod avj olishiga yo`l qo`ymaslikning tashkiliy-huquqiy, mamuriy majburlash vositalari bilan bir qatorda bozor prinsiplariga tayanuvchi iqtisodiy mexanizmlari, usullari va vositalaridan ham keng foydalaniladi. Bunda soliqlar va boshqa majburiy to`lovlarni meyorida, tadbirkorni noqonuniy xatti-harakatlar qilishga undamaydigan darajada bo`lishiga erishish muhim ahamiyatga egadir.

Soliq munosabatlari sohasida sodir etilgan huquq-buzarliklar yuzasidan belgilangan tartibda tekshirishlar (surishtiruv, dastlabki tergov ham) olib boriladi va vakolatli organlar tomonidan javobgarlik qo`llanilishi mumkin. Bunday tekshirishlar (shu jumladan surishtiruv, dastlabki tergov)ni amalga oshirish tartiblari tegishli qonun hujjatlarida (shu jumladan jinoyat prosessual qonunchilik normalarida) belgilab qo`yilgan.

Soliq sohasida huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni huquqiy javobgarlikka tortish yuzasidan javobgarlikka tortish muddatlari Soliq kodeksida belgilab qo`yilgan.

Soliq kodeksining 124-moddasi soliqqa oid munosabatlardagi davo qilish muddatlarini belgilaydi. Unga ko`ra:

soliq to`lovchining huquqlarini himoya qilish, ortiqcha to`langan soliqlar, yig`imlar va jarimalar summasini budjetdan qaytarib olish uchun davo qilish muddati fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi;

soliqlar, yig`imlar va jarimalarni budjetga to`lash va undirishga doir etirozlarni taqdim etish uchun davo qilish muddati quyidagicha belgilanadi:

daromadlar to`g`risida deklarasiyalar to`ldirgan, mo-liyaviy hisobotlarni taqdim etgan soliq to`lovchilarga nisbatan – uch yil;

soliq summasi 20 foizdan ko`proq kamaytirib ko`rsatilganligi (yashirilganligi) aniqlanganda – besh yil.

Davo qilish muddatining o`tishi fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq to`xtatib turiladi, tugatiladi va tiklanadi.

Nazorat savollari.

1. Soliq deganda nimani tushuniladi?
2. Soliqlarning qaysi turlarini bilasiz?
3. Soliq solinadigan obyekt nima?
4. Soliq krediti nima?
5. Reklama solig`i deganda nima tushuniladi?

6. Soliq to'lovchining asosiy majburiyatlarini sanab ko'rsating.
7. Iqtisodiy jazo chorasi nima?
8. Soliqlarni rag'batlantiruvchi ahamiyatini so'zlab bering.

12-BOB. TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

1-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi va uning huquqiy asoslari

O`zbekiston Respublikasi o`z suvereniteti va milliy mustaqilligini qo`lga kiritganidan keyingi dastlabki yillardan boshlab, jahon xo`jalik tizimi bilan uzoq vaqt davomida uzilib qolgan aloqalarni tiklashga, xalqaro hamjamiyatga kiruvchi davlatlar bilan o`zaro manfaatli savdo-iqtisodiy aloqalarni yo`lga qo`yishga kirishdi. Sobiq ittifoq davrida tashqi siyosatning asosiy yo`nalishi bo`lgan tashqi iqtisodiy faoliyatni markaz tomonidan amalga oshirilishi, uning davlat monopoliyasi ekanligi chet ellarga, xususan O`zbekistonga o`zga mamlakatlar bilan bevosita aloqa qilish imkonini berilmas edi va bu hol amalda mamlakatimizni tashqi dunyodan ajratib qo`ydi, jahon iqtisodiy munosabatlar tizimidan ajralib qolishiga olib keldi. Aslida bu siyosatning maqsadi, mamlakatimizni bir tomonlama xom ashyo yetkazib beruvchi hududga aylantirishga qaratilganligi malum bo`ldi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni yo`lga qo`yilishi va uni keng rivojlantirilishi O`zbekistonning tashqi dunyoga chiqishining asosiy usullaridan biri bo`lib qoldi.

Mustaqillik yillarida tashqi iqtisodiy aloqalar tarkibiy jihatdan o`zgartirilib, xom ashyoni chetga chiqarishdan tayyor mahsulotlar, yangi texnologiya natijalarini eksport qilishga o`tila boshlandi. Jumladan, agar 1991 yilda eksportda paxtaning hissasi 77,6 foizni tashkil etgan bo`lsa, 2000 yilga kelib bu ko`rsatkich 28 foizni, mashinalar va tayyor uskunalarni chetga sotish 1991 yilda bor-yo`g`i 1 foizni tashkil etgan bo`lsa, 2000 yilda bu ko`rsatkich 23 foizni tashkil qildi. 2006 yilga kelib esa 2000 yilga nisbatan tashqi savdo aylanmasi 1,7 marta, eksport hajmi 1,9 marta oshganini ko`rish mumkin.¹ Bugungi kunga kelib mamlakatimiz tashqi savdo oboroti yanada ortdi, eksport hajmi uzluksiz o`sib bormokda.

O`zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat davlat tashqi siyosatining tarkibiy qismi sifatida davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik, chegaralarning dahlsizligi, nizolarni tinch yo`l bilan hal etish,

¹ “Халк сўзи”, 2007 йил 13 феврал

boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umumetirof etilgan qoidalari va normalariga asoslangan holda amalga oshirilishi O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida belgilab qo`yilgan. O`zbekiston Respublikasining “Tashqi iqtisodiy faoliyati to`g`risida”gi, “Eksport nazorati to`g`risida”gi, “Investisiya faoliyati to`g`risida”gi, “Chet el investisiyalari to`g`risida”gi, “Chet ellik investorlar xuquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to`g`risida”gi qonunlar tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi huquqiy negiz hisoblanadi. Bundan tashqari tashqi iqtisodiy faoliyatga u yoki bu darajada daxldor bo`lgan “Valuta boshqaruvi to`g`risida”gi, “Bojxona tarifi to`g`risida”gi, “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida”gi qonunlar qabul qilingan. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 19 sentabr 2005 yildagi “Eksport-import operatsiyalarini tartibga solish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 26 sentabr 2003 yildagi “O`zbekiston respublikasida tashqi savdo faoliyatini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi Farmonlari, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2 fevral 2001 yildagi №66 sonli “Tashqi savdo faoliyatini tartibga solishni takomillashtirish chora-tadbirlar to`g`risida”gi, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 28 avgust 1995 yildagi №343 sonli “Eksport –import operatsiyalarini tartibga keltirish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi Qarorlari kabi normativ hujjatlar bilan ham tartibga solinadi.

Ushbu normativ hujjatlarda tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida davlat siyosati, eksportni rag`batlantirish, xorijiy investisiyalarni jalb etish, tashqi savdoni erkinlashtirish, tashqi savdo aloqalarini kengaytirish va mustahkamlashni taminlash hamda mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish asoslari belgilangan.

“Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida”gi qonunning 3- moddasiga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyat deganda, O`zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining, shuningdek, halqaro tashkilotlar bilan o`zaro foy-dali iqtisodiy aloqalarni o`rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi", yani O`zbekiston qonunchiligiga ko`ra tashqi iqtisodiy faoliyat, bu O`zbekiston Respublikasi jismoniy shaxslari bilan xorijiy davlatlarga mansub yuridik va jismoniy shaxslar orasidagi savdo-iqtisodiy va boshqa xo`jalik aloqalaridan iborat. Ushbu nuqtai nazardan qaraganda T.M.Ivanovanning: "Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda, davlatning boshqa davlatlar bilan, savdo, iqtisodiy, texnik, madaniy,

sayyohlik kabi sohalardagi hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan faoliyatidan iboratdir"¹, degan fikriga qo`shilish qiyin. Chunki, tashqi iqtisodiy faoliyat uning ishtirokchilari bo`lgan yuridik yoki yakka tadbirkor jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladigan faoliyatdir. Davlat bu faoliyatni huquqiy jihatdan tartibga solib borishi tashqi iqtisodiy faoliyat olib borilishi uchun zarur qulay tashkiliy, iqtisodiy va boshqacha shart-sharoitlarni yaratib berishi mumkin. Davlatning o`zi ham subyekt sifatida tashqi iqtisodiy faoliyatda bevosita yoki o`zining maxsus vakolat berilgan tashkilotlari orqali ishtirok etishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni yo`lga qo`yilishida va uning ishtirokchilari tomonidan bu faoliyatni amalga oshirilishi uchun zarur sharoitlar yaratilishida O`zbekiston Respublikasining tashqi savdo iqtisodiy faoliyatiga oid milliy qonunchiligi tizimlari bilan bir qatorda halqaro shartnomalar, shu jumladan, ko`p tomonlama va ikki tomonlama bitimlar hamda turli ahdlashuvlar muhim ahamiyatga ega bo`ladi. 1992 yil 15 maydagi "Mustaqil Davlatlar Hamdo`stligiga azo davlatlarning tashqi iqtisodiy faoliyat yo`nalishida hamkorlik qilish haqidagi kelishuv"ni shunday ko`p tomonlama shartnoma misolida ko`rsatish mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyat aniq olingan sohalar bo`yicha ikki tomonlama xalqaro shartnomalar asosida chuqur rivojlanadi. Chunki bunday shartnomalar iqtisodiy rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etib, taraflarga nafaqat huquq va majburiyatlar o`rnatish, balki o`zaro hamkorlik qilishning aniq yo`nalishlarini belgilash, hamkorlik qilishda yuzaga keladigan muammolarni hal etishda muhim rol o`ynaydi. Chunki savdo-iqtisodiy aloqalarda o`zaro qulay rejim (bojxona, soliq va boshqa sohalarda) asosan ikki tomonlama bitimlarga ko`ra belgilanadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etish, o`z milliy xo`jalik yurituvchi subyektlari uchun tashqi iqtisodiy aloqalarda qulay iqtisodiy va huquqiy rejimni yaratish sohasida o`zga davlatlar, xalqaro tashkilotlar bilan tuzadigan ko`p tomonlama va ikki tomonlama shartnoma munosabatlari xalqaro ommaviy huquq predmeti hisoblansa, O`zbekiston Respublikasi milliy xo`jalik yurituvchi subyektlari tomonidan o`zga davlatlarning yuridik hamda jismoniy shaxslari bilan o`rnatiladigan shartnoma aloqalari xalqaro xususiy huquqning predmeti bo`lib sanaladi. Xo`jalik huquqi esa, xo`jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik

¹ Қаранг: Мартемянов В.С. Хозяйственное право М.: "Бек", 1994.2-том 253-б.

faoliyatini amalga oshirish jarayonida, mamlakatning bojxona hududidan mahsulot va tovarlarni, moliya mablag`larini, olib o`tish, yoki boshqa mamlakat hududida xizmat ko`rsatish, ish bajarish bilan yuzaga keladigan munosabatlarni o`rganadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni huquqiy tartibga solishning obyekti bo`lib, xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasida mahsulotlarni eksport va import qilish bo`yicha yuzaga keladigan hamda boshqa mamlakat hududida xizmatlar ko`rsatish va ish bajarish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar hisoblansa, tashqi iqtisodiy faoliyat obyektlari deganda oldi-sotdi yoki ayriboshlash mumkin bo`l-gan tovarlar (ishlar, xizmatlar), har qanday mol-mulk, shu jumladan qimmatbaho qog`ozlar, valutalar va valuta qim-matlilari, elektr, issiqlik energiyasi va energiyaning boshqa turlari, transport vositalari, intellektual mulk obyektlari tushuniladi.

2-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari va ularning turlari

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirayotgan O`zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va majburiyatlari “Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida”¹gi qonunda belgilangan. Ushbu qonunning 7-moddasiga ko`ra :

Qonun hujjatlari doirasida tashqi iqtisodiy faoliyatda qatnashish shakllarini mustaqil belgilash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o`z xoxishiga ko`ra boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni shartnoma asosida belgilangan tartibda jalb qilish;

tashqi iqtisodiy faoliyat natijalariga , shu jumladan milliy va chet el valutasidagi daromadga qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish va boshqa qonuniy huquq-larga ega.

Bundan tashqari O`zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`ri-sida”gi qonunining 22-moddasida belgilanganidek, tadbirkorlik faoliyati subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyatni mustaqil tarzda amalga oshiradilar. Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining davlat ro`yxatidan o`tkazilganligi tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchisi tariqasida qo`shimcha ro`yxatdan

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5,6-сонлар,148-модда

o`tmagan holda valuta hisob varaqlari ochishi va tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishi uchun asos bo`ladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat yuridik shaxs shaklidagi tadbirkorlik subyektlari tomonidan ham, shuningdek yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi tadbirkor jismoniy shaxslar tomonidan ham belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasining "Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida" gi qonuniga ko`ra mamlakatimizda jismoniy shaxslar ham tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari bo`la olishi belgilangan bo`lib, ular tomonidan xorijiy mamlakatlarning yuridik va jismoniy shaxslari hamda xalqaro tashkilotlar bilan o`zaro foydali iqtisodiy munosabatlar o`rnatilib mamlakatimiz istemol bozorining to`ldirilishiga sezilarli tasir ko`rsatmoqda. Aynan jismoniy shaxslarning tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari sifatida faoliyat ko`rsatishi uchun yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro`yxatidan o`tishi lozimligi qonun hujjatlarida belgilangan. Davlat ro`yxatidan o`tmagan holda bunday faoliyat bilan shug`ullanish taqiqlanadi.

Tashqi bozorlarga mustaqil chiqish huquqi mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, barcha xo`jalik yurituvchi sub-yektlar uchun bir xil qilib belgilanishi bilan birga, mil-liy manfaatlar himoyasi maqsadida, strategik muhim re-surslar eksporti va importi markazlashtirilgan tartibda amalga oshirilishi belgilangan. Ayni paytda respubli-kamizda paxta, ipak, oltin va umumdavlat eksport resurs-larini tashkil etadigan boshqa tovarlar eksportiga doir mutlaq huquq saqlanib qolindi. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligining xo`jalik hisobidagi bo`linmalarini davlat hissadorlik kompaniyalariga aylantirish to`g`risida" gi 1995 yil 14 av-gustdagi Farmoniga ko`ra, markazlashtirilgan eksport va davlat ehtiyojlari uchun importlar qilish, tashqi savdo operatsiyalarini bajarishga oid xizmatlar ko`rsatish "O`z-markazimpeks", "O`zsanoatmashimpeks", "Innovasiya", "Mar-kazsanoateksport" davlat hissadorlik tashqi savdo kom-paniyalari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari ushbu faoliyatni bevosita o`zlari yoki vositachilari orqali, yoxud har ikkala shaklda amalga oshirishlari mumkin. O`z navbatida tashqi iqtisodiy faoliyatda vositachilik ishlari bilan shug`ul-lanuvchi korxonalarining o`zlari ham tashqi iqtisodiy mu-nosabatlarning mustaqil subyektlari sanaladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishlari chog`ida quyidagi majburiyatlarga amal qilishlari lozim:

tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risidagi hisobotni qonun hujjatlarida belgilanganidek taqdim etish; O`zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilayotgan tovarlarning O`zbekistonda belgilab qo`yilgan texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari va talablariga muvofiqligini tasdiqlovchi belgilangan tartibda taqdim etishi va boshqa qonun talab etadigan majburiyatlarga ega bo`ladi. «Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida»gi qonunning 15-moddasiga ko`ra, O`zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari taminlanishini kafolatlaydi.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas. O`zbekiston Respublikasining davlat organlari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining ushbu qonunda belgilangan huquqlarini buzuvchi hujjatlar qabul qilgan taqdirda, ularga yetkazilgan zararning o`rni qonun hujjatlariga muvofiq qoplanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi o`z huquqlari va manfaatlariga daxldor bo`lgan va maxfiy tusda bo`lmagan axborotlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat organlaridan olishga haqlidir.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi va umum majburiy tusdagi qonun hujjatlari ommaviy axborot vositalarida e`lon qilinishi va tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari ulardan erkin foydalana olishlari shart.

3-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solinishi

Mamlakatimizda tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishidan xalqimiz va davlatimiz manfaatdor ekan albatta bu soha tegishli tartibda davlat tomonidan tartibga solib turilishini taqazo etadi. O`zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish sohasidagi davlat boshqaruvi vakolatli organi hisoblanadi. Vazirlikka tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida yagona davlat siyosati o`tkazilishini, eksportni rag`batlantirishni, xorijiy

investisiyalarni jalb etishni, tashqi savdoni erkinlashtirishni, tashqi savdo aloqalarini kengaytirish va mustahkamlashni taminlash ;

- tovarlar jahon bozorlarining kompleks marketing tadqiqotlarini amalga oshirish, tashqi va ichki sotish bozorlarining istiqboli va samaradorligini hisobga olgan holda ularning holati va rivojlantirish istiqbollari chuqur tahlil qilish, xorijiy sheriklar bilan uzoq muddatli, barqaror savdo-iqtisodiy munosabatlar o`rnatilishiga yo`naltirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- iqtisodiyotning raqobatbardoshligini rivojlantirish va oshirish hamda uning jahon iqtisodiyoti tizimiga integrasiyalashuvi bo`yicha amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, respublikaning eksport salohiyatini rivojlantirish dasturlari amalga oshirilishiga ko`maklashish, mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquq va manfaatlarini taminlash kabi vazifalari yuklangan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat ham davlat tashqi siyosatining bir yo`nalishi sifatida, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va boshqa vositalar bilan tartibga solinib boriladi. Bunda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

tashqi iqtisodiy subyektlarining erkinligi va iqtisodiy mustaqilligi;

tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining tengligi;

tavdo-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda kamsitishlarga yo`l qo`yilmasligi;

tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdan o`zaro manfaatdorlik;

tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari davlat tomonidan himoya qilinishi.

Davlat o`z milliy, umumjamiyat manfaatlari himoyasini taminlash, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini taminlash, milliy iqtisodiyot rivojini rag`batlantirish maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solib turadi va u yoki bu usullar bilan tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarini qo`llab-quvvatlashligi mumkin yoki aksincha salbiy tasir qilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlariga davlatning tasir etishi "bevosita" va "bilvosita" turlarda bo`lishligi mumkin, bevosita tasir etishga misol qilib, davlatning aniq bir eksporterga nisbatan boj to`lovlarini to`lashlikda imtiyozlar berish yoki ozod qilishini olsak, biron-bir mahsulot importi uchun yuqori bojlarni belgilashlik, cheklovlar joriy etishi bilan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarini bu mahsulotni emas, boshqalarini olib kirish uchun yo`naltirishga qaratilgan tasir choralari bilvosita tasir etish deb atash mumkin.

«Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi qonunining 17-moddasiga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo`llar bilan amalga oshiriladi:

tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini shakllantirish va takomillashtirish; valuta bilan tartibga solish; soliq bilan tartibga solish; tarif va notarif tartibga solish;

O`zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlariga rioya etilishi uchun himoya, kompensasiya va dempingga qarshi choralarni qo`llash;

tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilash, shu jumladan miqdoriy cheklashlar o`rnatish hamda tovarlarning ayrim turlari eksport va import qilinishi ustidan davlat monopoliyasini o`rnatish; qurol-yarog`lar, harbiy texnika, ikki xil maqsadda ishlatilishi mumkin bo`lgan tovarlar va texnologiyalarga nisbatan eksport nazo-ratini o`rnatish; olib kiriladigan va olib chiqiladigan tovarlarni sertifikatlash ;

texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari va talablarini bel-gilash; Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari uchun pre-ferensiya va imtiyozlar berish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga davlat tasiri quyidagi yo`nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Iqtisodiy taraqqiyotga, barqarorlikka erishish maq-sadida eksport-import operatsiyalarini tartibga solish , bojxona va valuta nazoratini amalga oshirish yo`li bilan.

2. Fuqarolar sog`ligini himoyalash va ekologik xavf-sizlikni taminlash yo`nalishida, bunda muayyan tovarlarni O`zbekistonga olib kirilishi paytida ularning sifat va kelib chiqish sertifikatlariga, veterinariya, sanitariya guvohnomalariga ega bo`lishligi talab etiladi, hamda bunday hujjatlarning mavjud bo`lmasligi ushbu tovarlarni O`z-bekiston Respublikasining bojxona hududidan o`tkaz-masligiga sabab bo`ladi.

3. O`zbekistonlik ishlab chiqaruvchilar uchun xorijiy bozorlarga keng yo`l ochilishini taminlash yo`nalishi bo`-yicha, bunda O`zbekistonning xalqaro ko`p tomonlama va ikki tomonlama shartnoma va bitimlari, ayniqsa, savdo-iq-tisodiy masalalarda hamkorlikni yo`lga qo`yish hamda ri-vojlantirishga oid shartnomalar tuzilishi, ratifikasiya qilinishi, O`zbekistonning halqaro tashkilotlarga azo bo`lishi, ular faoliyatida ishtirok etishi ushbu maqsadlarga xizmat qiladi.

4. Davlat ehtiyojlarini taminlash yo`nalishi bo`yicha, bunda imtiyozli shartlarda kreditlar berish, bojxona boji va boshqa to`lovlardan ozod qilish, valutaning bir qismini majburiy sotish majburiyatidan ozod qilish, kvotalar belgilab berish kabi qulay iqtisodiy shart-sharoitlar yaratiladi va

shu yo`l bilan davlat ehtiyoji uchun mahsulot keltirilishi qo`llab-quvvatlanadi.

5. O`zbekistonlik tadbirkorlarning tashqi bozorda raqobatbardoshligini taminlash va oshirib borish. Ana shu maqsadda O`zbekiston Respublikasining “Boj tarifi to`g`risida”gi qonunida kompensasiya hamda dempingga qarshi bojlar qo`llash, boshqa shakllarda qulay shart-sharoitlar yaratib berish nazarda tutilgan.

6. Ayrim tarmoqlar taraqqiyotini rag`batlantirish yo`nalishi bo`yicha, bunda ko`proq O`zbekiston agrar-industrial mamlakat bo`lganligi tufayli qishloq xo`jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari, fermer va dehqon xo`jaliklari, kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari har tomonlama qo`llab-quvvatlanmoqda hamda ularga tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirilishi sohasida qulay sharoitlar yaratib berilmokda¹.

O`zbekiston Respublikasining “Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida”gi qonunining 9-moddasiga muvofiq O`zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy yo`nalishlari quyidagilardan iborat:

xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik;

tashqi savdo faoliyati;

chet el investitsiyalarini jalb qilish ;

O`zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investisiya faoliyati.

4-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni kvotalash, lisenziyalash, tarif va soliqlar hamda valuta orqali tartibga olinishi

Eksport va importni kvotalash hamda lisenziyalash tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat nomidan tariflarsiz tartibga solishdan iborat bo`lib hisoblanadi.

Kvotalash deganda muayyan tovar yoki tovarlar guruhi eksporti uchun yoxud importini muayyan muddatga (yoki muddatsiz) miqdor jihatdan cheklab qo`yilishi tushuniladi. Tashqi iqtisodiy munosabatlarda kvotalash iqtisodiy, siyosiy sharoitlar yoki to`lov munosabatlarining holati ta-qozo etgan hollarda qo`llaniladi.

Lisenziyalash deganda muayyan tovar yoki tovarlar guruhini mamlakatga olib kirilishi yoki mamlakatdan olib chiqilishi uchun vakolatli davlat organi tomonidan rux-satnoma berilishi nazarda tutiladi.

¹ қаранг: Масалан, Кичик ва ўрта бизнес корхоналарини улар томонидан ташкил этиладиган ишлаб чиқариш технологик жиҳозларга импорт божини тўлашдан озод қилиш тартиби: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат Божхона қўмитасининг 1999 йил 25 мартдаги ЕҒ 8-50 сонли ҳужжати “Налоговое и таможенные вести” 1999.,21-сон.

Lisenzialash O`zbekiston Respublikasi hukumatining qarori bilan tasdiqlangan «O`zbekiston Respublikasida tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksporti va importini lisenzialash tartibi to`g`risida»gi Nizomga muvofiq o`tkaziladi.

Lisenzialar TIF TN (tashqi iqtisodiy faoliyatning tovar nomenklaturasi) ga muvofiq tovarning har bir turiga beriladi. Lisenzialar bir galgi va bosh lisenzialarga bo`linadi.

Bir galgi lisenziya bir kontrakt bo`yicha eksport yoki import operasiasini amalga oshirish uchun 12 oy muddatga beriladi.

Bosh lisenziya eksport yoki import qilinadigan tovar-ning turi uchun uning miqdori va qiymatini yoki xarido-rini belgilamasdan beriladi va O`zbekiston Respublikasi hukumati qarori bosh lisenziya berish uchun asos hisoblanadi.

Eksport va import qilishni tariflar yo`li bilan davlat tomonidan boshqarilishi bojxona bojlari belgilash orqali amalga oshiriladi.

Bojxona bojlarining belgilanish tartibi, bojxona boji turlari, bu sohadagi cheklashlar, imtiyozlar va boshqa masalalar O`zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi va 1997 yil 29-avgustda qabul qilingan "Boj tarifi to`g`risida"gi qonunida hamda ular asosida ishlab chiqilgan boshqa qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan.

Bojxona bojlari-bojxona organlari tomonidan tovar davlatning bojxona hududiga olib kirilganda yoki tovar bojxona hududidan olib chiqilganda undiriladigan majburiy badaldir. Boj tarifi esa O`zbekiston Respublikasi bojxona chegarasidan olib o`tiladigan, tashqi iqtisodiy faoliyatning tovar nomenklaturasi (TIF TN)ga muvofiq holda bir tizimga solingan tovarlarga nisbatan qo`llaniladigan boj stavkalarining to`plami hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy operasialarning xususiyatiga qarab import va eksport bojlari joriy qilinadi. Mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun olib kiritiladigan tovarlarga nisbatan bojlarning alohida turlarini qo`llash mumkin. Masalan, maxsus bojlar agar raqobat qiziluvchi tovarlar bojxona hududiga ichki tovar ishlab chiqaruvchilarga ziyon yetkazadigan qilib olib kirilayotgan bo`lsa, himoya vositasi sifatida qo`llaniladi. Dampingga qarshi bojlar, tovarlar bojxona hududiga ularning olib chiqilgan davlatda ayni vaqtda amalda bo`lgan real qiymatdan past narxda olib kirilsa, agar bunday olib kirish mamlakatning shunday tovarlarni ishlab chiqaruvchilariga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfini tug`dirsa yoxud shunday tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilish va kengaytirishga to`sqinlik qilsa qo`llaniladi. Kompensasiya bojlari esa, O`zbekiston Respublikasining bojxona hududiga ishlab chiqarish yoki olib

chiqish paytida subsidiyalardan foy-dalanilgan tovarlar olib kirilsa, agar bunday olib kirish O`zbekiston Respublikasining o`xshash tovarlar ishlab chi-qaruvchilariga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfini tug`dirsa yoxud O`zbekiston Respublikasida shunday tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilish va kengaytirishga to`s-qinlik qilsa qo`llaniladi. Import va eksport bojlari-ning tariflari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari bilan tasdiqlanib, iqtisodiy vaziyatga qarab o`zgartiriladi va aniqlashtirilib boriladi.¹

O`zbekiston Respublikasida boj stavkalarining quyi-dagi turlari qo`llaniladi:

-Advalor (lotincha “qiymat”) stavkada boj undiriladigan tovarning bojxona qiymatiga nisbatan foiz-larda hisoblashni nazarda tutadi.

-Xos stavkalar boj undiriladigan tovar birligi uchun belgilangan miqdorda, masalan: 1 kg tovar uchun yoki 1 litr uchun.

-Aralash stavkalar bojning advalor va xos turlarini o`z ichiga oladi, masalan, TIV TN ning 2202, 2201 soniga kiritilgan suvlarga 30 foiz stavka bo`yicha, lekin 1 litr uchun kamida 0,15 yevro miqdorida olib kirish boji so-linadi.

O`zbekiston Respublikasida ko`proq eng ko`p qulaylik rejimidan foydalaniladigan mamlakatlar uchun qo`lla-niladigan bojlarning o`rtacha stavkalari qo`llanilmokda. Bazi hamkorlik munosabatlari o`rnatilgan mamlakatlar bilan imtiyozli bojxona tariflari qo`llashlik, prefe-rensiya berishlik nazarda tutiladi. Masalan: 1993 yil 11 noyabrdagi O`zbekiston Respublikasi hukumati va Rossiya Federasiyasi hukumati o`rtasidagi o`zaro hamkorlik va yor-dam haqidagi kelishuvga muvofiq imtiyozli boj tarif-larini qo`llashlik bo`yicha ahdlashilgan.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni soliqlar orqali tartibga solish masalalari O`zbekiston Respublikasining 1997 yil 24 aprelda qabul qilingan Soliq kodeksida hamda uning asosida chiqarilgan turli yo`riqnoma, nizom va boshqa shakllardagi qonun xujjatlarida belgilab berilgan. Bunda tashqi iqtisodiy faoliyatga tasir o`tkazish maqsadida so-liq imtiyozlari yoki soliq sohasidagi cheklashlar qo`llash-lik nazarda tutilgan. Tashqi bozorlarga milliy tadbir-korlarni kengroq kirib borishligini taminlash maq-sadida soliq imtiyozlarini berish qonunchiligimizda keng o`rin olib bormoqda. Masalan, “Eksportga mahsulot ishlab chiqaruvchilarni rag`batlantirishga oid qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi 1996 yil 20 martdagi

¹ каранг. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси 1998 йил 24 февралдаги 80-сон қарори. Импорт божларини ҳисоблаш ва ундириш тартиби. Ўзбекистон республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1999 йил 27 июлда 782 – сон билан рўйхатга олинган.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga ko`ra, hisobot yil yakuni bo`yicha korxonalar tomonidan tovarlar eksporti o`shidan olingan erkin almashtiriladigan valutadagi tu-shumdan olinadigan soliq to`lashdan ozod qilinishi, eksport qilinuvchi tovarlar ishlab chiqarish uchun foydalangan moddiy resurslar uchun qo`shilgan qiymat solig`i to`lashdan ozod etilgan.

O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi 65-moddasiga ko`ra, tovarlar ishlab chiqarish, ularni realizasiya qilish hamda O`zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar(ishlar, xizmatlar) import qilish jarayonida qo`shilgan qiymat solig`i undirilishi belgilangan. Shunga ko`ra import qilib olib kirilayotgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)dan O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat bojxona qo`mitasi va Davlat soliq qo`mitasining 1998 yil 3 ok-tyabrdagi “O`zbekiston Respublikasi hududiga import qilinadigan tovarlar, ishlar va xizmatlarga nisbatan qo`shilgan qiymat solig`ini qo`llash tartibi to`g`risida”gi Yo`riqnomaga asosan 20 foizli qo`shilgan qiymat solig`i undiriladi.

O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi 81-moddasiga ko`ra esa aksiz to`lanadigan tovarlarni import qilayotgan yuridik va jismoniy shaxslar aksiz solig`i to`lashligi ham nazarda tutilgan. Shunga ko`ra , O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo`mitasining 1996 yil 6 dekabrdagi “Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan O`zbekiston Respublikasi hududiga olib kiriladigan, shu-ningdek olib chiqiladigan tovarlarning ayrim turlariga aksiz solig`ini to`lash tartibi to`g`risida”gi Yo`riqnomaga binoan aksiz solig`i undiriladi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 6 maydagi “Jismoniy shaxslar tomonidan O`zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish to`g`risida”gi qaroriga muvofiq import qilinayotgan tovarlar uchun jismoniy shaxslar tomonidan soddalashtirilgan yagona bojxona bojlarini to`lashlik joriy etilib ancha qulayliklar yaratilgan.

Tovarlarni import qilish va ularni sotish bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslar faoliyatini yanada tartibga solish, savdoning uyushgan, madaniyatli shakllarini rivojlantirish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 12 avgustda “Tijorat faoliyati uchun mo`ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslarni ro`yxatdan o`tkazishni tartibga solish chora-tadbirlari to`g`risida”gi Qaroriga qabul qilindi. Unga ko`ra tijorat faoliyati uchun mo`ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslar eksport-import operasiyalarini va chakana savdoni amalga oshirish huquqi bilan yuridik shaxs bo`lmasdan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida ro`yxatdan o`tishlari shartligi va "erkin

muomalaga chiqarish" rejimida rasmiylashtirilgan yuk bojxona deklarasiyasi, muvofiqlik sertifikatlari mavjud bo'lganda, bojxona va boshqa to'lovlar to'langan taqdirda buyum bozorlarida yakka tartibdagi tadbirkorning faqat o'zi bevosita olib kelgan import tovarlar bilan chakana savdoni amalga oshirishga haqli ekanligi belgilab qo'yildi. Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslarni yuridik shaxs bo'lmasdan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazish jismoniy shaxsning yashash joyidagi tumanlar (shaharlar) Davlat soliq inspeksiyalarida amalga oshiriladigan tartib o'rnatildi.

Valuta orqali tartibga solish tashqi iqtisodiy muno-sabatlarni tartibga solishning eng tasirchan vositasi bo'lib, uning asosiy prinsiplari O'zbekiston Respublikasining 1993 yil may oyida qabul qilingan "Valutani tartibga solish to'g'risida"gi qonunida va boshqa normativ hujjatlarda belgilangan. Ushbu qonun hujjatlariga ko'ra O'zbekistonda vakolatli davlat organlari, tijorat bank-lari tomonidan qonunda belgilab qo'yilgan tartibda valuta nazorati amalga oshiriladi. Bunday nazorat usullari va shakllari turli tuman bo'lib, qattiq valutaga bo'lgan davlat ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida valuta operatsiyalarida ishtirok etadigan mamlakat fuqarosi va chet ellik jismo-niy shaxslar, yuridik shaxslar rezident va norezidentlarga bo'linadi. Rezidentlar-O'zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyiga ega bo'lgan, O'zbekiston Respublikasidan tashqarida vaqtincha turgan jismoniy shaxslar, O'zbekiston Respublikasi hududida tashkil etilgan yuridik shaxslar, shu jumladan chet el investisiyalari ishtirokidagi korxonalar, O'zbekiston Respublikasining chet eldagi diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalari hisoblanadi. Norezidentlar - chet elda doimiy yashash joyiga ega bo'lgan, O'zbekiston Respublikasida vaqtincha turgan jismoniy shaxslar, chet el qonun hujjatlariga muvofiq tashkil bo'lgan, joylashgan yeri O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bo'lgan yuridik shaxslar, O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet el diplomatik, savdo va boshqa vakolatxonalar, halqaro tashkilotlar va ularning filiallari hisoblanadi.

Import va eksport kontraktlari so'mda, erkin alma-shinadigan valutada yoki MDH mamlakatlari to'rtta valyu-tasidan birida (Rossiya rubli, qozoq tengesi, ukrain karbovanesi, belarus rubli) tuzilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish chog'ida mulk huquqining valuta boyliklariga o'tishi bilan bog'liq operatsiyalar, valuta boyliklarini xorijdan olib kirish va xorijga olib chiqish hamda xalqaro pul o'tkazuvlarni amalga oshirish bilan bog'liq operatsiyalarga nisbatan na-

zorat o`rnatiladi. Mamlakatimizda O`zbekiston Respublikasi Milliy Banki, O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo`mitasi va Davlat bojxona qo`mitasi valuta nazorat organlari hisoblanadi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq chet el valutasini olib kirish chog`ida jismoniy shaxslar olib kirilayotgan summani bojxona chegarasida deklarasiyalashi lozim bo`lib, uning miqdori cheklashlarsiz amalga oshiriladi. Rezidentlar chet el valutasini 1500 AqSh dollariga ekvivalent summada, nerezidentlar esa bojxona deklarasiyasiga muvofiq olib kirilgan valuta miqdorida olib chiqishlari mumkin.

Hozirgi vaqtda xo`jalik yurituvchi subyektlarning chet el valutasidagi eksport tushumi bir qismini Markaziy bankka majburiy sotish tartibi o`rnatilgan. Eksport kon-traktlarining turiga bog`liq ravishda quyidagi stavkalar qo`llanilishi nazarda tutiladi:

- markazlashtirilgan eksport kontraktlari bo`yicha ha-rajatlarni chegirgan xolda kelib tushgan valutaning 100 foizi;
- markazlashtirilmagan eksport bo`yicha 30 foizi (1999 yildan boshlab 50 foiz).

Valuta nazorat organlari tomonidan ushbu valuta tushumlarining o`z vaqtida kelib tushishi, aks hollarda esa tegishli choralar ko`rilishi qonun hujjatlarida nazarda tutiladi.

5-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari bo`yicha huquq va majburiyatlar hamda javobgarlik

Tashqi iqtisodiy faoliyat turli tuman shartnomalar (kontrakt, kelishuv, bitimlar) tuzish orqali amalga oshiriladi.

Xo`jalik shartnomalarining, shu jumladan tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi shartnomalarni tuzish va ijro etishga oid bo`lgan asosiy prinsiplar hamda qoidalar O`zbekiston Respublikasining Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy huquqiy bazasi to`g`risida"gi qonuni bilan belgilangan.

Jahondagi huquq tizimlari, shu jumladan O`zbekiston Respublikasining milliy huquq tizimi tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi ishtirokchilariga shartnomalar tuzilishi sohasida keng imkoniyatlar bergan va shartnoma mazmuni ular tomonidan erkin belgilanadi. Bu sohadagi ayrim cheklashlar davlat ommaviy-huquqiy manfaatlari nuqtai nazaridan kelib chiqib, qonun hujjatlarining bevosita o`zida nazarda tutilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnomalar tuzilayotganida turli huquqiy tizimga mansub subyektlar o`rtasidagi aloqa o`rnatilayotganligi va bu tizimlar o`rtasidagi farqlar kelgusida muayyan ixtiloflarga olib kelishi mumkinligi, ularni bartaraf etish yo`l yo`riqlari belgilab olinishi lozimligi etiborda tutilmog`i lozim.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi shartnomalar odatda namunaviy kontraktlar asosida, tomonlar o`zaro kelishib belgilaganda yozma shaklda tuzilishi lozim bo`ladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ko`proq qo`llaniladigan shartnomalar – oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, yuk tashish, lisenziya, vositachilik shartnomalari hisoblanadi. Bunday kontraktlarning mazmunini uning tarkibi, taraflarning o`zaro majburiyatlari hajmi, to`lov shartlari, yetkazib berish shartlari, sug`urtalash shartlari, texnik jihozlash shartlari, kontrakt shartlarini buzganlik uchun javobgarlik sanksiyalari tashkil etadi.

Kontrakt predmeti sifatida tovar (ishlar, xizmatlar)ning nomi, uning texnik xususiyati, miqdori va sifati aniq ko`rsatiladi. Tovlar (ishlar, xizmatlar) miqdori o`lchovlar metrik tizimida qabul qilingan xalqaro birliklarda ifoda etiladi. O`zbekiston Respublikasida qabul qilingan miqdorni aniqlash tartibi, o`lchovlar va vaznlar tizimiga muvofiq o`lchov birligida belgilash ham mumkin.

Tovar (ishlar, xizmatlar)ning sifat tavsifi tovarning undan foydalanishga yaroqliligini aks ettiruvchi xususiyatlari va TIF TN bo`yicha tovar kodi ham ko`rsatiladi.

Yetkazib berishning bazis shartlari Xalqaro "Inkoterm-2000" qoidalari bo`yicha belgilanib, tovarni olib chiqish - olib kirish bo`yicha rasmiyatchiliklarning bajarilishi, tovarni sug`urtalash va tovarning tasodifiy yo`qotilishi yoki shikastlanishi xatarining sotuvchidan xaridorga o`tishi kabi qoidalar aniq belgilanadi.

Inkoterm-2000 qo`llanilganda (abbreviatura bilan birgalikda) yetkazib berish joyini (temiryo`l stansiyasi, port, aeroport va boshqalarning nomi) ko`rsatish lozim.

Shartnomalarda (ayniqsa oldi-sotdi shartnomalarida) xalqaro amaliyotda keng qo`llaniladigan "Savdo atamalari" (Inkoterm-2000)dan foydalanmoq zarur (Masalan, SIF, FOB, va boshqa terminlar).

Tovar (ishlar, xizmatlar) birligining narxi, odatda, erkin almashiladigan valutada ko`rsatiladi. To`lov shartlari ko`rsatilganda, to`lov valutasini, shakli va muddati belgilab qo`yiladi. Agar to`lov valutasini kontrakt valutasidan farq qilsa, bu holda valutaning qayta hisob-kitob kursi

va mazkur kursni belgilash manbasi (kontraktni imzolash sanasida, tovarni yetkazib berish sanasida, to'lov sanasida) ko'rsatiladi.

Kontraktida yetkazib berilayotgan tovar ishlab chiqarilgan mamlakat va xizmatlar bajaruvchining mamlakati aniq ko'rsatib qo'yiladi.

Shartnomada tomonlar javobgarligi, nizolarni hal etish tartiblari va boshqa muhim xususiyatlar batafsil aks ettirilmog'i lozim.

Import va eksport kontraktlari belgilangan tartibda davlatning vakolatli organlarida qayd etilishi hamda hisobga olinishi lozim. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 3 iyul 2006 yilda 1588 –son bilan ro'yxatga olingan “O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligida (TIAISV) O'zbekiston Respublikasi xo'jalik subyektlari tomonidan tuziladigan eksport kontraktlari (shartnoma va bitimlar)ni ro'yxatga olish va import kontraktlari (shartnoma va bitimlar)ni ekspertizadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi Nizom” ga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 31 martdagi 137-son qaroriga 1-son ilovada ko'rsatilgan tovarlar eksportiga doir kontraktlar va O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari, hukumatlararo kelishuvlar asosida tuzilgan tovarlar (xizmatlar) eksportiga doir kontraktlar TIAISVda ro'yxatga olinadi hamda davlat budjeti mablag'lari hisobidan moliyalanadigan, O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan yoki uning kafolati ostida jalb etilgan kreditlar (qarzlari) hisobidan moliyalanadigan, ustav sarmoyasidagi davlat ulushi 50 foizdan ko'proqni tashkil etadigan va o'zining valuta mablag'lari bilan taminlanmagan xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan tuziladigan import kontraktlari ekspertizadan o'tkaziladi.

Xalqaro savdo-iqtisodiy shartnomalar yuzasidan hisob-kitob qilish shakllari va tartiblari shartnoma taraflari o'zaro kelishuviga ko'ra shartnomada belgilab qo'yiladi. Amalda ko'proq valuta tovar narxining valutasi bilan mos kelmasligi mumkin. Shuning uchun kontraktida qanday pul bozorining pul kursidan to'lashda foydalaniishi ko'rsatiladi. Bunda bank orqali pul ko'chirish, inkasso, hujjatli akkreditiv kabi shakllardan keng foydalaniladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnoma munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni hal etilishi tomonlar kelishib belgilaydigan tartibda muayyan milliy huquqiy tizim asosida yoki xalqaro vositalardan foydalanilgan holda hal etiladi. O'zbekiston Respublikasi subyektlari bilan tuzilgan tashqi iqtisodiy faoliyat kontraktlari bo'yicha nizolar kelib

chiqqan hollarda O`zbekiston Respublikasi xo`jalik sudlari tomonidan ham ko`rib chiqilishi O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik prosessual kodeksi normalarida o`z ifodasini topgan.

Xalqaro amaliyotda bunday nizolarni hal etuvchi xalqaro arbitraj organlari tizimi tarkib topgan. Kontraktda mana shunday arbitrajlardan yoki boshqa xohlagan hakamlik sudlari nizolarni hal etilishi uchun tanlanishi mumkin. Amaliyotda shunday organlardan Stokgolm shahri Savdo palatasi qoshidagi arbitraj, Parijdagi xalqaro savdo palatasi qoshidagi Arbitraj sudi, London xalqaro hakamlar sudi kabilar nizolar hal qilinishida ko`proq qo`llaniladi.

Respublikamizda nizolar hal qilinishida muhim bo`lgan, Mustaqil Davlatlar Hamdo`stligiga azo va boshqa davlatlarning xo`jalik, iqtisodiy va arbitraj sudlari hal qiluv qarorlari, xorijiy davlatlar arbitraj va hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlari xo`jalik sudlarining ijro hujjatlari qatoriga kirishini nazarda tutuvchi "Xo`jalik sudlarining hujjatlari ijrosini amalga oshi-rish tartibi to`g`risida "gi Yo`riqnoma ham qabul qilingan. Ushbu hujjatga binoan boshqa davlatlar arbitraj sudlari tomonidan qabul qilingan qarorlari ham qonunchilikda belgilangan tartibda ijro etiladi.

Nazorat savollari:

1. Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi nima?
2. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari kimlar bo`lishligi mumkin?
3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning qanday usullarini bilasiz?
4. Tashqi iqtisodiy faoliyatda qo`llaniladigan (kontrakt) shartnomalarning o`ziga xos xususiyatlarini aniqlang.
5. Tashqi iqtisodiy faoliyat kontraktlari majburiyatlari bo`yicha kelib chiquvchi nizolar hal etilish tartibini aniqlab bering.

13-BOB. Investitsiya faoliyatini huquqiy tartibga solinishi

1-§. Investitsiya faoliyati tushunchasi, turlari. Investitsiya obyektlari

«Investitsiya» soʻzi ingliz tilidan olingan boʻlib, «kapital quyilmasi» degan manoni anglatadi. **Investitsiyalar** iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy nematlar hamda ularga doir huquqlar hisoblansa, investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bogʻliq harakatlari majmui **investitsiya faoliyati** deb yuritiladi. Investitsiya faoliyati tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning bir koʻrinishidir, shuning uchun ham tadbirkorlikka xos boʻlgan belgilar, yani mulkiy mustaqillik, tashabbuskorlik va tavakkalchilik unga ham xos boʻlgan xususiyatdir.

Investitsiya faoliyatining subyektlaridan biri investor boʻlib, u oʻz mablagʻlarini, qarzga olingan va jalb etilgan mablagʻlarni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati obyektlariga jalb etishni amalga oshiradi. Bunday oʻziga xos faoliyat subyektlarining yana bir katta guruhi mavjud boʻlib, ular investitsiya faoliyati ishtirokchilari deb yuritiladi va ularning asosiy vazifasi investorning buyurtmalarini bajaruvchi sifatida investitsiya faoliyatini taminlash boʻlib hisoblanadi.

Investor va investitsiya faoliyatining ishtirokchilari subyektlari quyidagilar boʻlishi mumkin:

-Oʻzbekiston Respublikasining rezidentlari fuqarolari, yuridik shaxslari;

-mahalliy davlat hokimiyati organlari va davlat boshqaruvi organlari;

-xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar va chet ellik yuridik shaxslar hamda fuqarolar, shuningdek fuqaroligi boʻlmagan shaxslar va Oʻzbekiston Respublikasining chet elda doimiy yashovchi fuqarolari;

-hamkorlikda investitsiya faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek davlatlar va xalqaro tashkilotlar.

Investorlar buyurtmachi (mablagʻ kirituvchi), kreditor, sotib oluvchi boʻlishlari, shuningdek investitsiya faoliyati ishtirokchisi vazifasini bajaruvchi ham boʻlishlari mumkin.

Gap Oʻzbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalari toʻgʻrisida ketar ekan, takidlash joizki, Oʻzbekiston Respublikasi hududida chet ellik investorlarning daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik

faoliyati va qonun hujatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo`shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklari hamda ularga doir huquqlari, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlari, shuningdek chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad tushuniladi.

O`zbekiston Respublikasida chet ellik investorlar quyidagilar, chunonchi:

chet el davlatlari, chet el davlatlarining mamuriy va hududiy organlari, davlatlararo bitimlar va boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyektlari bo`lgan xalqaro tashkilotlar, chet el davlatlarining qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko`rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, boshqa har qanday shirkatlar, tashkilotlar va uyushmalar, chet el fuqarolari bo`lmish jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo`lmagan shaxslar va chet ellarda doimiy yashaydigan O`zbekiston Respublikasi fuqarolari bo`lishi mumkin.

Chet el investitsiyalari davlat yoki xususiy investitsiyalar shaklida bo`lishi mumkin. Birinchi shaklda davlat investitsiyalari ishtirok etib, bunda bir davlat boshqa davlatga kreditlar yoki boshqacha shakldagi qarzlarni berishi mumkin. Bunday munosabatlarga xalqaro huquq normalari qo`llaniladi. Ikkinchi shaklda esa, bir mamlakat xususiy firmalari, kompaniyalari yoki fuqarolari boshqa mamlakatning tegishli subyektlariga beradigan investitsiyalar tushuniladi. Investitsiya munosabatlari shu darajada murakkab va ko`p qirraliki, ko`pincha davlatlar o`rtasidagi munosabatlar xususiy shaxslar o`rtasidagi munosabatlar bilan uzviy bog`langan bo`ladi. Bunday aloqa subrogasiyada, yani investor huquq va talablarni davlatga topshirganda yaqqol ko`rinadi.¹

Investitsiya faoliyati davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish, soliq to`lovchilar va soliq solish obyektlarini, soliq stavkalari va ularga doir imtiyozlarni tabaqalashtiruvchi soliq tizimini qo`llash, normalar, qoidalar, standartlarni belgilash, monopoliyaga qarshi choralarni qo`llash, kredit siyosati va narx siyosatini o`tkazishga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash, investitsiya loyihalarini ekspertiza qilish mexanizmlarini belgilash va boshqa yo`llar bilan bunday faoliyatni amalga oshiradi.

¹ Тадбиркорлик ҳуқуқи: (Махсус қисм): Дарслик //Таҳририят ҳайъати: С.К.Рўзиназаров, А.Саидов, К.Рашидов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: С.К.Рўзиназаров. –Т.: «Консаудитинформ», 2002.873-бет.

Investitsiya kiritishdan asosiy maqsad daromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir.

Investitsiya kiritishda, avvalo:

-investitsiya faoliyati subyektlarning mustaqilligi va tashabbuskorligi;

-kiritilayotgan moddiy nematlarga investitsiya maqomini berish (fuqaro o`zining ehtiyojlarini qondirish uchun olgan buyumlari investitsiya bo`la olmaydi) ;

-qonun bilan belgilangan investitsiya faoliyatini amalga oshirish imkoniyati yaratilishi zarur bo`lib hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatining obyekti moddiy va nomoddiy nematlar ishlab chiqarish obyektlari hisoblanadi. Respublikamizda bozor munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishi, tadbirkorlikning taraqqiyoti mavjud mablag`larni ixtiyoriy investitsiyalash asosida faoliyat yuritishni taqozo etadi. Investitsiya, shu jumladan chet el investitsiyalarini huquqiy tartibga solish, birinchidan, milliy qonun hujjatlari bilan, ikkinchidan, xalqaro shartnomalar bilan amalga oshiriladi.

Investitsiyaning quyidagi turlari mavjud: kapital, innovasiya va ijtimoiy investitsiya. Kapital investitsiya jumlasiga asosiy fondlarni vujudga keltiruvchi va takror ishlab chiqarishga, shuningdek, ishlab chiqarishning boshqa shakllarini ishlab chiqarishga qo`shiladigan investitsiyalar kiradi.

Innovasiya investitsiyalar jumlasiga texnika va texnologiyalarning yangi avlodini ishlab chiqish va o`zlashtirishga qo`shiladigan investitsiyalar kiradi. Ijtimoiy investitsiyalar jumlasiga inson salohiyatini, malakasi va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek, nomoddiy nematlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga qo`shiladigan investitsiyalar kiradi.

2-§. Investitsiya sohasidagi qonunchilik. Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi

O`zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyati asosan 1998 yil 30-aprelda qabul qilingan “Chet el investitsiyalari to`g`risida”gi¹, “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахборотномаси. 1998. № 5-6. 91-модда.

to`g`risida”gi², 1998 yil 24-dekabrda qabul qilingan “Investitsiya faoliyati to`g`risida”gi³ kabi maxsus qonunlar, shuningdek ushbu sohani tartibga solishga qaratilgan boshqa fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Shu bilan bir qatorda O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiy islohotlarini yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilishni taminlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora tadbirlari to`g`risida”gi, “Eksport mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarni rag`batlantirishga oid qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi, “Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tashkil etish va ular faoliyatini rag`batlantirishga doir qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi Farmonlari, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish mexanizmini takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to`g`risida”gi, “Import istemol tovarlari olib kelish va sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi qarorlari aynan investitsiya jarayonini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan.

Shu tariqa O`zbekistonda investitsiya faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qonunchilikning milliy tizimi o`ziga xos ravishda faollik bilan shakllantirilib borilmoqda. Bunga misol sifatida “O`zbekinvest” milliy sug`urta kompaniyasini, “O`zbekinvest” tashqi iqtisodiy milliy banki, Vazirlar Mahkamasi hududida BMT (YUNIDO) bilan birgalikdagi texnikaviy yordam loyihasi doirasida investitsiyalarga ko`maklashish xizmati, Davlat mulk qo`mitasi huzurida ko`chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligini, shuningdek xalqaro moliya korporasiyalar bilan qo`shma banklarni, qo`shma lizing kompaniyalarini ko`rsatish mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida 2001 yil 5-martda Tashqi iqtisodiy aloqalar va xorijiy investitsiyalar departamenti tashkil etilganligini, “2001-2002 yillarda xorijiy investorlarni jalb qilgan holda korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish bo`yicha kelgusidagi chora-tadbirlar to`g`risida” Vazirlar Mahkamasi tomonidan maxsus qaror qabul qilinganligini alohida takidlash joiz.

Yuqoridagilar haqiqatan O`zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida chet el investitsiyalarini keng jalb etish uchun yetarli shart sharoitlar

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. № 5-6. 91-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. № 1.10-модда.

yaratilganligi va bu sohada qonunchilik asoslari yaratilganligidan darak beradi.

Chet el investitsiyalarini huquqiy himoya qilish maqsadida 02.05.2003 yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan "To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni huquqiy himoya qilishni kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 205-sonli qarori ayniqsa diqqatga sazovordir.

Bunga binoan "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq va respublikaga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun investitsiyalarni ishonchli huquqiy himoya qilishning amaliy mexanizmini barpo etish, mana shu asosda mamlakatdagi investitsiya muhitini yanada yaxshilash maqsadida Vazirlar Mahkamasi Adliya vazirligiga xorijiy investorlarni va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni huquqiy himoya qilishni taminlash vazifasini topshirdi va unga quyidagi huquqlarni, chunonchi:

-xorijiy investorlari va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni javobgarlikka tortishning asosligini zarur hujjatlar, shu jumladan jinoiy, fuqarolik, xo'jalik va mamuriy ishlar materiallari bilan tanishish yo'li bilan o'rganib chiqish;

-vazirliklar, idoralar va nazorat organlari, shuningdek mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari rahbarlariga qonun hujjatlarining aniqlangan buzilishlari, qonun buzilishini va unga olib keluvchi shart-sharoitlarning sabablarini bartaraf qilish to'g'risida belgilangan muddatlarda bajarilishi majburiy bo'lgan taqdimnomalar kiritish;

-mansabdor shaxslar tomonidan xorijiy investorlar va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining huquqlari va qonuniy manfaatlari buzilishi hollari aniqlangan hollarda, shuningdek adliya organlarining qonuniy talablari mansabdor shaxslar tomonidan bajarilmagan taqdirda aybdor mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish to'g'risidagi maslalani tegishli organlar oldiga qo'yish;

-xorijiy investorlar va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining huquqlarini buzayotgan nazorat qiluvchi hamda mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlarining harakati yoki qarorlarini to'xtatib qo'yish kabilar berildi.

Mazkur qaror bilan xorijiy investitsiyalar va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni huquqiy himoya qilish boshqarmasi Adliya vazirligida tuzildi hamda boshqarma to'g'risidagi Nizom ishlab chiqildi.

Chet el investitsiyalarini huquqiy tartibga solishda davlatlar o`rtasidagi ikki va ko`p tomonlama shartnomalarning o`rni, ahamiyati ayniqsa beqiyosdir.

Bu kabi shartnomalardan biri "Investitsiyalarni kafolatlash bo`yicha ko`p taraflama agentlikni tasis etish to`g`risida"gi Seul Konvensiyasi bo`lib, u 1988 yil 12 apreldan kuchga kirgan. O`zbekiston Respublikasi uni 1992 yil 2 sentabrda ratifikasiya qilgan va u shu yilning 24-sentabridan kuchga kirgan.

Ushbu Konvensiyaga azo bo`lishlik xususiy va davlat sug`urtalash tizimini chet el investitsiyalarini sug`urtalash xalqaro ko`p tomonlama tizimi bilan uyg`unlashtirilishiga olib keldi. Chunonchi, unga binoan vazifasi chet el investitsiyalarini kafolatlash, investorlarni moliyalash, tavakkalchiliklarni sug`urtalash va boshqalar hisoblangan ko`p tomonlama xalqaro tashkilot (MIGA) tashkil topadi. Ko`pincha ushbu tashkilot sug`urtalovchi, chet el investori hisoblangan yuridik yoki jismoniy shaxslari esa sug`urtalanuvchi sifatida shartnomada taraflar bo`lib qatnashadilar.

Bu xalqaro tashkilotning o`ziga xos, boshqa tashkilotlarga o`xshamaydigan yana bir xususiyati shundaki, sug`urta holati yuz bergan hollarda, chunonchi mamlakatda chet el investor mulki nasionalizasiya etilganda, shuningdek chet el investori daromadi summasini chet elga o`tkazishi uchun malum cheklovlar joriy etilganda va boshqa shunga o`xshash chet el investorining huquqlarini boshqa shakllarda poymol etilgan hollarda ushbu tashkilot taraflar o`rtasida tuzilgan shartnomaga binoan investor ko`rgan zararlarning to`lab berish majburiyatini oladi.

O`zbekistonning bu boradagi yana bir dadil qadami uning 1965 yil 18-martda imzolangan va 1966 yil 14-oktabrda kuchga kirgan "Davlatlar va chet ellik shaxslar o`rtasidagi investision nizolarni hal etish tartibi to`g`risida" gi Vashington Konvensiyasini 1994 yil 6 mayda ratifikasiya qilganligidir.

Konvensiyaning maqsadi Xalqaro taraqqiyot va rivojlanish banki huzurida investitsiya nizolarini hal etish bo`yicha Markazni tasis etish va ushbu Markazda muayyan davlat va chet davlat shaxslari o`rtasida vujudga keladigan investision nizolarni Konvensiya qoidalariga muvofiq yarashtiruv hamda arbitraj yo`li bilan hal etilishini taminlashdan iborat.

Markaz tarkibiga Mamuriy kengash va Kotibiyat kiradi. Kotibiyat o`z navbatida vositachilar ro`yxati va arbitrlar ro`yxatini olib boradi. Mamuriy kengash tarkibiga Konvensiyani imzolagan davlatlarning har biridan bittadan vakillar kiradi. Bunday vakillar yetarlicha malakaga ega

bo`lgan shaxslar orasidan tanlanib, ularning ro`yxati har olti yilda yangilanib turadi.

Markaz o`zi ko`rsatgan xizmatlardan tushadigan mablag`lar va boshqa mablag`lar hisobidan moliyalanadi, u immunitet va imtiyozlarga ega. Immunitet deganda Mamuriy kengash raisi va azolarining shaxsiy immuniteti, arbitrlar, vositachilar va kotibiyat xodimlarining immuniteti, hujjatlar immuniteti, arxivlarni daxlsizligi va boshqalar tushiniladi. Imtiyoz deganda shuni nazarda tutish lozimki, Markazning mulki, daromadi va boshqalardan soliq olinmaydi va hech qanday yig`imlar ularga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Konvensiya mazmuniga binoan **arbitraj** nizoni taraflar o`rtasida tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan huquq normalarini qo`llagan holda hal etadi. Taraflarning bu haqda kelishuvi bo`lmagan taqdirda, arbitraj nizoni hal etishda shartnomaning tarafi bo`lmish Kelishilayotgan davlat huquqini, shuningdek qo`llanilishi mumkin bo`lgan xalqaro huquq normalarini qo`llaydi.

Mazkur Konvensiyaning muhim jihatlari yana shundaki, birinchidan, unda ishtirok etuvchi davlatlar o`z hududida qo`shiluvchi davlatlar arbitraj qarorlarini o`z hududida ijro etilishini taminlash majuriyatini olsa, ikkinchidan, ushbu Konvensiyaga O`zbekistonning qo`shilishi natijasida garchi ikki yoki ko`p tomonlama xalqaro bitimlar tuzmagan davlatlarning investorlari bilan O`zbekistondagi chet el investorlari o`rtasida vujudga keladigan nizolar hal etilishining universal tizimi yaratildi.

Investitsiyalarni rag`batlantirish va o`zaro himoya qilish to`g`risida O`zbekiston Respublikasi 40 dan ortiq davlatlar bilan bitimlar tuzgan. Bu kabi bitimlarni tuzish asosan, chet el investitsiyalarini nasionalizasiya va ekspropriasiyadan himoya qilish, investorga o`z daromadlari va kapitallarini chet elga to`sqinliksiz va moneliksiz o`tkazish imkoniyatini berish, investor bilan uning kapitali yuzasidan kelib chiqadigan nizolarni xalqaro arbitrajda ko`rib chiqish va millatga qulayroq rejim yaratishga qaratiladi.

3-§. Investitsiya faoliyatining shartnomaviy shakllari. Taraflarning huquq va majburiyatlari

Amaldagi qonunchilikka muvofiq investitsiyalarni amalga oshirish shakllari bo`lib:

-yuridik shaxslar tuzish yoki ularning ustav jamg`armalarida ulushli ishtirok etish, shu jumladan, mol- mulkni yoki aksiyalarni olish;

-qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini olish;

-konsessiyalarni, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo'lgan konsessiyalarni olish;

-mulk huquqini, shu jumladan ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda savdo va xizmat ko'rsatish sohalari obyektlariga, turar joylariga mulk huquqini, shuningdek yerga hamda boshqa resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish (shu jumladan ijara asosida) huquqini qonun hujjatlariga muvofiq olish kabilar hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatining subyektlari "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 8-moddasiga muvofiq:

-mulk shakllaridan va faoliyat turidan qat'iy nazar, investorlar investitsiya faoliyatini amalga oshirishda teng huquqqa egadirlar;

-har qanday obyektga (qonun bilan cheklangan yoki taqiqlangan obyektlardan tashqari) investitsiyalarni kiritish investorning mutlaq huquqi hisoblanadi va qonun bilan qo'riqlanadi;

-investor investitsiyalash maqsadida yo'nalish turi va hajmini mustaqil ravishda belgilaydi, buni amalga oshirish uchun shartnoma asosida, qoida tariqasida tanlov (tender) savdosini o'tkazish yo'li bilan yuridik va jismoniy shaxslarni investitsiya faoliyati ishtirokchilari sifatida jalb etadi;

-qonun hujjatlariga muvofiq investor investitsiya obyektlari natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tassaruf qilishga;

-investorning qaroriga binoan investitsiya obyektlariga va ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish huquqi qonun hujjatlari belgilangan tartibda boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin;

-agar qonun hujjatlarida boshqa tartib belgilanmagan bo'lsa, investor o'ziga zarur bo'lgan mol-mulkni yuridik va jismoniy shaxslarni o'zaro kelishuv asosida belgilanadigan narx va shartlarda, hajmi va nomenklaturasini cheklanmagan tarzda olishga xaqli;

"Investitsiya faoliyati to'g'risida" gi qonunda investor:

-investitsiya loyihalarida sanitariya-gigiyena, ekologiya, arxitektura, shaharsozlikka oid va boshqa talablarga rioya etilganligi xususida ekspertiza xulosasini olish, monopoliyaga qarashli qonun hujjatlarining talablariga rioya etish;

-soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarni o'z vaqtida to'lash;

-shartnoma bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tufayli investitsiya faoliyati ishtirokchisiga yetkazilgan zararni qoplash;

-mahalliy davlat hokimiyati organlari va davlat boshqaruv organlarining o'z vakolati doirasida qo'yiladigan talablarini boshqarishi shart.

Investision faoliyatni ikki bosqichdan iborat harakatlarga ajratish mumkin, yani, birinchi bosqichda investor o'zining bo'sh mablag'larini investitsiya shaklida kiritilish to'g'risidagi qarorni qabul qiladi. Bunda u tadbirkorlik faoliyat obyektlarini o'zgartirishi asosida foyda olishining maqbul yo'llarini izlaydi. Bu bosqichda investision shartnomasini imzolash bilan moddiy yoki nomoddiy nematlarga investitsiya maqomi beriladi.

Investitsiya faoliyatining ikkinchi bosqichida investitsiyalarni realizasiya qilish bo'yicha amaliy harakatlarini amalga oshirishdan iborat. Bu bosqichning xarakterli tomoni shundan iboratki, bunda investision shartnomalarni amalga oshirish bo'yicha qator harakatlar amalga oshiriladi. Bunda investision faoliyatning har bir ishtirokchilarining vakolatlari doirasi, shuningdek investitsiya faoliyati subyektlari aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich investision faoliyat obyektini barpo etish bilan yakunlanadi.

Investision faoliyat (ish) subyektlarning o'zaro munosabatlari shartnoma asosida tashkil etiladi.

Investision shartnoma yuridik, tarkibiy jihatdan murakkab shartnoma bo'lib hisoblanadi.

Prezidentimiz Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasida qilgan nutqida "...mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay sharoit kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish taqozo etilmokda. Shunga erishish kerakki, O'zbekiston bozori mamlakatimizda biznes bilan shug'ullanishga intilishlarning barchasi uchun eng maqul va qulay iqtisodiy makon bo'lib qolsin"¹.

Agar xorijiy sarmoyalar uchun mumkin qadar qulaylik tug'dirib berish tartibi o'rnatilgan bo'lsa, u holda sarmoyadorlar ko'plab tarmoqlarda, chunonchi xo'jalik faoliyatini yuritish maqsadida davlat mulki xususiylashtiriliyotgan mamlakatlarda amaldagi qonunlar asosida ishtirok etishlari mumkin.

¹ Каримов И.А «Озод ва обод ватан, фаровон ҳаёт-пировард максадимиз», Тошкент.: «Маърифат» нашриёти, 2000 йил.

Chet el investitsiyalarini ishtirokidagi xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini huquqiy tartibga solishni rivojlantirish milliy qonunchilikni takomillashtirishga tabiiy tasir o`tkazadi. Bu jarayon zamirida albatta erkin shartnoma tuzish va xo`jalik munosabatlarini milliy huquqiy tartibga solish sohasida xalqaro meyorlarga ustunlik berish tamoyili yotadi.

O`zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiya to`g`risida"gi qonunining 5-moddasida chet el investitsiyalarini amalga oshirish shakllari ko`rsatilgan. Bunga binoan, O`zbekiston Respublikasining yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo`jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug`urta tashkilotlari va boshqa korxonalarining ustav jamg`armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo`shib qatnashish;

- chet ellik investorlarga to`liq qarashli bo`lgan xo`jalik jamiyatlari va shirkatlarini, banklar, sug`urta tashkilotlari va boshqa korxonalarni barpo etish va rivojlantirish;

- mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog`ozlarni, shu jumladan O`zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini sotib olish;

- intellektual mulkka, shu jumladan mualliflik huquqlari, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xauga, shuningdek ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish;

- konsessiyalar, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo`lgan konsessiyalar olish;

- savdo va xizmat ko`rsatish sohalari obyektlariga, turar joy binolariga, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda mulk huquqini, shuningdek yerga egalik qilish va undan foydalanish (shuningdek ijara asosida foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqlari sotib olish orqali amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasi xorijiy investitsiyalarini jalb etishning yuqorida qayd etilgan shakllarida amalga oshirib borish bilan birga, investorlarning huquq va manfaatlarini har tomonlama himoya qilinishi uchun kafolatlarni qonun yo`li bilan belgilab qo`ygan. Shuningdek, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun imtiyozlarning keng tizimi vujudga keltirilgan.

Mamlakatimiz Prezidenti I. A. Karimovning "O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida" asarida: "Biz tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda iqtisodiyotimizga sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga juda katta ahamiyat bermoqdamiz"-

deyiladi.¹ Bu fikrning isboti sifatida “Chet el investitsiyalari to`g`risida”, “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to`g`risida”gi, “Investitsiya faoliyati to`g`risida” gi kabi qonunlar va bu boradagi boshqa normativ huquqiy hujjatlarni misol keltirish mumkin.

Ushbu qonun hujjatlariga binoan chet ellik investorlar xalqaro huquq prinsiplari va O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq quyidagi huquqlarga ega:

-investitsiyalashni amalga oshirishning hajmlari, turlari va yo`nalishlarini mustaqil belgilash;

-investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzish;

-o`zining investitsiyalariga va investitsiya faoliyatining natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish. Chet ellik investorning qaroriga binoan investitsiyalarga, ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish huquqlari O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Huquqlar boshqa shaxsga berilganda taraflarning o`zaro munosabatlari shartnomalar asosida tartibga solinadi;

O`zbekiston Respublikasidagi investitsiya faoliyati natijasida olingan o`ziga qarashli ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalarini chet ellarda va O`zbekiston Respublikasida patentlashtirish to`g`risida mustaqil ravishda qaror qabul qilish;

-investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadni mustaqil va erkin tasarruf etish (shu jumladan uni moneliksiz repartasiya qilish);

O`zbekiston Respublikasiga kreditlar va qarzlar tariqasida pul mablag`lari jalb etish;

-o`z hisob varag`idagi milliy valuta mablag`laridan ichki valuta bozorida chet el valutasini sotib olish uchun foydalanish;

-qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va shartlarda yer uchastkalariga doir huquqlarini sotib olish;

O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, o`ziga mulk huquqi asosida qarashli bo`lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan zimmaga olgan majburiyatlarning, shu jumladan qarz mablag`larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning barcha turlari bo`yicha tamin sifatida foydalanish;

¹ И. А. Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида, Ўзбекистон, 1995 йил, 115-бет.

-o`z investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizisiya qilingan taqdirda mutanosib ravishda tovon olish;

-davlat boshqaruv organlarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining hamda ular mansabdor shaxslarining g`ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) va qa-rorlari natijasida yetkazilgan zararlarni undirish.

Chet ellik investor O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquqlarga egadirlar.

Nazorat savollari:

1. Investitsiya deganda nima tushuniladi?
2. O`zbekistonda investitsiyaga oid qonunchilikni shakllantirishdan asosiy maqsad nima?
3. Investitsiya faoliyati subyektlarining huquq va majburiyatlarini aytib bering.
4. Investitsiyaning bosh maqsdi nima?
Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyaning ahamiyati qanday?

14 BOB. QIMMATLI QOG`OZLAR BOZORINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

1-§. Qimmatli qog`ozlar tushunchasi

Xo`jalik faoliyatida pul bilan bir qatorda qimmatli qog`ozlar muomalasi ham muxim o`rin egallaydi. Qimmatli qog`ozlarning tabiiy xususiyatlaridan kelib chiqib ularni qimmatli deb bo`lmaydi, balki u egasiga malum bir qim-matliklar (ashyo, pul, moddiy va nomoddiy huquqlar)ga ega bo`lishi tasdiqlanganligi uchun ham qimmatlidir. Qimmatli qog`ozlar pul kabi muomalada hamda to`lovda qulay vositadir. Ayniqsa u o`z funksiyasi bilan sug`urta polisi, qarzdorlikni tasdiqlovchi tilxat, vasiyatnoma kabi muayyan qimmatliklarga ega bo`lgan boshqa qog`ozlardan farqlanadi. Bozor iqtisodiyoti munosabatlarida va fuqarolik muo-malasida qimmatli qog`ozlar mulkiy huquqlarning kafolati sifatida namoyon bo`ladi va subyektlarning oshiqcha pul zahiralari muomalasini tezlashtirishga yordam beradi.

Mulk shakllari evolutsiyasi va kreditning rivoj-lanishi jamiyat ishlab chiqarishi tizimida qimmatli qo-g`ozlarning keng qo`llanilishiga sabab bo`lib, qimmatli qo-g`ozlar ishlab chiqarishga sarmoya jalb qilishning eng maq-bul usuli sifatida bir qator ijobiy xususiyatga ega.

Mustaqillik va bozor iqtisodiyoti natijasida qim-matli qog`ozlarga nisbatan davlat monopoliyasining barham topishi, iqtisodiyotga tovar-pul almashinuvi va tovar muomalasi uchun xususiy mulk rivoji hamda xususiy mulk-dor sinfini yaratish uchun qo`shimcha ahamiyatga ega bo`ldi.

Qimmatli qog`ozlarning tarixiy shakllanishi antik Rimga borib taqaladi. Dastavval, og`zaki kelishuv shaklidagi qimmatli qog`ozlar, imperator Yustinian davriga kelib yozma shaklda tuzila boshlandi. Natijada ashyoga, pulga bo`lgan haq (huquq va talab) qog`oz bilan uyg`unlashdi va bir vaqtning o`zida ashyoga bo`lgan huquq va qog`ozga bo`lgan huquq birlashib, umumiy qog`ozga nisbatan huquq yuzaga keldi. XII asrga kelib, haq huquqlarini o`zida ifodalovchi qog`oz turli xildagi belgi va majburiy yozuvlarga ega bo`ldi. O`sha paytlardagi qimmatli qog`oz o`z egasiga beradigan huquqlar doirasi juda ko`p bo`lganligi tufayli, qimmatli qog`ozlar sekin-asta qo`ldan qo`lga o`ta boshladi. O`rta asrlarga kelib ko`pgina davlatlar (Angliya, Germaniya, Fransiya) o`z xara-jatlarini qoplash uchun ko`chmas mulk o`rniga xazina maj-buriyatlari va obligatsiyalar chiqara boshladilar. Faqatgina XVII asrga kelib, qimmatli qog`ozlarning orqa tomonidan imzo qo`yib, boshqa kishiga berilishi odat

tusiga kirdi. Qimmatli qog`ozlarga imzo qo`yilishi ularning egalarini oson almashishiga va qimmatli qog`ozlarning muomalada qo`llanilishini tezlatishga sabab bo`ldi. Shuningdek, imzo-larning paydo bo`lishi natijasida qimmatli qog`ozlar to`lov va kredit berish vositasi bo`lib xizmat qila boshladi. XVII asrga kelib hissali qimmatli qog`oz-aksiya paydo bo`ldi. XIX asrdan boshlab qimmatli qog`ozlar o`zgarib, shakllanib va iqtisodiy hayotda keng qo`llaniladigan holatga o`tdi.

Qimmatli qog`ozlar - mulkiy huquqlarning belgilangan shakl va majburiy rekvizitlariga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar hisoblanib, ularni taqdim etgan taqdirdagina mazkur huquqlarni amalga oshirish yoki boshqa shaxslarga berish mumkin bo`ladi (FK 96-moddasi). Bunda tegishli huquqlarni amalga oshirish uchun qoida bo`yicha qimmatli qog`ozni taqdim etish lozim bo`ladi. Rivojlangan xo`jalik muomalasida qimmatli qog`ozlarning keng tarqal-ganligi, ularning belgilangan qiymatga ega ekanligi uchun pullar bilan eng ma`qul muomala va to`lov vositasi ekan-ligi, kredit vositasi rolining bajarilishi mumkinligi hamda turli manfaatlariga nisbatan huquqlarni o`tkaza olishi bilan belgilanadi.¹

“Qimmatli qog`ozlar va fond birjasi to`g`risida»gi qonunning (02.09.1993y.) 1-moddasiga muvofiq, qimmatli qog`ozlar ular chiqargan shaxs bilan ularning egasi o`rta-sidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tas-diqlovchi, dividend yoki foizlar ko`rinishidagi daromad to`lashni hamda ushbu hujatlardan kelib chiqadigan huquq-larni boshqa shaxslarga berish imkoniyatlarini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir.

Qimmatli qog`ozlar-blankalar, sertifikatlar shaklida yoki schotlardagi yozuv shaklida bo`lishi va hisob-kitob qi-lishda, shuningdek kredit bo`yicha garov sifatida foyda-lanilishi mumkin. Qimmatli qog`ozlar yuridik va jismoniy shaxslar o`rtasidagi ixtiyoriylik asosida tarqatiladi. Qimmatli qog`ozlar-bu qonunda belgilangan tartibda chiqarilgan va nominal² qiymatga ega bo`lgan pullik huj-jatdir. Ular mulkchilik munosabatlarini ifodalaydi va qanday mulk yoki pul miqdoriga egalik qilish huquqini tasdiqlaydi. Qimmatli qog`ozlar dividend yoki foizlar ko`-rinishida daromad to`lashni hamda mazkur hujatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish im-koniyatini nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, egalik qilish huquqini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko`-rinishidagi daromad olishni ko`zlovchi, emissiya qiluvchi

¹ Гражданское право. Учебник. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, М., Проспект. 1998 г

² Пул хужжатларида кўрсатилган бошлангич номинал баҳо, умуман олганда, рамзий характерга ега бўлиб, хар доим уларнинг ҳақиқий бозор баҳосини (қийматини) ифодалай олади.

va sotib oluvchi o`rtasidagi o`zaro mulkiy munosabatlarni bildiruvchi, boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi barcha pulli hujjatlar qimmatli qog`ozlar deb yuritiladi.

Eng muhimi, har qanday qimmatli qog`oz qonunda belgilangan shakllarda tuzilgan bo`lishi va zaruriy rekvizitlarga ega bo`lishi lozim. Bundan tashqari qimmatli qo-g`ozlar o`z egasi amalga oshirishi lozim bo`lgan huquqlar, yani uning yuridik imkoniyatlari (dividend olish, muayyan pul summasi, ashyolar olish) hamda ularni ommaviy ravishda haqiqiy ekanligini yani uni barcha rekvizitlar bilan chiqarilgan bo`lsa qarzdor(emitent) uni tan olish majburiyati bilan ham boshqa qimmatli qog`ozlardan farqlanadi.

2-§. Qimmatli qog`ozlarning turlari, ularning emissiyasi tushunchasi va faoliyati

Qimmatli qog`ozlar bir necha asoslarga ko`ra alohida turlarga bo`linadi. Bu turlar ichida eng muhimi qog`ozning shaxslarga tegishliligi asosida turlarga bo`linishi hi-soblanadi. Qimmatli qog`ozlar huquq subyektlariga tegishli bo`lishiga qarab, taqdim etuvchiga tegishli, egasi yozilgan va orderli qimmatli qog`ozlarga bo`linadi.

Basharti mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan bog`liq holda ro`yobga chiqarish uchun qimmatli qog`ozni taqdim etishning o`zi yetarli bo`lsa, qimmatli qog`ozlar taqdim etuvchiga tegishli hujjatlar deb hisoblanadi. Taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog`ozlar erkin muomalada bo`lib, ularni boshqa shaxsga berish, qimmatli qog`ozda mujassamlashgan huquqni boshqa kishiga o`tkazish, bu qim-matli qog`ozni unga taqdim qilish bilan tugagan hisob-lanadi. Ularga obligatsiya zayemlari, taqdim etuvchiga deb nomlangan aksiyalar, konosament¹, oddiy ombor guvohtonomasi, ya'ni tovar olish guvohtonomasi, taqdim etuvchiga tegishli cheklar kiradi.

Mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan bog`liq holda ro`yobga chiqarish uchun emitent (qimmatli qog`ozni chiqaruvchi) tomonidan yoki uning topshirig`iga binoan qim-matli qog`ozlar borasida kasb faoliyatini amalga oshira-yotgan tashkilot tomonidan egasining nomini qayd etish

¹ Денгизда юк ташишда қўлланиладиган товарнинг кимга тегишлилигини аниқлайдиган ҳужжат бўлиб, коносамент кимга тегишли бўлса-шу шахс денгизда юк ташувчида коносаментда кўрсатилган юкни олиш ва тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлади. // Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Под.ред. О.Н.Садикова . М., Юридформсентр. 1997 г, 189-бет.

zarur bo'lsagina, qimmatli qog'ozlarda egasi yozilgan bo'ladi. Egasi yozilgan qimmatli qog'ozni bir mulkdordan ikkin-chisiga berish paytida hisob-kitobdagi zaruriy yozuvlar o'zgartiriladi. Bunday turdagi qimmatli qog'ozlar bo'yicha qarzdor ma'lumotlar to'plashi, qog'ozda ko'rsatilgan shaxsni aniqlashi va boshqa har xil usulda tekshirishi shart. Ularga egasi yozilgan aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburi-yatlari, depozit sertifikatlari, veksellar, qimmatli qo-g'ozlar hosilalari kiradi.

Orderli qimmatli qog'ozlarga ega bo'lgan shaxslar qimmatli qog'ozlar bo'yicha qarzdor bo'lganlar daftarida qayd etilgan bo'lib, qarz berish, shu qimmatli qog'oz sohibiga to'g'ri kelib qolgan bo'lsa, bunday qimmatli qo-g'ozlar orderli qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, orderli qimmatli qog'ozlarning asosida qarzdorning qimmatli qog'ozda ko'rsatilgan shaxsga yoki u ko'rsatgan shaxsga qarzini to'lash majburiyati yotadi. Ularning quyidagi turlari mavjud: oddiy va yuboriladigan veksellar, tovar omborlarining ikki tarafli guvoh-nomalari, yuk yuborgan va yukni qabul qilib oluvchi hukmiga binoan chiqarilgan konosamentlar.

“qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida”gi qonunning 3-moddasiga muvofiq qimmatli qog'ozlarning quyidagi turlari mavjud:

- aksiyalar;
- Obligatsiyalar;
- xazina majburiyatlari;
- depozit sertifikatlari;
- veksellar.

A) AKSIYALAR

Aksiyalar- aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga yuridik yoki jismoniy shaxs muayyan hissa qo'shganidan guvohlik beruvchi, aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi hamda unga dividend olish va qoida tariqasida ushbu jamiyatni boshqarishda qatnashish huquqini beruvchi, amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'ozlardir.

Aksiyalarning xillari (egasi yozilgan va taqdim etuvchiga deb nomlangan) va turlari (imtiyozli va oddiy aksiyalar) bo'yicha farqlanadi. O'zbekiston Respublikasining "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuniga muvofiq aynan shunday turkumlanadi.

Aksiyada ko`rsatilgan va jamiyat aksiyadorlarining reyestriga kiritilgan jismoniy yoki yuridik shaxsgina egasi yozilgan aksiyaning sohibi bo`lmish aksiyador deb etirof etiladi.

Egasi yozilmagan aksiyani saqlovchi shu aksiyaning egasidir. Egasi yozilmagan aksiyalar jamiyat aksiyalarining reyestriga kiritilmagan holda boshqa shaxslarga mulk qilib beriladi. Oddiy aksiyalar ovoz beruvchi bo`lib, ularning egalariga dividendlar olish, jamiyatning umumiy yig`ilishlarida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi.

Aksiya egalariga dividendlarni, shuningdek aksiyadorlik jamiyati tugatilganda aksiyalarga qo`yilgan mab-lag`larni birinchi navbatda olish huquqini beradigan aksiyalar *imtiyozli aksiyalar* hisoblanadi. Imtiyozli aksiyalar ularning egalariga, korxonaga foyda ko`rish-ko`rmasligidan qat`i nazar, muayyan dividendlar olish huquqini beradi. Yopiq aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari faqat egasi yoziladigan aksiyalar bo`lishi mumkin, ularni boshqa shaxsga o`tkazish tartibi ustavda belgilab qo`yiladi.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatlari aksiyadorlarga aksiyalar o`rniga ularning nominal qiymatiga teng summada sertifikatlar berishi mumkin. Chiqariladigan aksiyalarning xillari, ularni tarqatish va joylashtirish, ular bo`yicha dividendlar to`lash tartibi aksiyadorlik jamiyatining ustavida qonun hujjatlariga muvofiq belgilab qo`yiladi.

“Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida”gi qonunning 24-moddasiga muvofiq, aksiyalarning imtiyozli va oddiy kabi turlari mavjudligi belgilangan.

Odatda aksiyalar nafaqat dividend olish huquqi va jamiyat likvidatsiya qilinayotganda o`ziga tegishli mulkni olish, shu bilan birga aksiyadorlar umumiy yig`ilishida ovoz berish huquqini ham beradi.

Ayrim qonunchilikda va ilmiy adabiyotlarda shuning uchun ham aksiya ovoz beruvchi deb ta`riflanadi. Oddiy aksiyalarning hammasi bir xil nominal qiymatga ega, shuningdek uning egalari bir xil huquqlarga ham ega. Aksiya qiymatining nominal, emissiya, bozor va balans qiymatlari kabi turlari mavjud.¹

Aksiyalarning nominal qiymati - aksiyada yozilgan pul summasidir. Nominal qiymati ko`rsatilgan holda ham, ko`rsatilmagan holda ham chiqarilishi mumkin. Bu summa sarmoya ulushini tavsiflasada, aksiyaning jamg`arma bozorida harakat qilishi uchun biron bir jiddiy

¹ Т.В.Кашанина Э.А.Сударкова «Аксионерное право» практический курс. М.: «Имфра М Норма», 1997 йил, 94-б.

ahamiyatga ega emas. Jamiyat mulki yetakchi bo`lgan mamlakatlarda (AqSh) aksiyalar nominal qiymat ko`rsatilmay chiqarilishi mumkin. Uning narxi bozordagi talab va taklif asosida belgilanadi. Aksiyalarning nominal narxi turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, O`zbekistonda 100 so`m, Germaniyada 50 marka, Fransiyada 100 frank. Mamlakatimizda chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatini qonun tomonidan ko`rsatilishi muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, aksiyaning nominal qiymati uning egasiga ruhiy jihatdan tasir ko`rsatadi va qo`lidagi aksiya qandaydir mavxum majburiyat emas, balki xususiy mulkning guvohnomasi hisoblanishini bildiradi. Ikkinchidan, chiqarilgan ak-siyalarning nominal qiymatidan jamiyat ustav sarmoyasi vujudga keladi.

Aksiyalarning emissiya qiymati - birlamchi bozorda sotiladigan aksiyaning birlamchi narxi bo`lib, u nominal qiymatdan farq kiladi, bunda aksiya vositachi firma orqali sotiladi. Shuning uchun ham firma o`z vositachilik haqi foizlarini qo`yadi.

Aksiyalarning bozor (kurs) qiymati - ikkilamchi bozorlarda aksiyalarni sotilishi natijasida shakllanadi. Aksiya kursi deganda uni bozorda sotish va sotib olish qiymati tushiniladi. Aksiyaning kurs darajasi dividend miqdoriga, bank depozitlaridan keladigan foiz daromadlariga, kredit(karz)ga berilgan mablag`lardan keladigan foiz daromadlariga, bozorda erkin muomaladagi aksiyalarga nisbatan talab va taklif darajasiga bog`liq bo`ladi.

Obligatsiyalar muddatli qarz olish majbu-riyati sifatida egasiga kafolatlangan daromad olish hu-quqini beradi.

Obligatsiya o`z egasiga qarz berganligidan guvohlik beradi hamda uning nominal qiymatini ko`rsatilgan mud-datda belgilangan foiz to`langan holda qoplash maj-buriyatini tasdiqlaydi. Obligatsiya joriy yildagi budjet kamomadini qoplash, emitentning faoliyatini moliya-lashtirish uchun qo`shimcha mablag` yaratish maqsadida emissiya qilinadi.

Obligatsiyalarning turli belgilari va huquqiy muo-malasiga ko`ra quyidagicha: emitentlar bo`yicha (davlat, ma-halliy, korxonalar Obligatsiyalari), emissiya maqsadiga qa-rab (faoliyatni pul mablag`i bilan taminlash, qarzni to`lash), qarz uzish muddatiga qarab (qisqa, o`rta va uzoq), rasmiylashtirilishiga qarab (egasi yozilgan, taqdim etuv-chiga deb nomlangan), foiz daromadlarini to`lash shakliga qarab (o`zgarmas va o`zgaruvchan) tasniflash mumkin.

Emitent xususiyatiga ko`ra davlat, munisipal va korxonalar Obligatsiyalariga bo`linadi.

Davlat Obligatsiyalari taqdim etuvchiga deb nomlangan qimmatli qog`ozdir. Obligatsiyalar o`zida kredit munosabatlarini aks ettirib davlat qarzdor, uni sotib olgan shaxs kreditor bo`ladi va u aksariyat hollarda hukumat emitent sifatida davlat budjeti taqchilligini qoplash maqsadida amalga oshiriladi

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 26 mart kuni chiqarilgan «O`zbekiston Respublikasi qimmatli qog`ozlarni chiqarish to`g`risida»gi qaroriga ko`ra davlat qisqa muddatli Obligatsiyalar bozori ishlab turibdi. Jamiyatlarda Obligatsiya chiqarish summasini O`zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo`mitasi qoshidagi qimmatli qog`ozlar bozorini muvofiqlashtirish va nazorat qilish Markazi belgilaydi.

V) XAZINA MAJBURIYATLARI

Xazina majburiyatlari - bu egalari tomonidan byud-jetga pul mablag`larini berganliklarini tasdiqlovchi hamda ushbu qimmatli qog`ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida belgilangan daromadni olish huquqini berishini ko`rsatuvchi egalik qiladigan davlat qimmatli qog`ozidir. O`zbekiston Respublikasida xazina majburiyatlarining quyidagi turlari chiqariladi:

-uzoq muddatli (Vazirlar Maxkamasi tomonidan chiqa-rilgan qaror asosida besh yil va undan ortiq muddatga);

-o`rta muddatli (Vazirlar Maxkamasi tomonidan chiqa-rilgan qaror asosida bir yildan besh yilgacha va undan ortiq);

-qisqa muddatli (Moliya vazirligi qarori asosida bir yilgacha bo`lgan muddatga chiqariladi).

G) DEPOZIT SERTIFIKATI

Depozit sertifikat bu pul mablag`lari omonatga qo`yilganligi to`g`risida omonatchiga belgilangan muddat tugagandan so`ng depozit summasi va unga tegishli foizlarni olish huquqini beruvchi kredit muassasining guvohnomasidir. Depozit sertifikat emitentning qisqa muddatli qarz majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog`oz bo`lib, uning afzalligi muddatning qisqaligi, likvidligi va inflyasiya bilan o`lchanganligidir. Ushbu xususiyatlari orqali uning egasiga belgilangan muddat ichida qo`ygan kapitalini ko`paytmagan taqdirda ham, hech bo`lmaganda qo`ygan dastlabki miqdordagi kapitalini qaytarib olish imkonini beradi. Bu ayrim adabiyotlarda bank sertifikat deb ham yuritiladi

O`zbekiston Respublikasida 1994 yildan boshlab quyi-dagi turdagi sertifikatlar chiqarila boshlandi.

-depozit sertifikati yuridik shaxslar uchun bir yilgacha;

-depozit sertifikati jismoniy shaxslar uchun uch yilgacha;

Uning muomala muddati u berilgan sanadan boshlab egasi omonatni talab qilish huquqni oladigan sanagacha bo`ladi.

Sertifikatlar bir martali, seriyali, egasining nomi yozilgan va taqdim etuvchiga deb nomlangan turlarda chiqariladi. Faqat uni chiqaruvchi emitent Markaziy bank bilan kelishib qo`shimcha shartlar kiritishi mumkin.

Unda qimmatli qog`ozning nomi, sertifikatni berilish sababi, depozit yo jamg`arma omonatining kiritilish sanasi, depozit yo jamg`arma omonatining hajmi, bankning depozit yo omonatga kiritilgan summani qaytarish haqidagi so`zsiz majburiyati, omonatchining sertifikat bo`yicha summani talab qilish sanasi, depozit yoki omonatdan foydalanganlik uchun foiz stavkasi, tegishli foizlar summasi, emitentning pochta manzili, egasining nomi yozilgan sertifikat uchun esa omonatchining nomi, emitent tomonidan imzolash huquqi berilgan ikki shaxsning bank muhri bilan mustahkamlangan imzosi kabi majburiy rekvizitlar bo`lishi lozim.

Sertifikatni egasi boshqa shaxsga o`tkazishi mumkin. Egasining nomi yozilgan sertifikat bo`yicha talab qilish huquqining boshqa shaxsga o`tkazish, uning orqa tomonidagi o`z huquqlaridan voz kechuvchi va bu huquqlarga ega bo`luvchining ikki tomonlama kelishuvi bilan rasmiylashtiriladi va u oddiy topshirish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Banklar naqdsiz depo hisob raqamlari bo`yicha ham sertifikatlar chiqarishi mumkin. Bu holda ular bo`yicha operasiyalar hisobi bank depozitoriyalarida yuritiladi.

Ularning sotilgan tovarlar va ko`rsatilgan xizmatlar uchun hisob-kitob yoki to`lov vositasi bo`lib xizmat qilishi ikkilamchi bozori rivoj topmaganligining sababi hisoblanadi.

Sertifikat chiqarish to`g`risida qaror emitentning rahbariy organi tomonidan o`z ustavi va qonun huj-jatlariga muvofiq chiqariladi.

Banklar depozit sertifikatlarini chiqarish, ro`yxatga olish va ularning muomalada bo`lish tartibi O`zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1994 yil 24 dekabrda 103-sonli farmoyishi bilan tasdiqlangan maxsus qoidalar asosida, Markaziy Bankning depozit sertifikatlar chiqarish tartibi esa O`zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining "Depozit sertifikatlari chiqarish, ularni muomalada bo`lishi va ularga xizmatlar ko`rsatish to`g`risida"gi Nizom bilan belgilanadi.

D) VEKSELLAR

Veksellar- uni beruvchining yoki vekselda ko`rsatilgan boshqa to`lovchining vekselda ko`zda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga malum miqdordagi summani to`lash haqidagi so`zsiz majburiyatni tasdiqlovchi qimmatli qog`ozdir. Yani veksellar bir shaxs tomonidan ikkinchi shaxsga yozib berilgan qarz majburiyatini ifodalovchi, tijorat savdo operasialarida ayriboshlash va muomala vositasida pul, chek va boshqa to`lov vositalarini o`rnini qoplaydigan, qonun bilan tasdiqlangan holatda majburiy rekvizitlarga ega bo`lgan va rasmiylashtirilgan kredit - qarzdorlik tilxatidir. Vekselni boshqa turdagi qimmatli qog`ozlardan uni sotish orqali bozor va korxonalaridan pul mablag`i iqtisodiy muomalaga jalb qilishda veksel depozit funksiyasini bajarishi bilan farqlanadi.

Veksel muomaladagi pul miqdorini kamaytirish, markazlashtirilgan kreditlar berishni cheklash, xalq ho`jaligida hisob kitoblarni normallashtirish va korxonalarining o`zaro to`lamagan qarzlarni kamaytirish maqsadida emissiya qilinadi. O`zbekiston Respublikasida veksel muomalasi 1994 yil 24 dekabrda veksellarni muomalaga kiritishni tartibga soluvchi qator normativ hujjatlar asosida keng qo`llanila boshlandi¹.

Veksellar emitentlar bo`yicha davlat va xususiy, amal-larni bajarish bo`yicha moliyaviy va hisobot, qo`llanish nuqtai nazaridan oddiy va o`tkazma veksel tarzida turkumlanadi.

O`tkazma veksel - veksel beruvchi kreditorning qarz-dorga malum pul summasini ko`rsatilgan muddatda uchinchi shaxs-birinchi oluvchiga to`lash buyrug`ini ifodalovchi hujjat².

Oddiy veksel veksel beruvchining muayyan pul summasini ko`rsatilgan muddatda kreditorga to`lash majburiyatini ifodalovchi hujjat.

Oddiy veksellarning majburiy rekvizitlari - qim-matli qog`ozning nomi, muayyan summani to`lash haqidagi oddiy va hech narsa bilan shartlashilmagan vada, to`lov muddati va joyi, to`lov kimga yoki kimning buyrug`i bilan bajarilishi lozimligi xususidagi shart, tuzish sanasi va joyi, hujjat bergan shaxsning imzosini tashkil etsa, o`tkazma vekselsing majburiy rekvizitlari - qimmatli qog`ozning nomi, muayyan summani

¹ 1994 йил 24 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг Векселларни хўжалик оборотида қўллашга доир тавсиялар (31-7 "г" сонли қарори), Банкларнинг вексел оператсияларини амалга ошириш қоидалари(31-7 "б" сонли қарори), тижорат банкларининг оддий векселини чиқариш ва унинг муомалада бўлиш қоидалари (31-7 "в" сонли қарори)

² Бу ерда ўтказма вексел тратта, кредитор трассант, қарздор трассат деб номланади.

to'lash haqidagi oddiy va hech narsa bilan shartlashilmagan vada, to'lovchining nomi, to'lov muddati va joyi, to'lov kimga yoki kimning buyrug'i bilan bajarilishi lozimligi xususidagi shart, tuzish sanasi va joyi, hujjat bergan shaxsning imzosini tashkil etadi.

Jahon amaliyotida veksellarning qoplangan veksel, bronza veksel, tijorat veksel, xazina veksel kabi turlari uchraydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 19 martdagi Farmoniga muvofiq korxonalar va tashkilotlarning veksellarni chiqarishiga faqat ularga yetkazib berilgan tovarlar, ishlar, xizmatlar uchun hisob-kitob qilishga ularda pul mablag'lari etishmovchiligini qoplash uchun xizmat ko'rsatilayotgan bank tomonidan majburiy tarzda veksel topshiriqnomasining rasmiylashtirilishi bilan ruxsat etiladi.

Veksellarning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi o'tkazma yozuv indossament (veksel ustidan ushbu hujjat bo'yicha huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazilganligini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz) yordamida amalga oshiriladi.

D) hosila qimmatli qog'ozlar

Hosila qimmatli qog'ozlar - shartnoma bo'lib, ular bo'yicha bir tomon qimmatli qog'ozlarning malum bir miqdorini malum muddatda kelishilgan narxda sotib olish yoki sotish huquqi yoxud majburiyatini oladi, yani hosilaviy qimmatli qog'ozlar birlamchi qimmatli qog'ozlarning (aksiya, Obligatsiya) shu bozorda amal qilishi natijasida hosil bo'lgan ikkilamchi qimmatli qog'oz hisoblanadi

O'zbekiston Respublikasida "Hosila qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularning muomalada bo'lishi haqida"gi Nizomga muvofiq respublika hududida faqat ularning negizida aksiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog'ozlari yotadigan hosila qimmatli qog'ozlari chiqariladi.

Hosila qimmatli qog'ozlar naqd va naqdsiz shakllarda chiqariladi. Hosila qimmatli qog'ozlar sinflarga (bu uning negizida bitta bazis aktivi yotadigan bir turdagi qimmatli qog'ozlarga) va seriyalarga (ijro bahosi va amal qilish muddati bir xil bo'lgan bir sinfning hosila qimmatli qog'ozlarga) bo'linadi.

Hosilaviy qimmatli qog'ozlar opsion, fyuchers, depozit tilxatlar, warrant, privatizasiya cheklari va kuponlari ko'rinishida chiqariladi.

Opsion, bu bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning biriga qimmatli qog'ozlar malum bir miqdorini muayyan vaqt mobaynida belgilangan narxda sotib olish yoki kontragentga sotish huquqini beruvchi shartnoma bo'lib, kontragent mukofot evaziga ushbu huquqni amalga oshirish

majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Uning o'ziga xos xususiyati, egasi qimmatli qog'ozning o'zini xarid qilmay uni sotib olish yo sotish huquqiga ega bo'ladi. Uning majburiy rekvizitlari sifatida nomi (xarid qilish uchun opsiya yoki sotish uchun opsiya), davlat ro'yxatiga olingan sana va raqam, opsiya ro'yxatdan chiqarish sanasi, opsiya emitentining nomi, manzili va bank rekvizitlari, emitentning bazis aktivini sotish yo sotib olish majburiyati, amal qilish muddati yoki ijro sanasi, bazis aktivining o'ziga xos xususiyati, emitentning imzo va muhri etirof etiladi.

Opsiyaning egasi yozilgan va ko'rsatuvchi egalik qiladigan turlarda bo'lib, ular bilan bo'ladigan operatsiyalar birjalar yo birjadan tashqari bozorlarda amalga oshiriladi.

Varrant bu egasi malum muddatda yo malum bir kunda warrantlar emitenti tomonidan dastlabki chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni xarid qilish huquqini olganligini tasdiqlovchi hujjatdir. Varrantda uning nomi, davlat ro'yxatiga olingan sana va raqam, uni ro'yxatdan chiqarish sanasi, emitentning nomi, manzili, bank rekvizitlari, emitentning bazis aktivini sotish majburiyati, amal qilish muddati yoki ijro sanasi, bazis aktivining o'ziga xos xususiyati, xaridor nomi (egasi yozilgan warrant uchun), emitent imzosi va muhri kabi majburiy rekvizitlar bo'ladi.

Fyuchers kelishilgan miqdordagi qimmatliklarni ma-lum vaqt mobaynida bitim tuzish vaqtida belgilangan narxda yetkazib berish to'g'risidagi shartnomalarni o'zida nazarda tutadi. Uning asosiy belgisi - narxining aniq-ligi va ijro etishning majburiyligidir. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga ko'ra, fyuchers - bu malum qimmatli qog'oz va boshqa moliyaviy vositalarni shartnomada belgilangan malum kelajak sanada sotib olish yo sotish majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz, yani u tovarlarni kelishilgan muddatda shartnoma tuzilgan kunda o'rnatilgan narxda kelajakda sotish yoki sotib olish majburiyligi to'g'risidagi shartnomadir. Fyuchersning o'z huquqini amalga oshirishdan bosh tortishni nazarda tutuvchi opsiya va warrantlardan farqi ijro etish uchun majburiyligidir. Fyuchersning o'ziga xos xususiyati shundaki, kontrakt tuzish chog'ida sotuvchi qo'lida hech qanday qimmatli qog'oz bo'lmaydi. Bu yerda shartnoma shartlari qat'iy belgilangan baho bilan oldi-sotdi bajariladigan kun bahosi o'rtasidagi farqqa asoslanadi. Fyuchersning majburiy rekvizitlari: uning nomi, davlat ro'yxatiga olingan sana va raqami, fyuchersni ro'yxatdan chiqarish sanasi, uning turi, emitentning nomi, manzili, bank rekvizitlari, emitentning bazis aktivini sotish majburiyati, ijro sanasi, bazis aktivini o'ziga xos xususiyati, emitentning

imzo va muhri hisoblanadi. Fyucherslar bilan operatsiyalar faqat mamlakatimizda birjalar orqali amalga oshiriladi.

3-§. Qimmatli qog`ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solinishi: yo`llari va vositalari

Respublikamizda qimmatli qog`ozlarni xo`jalik muomalasida bo`lishini taminlovchi tashkiliy-huquqiy tizim to`g`risida so`z boshlashdan oldin, takidlash joizki, O`zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar mavjud bo`lgan tu-zum qimmatli qog`ozlarni faqatgina soxta kapital sifatida talqin etib, unga kapitalistik ishlab chiqarishning asosiy unsuri sifatida qarab keldi.

Respublikamizning mustaqillikka erishishi bozor qo-nuniyatlari asosida ishlab chiqarish munosabatlarini qayta ko`rib chiqilishini taqozo etib, jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishida qimmatli qog`ozlar bozorini vujudga kelishini zaruratga aylantirdi va iqtisodiyotda ushbu bozor segmentini rivojlantirishning dolzarbligini keskin oshirdi.

O`zbekiston Respublikasining hozirgi vaqtda amalga oshirayotgan iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri, iqtisodiyotning turli sohalarida faollikni jonlantirishga qaratilgan moliyaviy barqarorlikka erishishdan iboratdir. Oxirgi yillar davomida o`tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mamlakatimizda bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo`lgan qimmatli qog`ozlar bozorining shakllanishiga va uning xo`jalik muomalalarida bo`lishligiga erishilmoqda. Ushbu qisqa davr mobaynida O`zbekiston bozorida turli xil qimmatli qog`ozlar, jumladan, xususiylashtirilgan davlat korxonalar va yangidan yaratilgan korxonalar aksiyalari, davlat va korporativ Obligatsiyalar, tijorat banklarining depozit sertifikatlari, veksellar va boshqalar paydo bo`ldi.

1991 yilning oxirlaridan boshlab, qimmatli qog`ozlar chiqarish va ularning muomalasi (harakati), fond birjasi va investision institutlarning faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qator qonun va qonun osti hujjatlari qabul qilindi. Jumladan, 1997 yil 1-martdan kuchga kir-gan O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, 1993 yil 2-sentabrda qabul qilingan «qimmatli qog`ozlar va fond birjasi to`g`risida»gi, 1996 yil 25-aprelda qabul qilingan «qimmatli qog`ozlar bozorining faoliyat ko`rsatish mexanizmi to`g`risida»gi, 1996 yil 26-aprelda qabul qilingan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish

to`g`risida»gi¹, 1998 yil 24-dekabrda «Investision faoliyat to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi qonunlarining qabul qilinishi mamlakatimizda qimmatli qog`ozlar bozori shakllanishi bilan bog`liq qonunchilik asoslarini yaratib berdi.

Iqtisodiyotda qimmatli qog`ozlar bozori faoliyatining naqadar muhimligini nazarda tutib, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov «...qimmatli qog`ozlar bozorining ahvoriga qarab, bozor munosabatlarining qaror topish jarayoni qay darajada jo`shqin borayotganligi haqida fikr yuritish mumkin»²ligi to`g`risidagi fikrni alohida takidlagan edi.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 96-moddasiga binoan: «mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar qimmatli qog`ozlar hisoblanib, ularni taqdim etgan taqdirdagina mazkur huquqlarni amalga oshirish yoki boshqa shaxsga berish mumkin bo`ladi».

Qimmatli qog`ozlar boshqa shaxsga berilishi bilan ular tomonidan tasdiqlanadigan hamma huquqlar ham o`sha shaxsga o`tadi.

Qimmatli qog`ozlar bozori - jismoniy va yuridik shaxslarning qimmatli qog`ozlar chiqarish, ularning muomalada bo`lishi va haqini to`lash bilan bog`liq munosabatlar tizimidir.²

Qimmatli qog`ozlar bozori qatnashchilari - qimmatli qog`ozlarning emitentlari, investorlar, investitsiya ins-titutlari, shuningdek ularning birlashmalari (uyushmalari), fond birjalari (birjalarning fond bo`limlari), davlat tomonidan qimmatli qog`ozlar bozorini boshqarish va muvofiqlashtirish vakolati berilgan organlar va bosh-qalardan iborat.

Qimmatli qog`ozlar muomalasi deganda, ularni sotib olish va sotish, shuningdek O`zbekiston Respublikasi qo-nunlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog`ozlar egasining o`zgarishiga olib keladigan boshqa hatti-harakatlar bilan bog`liq faoliyat tushuniladi. Chiqarilishi davlat ro`yxatidan o`tkazilgan va belgilangan ro`yxat raqamini olgan qimmatli qog`ozlarga O`zbekiston Respublikasi hududida muomalaga kiritilishi mumkin.

4-§. Fond birjalari, ularning tuzilishi va vazifalari

¹ Mazkur konunga 27.12.1996 yil 357-1-son konun, 26.12.1997 yil 549-1-son konun, 29.08.1998 yil 681-1-son konun, 20.08.1999 yil 832-1-son konun, 15.12.2000 yil 175-11-son konunlari bilan ўzgartirish va kўshimchalar kiritilgan.

² I.A.Karimov «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Т.,Ўзбекистон., 1997., 199-200-б.

² Каратуев А.Г. Ценные бумаги: виды и разновидности. Учебное пособие. – М.: Русская деловая литература, 1998.-11-б.

Fond birjasi - qimmatli qog`ozlar bozori infratuzilmasining muhim qismlaridan biri hisoblanib, u o`zaro ulgurji amallar qilish maqsadida qimmatli qog`ozlar bozorining professional qatnashchilari tomonidan tashkil etilgan andozalarga muvofiq moliyaviy aktivlar bilan savdo-sotiq qilish uchun uyushtirilgan bozor bo`lib, uning faoliyati qimmatli qog`ozlarning bir maromda muomalada bo`lishining zarur shart-sharoitlarini taminlashga, ularning bozor baholarini (qimmatli qog`ozlar talab va taklifi o`rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni) belgilash va ularga doir malumotlarni keragicha tar-qatishga, qimmatli qog`ozlar bozori qatnashchilarining kasb mahoratini yuqori darajada bo`lishini qo`llab-quvvat-lashga qaratiladi.

Fond birjalarining vazifalari quyidagilardan ibo-rat:

-qimmatli qog`ozlarning birlamchi va keyingi sotilishi uchun markazlashtirilgan hudud yaratish;

-qimmatli qog`ozlarning bozor bahosini aniqlash;

-vaqtincha bo`sh turgan pul mablag`larini jamg`arib, uni qayta taqsimlash;

-birja savdolarini ochiqligi va uning natijalarini oshkoraligini taminlash;

-birja savdosi bilan bog`liq vujudga kelgan nizolarni xolis shaxslar tomonidan ko`rib chiqilishi;

-birjada tuzilgan bitimlarning ijrosini kafolatlash;

-birja savdolarini uning qatnashchilari tomonidan qatiy o`rnatilgan tartib qoidalarga asosan o`tkazish va h.k.

«qimmatli qog`ozlar va fond birjasi to`g`risida»gi qonunning 22-moddasida fond birjasining huquqlari keltirilgan bo`lib, unga asosan fond birjasi:

investitsiya muassasalarining birja azoligiga kirishida ularga qo`yiladigan eng kam majburiy talablarni belgilash;

birja oldi-sotdilarida birja azolari vakillarining malakasiga qo`yiladigan talablarni belgilash;

birja yig`ilishlarini chaqirish va o`tkazish;

ekspert, malaka va baholash komissiyalari, maslahat va malumotnoma beruvchi sho`balar hamda ularning ishlashi uchun kerakli boshqa muassasalar, shuningdek qimmatli qog`ozlar muomalasini amalga oshirishdagi nizolarni hal qiladigan komissiyalar tasis etish;

o`z nizomiga muvofiq birja azolari to`laydigan kirish va joriy badallarni undirib olish, bitimlarni ro`yxatga olganlik, texnik xizmat

ko`rsatganlik uchun doimiy va bir galgi mijozlardan birjada bo`lganlik uchun haq undirib olish, shuningdek birja nizomini, birja yig`ilishlari qoidalarini buzganlik, ro`yxatdan o`tkazish yig`imini vaq-tida to`lamaganlik uchun jarima va penyalar undirib olish;

birja bukletlari, malumotnomalari, to`plamlarini chop etish;

nazorat qiluvchi organlarning qonunga xilof xatti-harakatlari ustidan sud tartibida shikoyat qilishga haq-lidir.

Fond birjasi birja savdolari vaqtida bitimlar tuzish, tuzilgan bitimlar bo`yicha solishtirish va hisob-ki-toblar tartibini mustaqil ravishda ishlab chiqadi va tas-diqlaydi. Fond birjalari va fond bo`limlari o`z Nizomi (boshqa turdagi birjalarning fond bo`limi to`g`risidagi nizom), qimmatli qog`ozlarga doir bitimlarning amalga oshirishning ichki qoidalari asosida ish yuritadi.

Fond birjasida qimmatli qog`ozlarning quyidagi tur-lari, chunonchi aksiya, Obligatsiya, davlat xazina majburiyatlari, jamg`arish va depozit sertifikatlari, veksellar, opsionlar, fyucherslar va boshqalar muomalada bo`lishi mumkin. Fond birjasi haqida gap ketar ekan, mazkur tashkilot alohida uyushgan ishtirokchilar bozori bo`lib, unda eng yuqori sifatli qimmatli qog`ozlar muomalada bo`lishini takidlash o`rinlidir. Operatsiyalarni asosan qimmatli qog`ozlar bozorining ishtirokchilari bajaradi. Fond birjasining boshqa bozorlardan farqlab turadigan belgilari mavjud bo`lib, bular asosan, savdo o`tkazilishining muayyan vaqti va joyi, ishtirokchilarning muayyan doirasi, savdo sotiqning muayyan qoidalari va ishtirokchilarning ushbu qoidalarga qat'iy amal qilishi, savdo sotiqning tegishli lisenziyaga ega bo`lgan muayyan muassasa tomonidan tashkil etilishi bilan xarakterlanadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda qim-matli qog`ozlar muomalasini tashkil etish borasida fond birjalarining roli juda katta bo`lsada, fond boyliklari oldi-sotdisida birja va birja mexanizmlarining ahamiyati muntazam ravishda pasayib bormoqda. Aslini olganda, aloqaning yuqori samarador vositalari mavjud bo`lganda, birja unchalik zarur ham emas.¹ G`arb mam-lakatlarida fond birjalari moliyaviy aktivlar savdo-sotig`i amalga oshiriladigan tashkilot sifatida o`z mav-qeini yo`qotib bormoqda. Borgan sari hisob-kitob va fond boyliklarini savdo

¹ qimmatli qog`ozlar: Аксиядор ва тадбиркорнинг маълумот берувчи қўлланмаси / Тузувчилар: С.К.Р./афуров, Д.И.Шаулов, У.Т.Кан; Таҳрир кенгаши: Б.А.Хўжаев ва бошқ.- Тўлдирилган ва қайта ишланган 4-нашри.-Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2000 й. 93-бет. («Бухгалтер кутубхонаси» туркуми. 3-чиқарилиш). Ринк ценных бумаг: Учебник. Под ред. В.А.Галанова, А.И.Басова. -М.: - Финанси и статистика, 1996. -139-б.

qilish markazlariga aylanib borayotgan tijorat va investitsiya banklari fond birjalarining asosiy raqiblari bo`lib maydonga chiqmoqda.

Fond birjasi O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so`ng bozor infratuzilmasi sifatida «Toshkent» tovar xom ashyo birjasining fond bo`limi sifatida 1991 yilda vujudga keldi. Keyinchalik O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 21-yanvardagi Farmoniga asosan u alohida mustaqil «Toshkent» Respublika fond birjasiga aylantirildi. 1994 yil 8-apreliga kelib, «Toshkent» Respublika fond birjasi yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklida davlat ro`yxatidan o`tkazilib, 1997 yil 20-oktabrda birjaning aksiyadorlarining umumiy yig`ilish qaroriga asosan ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilgan. Hozirgi vaqtda mazkur fond birjasida amalga oshiriladigan savdo va hisob-kitoblar tizimi elektron hisoblash mashinalari bazasidagi kompyuter tarmog`i negizida avtomatlashtirilgan bo`lib, u birja, depozitariya filiallari va shahar mintaqaviy brokerlik idoralarini yagona majmuasi bilan aloqani ushlab turish imkonini beradigan axborot-hisoblash tizimini tashkil etadi. Butun tarmoq markaziy kompyuterga ulangan bo`lib, ushbu tarmoqqa turli joylardan keladigan barcha axborotlar jamlanadi. Investorlar va manfaatdor shaxslar narxlar kotirovkasi to`g`risidagi malumotlarni axborot tochkalari va birja axborot bulletinlari yordamida olish imkoniyatlariga egadirlar. Fond birjasida umumiy va maxsus xizmatlardan tashqari malaka komissiyasi, ekspert-kotirovkalash komissiyasi va nizo komissiyasi faoliyat ko`rsatadi. 2-son ilovada «Toshkent» Respublika fond birjasining tashkiliy tuzilmasi to`g`risidagi xxyemani keltiramiz.

O`zbekiston Respublikasining «Birjalar va birja faoliyati to`g`risida»gi qonunining 11-moddasiga asosan, birjalar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tuzilishi mumkin bo`lib, uning ustav fondi ro`yxatga olingan sanadagi holatga ko`ra, eng kam ish haqining o`n ming baravari miqdoridan kam bo`lmasligi kerak.

Fond birjalari tashkiliy-huquqiy tuzilishi bo`yicha jahon miqyosida qaraydigan bo`lsak, unda turli xilda tuzilgan birjalarni uchratishimiz mumkin. Xususan, fond birjalari AqSh, Yaponiya, Kanada davlatlarida notijorat korxonalar shaklida tuzilgan bo`lsa, Buyuk Britaniya, Avstraliya davlatlarining fond birjalari masuliyati cheklangan jamiyatlar shaklida tuzilgan.¹

¹ Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок. М.:Перспектива. 1994 г., б.418-422 .

Birjadan tashqari bozor deganda, fond birjasini chetlab o'tib qimmatli qog'ozlar bilan savdo qilish tushuniladi. Qimmatli qog'ozlar bilan fond birjasida hamma vaqt va har doim muomalalar qat'iy tarzda o'rnatilgan tartib-qoidalar asosida bozorning ishtirokchilari orasidan tanlanadigan birja vositachilari o'rtasida o'tkazilsa, birjadan tashqari bozor aloqa va kompyuter tizimlariga asoslanib o'tkaziladi va bunda bitimlar oldindan belgilab qo'yilgan joyda tuzilishi shart bo'lib hisoblanmaydi. Birjadan tashqari bozor fond birjasiga o'xshab uyushgan ham bo'lishi mumkin, ammo ko'pincha bunday bozorlar uyushmagan tarzda mavjud bo'ladi. Qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari bozori bilan bir qatorda qimmatli qog'ozlarning yana bir savdo-sotiq amalga oshiriladigan bozori borki, u fanda «ko'cha» bozorlari sifatida etirof etiladi. Qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari va «ko'cha» bozorlari bir xil toifadagi bozorlar hisoblanmaydi. Birjadan tashqari bozor uyushgan va uyushmagan tarzda mavjud bo'lishi mumkin bo'lib, unda mayda ulgurji savdolari o'tkazilsa, «ko'cha» bozori uchun uyushmaganlik xususiyati xosdir. Birjadan tashqari bozorda fond birjalarida kotirovkada qo'yilmagan qimmatli qog'ozlar kiritiladi va ularning savdosi amalga oshiriladi. Bunday qimmatli qog'ozlar yetarlicha daromadga ega bo'lmagan, ularning emitentlari zaif moliyaviy barqarorlikka ega bo'lgan qimmatli qog'ozlar bo'lib hisoblanadi. Birjadan tashqari bozorda qimmatli qog'ozlarni muomalasi bilan fond do'konlari shug'ullanadi.

Fond do'konlari qimmatli qog'ozlarni jismoniy shaxs-lar uchun birjadan tashqari kichik ulgurji va chakana sav-dolarni amalga oshiruvchi investision institutlarning tarkibiy bo'linmasi hisoblanadi. Fond do'konlari investision vositachilar, investision va boshqaruv kompaniyalari tomonidan tashkil etilishi mumkin.

Fond birjalari tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etish bilan bog'liq talablarning kun sayin yuqorilab murakkablashib borishi fond birjalari atrofida talablari pasaytirilgan bozorlarning paydo bo'lishiga zarurat tug'diradi.

Bu holat hozirgi paytda G'arb mamlakatlari bozoriga xos hodisa sifatida ko'z o'ngimizda namoyon bo'lmoqda. Jumladan, Londondagi «Kotirovka qilinmaydigan qimmatli qog'ozlar bozori», Parijdagi «Ikkinchi bozor», Amsterdam-dagi «Parallel bozor»lar aynan shular jumlasidandir.

Fond birjalarining azolari to'g'risida so'z ketar ekan, aytish joizki, qimmatli qog'ozlarni xarid qilish yoki sotishni xohlovchilarning hammasiga ham fond birjasiga kirish uchun ruxsat berilmaydi. Unda

faqatgina birjaning azolarigina ishtirok etishlari mumkin. Har bir fond birjasi, odatda, birja azoligiga kirish, azolikni to`x-tatish, birja azoligidan mahrum etish tartibini, birja azolarining huquq va majburiyatlarini belgilab beruvchi birja azolari haqida nizomga ega. Fond birjasiga ushbu birjadan brokerlik joyini sotib olgan yuridik va jismoniy shaxslar azo bo`lishi mumkin. Birjaga shuningdek, istalgan tashkiliy-huquqiy shakldagi muassasalar azo bo`la oladi. Ayni paytda davlat hokimiyati va boshqaruvi, prokuratura, sud idoralari, ularning mansabdor shaxslari hamda mutaxassislari fond birjasiga azo bo`la olishmaydi.

Fond birjasi azolarining miqdorini birjaning boshqaruv organlari belgilaydi. Chet mamlakatlar amaliyotiga etibor beradigan bo`lsak, fond birjalari azoligiga malum cheklovlar o`rnatilganligini ko`rishimiz mumkin. Ayrim mamlakatlarda, jumladan AqShda jismoniy shaxs-larni azo sifatida ishtirok etishda ustunlik berilsa, Yaponiya va Kanada singari mamlakatlarda yuridik shaxs-larning o`rni yuqoriligini kuzatish mumkin. Uchinchi bir mamlakatlarda birja azoligiga jismoniy va yuridik shaxslar bir xilda ishtirok etish imkoni beriladi.

Bundan tashqari, ko`pgina chet el mamlakatlarida birjalar faoliyatiga ajnabiy fuqarolar va yuridik shaxslar ishtirok etishiga ruxsat etilgan bir vaqtda, ayrim mamlakatlarda jumladan, Kanada va Fransiyada ajnabiy shaxslarning birjaga azo bo`lishligi yoki ularni ustav fondidagi ishtiroki cheklanadi.¹ Bizning mamlakatimiz qo`nunchiligida bu masalada biron bir cheklashlar kuzatilmaydi.

«Toshkent» Respublika fond birjasining azolari quyidagi huquqlarga ega:

Qimmatli qog`ozlar bozorining mutaxassisi malaka shahodatnomasiga ega bo`lgan va birjani o`zining malaka komissiyasidan savdolarida ishtirok etish uchun ruxsat olgan o`z vakillarini birjada brokerlar sifatida akkreditlash;

brokerlik faoliyatiga taalluqli bo`lgan masalalarni hal etishda «Toshkent» RFBning azolari to`g`risidagi nizomda ko`zda tutilgan tartibda ishtirok etish;

birjaning xizmatlaridan amaldagi qonunchilik va birja hujjatlari bilan belgilangan chegaralarda foydalanish;

birja boshqaruviga birjaning faoliyatini takomillashtirish masalalariga doir takliflar kiritish;

brokerlik joyini ijaraga berish;

¹ Риннок йенных бумаг: Учебник. Род ред. В. А. Галанова, А. И. Басова. - М.: - Финанси и статистика, 1996. - б. 134

brokerlik joyini birja tomonidan belgilangan tartibda sotish.

Birjaning vaqtinchalik azolari ham uning to'la huquqli azosiga beriladigan huquqlarga ega, faqat brokerlik joyini sotish va ikkilamchi ijaraga berish huquqlari bunga kirmaydi.

Fond birjasining azolari quyidagi majburiyatlarga ega:

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va umuman qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi boshqa meyoriy hujjatlarga, xususan, fond birjasining ichki hujjatlariga, uni boshqarish organlarining qarorlariga rioya qilish;

muntazam azolik badallarini o'z vaqtida to'lash;

tijorat sirlarini saqlash va o'z mijozlari, kontragentlar va birja haqidagi maxfiy axborotni oshkor etmaslik;

ishdagi odob-axloq meyorlariga rioya etish;

birjaga o'zining yuridik manzili yoki turar joyi o'zgarganligi haqida o'z vaqtida xabar berish va boshqalar.

5-§. Qimmatli qog'ozlar bozorida investitsiya institutlarining tarkibi va ularning faoliyati

Malumki, qimmatli qog'ozlar bozorida investitsiya institutlarining qator turlari faoliyat ko'rsatishi mumkin. Bular qatoriga investitsiya vositachisi (moliya brokeri va dileri), investitsiya maslahatchisi, investitsiya kompaniyasi, investitsiya fondi, boshqaruvchi kompaniya, depozitariy, hisob-kitob-kliring palatasi (tashkiloti), qimmatli qog'ozlar egalarining reyestrini saqlovchi, qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchilar kiradi.

Investitsiya fondlaridan tashqari, barcha turdagi investitsiya institutlari har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tuzilishi mumkin. Faqat investitsiya fondning ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklida bo'lishi talab etiladi.

Amaldagi qonun hujjatlariga binoan, qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni lisenziya asosida ish olib boradigan qimmatli qog'ozlar bozorining professional qat-nashchilaridan biri hisoblangan fond birjalari (birjalarning fond bo'limlari) va investitsiya institutlari tashkil etadilar va shu joylarda qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi amalga oshirilib, qimmatli qog'ozlar muomalasi bilan bog'liq fuqarolik huquqiy bitimlar bevosita tuziladi.

Barcha turdagi bozorlarda savdo qilishning o'z prinsiplari bo'lganidek, qimmatli qog'ozlarning bozorida savdo qilishning ham o'z prinsiplari bor. Bu prinsiplar quyi-dagilardan iborat:

- barcha potensial investorlar o'z mablag'larini foydali tarzda joylashtirishlari uchun ularga shart-sharoitlar yaratib berish;
- qimmatli qog'ozlar bozorida tuziladigan bitim-larning ixtiyoriyligi;
- erkin raqobat yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish;
- narxlarni real tarkib topadigan talab va taklif asosida belgilash;
- qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonun huj-jatlariga uning barcha qatnashchilarining qat'iy rioya etishi;
- birja va birjadan tashqari operasiyalar, kotirovkalar, emitentlarning moliyaviy holati to'g'risidagi axborotlar oshkor etilishining shartligi;
- o'z faoliyatini qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirayotgan barcha investorlar va emitentlar uchun bozordan foydalanish mumkinligi;
- qimmatli qog'ozlar va ularning emitentlariga doir axborotlarning to'la oshkor etilishini, oshkoralikni va axborotdan barcha qatnashchilar foydalana olishini ta-minlash;
- investorlar va emitentlarni manfaatlarini himoya qilish;
- qimmatli qog'ozlar bozorida tovlamachilik va boshqa noqonuniy faoliyatni taqiqlash va taqib qilish va boshqalar.

Investorlar tomonidan sotib olingan qimmatli qog'oz-lar birja bozorlari va birjadan tashqari bozorlarda qayta sotilishi mumkin. Investorlar oldi-sotdilarni investitsiya institutlari orqali ham, mustaqil holda ham amalga oshirishlari mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozorida investitsiya vositachisi hisoblangan brokerlik va (yoki) dilerlik faoliyatini amalga oshirayotgan institut mavjuddir. Brokerlik faoliyati shundan iboratki, bunga binoan topshiriq shartnomalari va vositachilik haqi asosida yoxud bitimlar tuzish uchun berilgan ishonchnoma asosida ish olib borib, vakolatli shaxs yoki vositachi sifatida qimmatli qog'ozlar yuza-sidan fuqarolik-huquqiy bitimlarni amalga oshirish bilan bog'liq faoliyat tushuniladi. Dilerlik faoliyati esa muayyan qimmatli qog'ozlarni sotib olish va (yoki) sotish narxlarini oshkora e'lon qilish hamda ushbu qimmatli qo-g'ozlarni e'lon qilingan narxlari bo'yicha sotib olish (yoki) sotish majburiyatini olish yo'li bilan o'z nomidan va o'z hisobidan qimmatli qog'ozlarga doir fuqarolik-huquqiy bitimlarni amalga oshirish bilan bog'liq faoliyat tushu-niladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida maslahat berish faoliyati bilan shug'ullanuvchi investitsiya instituti jismoniy yoki yuridik shaxs hisoblangan investitsiya maslahatchisi hisoblanadi. Bunday maslahatchilar mijozlarga zarur axborotlar va qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish bo'-yicha maslahatlar beradilar.

Qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat yurituvchi yuridik shaxs

hisoblangan investitsiya kompaniyalarining vazifasi, o`rni va roli shundan iboratki, ular qimmatli qog`ozlar chiqaradigan va ularni joylashtirish bo`yicha uchinchi shaxs-lar foydasiga kafolatlar berib, qimmatli qog`ozlarga mablag` sarflab, o`z nomidan va o`z hisobidan, shu jumladan qimmatli qog`ozlarni kotirovkalash¹ hisobidan qimmatli qog`ozlarni oldi-sotdisini amalga oshiradilar.

Investitsiya institutining turi sifatida investitsiya fondlarining vazifasi shundan iboratki, mazkur fondlar yuridik shaxs sifatida investorlarning pul mablag`larini ishga solish maqsadida aksiyalar sotib olish va aksiyalar chiqarish hamda mablag`larni fond nomidan qimmatli qog`ozlarga, banklardagi hisob varaqlarga va omonatlarga qo`-yishdan iboratdir.

Investitsiya fondlarining mablag`larni bunday qo`yish bilan bog`liq tavakkalchiligi, bu mablag`larning bozordagi qadri o`zgarishidan keladigan daromad va ko`riladigan zarar to`la-to`kis ushbu fond egalari (aksiyadorlari) hisobiga o`tkaziladi va ular tomonidan fond aksiyalarining joriy narxлари o`zgarishi hisobiga realizasiya qilinadi. Shuni alohida takidlash joizki, banklar va sug`urta kompa-niyalari investitsiya fondlari bo`la olmaydi.

Qimmatli qog`ozlar bozori infratuzilmasining yana bir muassasasi – boshqaruvchi kompaniyalar hisoblanib, uning investitsiya institutining bir turi sifatidagi roli juda muhimdir. Bu tarzdagi kompaniyalarning vazifasi asosan investitsiya institutlarining, jismoniy va yuridik sha-xslarning investitsiya aktivlarini boshqaradi, qimmatli qog`ozlar oldi-sotdisini amalga oshirish ishi bilan shu-g`ullanadi.

Qimmatli qog`ozlarni boshqarish sohasidagi faoliyat shunday faoliyatki, bunga asosan shaxs yuridik shaxsning egalik qilish uchun o`ziga berilgan va boshqa bir shaxsga te-gishli bo`lgan, mazkur shaxs yoki bu shaxs ko`rsatgan uchinchi shaxslar manfaatini ko`zlab, qimmatli qog`ozlarni, qim-matli qog`ozlarni investitsiyalashga mo`ljallangan pul mab-lag`larini, qimmatli qog`ozlarni boshqarish jarayonida olinadigan pul mablag`lari hamda qimmatli qog`ozlarni haq evaziga boshqarish faoliyatini o`z nomidan amalga oshiradi.

Hisob-kitob-kliring (hisobga olish) tashkiloti investitsiya instituti sifatida qimmatli qog`ozlarga doir bitimlar bo`yicha hisob-kitob-kliring operatsiyalarini amalga oshirish maqsadida tashkil etiladigan yuridik shaxs hisoblanib, u o`z faoliyati jarayonida qimmatli qog`ozlar bilan bog`liq

¹ Котировкалаш - инвеститсия компаниясининг сотиш ёки сотиб олиш мажбуриятини ўз зиммасига олиб, муайян қимматли қоғозларнинг сотиш нархини ва сотиб олиш нархини эълон қилишидир.

bitimlar bo'yicha o'zaro unda ishtirok etuvchi taraflarning majburiyatlarini aniqlash, hisobga olishga doir faoliyatni olib boradi. Bu tashkilot albatta o'z fao-liyatini qimmatli qog'ozlar bozorining qatnashchisi bilan tuzgan o'z shartnomalariga asosan amalga oshiradi.

Malumki, bozor sharoitida qimmatli qog'ozlarni saq-lash va (yoki) bu qimmatli qog'ozlarga bo'lgan huquqlarni hisobga olish bo'yicha xizmatlar ko'rsatishga zarurat mav-jud bo'lib, bunday vazifani unitar korxonada shaklida tashkil etilgan depozitariylar amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasining «qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida» qonu-nining 3-moddasiga binoan, depozitariylar qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat olib borishiga ruxsat etilgan investision institutlarning biri sifatida qaralib, ushbu qonunning 13-moddasiga muvofiq, depozitariy faoliyati qimmatli qog'ozlarni saqlash va ushbu qimmatli qog'ozlarga doir huquqlarni hisobga olish bo'yicha xizmatlar taqdim etishga qaratiladi. Binobarin, depozitariya faoliyati ham qimmatli qog'ozlar bozorini infratuzilmasining muhim ajralmas tarkibiy bo'linmasi bo'lib, fond bozorida oldi-sotdi harakatlari amalga oshirilgandan so'ng, qimmatli qog'ozlar egalariga tegishli huquqlari aynan depo schotidan ko'chirma asosida amalga oshirilishi mumkinligini ang-latadi.

Qonunning 18-moddasiga muvofiq, bunday tuzilma qog'ozlar bozorida reyestr yuritish bilan bir qatorda depozitariy xizmatlarini ko'rsatishni birgalikda amalga oshirishga ruxsat berilgan bo'lib, boshqa investision ins-titutlar uchun ikki yoki undan ortiq faoliyat sohalarini birgalikda amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi.

Malumki, qimmatli qog'ozlar muomalaga chiqarilishi bo'yicha taqdim etuvchiga va nomi yozilgan tarzda chiqarilishi mumkin. Birinchi holatda, qimmatli qog'ozlar egasining nomi yozilmagan sertifikat shaklida chiqarilsa, ikkinchi holatda qog'oz egasining nomi ko'rsatilgan va belgilangan tartibda hisobga olish ro'yxatlaridagi yozuv shaklida muomalaga chiqarilishi mumkin va ular depozitariylarda qog'oz sertifikatleri yoki kompyuterlarda buxgalteriya yozuvlari ko'rinishida hisobga olinadi. Hozirgi vaqtda ko'pgina davlatlarda qimmatli qog'ozlarni naqd pulsiz ko'rinishda muomalaga chiqarish amaliyoti qo'llanib kelinayotgan bo'lib, bu o'z navbatida ortiqcha chiqimlarni kamayishiga olib ke-ladi.

Depozitariylarning paydo bo'lishi qimmatli qog'ozlar bozori sohasida o'ziga xos yangi davrning boshlanishiga olib keldi, chunki u nafaqat fond boyliklarini saqlash va hisobga olishning sifat

ko`rsatgichlarini ko`tarish, balki taqqoslash, kliring tizimlarini jadallashtirish, tuzilgan bitimlarga asosan kelib chiqadigan majburiyatlarni ba-jarilmaslik xavfini jiddiy ravishda kamaytirish imkonini berdi.

Respublikamizda fond bozorining samarali faoliyatini taminlash maqsadida 1994 yilning iyunida eng zamonaviy kompyuter uskunalari, aloqa vositalari, lisenziya dasturiy taminot bilan jihozlangan «Vaqt» milliy depozitariysi barpo etildi. Fond bozorining rivojlanishi va depozitariylarda amalga oshirilgan muomalalar sonining keskin oshib borishi o`z navbatida depozitariylar faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarining yanada takomillashtirish vazifasini ko`ndalang qilib qo`ydi. Buning natijasi o`laroq, 1998 yilning 29-avgustida O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan «Depozitariylar va depozitar faoliyat to`g`risida»gi qonun qabul qilindi. Mazkur qonunning 8-moddasiga asosan, O`zbekiston Respublikasi hududida depozitariylar tizimi ikki bos-qichli bo`lib, ular markaziy depozitariyni va depozitariylarni o`z ichiga oladi.

Har bir depozitariy davlat ro`yxatidan o`tib, lisenziya olgandan so`ng vakolatli davlat organi tasdiqlagan tartibda Markaziy depozitariyda vakillik hisob varag`ini ochishi lozim bo`ladi va amaldagi qonun hujjatlariga binoan ularning nizom jamg`armasi eng kam ish haqining 2000 baravaridan kam bo`lmasligi kerak.

Markaziy depozitariy o`zining tashkiliy-huquqiy ko`rinishi jihatidan qonun hujjatlariga muvofiq davlat unitar korxonasi sifatida tuzilib, o`z faoliyatini xizmat ko`rsatishdan olgan daromadlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa tushumlar hisobiga amalga oshiradi.

Depozitariylar o`z faoliyatlarini amalga oshirish cho`g`ida quyidagi xizmat turlarini ko`rsatadilar:

Qimmatli qog`ozlarni saqlash;

naqd va naqd bo`lmagan qimmatli qog`ozlarga bo`lgan hu-quqni hisobga olish va tegishli guvohnoma bilan buni tas-diqlash;

Qimmatli qog`ozlar zimmasiga majburiyatlar yuklangan holatlarni, shuningdek ular tugatilgan holatlarni hisobga olish.

Ixtisoslashtirilgan depozitariylar deponentlar (mijozlar) qimmatli qog`ozlari bilan komissiya, oldi-sotdi, topshiriq, sovg`a, ayirboshlash va ijaraga oid bitimlarni tuzish, shuningdek deponentlar bilan birgalikdagi faoliyatni amalga oshirish huquqiga ega emas.

Depozitariylar o`z mijozlari bilan «depo» schotlarini, yani qimmatli qog`ozlarni masuliyatli saqlash bo`yicha hisob yuritish to`g`risida yozma ravishda shartnomalar tuza-dilar. Depozitariy shartnomasini tuzish deponentning qimmatli qog`ozlarga bo`lgan mulkiy huquqlarini

depozitariy ixtiyoriga o'tishini bildirmaydi. Ushbu shartnomalar unda qatnashuvchi taraflarning huquq va majburiyatlarini nazarda tutadi. Shu jumladan, depozitariyning qu-yidagi majburiyatlari ham unda albatta ko'rsatilishi lozim bo'lib hisoblanadi. Bular quyidagilar:

-o'zida saqlash uchun topshirilgan naqd va naqd bo'lmagan qimmatli qog'ozlarning saqlanishini taminlash;

-har bir deponentga tegishli qimmatli qog'ozlarning turlari, soni va nominal qiymatini hisobga olib borish;

- qimmatli qog'ozlar zimmasiga majburiyatlar yuklatilgan hollar hisobini yuritish;

-deponentlarning yozma topshiriqlari asosida deponentlarga emitentdan yoki reyestr egasidan olingan aksiyadorlar yig'ilishi, dividendlar to'lanishi va boshqa harakatlar to'g'risidagi axborotni yetkazish;

-depo schotlari bo'yicha operasialarni faqat o'z deponentlarining yozma topshiriqlari asosida amalga oshirish;

-depo schotlari holatiga o'zgartirishlar kiritishga asos hisoblanuvchi barcha birlamchi hujjatlarni saqlash;

-deponentning qimmatli qog'ozlarga mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarini tegishli guvohnoma berish bi-lan tasdiqlash;

-depo schotining holati va undagi o'zgarishlar to'g'risidagi axborotning mahfiyligini taminlash, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

-depo schoti bo'yicha operasialarni vakolatli davlat organi, monopoliyaga qarshi kurashuvchi davlat organi, shuningdek sud va huquqni muhofaza qilish organlarining qarorlari asosida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tugatish;

-vakolatli davlat organining talabiga binoan o'zining faoliyatiga taalluqli malumotlarni qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan doirada taqdim etish va h.k.

Yuqoridagilardan tashqari, yana bir qator investitsiya institutlari, jumladan qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish bilan shug'ul-lanuvchi qimmatli qog'ozlar egalari reyestrini saqlovchi (reyestr saqlovchi)lar, qimmatli qog'ozlar egasining yoki u vakil qilgan shaxsning topshirig'i bilan va uning nomi-dan qimmatli qog'ozlar yuzasidan bitimlar tuzuvchi banklar qimmatli qog'ozlarni nominal saqlovchilari hisoblanib, ular ham investitsiya institutlarini turlari xisoblanadi.

Qimmatli qog`ozlar bozoridagi faoliyatlarni birga olib borishning ko`rinishlari

Investitsiya maslahatchilari	Investitsiya kompaniyalari	Investitsiya fondlari	Reyestr saqlovchilar	Depozitariylar	Hisob-kitob-klining tashkilotlari
-	Q	-	-	-	-
	-	-	-	-	-
-		-	-	-	-
-	-		-	-	-
-	-	-		Q	-
-	-	-	Q		-
-	-	-	-	-	

-	-	-	-	-	-
-	Q	-	-	Q	Q

Izoh: «q» - qimmatli qog`ozlar bozoridagi professional faoliyatni birga olib borish mumkinligi.

«-» - qimmatli qog`ozlar bozoridagi professional faoliyatni birga olib borish mumkin emasligi.

Investitsiya fondlari «qimmatli qog`ozlar bozorining faoliyat ko`rsatish mexanizmi to`g`risida»gi qonunning 3-moddasiga binoan investision institutlar sirasiga kirib, uning faoliyati mazkur qonunning 11-moddasiga asosan tartibga solinadi, banklar va sug`urta kompaniyalariga ushbu turdagi faoliyat bilan shug`ullanish taqiqlanadi, shuning-dek investitsiya fondlari faoliyatini faoliyatning boshqa turlari bilan qo`shib olib borishga yo`l qo`yilmaydi.

O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari aksiyadorlik jamiyatlari ustavi mazmuniga qo`yadigan talablarga qo`shimcha tarzda investitsiya fondlarining ustavida albatta quyidagi qoidalar bo`lishi shartligini talab etadi, chunonchi:

investitsiya fondini ochiq turdagi aksiyadorlik sifatida belgilash;
investitsiya fondining turi sifatida uni ochiq yoki yopiq turda bo`lishligini aniqlash;

fond faoliyatidagi cheklovlar;

kompaniya boshqaruvining huquqlari va burchlari to`g`risidagi malumotlar, investitsiya fondini boshqarish to`g`risida u bilan bitim tuzish tartibi, zarar ko`rilgan hollarda uning investitsiya fondi va aksiyadorlar oldidagi javobgarligi;

depozitariy bilan bitim tuzish tartibi, depozitariy to`g`risidagi malumotlar;

Qarzga olingan mablag`larni jalb etish tartibi;
investitsiya fondining barcha aksiyalari oddiy aksiyalar bo`lib, bir xil ovoz berish huquqiga egaligini va bu aksiyadorga boshqaruvda ishtirok etish imkoniyatini berishini, fond tugatilganda esa, dividend va mulk olishini takidlash kerak;

aksiyadorlar reyestrini yuritish tartibi;
dividend to`lash tartibi.

Investitsiya fondining nomi yozilayotganda «investitsiya fondi» so`zi albatta yozilishi kerak. Amaldagi qonun hujjatlariga asosan investitsiya fondlaridan boshqa hech kim o`z nomiga «investitsiya fondi» so`zini yoki xuddi shu manoni anglatadigan boshqa so`zlarni qo`shish huquqiga ega emas. Shuni aytib o`tish joizki, investitsiya fondi atamasi g`arb va boshqa mamlakatlarda investitsiya kompaniyalari sifatida talqin etiladi, AqShda esa, investitsiya kompaniyalarini investitsiya banklari sifatida talqin etishadi.¹

Investitsiya fondlarining yopiq turdagi ko`rinishi bo`lgan **xususiylashtirish investitsiya fondlari (XIF)** aholining keng qatlamlarini xususiylashtirish jarayoniga jalb etish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 18-iyundagi 220-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Xususiylashtirish investitsiya fondlari to`g`risidagi Nizom»ga asosan tuzilgan edi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 25-sentabrdagi 410-sonli qarori bilan XIFlar tomonidan kimoshdi savdolari orqali sotish uchun taqdim etiladigan 200 ta ochiq aksiyadorlik jamiyatlarining ro`y-xati tasdiqlanib, ushbu xususiylashtirilayotgan korxonalar aksiyalarini xarid qilish uchun to`lovni kechiktirish yo`li bilan Davlat mulk qo`mitasi tomonidan 5 yil muddatga maxsus davlat krediti ajratilib, kredit berish shartlariga ko`ra, XIFlar xarid qilinadigan aksiyalar umumiy qiy-matining 30 foizini o`z mablag`lari hisobidan to`lashligi, aksiyalar paketi qiymatining qolgan 70 foizi esa, kredit hisobidan sotib olinishi nazarda tutiladi.

Nazarimizda bunday tarzdagi kreditlarni qaytarish muddatlari tugagandan so`ng yoki xususiylashtirish bilan bog`liq davlat vazifalarining o`zgarishi bu turdagi investision fondlarning shaklan va mazmunan o`zgarishiga olib kelishi tabiiy hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti ri-vojlangan mamlakatlarda investitsiya va xususiylashti-rish fondlariga o`xshash tashkilotlar moliyaviy jihatdan barqaror sanaladi, chunki ular

¹ Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок., М.:Пресректив-1995 г.,368 б.

mablag`larining turli kor-xonalarga sarflanishi qonuniy tartibda taminlanadi¹, faoliyatining cheklanishi esa, XIFlarga tijorat xusu-siyatidagi faoliyat bilan shug`ullanishga yo`l qo`ymaydi².

Respublikamiz qonun hujjatlarida shu narsa ko`zda tutilganki, agar XIF bankrot bo`lsa yoki boshqa sabablarga ko`ra tugatilsa, uning aktivlari tugatish komissiyasi tomonidan ochiq kimoshdi savdosi shaklida tarqatiladi. Unda xususiylashtirilayotgan korxonalarining aksiyalarini har qanday shaxs savdoda xarid qilish huquqiga ega bo`lib, ishtirok etish imkoniyati taminlanadi.

XIFlar tashkiliy-huquqiy shakli ochiq aksiyadorlik jamiyati bo`lib, investitsiya fondining turi sifatida yopiq turdagi investitsiya fondi hisoblanadi. Investitsiya fond-larining ochiq yoki yopiq turlarga bo`linishining asosiy mezon shuki, buni fond chiqargan aksiyalarni aksiyador-lardan qayta sotib olish imkoniyati mavjud yoki mavjud emasligi belgilaydi. Investitsiya fondlari fond aksiyalari talabiga ko`ra, o`z aksiyalarini qayta sotib olish huquqiga ega bo`lsa, XIFlar o`z aksiyalarini aksiyadorlardan qayta sotib olish huquqiga ega emaslar.

XIF kamida ikkita, ko`pi bilan yigirmata muassisga ega bo`lishlari mumkin, shuningdek yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan, ustav fondida davlatning ulushi 25 foizdan kam bo`lgan korxonalar XIFning muassislari bo`lishlari, XIFning ustav fondi faqat pul mablag`lari kiritish hisobiga shakllantirilishi, bunda muassislar ustav fondi qiymatining 100 foizini davlat ro`yxatiga olingan kundan boshlab 30 kundan kechiktirilmagan muddatda to`lashi shartligi uning o`ziga xos xususiyatlari sifatida sanalishi mumkin.

XIFlar aksiyalarining birlamchi joylashtirilishida aksiyalar fond do`konlari va boshqa savdo shaxobchalari orqali nominal qiymat bo`yicha sotiladi.

Xususiylashtirish investitsiya fondlari va investitsiya fondlarining faoliyat ko`rsatish xususiyatlarini quyidagi tablisa orqali tushuntirish bir muncha qulaylik tug`diradi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 25.09.98 йилдаги 410-сонли қарорининг 3-илоvasи, «Хусусийлаштириш инвестиция фондлари тўғрисида Низом»нинг 5 банди 2-хат бошига асосан, ХИФлар алоҳида олинган битта етитентнинг қимматли қоғозларига ўзининг умумий сармойасининг 10 фоиздан ортиқча қисмини ёналтиришга ҳақли емас.

² Юқорида келтирилган Низомнинг 3 бандига асосан, ХИФлар фақатгина қимматли қоғозлар билан фаолият олиб бориши белгилаб қўйилган бўлиб, бу ўз навбатида махсус рухсатнома асосида фаолият кўрсатиш сирасига киради ва тижорат таваккалчилигина минимал даражага келтириш имконини яратади.

Investitsiya fondi	Xususiylashtirish investitsiya fondi
Tashkiliy-huquqiy tuzilishi	
Ochiq turdagi	Yopiq turdagi
Fondni tashkil etishdan maqsad	
Foyda(daromad) olish, qimmatli qog'ozlarga mablag' qo'ygan yuridik va jismoniy shaxslar mablag'larini himoya qilishni taminlash va qim-matli qog'ozlar bozorida fao-liyati natijasida aksiyadorlar ta-vakkalchiligini taminlash	Xususiylashtirish jarayoniga aho-ning keng qatlamlarini jalb etish, daromad olish, aholi mablag'larini himoya qilish va tavakkalchilikni ka-maytirish
Ustav fondini shakllantirish	
Ustav fondi pul mablag'lari (kamida 75 %), shuningdek qimmatli qog'ozlar va ko'chmas mulk bilan to'lanishi mumkin	Ustav fondi 100% pul mablag'laridan shakllantiriladi
Aksiyalarni chiqarish va joylashtirish	
Aksiyalarning nominal qiymati ko'zda tutilmagan	Aksiyalarning nominali 100 so'mdan ortiq emas
Sotib olinadigan aksiyalar miq-dori cheklanmagan	Aksiyalar XIF tomonidan bir jis-moniy shaxsga nominal qiymati bo'yicha 100tadan ortiq sotilmaydi
Investitsiya fondi aksiyalarni chek-lanmagan doirasi ichida joylash-tiradi	XIF o'z aksiyalarini faqat jis-moniy shaxslar orasida joylash-tiradi. Yuridik shaxslar XIF ak-siyalarini ikkilamchi bozorda bozor baholarida sotib olishlari mumkin
qarzga olingan mablag'larni jalb etish	
Maxsus imtiyozli davlat krediti nazarda tutilmagan	Maxsus imtiyozli davlat krediti olish huquqiga ega
Kreditlarni 3 oy muddatgacha jalb qilish huquqiga ega	qarz vositalarini (xususan, obli-gasiyalar ko'rinishida) jalb qilish huquqiga ega emas
Fond chiqargan aksiyalarni aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalariga almashtirish imkoni	
IF chiqargan aksiyalarni davlat ta-sarrufidan chiqarish	XIF chiqargan aksiyalarni aksiya-dorlik jamiyatlari

jarayonida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarining sof aktividan 5 fo-izdan ortiq summadagi aksiyalariga (egasi O`zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo`mitasi bo`lgan) al-mashtirish huquqiga ega emas	aksiyalariga al-mashtirish huquqiga ega emas
Fond chiqargan aksiyalarni aksiyadorlardan qayta sotib olish imkoni	
IF aksiyalari egalarining tala-biga ko`ra, qayta sotib olish huquqiga ega	XIF o`z aksiyalarini aksiyadorlardan qayta sotib olish huquqiga ega emas

XIFlar o`z aksiyalarini chiqarish hisobiga mablag`-larni jalb etish, o`z mablag`larini hamda olingan maxsus davlat kreditlarini xususiylashtirilayotgan davlat korxonalarining qimmatli qog`ozlariga investitsiya qilish, qimmatli qog`ozlar bilan savdo qilish, aksiyalariga ega bo`lgan korxonalarini rivojlantirish va samaradorligini oshirishda aksiyador sifatida ishtirok etishdan iborat faoliyatni amalga oshiradilar.

Nazorat savollari:

1. qimmatli qog`ozlarga umumiy tushuncha bering.
2. qimmatli qog`ozlarning qanday turlarini bilasiz?
3. O`zbekiston Respublikasida xo`jalik muomalasida bo`lgan qimmatli qog`ozlar, ularni tartibga soluvchi normativ hujjatlar.
4. Iqtisodiy islohotlarda qimmatli qog`ozlarning ahamiyati nimalardan iborat?
5. Asosiy va hosila qimmatli qog`ozlarning farqini tushuntiring.
6. qimmatli qog`ozlar muomalasini tashkil qilishda fond birjalarining roli.
7. qimmatli qog`ozlar faoliyatining ishtirokchilari va savdo qilish tamoyillarini aytib bering.
8. O`zbekiston Respublikasi hududida depozitariylar tizimi qanday tuzilgan?

15-BOB. Xo`jalik faoliyatini moliyalash, kreditlash va hisob-kitob

1-§. Buxgateriya hisobi, hisobotlari, statistik va audit faoliyatini huquqiy tartibga solish tushunchasi, vazifalari

Bozor munosabatlari yuzaga kela boshlashi hamda mar-kazdan rejalashtirish usulidan voz kecha borilishi bilan xo`jalik subyektlarining ishlab chiqarish - xo`jalik faoliyatiga baho berishning maqsad-mohiyati tubdan o`zgara bordi va endi bu faoliyat natijalarini yuqoridan berilgan topshiriqlarni bajarilishiga ko`ra taqqoslash zaruriyati kamaya bormoqda.

Bugungi kunda korxonalar va tashkilotlar o`zlarining ichki tizimlari (brigada, sex, zveno) o`rtasidagi munosabat-larda oldindan topshiriqlar berilishi, ishlab chiqarishi natijalarini ushbu topshiriqlar ko`rsatkichlariga taqqoslanishi asosida ular faoliyatiga baho berilishi muayyan darajada saqlanib qolmoqda, ammo bu sohadagi munosabatlarni har bir korxonalar mustaqil ravishda va o`zi bilganicha tashkil etishi mumkin.

Shu bilan birga iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida korxonalarining ichki (tarkibiy) aloqalari o`rnatilishi yuzasidan O`zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan namu-naviy va tavsiyaviy yo`l-yo`riqlar ishlab chiqilgan.

Bugungi kunda xalq xo`jaligining boshqa tarmoqlarida ham muayyan sex, bo`limlarni uskunalari va jihozlari bilan u yerda ishlayotgan sex, bo`lim xodimlari jamoasiga ijaraga berish asosidagi korxonalarining ichki pudrat munosabatlari muayyan darajada saqlanib turibdi va bu munosabatlarda pudratchi jamoa bilan korxonalar (mulkdor) o`rtasida o`zaro munosabatlar buyurtmachi korxonalar tomonidan ishlab chiqarish topshiriqlarini belgilab berilishi va pudratchi jamoa ularni bajarilishi yuzasidan hisobotlar taqdim etishga asoslanadi.

Xo`jalik subyektlari faoliyatini baholash va uning natijalari bozor munosabatlari tobora chuqurlashib bo-rayotgan hozirgi davrda tamomila yangicha ahamiyat kasb etmoqda hamda bunday baholanishning maqsadlari avvalgidan boshqachadir.

Respublikamiz Prezidenti o`zining Vazirlar Maxkamasida bo`lib o`tgan yil yakunlariga bag`ishlangan majlisida takidlaganidek: “Bizning asosiy maqsadimiz shundan iboratki, o`z sarmoyasini aniq ishlab yo`naltirib, o`zining mulkka va mablag`ni tadbirkor har qanday darajadagi davlat amaldori, xeych qanday tekshiruvchi uning

mulki va biznesiga daxl qilishga haqqi yo`qligiga ishonch xosil qilishi kerak”¹

Davlat va jamiyatning oshkora (ommaviy) extiyoji mulkchilik shakli, xo`jalik usulidan qat'iy nazar barcha korxonalarda mahsulot tannarxi shakllanishi, faoliyat na-tijalari, soliqqa tortish obyektlari yagona qoidalarga ko`ra aniqlanishini, turli xususiyatlarga ega xo`jalik subyektlari bilan davlat, korxonalar bilan maxsus jam-g`armalr, korxonalar bilan boshqa davlat, jamoat organlari o`rtasidagi moliyaviy munosabatlarda bir xillikni tamin etilishini talab etmoqda.

Korxonaning xo`jalik faoliyatini hisobga olib bo-rih va baholash nafaqat davlat, jamiyat manfaatlarini taminlash maqsadiga, balki shu bilan birga xo`jalik subyekting o`zi, uning muassislari, sheriklari, u bilan shartnomaviy va boshqa tarzdagi xo`jalik aloqalarida bo`lib turgan subyektlar uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki korxonada ixtiyorida bo`lgan moddiy va boshqa resurslar, ulardan foydalanish ahvoli, xo`jalik natijalari to`g`risida ishonchli axborotlarga tayanilgani holdagina ishlab chiqarishni samarali boshqarish, uni yangilash, qayta tashkil qilish, kapital harakatini taminlash, korxonaning oqilona xo`jalik-ishlab chiqarishga oid strategiyasini ishlab chiqish, taktik vazifalarni to`g`ri belgilash, moliyaviy tenglik va boshqa noxush oqibatlarini prognozlash mumkin bo`ladi.

Korxonalar xo`jalik faoliyatini hisobga olish va baholashning birdan-bir rasmiy usuli bo`lib hozirgi paytda buxgalteriya hisobi sanaladi. Bozor sharoitida buxgalteriya hisobining huquqiy ahamiyati, uning asosiy tushunchalari, vositalariga yondoshuv boshqacha xususiyat kasb etib bormoqda. Huquqshunoslik fanida buxgalteriya hisobining barcha asosiy tushunchalari, hisob-kitob olib borish prinsiplariga nisbatan huquqiy yondoshuvni aniqlab olish extiyoji yuzaga keldi. Chunki mamuriy buyruqbozlik va direktiv rejalashtirishiga asoslangan sobiq SSSR zamonida buxgalteriya hisobi faqat rejalarning baja-rilishini kuzatib borish, qonunlarga rioya etilishini nazorat qilish vositasi bo`lib xizmat qilib kelgan. Shu sababli yuridik sohada uning faqat o`sha jihatlari va ko`pincha jinoyatlarni tergov qilinishi bilan bog`liq nuqtai nazardangina o`rganilgan. Uzoq paytgacha yuridik o`quv yurtlarida "Sud buxgalteriyasi"dan boshqa buxgalteriyaga oid o`quv kursi bo`lmaganligi shu mulohaza bilan izohlanishi mumkin, xolos. Bugungi yurist-mutaxasis

¹ И.А.Каримов Янгиланиш ва баркарор тарақиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш асосий вазифамиздир. Халқ сўзи 2007 йил 13 феврал.

buxgalteriya hisobi mazmun-mohiyatini, u foydalanadigan tushunchalar, vositalar, usullarning huquqiy ahamiyatini chuqur anglab, hisob-kitob tizimlari hisobdan chiqarilishi, yo`qlov (inventarizasiya)lar o`tkazilishi va boshqa ko`plab shunga oid masalalardan xabardor bo`lishi lozim.

Korxonadan turli hisobotlar taqdim etilishi, soliq organlari va boshqa budjetdan tashqari jamg`armalar talablarini bajarilishi buxgalteriya hisobiga asoslangan holda olib boriladi. Muayyan xo`jalik subyektlari tomonidan (masalan, aksiyadorlik jamiyatlari, sug`urta kompaniyalari va boshqalar) buxgalteriya natijalarini ommaviy tarzda oshkor etib turilishi majburiyati belgilab qo`yilgan.

Buxgalteriya hisobi va hisobotlari shirkat azolari, korxonalarining muassislari, aksiyali jamiyatlarning aksiyadorlari hamda korxonadan xo`jalik faoliyati natijalaridan manfaatdor bo`lgan boshqa shaxslar xususiy manfaatlarini ximoya qilinishiga yordam beradi, korxonaning ichki xo`jalik aloqalari yo`lga qo`yilishiga ko`maklashadi..

Ayni paytda mamlakatimizda ortiqcha va keraksiz hisobot tizimlarini qisqartirish, tadbirkorlik subyektlari xo`jalik faoliyatiga asosiz aralashuvini cheklash yuzasidan keng qamrovli ishlar amalga oshirib kelinmoqda¹.

Xususiylashtirilayotgan yoki davlat tasarrufidan chiqarilayotgan korxonalar ham buxgalteriya hisobi va hisobotlari asosida baholanadi.

Xo`jalik faoliyatiga buxgalteriya hisob-kitoblari yo`li bilan baho berishning ahamiyati O`zbekiston Res-publikasining 1996 yil 30 avgustda qabul qilingan "Buxgalteriya hisobi to`g`risida"gi qonunida belgilab qo`yilgan. Mazkur qonunning 2-moddasiga ko`ra: "Buxgalteriya hisobining maqsadi foydalanuvchilarni o`z vaqtida, to`liq hamda aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axborotlari bilan taminlashdir.

Buxgalteriya hisobining vazifalari:

buxgalteriya hisobi hisob varaqlarida aktivlarning holati va harakati, mulkiy huquqlar va majburiyat-larning holati to`g`risidagi to`liq hamda aniq malumot-larni shakllantirish;

samarali boshqarish maqsadida buxgalteriya hisobi malumotlarini umumlashtirish;

moliyaviy, soliqqa doir va boshqa hisobotlarni tuzishdan iborat."²

¹ 12 a Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги "Тадбиркорлик субъекtlari tomonidan taqdim hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy талаб etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish tўg`risida"gi 200-soni qarori Ўзбекистон Республикаси Qonun hujjatlari tўplami. 2005 йил № 32-33, 252-модда

² Ўзбекистоннинг Янги қонунлари. 14-сон. – Т., Адолат, 1997, 143-бет.

Bulardan tashqari buxgalteriya hisobi vositasida moddiy, mehnat, moliyaviy va boshqa resurslardan foydalanilish ahvoli ustidan nazorat olib borish, salbiy hodisalarni o`z vaqtida aniqlash va bartaraf etish, xo`jalik subyektiga o`z faoliyatini bevosita nazorat qilib borish taminlanadi.

Barcha mulkchilik shaklidagi korxonalar tomonidan belgilangan tartib va shakllarda buxgalteriya hisob-kitobi olib borilishi, tegishli hisobotlar taqdim etilishi majburiyati yuqorida eslatilgan "Buxgalteriya hisobi to`g`risida"gi qonundan tashqari O`zbekiston Respublikasining 2000 yil 25 maydagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida"gi qonunida (9, 17, 45-moddalar); O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 24 dekabrda qabul qilingan "Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to`g`risida"gi qonunda. (4, 5, 9 va boshqa moddalar) va boshqa normativ huquqiy hujjatlarda belgilab qo`yilgan¹.

Bulardan tashqari, "Buxgalteriya hisobi to`g`risida"gi qonunning 5-modda 1-qismida "Buxgalteriya hisobi va hisobotini tartibga solish, buxgalteriya hisobi standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga yuklanadi" deb ko`rsatilgan. Shunga muvofiq ravishda bugungi kunda mamlakatimizda bir necha o`nlab buxgalteriya hisobi va hisobotlarining milliy standartlari ishlab chiqilgan, qabul qilingan hamda amal qilib turibdi. Bozor iqtisodiy munosabatlariga o`tilishi bilan xo`jalik faoliyatiga baho berishning yangi vositalaridan kengroq foydalanish zarurati yuzaga keldi. Ana shunday yangi vosita sifatida auditorlik tekshiruvlari keng qo`llanila boshladi. Auditorlik faoliyati (lotincha audit - eshitish, tinglash) korxonalar buxgalteriya (moliya) hisobotlarini tekshirish, to`lovlar ahvolini belgilash, korxonaning umumiy moliyaviy-xo`jalik faoliyatiga baho berishga qaratilgan.

O`zbekiston Respublikasining 1993 yil 9 dekabrda «Auditorlik faoliyati to`g`risida»gi qonuni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2000 yil 26 may kuni ushbu qonunga o`zgartirishlar va qo`shimchalar kiritilgani holda yangi tahrirda qabul qilinishi bilan auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari yanada kengaytirildi va mustahkamlandi². Ushbu qonunning 9-moddasiga muvofiq: «Auditorlik tekshiruvi majburiy va tashabbus tarzidagi shakllarda o`tkaziladi. 10-moddasida har yili majburiy auditorlik tekshiruvidan o`tkazilishi lozim

¹ қаранг: Ўзбекистоннинг Янги қонунлари № 21. – Т., Адолат, 1999, 4-бет

² қаранг: Ўзбекистоннинг Янги қонунлари № 21. – Т., Адолат, 2001, 4-бет.

boʻlgan xoʻjalik subyektlari, tekshirish obyektlari roʻyxati koʻrsatilgan, yani xoʻjalik subyektining oʻz tashabbusiga koʻra, auditorlik tekshiruvi asoslari belgilangan. 15-moddaga koʻra esa nazorat qiluvchi organlar yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlarining tashabbusi bilan tekshiruvi oʻtkazilishi haqida koʻrsatib qoʻyilgan.

Xoʻjalik subyektlari belgilangan tartib, shakl va muddatlarda vakolatli davlat organlariga statistik hisobotni taqdim etishlari lozim boʻladi. Buxgalteriya va statistik hisobotlarni taqdim etmaslik, kechiktirib taqdim etish yoki notoʻgʻri taqdim etganlik uchun korxonada rahbari va boshqa mansabdor shaxslarning javobgarligi belgilab qoʻyilgan.

2-§. Buxgalteriya hisobini yuritish va uni huquqiy jihatdan tartibga solinishi

Buxgalteriya hisob-kitoblarini tashkil etilishida «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari toʻgʻrisida»gi qonunning 9-moddasida belgilab qoʻyilgan va tadbirkorlik subyektlarining asosiy majburiyatlaridan boʻlib hisoblanuvchi “Buxgalteriya, tezkor va statistika hisobini qonun hujjatlari talablariga muvofiq yuritishlari lozimligi toʻgʻrisidagi qoida” huquqiy asos boʻlib xizmat qiladi.

Korxonada buxgalteriya hisobi umumiy uslubiy qoidalar doirasidan chiqmagan holda mustaqil tarzda tashkil etilishi mumkin. Buxgalteriya hisob-kitoblarini yuri-tishning yagona uslubiy (metodologik) asoslari «Buxgal-teriya hisobi toʻgʻrisida»gi qonunda, uning asosida ishlab chiqilgan buxgalteriya hisobining Milliy standartlarida va boshqa normativ hujjatlarda belgilab qoʻyilgan.

Jumladan, «Buxgalteriya hisobi toʻgʻrisida»gi qonunning 6-moddasida koʻrsatilishicha: buxgalteriya hisobining asosiy qoidalari qoʻyidagilardir:

- buxgalteriya hisobini ikki yoqlama yozuv usulida yuritish;
- uzluksizlik;
- xoʻjalik operasilarini, aktivlar va passivlarning pulda baholanishi;
- aniqlik;
- hisoblash;
- oldindan koʻra bilish (ehtiyotkorlik);
- mazmunning shakldan ustunligi;
- koʻrsatkichlarning qiyoslanuvchanligi;
- moliyaviy hisobotlarning betarafligi;
- hisobot davri daromadlari va xarajatlarning muvofiqligi;

aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi.

Uzluksiz buxgalteriya hisobi barcha operasialarni ketma-ket, tanlab olmasdan hisobga olib borilishidan iborat. O`rtada uzilishlarga yo`l qo`yilgan buxgalteriya hisobi tekshiruvchi organlar tomonidan ishonchli axborot sifatida qabul qilinmaydi. Yalpisiga hisobga olish ham uzluksiz hisobga olishga o`xshash bo`lib, bunda barcha moliyaviy-xo`jalik operasialari tushirib qoldirilmasdan hisobga olib boriladi.

Hisob-kitobni hujjatlashtirish asosida amalga oshirilishi deganda, har bir moliyaviy-xo`jalik operasialari tegishli tezkor va analitik hujjatlar" bilan taminlanganligi tushuniladi. Hisob-kitoblarning o`zaro bog`liqligi deganda har bir hujjatni o`zidan oldingi va o`zidan keyin keladigan boshqa hujjat bilan bog`liqligi nazarda tutiladi. Xususan buxgalteriya provodkalarini ikki tomonlama yozuv orqali amalga oshiriladi va shu yo`l bilan ularni turlicha talqin etilishi istisno etiladi.

Buxgalteriya hisobining milliy standartlarida xo`jalik operasialarini hujjatlashtirishga nisbatan qo`yiladigan talablar nazarda tutilgan.¹ Bu talablarning buzilishi hujjatni nuqsonli deb topilishiga va etiborga olinmasligiga sabab bo`lishi mumkin. Buxgalteriya hisoblari va hisobotlariga oid hujjatlarga nisbatan qo`yidagi talablar qo`yilishi nazarda tutilishi lozim. Dastlabki hisob-kitob hujjatlarida uning nomi, kodi, tuzilgan vaqti, aks ettirilgan xo`jalik operasiasining mazmuni, uning o`lchov birligi, hujjatni tuzgan va uning to`g`riligi uchun masul shaxs, shaxsiy imzo va uning yechimi, boshqa rekvizitlar. Dastlabki hujjatlar ularni to`plash va tizimlashtirishlik uchun asos bo`ladi.

Hujjatlarda izoh berilmagan o`zgartirishlar va tushunmovchiliklar bo`lmasligi kerak va tuzatishlar uni imzolagan shaxs tomonidan tasdiqlanishi lozim. Kassa va bank hujjatlariga tuzatish kiritishlikka yo`l qo`yilmaydi. Dastlabki hujjatlar, registrlar, buxgalteriya hisobotlari arxivga topshirilguniga qadar belgilangan tartibda korxonada saqlanishi lozim.

Buxgalteriya hisobi to`g`risidagi qonunchilik hujjatlarida har qanday mol-mulk yoki xo`jalik operasiasini pul ko`rsatkichlarida baholash lozimligi nazarda tutilgan. Har bir ashyo amaldagi baholarda baholanishi va u o`zgarmasligi lozim. Buxgalteriya hisobi malumotlari ishonchligini taminlash maqsadida korxonada mol-mulklari va moliyaviy majburiyatlari

1 қаранг: Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти. 3-сон. (Молиявий натижалар ҳақида ҳисобот). Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 27 августда 484-сон билан рўйхатга олинган.

yo`qlama (inventarizasiya) qilib turiladi¹. Yo`qlama davomida buxgalteriya hisobotidagi mol-mulklarning mavjudligi amaldagi mol-mulklar bilan solishtirib chiqiladi.

Buxgalteriya hisobi Milliy standartlarida yo`qlama (inventarizasiya) o`tkazilishi majburiy sanaluvchi holatlar ko`zda tutilgan, ular qatoriga: a) korxonaga mulki sotilayotgan, sotib olinayotgan mulkchilik shakli o`zgartirilayotgan, ijaraga berilayotganida; b) yillik buxgalteriya balansi tuzilayotganida; v) suistemol, o`g`ir-liklar, nobudgarchiliklar aniqlanganida; g) yong`in yoki tabiiy (stixiyali) ofat yuz berganida; d) korxonaga tugatilayotganida.

Bunda aniqlangan ortiqcha mulklar korxonaga kirim qilinadi, kamomadlar tabiiy kamayish normasi doirasida hisobdan chiqariladi, normadan ortiqchasi esa aybdor shaxs zimmasiga yuklatiladi. Buxgalteriya hisobi tizimida hisob rentasi katta o`rin tutadi. Bir schot debetidan boshqa schot kreditiga yoki aksincha hisoblanadi.

1 қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 2 ноябрда 833-сон билан рўйхатга олинган 19-сон Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (Инвентаризатсияни ташкил қилиш ва ўтказиш).

3-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlarning mol-mulk fondlari va ularni buxgalteriya hisobi vositalari bilan xuquqiy tartibga solinishi

Xo`jalik yurituvchi subyektlar (korxonalar) mol-mulking huquqiy rejimi O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida, "Mulkchilik to`g`risida"gi, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida"gi, xo`jalik faoliyatining ayrim shakllariga oid boshqa qonunlarda, (masalan, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to`g`risida"gi, "Fermer xo`jaliklari to`g`risida"gi va boshqa qonunlar), ushbu qonunlar asosida ishlab chiqilgan boshqa qonun hujjatlarida belgilangan.

Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va oborot mablag`lari huquqiy rejimini aniqlash chog`ida ularning farqlanishi, baholanishi va o`z qiymatini ishlab chiqarilayotgan tovar qiymatiga o`tkazish tartibi etiborga olinishi lozim. Asosiy vositalar va oborot mablag`larni bir biridan farqlash imkonini beruvchi mezon bo`lib ularning qancha muddatda o`z qiymatlarini tovar (ish, xizmat) bahosiga to`liq o`tkazishi hisoblanadi.

Asosiy vositalar deganda o`z qiymatini bir yildan ko`p vaqt davomida ishlab chiqarilayotgan tovar (ish xizmat)lar tannarxiga o`tkazadigan mulklar nazarda tutiladi. Asosiy vositalar belgilab qo`yilgan yagona amortizasiya normalariga ko`ra o`z qiymatini tayyor mahsulot (ish xizmat) bahosiga o`tkazadi. Amortizasiyaning umumiy normalari ichida asosiy vositalarning muayyan guruhlariga (mashina va uskunalar, transport vositalari) nisbatan tezlashtirilgan amortizasiya normalari qo`llanilishi mumkinligi ko`zda tutilgan.

Kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan tezlashtirilgan amortizasiyaning alohida tartibda amalga oshirish tutilgan. Xususan, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida"gi qonunning 45-moddasida ko`r-satilishicha: "Kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari ishlab chiqarish chiqimlariga mo`ljallangan harajatlarni kiritib, asosiy foizlarning tezlashtirilgan amortizasiyasini tegishli asosiy fondlar uchun belgilangan normadan ikki martadan ko`proq oshib ketmaydigan miqdorda qo`llashga haqli". Kam qiymatli ashyolar ombordan foydalanish uchun berilgan paytidan boshlab harajatlar hisobiga chiqarib tashlanishi mumkin.

Nomoddiy aktivlar muomalasi va ularning ishlab chiqarish jarayonidagi amortizasiyasi bilan bog`liq bo`lgan qoidalar O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998 yil 20 oktabrda 506-son

bilan ro`yxatga olingan 70-sonli buxgalteriya hisobi Milliy standartida belgilab qo`yilgan. Unga ko`ra nomoddiy aktivlar davriy ravishda, foydalanilish muddati davomida o`z qiymatini tayyor mahsulot tannarxiga o`tkaza boradi.

Korxonalarining pul va mulkiy fondlarining huquqiy rejimi alohida buxgalteriya hisobi qoidalariga ko`ra amalga oshiriladi. Korxonalarda turli maqsadlarga mo`ljallangan zahira fondlari tashkil etilishi mumkin. Ulardan foydalanishning maxsus tartiblari tegishli lokal normativ-huquqiy hujjatlari bilan belgilanadi.¹ Xo`jalik yurituvchi subyektlarning naqd pul muomalasi, ularni saqlash, berish, qabul qilish, bankka topshirish va hokazolar bilan bog`liq operatsiyalarini amalga oshirish tartiblari Adliya Vazirligi tomonidan 1998 yil 17 dekabr 565-son bilan ro`yxatga olingan "Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini yuritish qoidalari" bilan belgilangan.

4-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlar tomonidan buxgal-teriya hisobotlari taqdim etilishini huquqiy tartibga solish

Amaldagi qonun hujjatlariga ko`ra, ("Tadbirkorlik faoliyatining erkinliklarining kafolatlari to`g`risida"gi qonunning 9-moddasi) barcha xo`jalik subyektlari o`z faoliyatlari haqida hisobotlarni tegishli organlarga taqdim etishlari lozim. Buxgalteriya hisobotlari hisob-kitob ishlarining yakun-lovchi bosqichi bo`lib, korxonaga hisobot davridagi o`z faoliyatini oshkora qiluvchi, o`z xo`jalik-moliyaviy faoliyatini tahlil qilish asosida unga o`zi tomonidan baho berilishiga imkon beradi.

Buxgalteriya hisoboti paytida xo`jalik faoliyatiga oid bo`lgan hujjatlar tegishli davlat organlariga taqdim etiladi va ular ishonarli deb qabul qilinsa hamda etirof etilsa, u xolda korxonaning davlat mahalliy hokimiyat organlari va to`lovlar talab qilishga haqli bo`lgan boshqa organlar bilan (budjetdan tashqari fondlar) moliyaviy hamda moliyaviy bo`lmagan munosabatlarni amalga oshirilishi uchun huquqiy asos bo`lib xizmat qiladi.

Buxgalteriya hisobotlarini taqdim etishning tartiblari, muddatlari va uning namunaviy shakllari O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadi. O`zbekiston Respublikasining "Buxgalteri hisobi

¹ қаранг: Масалан, «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 34-моддасида жамият захира фондиди яратиш ва уни тасарруф қилиш акциядорлик жамияти томонидан амалга ошириши кўрсатилган.

to`g`risida"gi qonunning 5-moddasi, 1-qismiga ko`ra: "Buxgalteriya hisobi va hisobotini tartibga solish, buxgalteriya hisobi standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga yuklanadi". Korxonaning buxgalteriya hisobi tarkibida korxonaning barcha mulklari, ularning manbaini (filiallar va boshqa mustaqil balansga ega bo`lgan tarkibiy qismlar mulki ham) aks ettirishi lozim. Korxonaga balansi - bu yuridik shaxs mol-mulklari tarkibi, ishlab chiqarish hujjatlari aks ettiriladigan hujjatlardan iborat.

Buxgalteriya hisobotlarini taqdim etish tartibi va muddatlari tegishli qonun hujjatlari bilan, korxonaga tarkibiy qismlari tomonidan, korxonaga buxgalteriya hisobotlari taqdim etish tartibi va muddatlari esa ular tomonidan mustaqil tarzda belgilanadi.

Mavjud qonunchilikka ko`ra yillik buxgalteriya hisobotlarini:

a) mulkdorga (ishtirokchilari, muassislariga);

b) davlat soliq inspeksiyasiga;

v) boshqa tekshiruvchi organlarga taqdim etilishi ko`zda tutiladi.

Davlat budjetidan taminot oluvchi tashkilotlar tomonidan buxgalteriya hisobotlari va balanslari taqdim etilishi tartibi O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 2001 yil 22 yanvarda 13-sonli buyruq bilan tasdiqlangan va O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2001 yil 13 fevralda 1005-son bilan ro`yxatga olingan shu haqdagi Nizom bilan belgilab qo`yilgan.

Buxgalteriya hisobotlari va balanslarini taqdim etish muddatlari turli davlat organlari uchun turlicha belgilangan. Masalan, Davlat Soliq inspeksiyasiga bunday hisobotlar soliqning turiga ko`ra turlicha: har oyda, yil choragida, yillik qilib topshirilishi ko`zda tutilgan. Masalan, Soliq kodeksining 41-moddasiga ko`ra, yuridik shaxs sanaluvchi tadbirkorlar ortib boruvchi yakun bilan chiqarilgan daromad (foyda) solig`i bo`yicha hisob-kitoblarini, agar qonun hujjatlarida boshqa tartib belgilanmagan bo`lsa, soliq ro`yxatidan o`tgan joydagi soliq organiga yil choraklariga oid va yillik moliyaviy hisobotni taqdim etish muddatlarida topshiradilar.

Kichik va xususiy tadbirkorlar, mikrofirmalar, dehqon-fermer xo`jaliklari uchun buxgalteriya hisobotlarini taqdim etishning soddalashtirilgan tartibi va muddatlari belgilab qo`yilgan.¹

1 қаранг: Ўзбекистон Республикасиси бухгалтерия ҳисобининг 20-сонли миллий стандарти (кичик тadbirkorлик субъектлари томонидан ҳисоб-китобларни юритиш ва ҳисоботларни тузишни соддалаштириш тартиби ҳақида). Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 24 январдаги 879-сон билан рўйхатга олинган.

Qonun hujjatlarida maxsus ko`rsatib qo`yilgan hollarda yillik buxgalteriya hisobotlarini matbuotda e`lon qilish majburiy hisoblanadi.

Xususan, "Buxgalteriya hisobi to`g`risida"gi qonunning 20-moddasida aytilishicha: "Xo`jalik yurituvchi subyektlarning yillik moliyaviy hisobotlari manfaatdor banklar, birjalar, investorlar, kreditorlar va boshqalar uchun (tanishuvi uchun) ochiq hisoblanadi.

Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari, sug`urta kompaniyalari, banklar, fond birjalari, tovar birjalari, investitsiya fondlari va boshqa moliya muassasalari har yilgi moliyaviy hisobotni ularda ko`rsatilgan ma-lumotlarni to`g`riligini auditorlar tasdiqlagach hisobot yili tugagandan so`ng 1 maygacha e`lon qilishlari shart"¹.

Buxgalteriya hisobotlarini taqdim etilishidan ko`zlangan asosiy maqsadlardan biri - soliqlar va nosoliq to`lovlar miqdorini belgilash, ularni o`z vaqtida hamda to`liq hajmda budjetga kelib tushishni taminlashdan iborat. Shu sababli buxgalteriya hisob-kitoblari va hisobotlariga oid talablarni bajarilmasligi, daromadlarini yashirilishiga, soliqlarni noto`g`ri hisoblanishiga sabab bo`ladi. Shu sababli amaldagi qonun hujjatlarida buxgalteriya hisobi va hisobotlari qoidalarini buzganlik uchun qat'iy javobgarlik choralari belgilangan. Bu javobgarlik choralari eng avvalo Soliq kodeksi va boshqa soliqqa oid qonun hujjatlarida nazarda tutilgan.

Jumladan O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 135-moddasi, 1-qismi 3,4,5,7,9-bandlarida daromad (foyda)ni yashirganlik, hisobotlarni taqdim etmaganlik, buxgalteriya hisobining yo`qligi va boshqa aybli xatti-harakatlari uchun yuridik shaxslarga, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug`ullanayotgan jismoniy shaxslarga qo`llaniladigan iqtisodiy (moliyaviy) jazo choralari ko`zda tutilgan.

Boshqa budjetdan tashqari fondlar va hisobot qabul qilish vakolatiga ega bo`lgan davlat organlariga buxgal-teriya hisobotlarini taqdim etish tartibi va muddat-larini buzganlik uchun ham tegishli moliyaviy jazo cho-ralari nazarda tutilgan. Bulardan tashqari, korxonalar rahbari va boshqa mansabdor shaxslar buxgalteriya hisob-kitobi, hisobotlarini tuzish va taqdim etish qoidalarini buzganliklari uchun huquqiy javobgarlikka, hatto jinoiy javobgarlikka tortilishlari mumkin. Tadbirkorlik sub-yektlari va boshqa yuridik shaxslar tomonidan statistika hisobotlari taqdim etilishi lozimligi qonun hujjat-larida nazarda tutilgan.

O`zbekiston Respublikasining 2002 yil dekabrda "Davlat statistikasi to`g`risida"gi qonunining 11-mod-dasiga ko`ra barcha yuridik

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия тўғрисида»ги қонуни, 20-модда

shaxslar va yuridik shaxs tashkil etmay tadbirkorlik qilayotgan jismoniy shaxslar davlat statistik kuzatuvlari uchun zarur bo`lgan ishonchli va to`liq malumotlarni belgilangan muddat hamda tartibda taqdim etishlari shart. Ushbu qonunning 16-moddasida statistik axborotlar taqdim etish tartib hamda muddatlarini buzgan mansabdor shaxslar, shuningdek yuridik shaxslar bel-gilangan javobgarlikka tortilishlari belgilab qo`yilgan.

5-§. Auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari

Auditorlik faoliyati deganda tashkilotlarining auditorlik tekshiruvlarini o`tkazish va boshqa shu bilan bog`liq professional xizmatlar ko`rsatish borasidagi tadbirkorlik faoliyati tushuniladi.

Auditorlik va auditorlik xizmatlari iqtisodiy hayo-timizga mustaqillikni qo`lga kiritilishi, bozor munosabatlari qaror topa borishi bilan bog`liq ravishda kirib kelgan ijtimoiy hodisa bo`lib, xo`jalik yurituvchi subyektlarga moliyaviy kuzatuv hamda tahlil qilishga oid mustaqil xizmatlarni ko`rsatishga qaratilgan faoliyatni olib boradi.

Auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari bo`lib O`zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to`g`-risida"gi, "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining ka-folatlari to`g`risida"gi, "Auditorlik faoliyati to`g`ri-sida"gi va boshqa qonunlar sanaladi. Auditorlik xizmati pullik xizmatlarning bir turi bo`lganligi sababli, bu faoliyatni huquqiy tartibga solinishida O`zbekiston Res-publikasining Fuqarolik kodeksi ham muhim rol o`ynaydi (kodeksning 38 bobi, 703-708-moddalari).

Auditorlik faoliyatini huquqiy tartibga solinishida yuqorida eslatib o`tilgan huquqiy manbalar o`rta-sida 2000 yil 26 mayda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Auditorlik faoliyati to`g`risida"gi O`zbekiston Respublikasi qonuni yetakchi o`rin tutadi.¹

Auditorlik faoliyatining ayrim jihatlarini tar-tibga solish maqsadida O`zbekiston Respublikasi audit Milliy standartlari ishlab chiqilgan. Bugungi kunda 50 dan ortiq ana shunday Milliy standartlar O`zbekiston Res-publikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanib, Adliya vazirligida davlat ro`yxatidan o`tkazilgan.

Auditorlik tashkiloti auditorlik faoliyatini amalga oshirish lisenziyasiga ega bo`lgan yuridik shaxsdir. Audi-torlik tashkiloti o`z faoliyatini amalga oshirishda mus-taqil sanaladi. Vazirliklar, idoralar

1 Қараңг: Ўзбекистоннинг Янги Қонунлари. № 23.-Т., Адолат, 2001 йил, 84-бет..

boshqa davlat va xo`jalik organlari tomonidan tuzilishi mumkin emas. Ochiq turdagi aksiyadorlik tashkiloti shaklidan boshqa istalgan tashkiliy-huquqiy shaklda (masalan, xususiy, jamoa, masuliyati cheklangan jamiyat va hokazo) tuzilishi mumkin.

Auditorlik tashkilotiga malaka sertifikatiga ega bo`lgan jismoniy shaxslarga - auditorlar shtatda turish yoki fuqarolik-huquqiy shartnoma tizim asosida bir-lashadilar. Auditor auditorlik tekshiruvini sifatsiz o`tkazganligi, tijorat sirini oshkor etganligi hamda boshqa aybli xatti-harakatlari uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgar bo`ladi.

Auditorlik tekshiruvining asosiy maqsadlari qatoriga:

1. Xo`jalik yurituvchi subyektlar, buxgalteriya (moliya) hisobotlari to`g`riligini belgilash;
2. Xo`jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy-xo`jalik operatsiyalarini qonunga muvofiqligini belgilash;
3. Xo`jalik yurituvchi subyekt davlat soliq inspeksiya-siyasiga va boshqa davlat tekshiruv organlariga taqdim etgan hisobotlarning to`g`riligi va ishonchliligini aniqlash kabilar kiradi.

"Auditorlik faoliyati to`g`risida"gi qonunning 9-moddasiga ko`ra: "Auditorlik tekshiruv moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborot to`g`riligi va qonun hujjatlariga mosligini aniqlash maqsadida xo`jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotini hamda u bilan bog`liq moliyaviy axborotni auditorlik tashkilotlari tomonidan tekshirishdir". Auditorlik tekshiruv majburiy va ix-tiyoriy tarzda shakllarda o`tkaziladi. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 22 sentyabrda 365-son "Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshiruvlari ahamiyatini oshirish to`g`risida"gi qarori bilan auditorlik tekshiruvlarini takomillashtirishga qaratilgan tegishli choralar ko`rildi.

Har yili majburiy auditorlik tekshiruvlaridan o`tkazilishi lozim bo`lgan tashkilotlar bunday tekshiruvlardan bo`yin tovlaganlari taqdirda eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan besh yuz baravarigacha miqdorda jarimaga tortilishi belgilandi ("Auditorlik faoliyati to`g`risida"gi qonunning 10-moddasining 3-qismi). Bunday jarimaga tortish asoslari, jarimani undirib olish tartiblari qonun hujjatlarida belgilangan.¹

Tijorat banklari sug`urta konlari va boshqalar har yili majburiy auditoriya tekshiruvidan o`tkazilishi lozim bo`lgan tashkilotlar jumlasiga kiradi.

¹ Qarang: «Мажбурий аудиторлик текширувларидан бўйин товланганлиги учун хўжалик субъектларидан жарима ундириш тартиби тўғрисида»ги Низом (2000 йил 365-сон қарор, 2-илова).

Amaldagi qonunchilikka ko`ra auditorlik tashkiloti va auditor auditorlik faoliyatini amalga oshirishlik uchun lisenziya, auditor esa malaka sertifikatini olgandagina auditorlik tekshirishlarini amalga oshirish mumkin bo`ladi. Auditorlik faoliyati bilan shug`ullanish uchun lisenziya berish O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mah-kamasining 2000 yil 22 sentabrdagi 365-son qarori bilan tasdiqlangan «Auditorlik tashkilotlariga auditorlik faoliyati bilan shug`ullanish uchun lisenziya berish tartibi to`g`risida»gi Nizomga ko`ra amalga oshiriladi.

Auditorlik faoliyatini lisenziyalash orqali davlat auditorlik tashkilotlari tomonidan qonunchilik talab-lari bajarilishini nazorat qiladi, malakali va sifatli audit xizmati ko`rsatilishini tashkil qiladi. "Auditorlik faoliyati to`g`risida"gi qonuning 22, 23, 24-mod-dalarida nazarda tutilgan hollarda auditorlik faoliyati bilan shug`ullanish uchun berilgan lisenziya to`xtatib tu-rilishi, amal qilishi tugatilishi, bekor qilinishi mum-kin. Lisenziyaning bekor qilinishi oqibatlari qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan.

Auditorga malaka sertifikatini berish, uni to`xtatib qo`yish va bekor qilish qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarda va tartibda amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasida bank auditi alohida tar-tibda amalga oshiriladi. Bu haqda "Auditorlik faoliyati to`g`risida"gi qonuning 1-modda 2-qismida qayd etilgan. Shunga muvofiq ravishda O`zbekiston Respublikasi Mar-kaziy banki boshqaruvining 1998 yil 4 iyuldagi 12-4 bayonnomasi bilan "O`zbekiston Respublikasi banklari auditi to`g`risida"gi Nizom tasdiqlangan va u 1998 yil 4 iyulda O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 403-son bilan ro`yxatga olingan.

6-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlarni kreditlashga oid huquqiy munosabat tushunchasi va ularni yuzagakelish asoslari

Kreditlashtirishga oid huquqiy munosabatlar deganda, xo`jalik subyektlariga kreditlar berish chog`ida kredit muassasalari bilan kredit istemolchilari o`rtasida vu-judga keladigan va huquq normalari bilan tartibga so-linadigan ijtimoiy munosabatlar ko`zda tutiladi. Ammo, shu bilan birga kredit munosabatlari ko`p qirrali ij-timoiy voqelik ekanligi, masalan lizing, faktoring kabi sohalardagi munosabatlar ham aslida kredit munosa-batlari bo`lgani holda ko`pgina o`ziga xos jihatlariga ega. Bundan tashqari iqtisodchi olimlar tomonidan kreditga oid munosabatlar o`ziga xos tarzda talqin etilishi ham eti-borga olinishi lozim.

Huquqiy nuqtai nazardan kredit munosabatlari – bu qarz munosabatlaridan iborat va shu sababli O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 41-bobi, 1 para-grafidagi (732-743-moddalar) qarzga oid tarif va qoidalar aslida kredit munosabatlariga ham taalluq-lidir. Shu bilan birga qonunchilikda kredit munosabat-larining o`ziga xos jihatlari etiborga olinib, uning maxsus tarifi ham berilgan. Fuqarolik kodeksining 744-moddasida kredit shartnomasiga berilgan tarifga muvofiq bunday munosabatlar kredit muassasalari bilan qarz oluvchilar o`rtasida kelib chiqadi.

Kredit tashkiloti sanalmaydigan yuridik shaxslarni kredit beruvchi sifatida bunday munosabatlarda ishtirok etishlariga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hol-larda yo`l qo`yilishi ham ko`rsatilgan. Kreditga oid huquqiy munosabatlarning o`ziga xos xususiyatlari sifatida ularni qaytarilish sharti bilan (malum muddatga), to`lovli tarzda (kredit berilganligi uchun muayyan foiz haq olinishi sharti bilan), muddatli berilishini qayd etish mumkin.

Kredit munosabatlarida qatnashuvchi subyektlarga ko`ra bunday munosabatlar quyidagi turlarga bo`linishi mumkin:

- a) bank krediti;
- b) davlat krediti;
- v) tijorat krediti;
- g) chet el krediti;
- d) xususiy shaxslar krediti; (bir fuqaroni boshqa fuqaroga qarz berishi;
- ye) kredit uyushmalari amalga oshiradigan kreditlar.

Bular o`rtasida bank krediti yetakchi o`rinni egal-laydi. Banklar tomonidan kreditlar berishning huquqiy asoslari O`zbekiston

Respublikasining Fuqarolik kode-ksida, Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunda, ular asosida qabul qilingan boshqa normativ-huquqiy huj-jatlarda belgilangan. Jumladan, O'zbekiston Respubli-kasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonu-ning 4-moddasida «Kreditlarning qaytarilishi, fao-liyati va muddatliligi sharti bilan o'z mablag'lari va jalb etilgan mablag'lar hisobidan o'z nomidan kreditlar berish» bank operasiyalaridan biri ekanligi qayd etilgan¹. Davlat krediti deganda, davlat tomonidan boshqa davlatga, o'z hududida faoliyat yuritayotgan milliy yoki horijiy yuridik shaxslarga, jismoniy shaxslarga muddatli, haq evaziga, qaytarilish sharti bilan qarz berilishi tushuniladi. Ko'pchilik hollarda davlatning o'zi qarz oluvchi sifatida kredit munosabatlarida ishtirok etish, o'zga davlatlardan, yuridik hamda jismoniy shaxslardan malum muddatga qaytarilish sharti bilan qarz olishi mumkin. Soliqqa oid munosabatlarda muayyan turdagi soliq to'lovchilarga soliq to'lashni muayyan muddatga kechiktirib turish sharti bilan soliq krediti berish mumkinligi ko'zda tutilishi mumkin.

Budjet kamomadi yuz bergan hollarda. Markaziy bank tomonidan hukumatga kredit berilishi mumkinligi ko'zda tutilgan. Bu holda «O'zbekiston Res-publikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 48-moddasida Markaziy bank tomonidan hukumatga kredit berilish shartlari, shakllari, tartiblari belgilab beril-gan.² Tashqi davlat qarzlariga oid kredit munosabatlarini huquqiy tartibga solish maxsus tartibda amalga oshi-riladi.³

O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank fa-oliyati to'g'risida»gi qonunining 5-moddasiga ko'ra, bank operasialri Markaziy bank tomonidan beriladigan li-senziya asosida amalga oshiriladi. Yani ana shunday maxsus lisenziyaga ega bo'lmagan holda bir xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan (tijorat banklari va boshqa kredit tashkilotlardan tashqari) foiz haq olish sharti bilan boshqa shaxslarga pul shaklida kredit berilishiga yo'l qo'yilmaydi. Biroq, O'zbekiston Respub-likasi Fuqarolik kodeksining 748-moddasiga muvofiq: «Bajarilishi uchun pul summalarini yoki turga xos alo-matlari bilan belgilanadigan boshqa ashyolarni ikkinchi tarafga mulk qilib topshirish talab qilinadigan shart-nomalarda, agar qonun hujjatlarida boshqacha belgilab qo'yilgan bo'lmasa, kredit berish, shu

¹ Qarang: Ўзбекистоннинг Янги қонунлари. №13.-Т., «Адолат», 1196, 4-бет.

² Qarang: Ўзбекистоннинг Янги қонунлари. №12.-Т., «Адолат», 1196, 18-19-бетлар.

³ Qarang: «Ўзбекистон Республикасининг хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 29 августдаги қонуни. Ташқи қарзларга хизмат кўрсатишга оид Ўзбекистон ҳукумати қарорлари.

jumladan bo`nak berish, (oldindan haq to`lash) tovarlarga, ishlar yoki xizmatlarga haq, to`lashni kechiktirish va bo`lib-bo`lib to`lash shaklida kredit berish (tijorat krediti) nazarda tutilishi mumkin». Demak, xo`jalik subyektlari o`zaro bir-birlariga, pul shaklida qarz berishlari va uning evaziga foiz haq olishlari mumkin emas. Ammo ular sotilgan tovar qiymatini kechiktirib to`lash, oldindan bo`nak (avans) berish, mahsulotlar ko`rinishida kredit berishlariga yo`l qo`yiladi.

Banklar va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan kredit berilishida oqilona kredit siyosatini amalga oshirilishi, maqsadga muvofiq ravishda kredit oluvchilarni qidirib topish, ularning olingan kreditni o`z vaqtida qaytara oladigan, eng ko`p miqdorda foiz haq to`laydiganlariga kredit berilishida afzallik berishni ta`minlash muhim ahamiyatga egadir. Kredit, undan foydalanish muddatiga ko`ra qisqa muddatli, o`rta muddatli va uzoq muddatli bo`lishi mumkin. Kreditlardan foydalanish muddati deganda u berilgan paytidan boshlab qaytarilishi lozim bo`lgan vaqtgacha o`tadigan davr ko`zda tutiladi. Bank muassasalari tomonidan beriladigan kreditning uzoq yoki qisqa muddatli ekanligi tegishli qonun hujjatlarida belgilab qo`yiladi.¹ Kreditni taminlanganlik darajasiga ko`ra mulkiy taminlangan va ishonchga asoslangan (blan-kali) kreditlarga bo`linadi.²

Kredit shartnomasi bo`yicha taminlash vositasi bo`lib garov, kafolat, kafillik, kreditni qaytarilmasligi xavfini sug`urtalash kabilar hisoblanadi. Bankning ega-ligiga muayyan mulkni topshirish yo`li bilan taminlanadigan kreditni lombard krediti deb ataladi. Ko`chmas mulklarni garovga qo`yish yo`li bilan taminlanadigan kredit ipoteka krediti deb ataladi. **Qarz oluvchi va qarz olinish maqsadlariga ko`ra** istemol krediti, sanoat krediti, investitsiya krediti, qimmatli qog`ozlar operatsiyasi uchun beriladigan kredit, banklararo kredit, import va eksport kredit mavjud bo`ladi. Yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi tadbirkor jismoniy shaxs ishtirokida ham kredit munosabatlari yuzaga kelishi mumkin. «Kredit uyushmalari to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilinishi bilan² kredit uyushmalari, yani yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan kreditlar berish maqsadida ixtiyoriylik asosida tuziladigan kredit tashkiloti o`z azolariga shartnoma asosida, ustavda qayd etilgan

¹ қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Банк ва банклар фаолияти тўғрисида»ги қонуни.

² қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги «Иқтисодий ва кредитлаш механизмини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 349-сон қарори.

² қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2002 йил, 9-сон, 59-модда. Шунингдек, қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2002 йил 7 октябрда 179-сон билан рўхатга олинган «Кредит уюшмалари томонидан молия операцияларини амалга ошириш қондалари».

shartlarda, qonun hujjatlarida belgilangan talablarni hisobga olgan holda muddatli, qaytariladigan va haq evaziga beriladigan kredit berishi mumkin. Kredit uyushmalari mulkiy taminlangan kreditlarni ham, shuningdek, o`zaro ishonchli (blankli) kreditlar ham berishi mumkin. Kredit uyushmasi azosiga ushbu uyushma azosi sanalmaydigan boshqa yuridik va jismoniy shaxslar kafolati bilan kredit berilishiga yo`l qo`yilmaydi. Kredit uyushmasidan olingan kreditni o`z vaqtida qaytarilmasligidan umumfuqaroviy va umumhuquqiy oqibatlar yuzaga keladi.

7-§. Kredit shartnomasi tushunchasi, taraflari, kredit shartnomasining shakli

Kredit muassasi va qarz oluvchi o`rtasidagi huquqiy munosabatlar yuzaga kelganligi, ularning o`zaro huquqlari, majburiyatlari, javobgarlik asoslari paydo bo`lganligini guvohlantiruvchi eng asosiy hujjat bo`lib kredit shartnomasi hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 744-moddasiga ko`ra: «Kredit shartnomasi bo`yicha bir taraf - bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mablag`lari (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foiz to`lash majburiyatini oladi».

Yuridik adabiyotlarda kredit shartnomasining huquqiy tabiati yuzasidan turli fikrlar bildirib kelinadi. Ayrim olimlar uni qarz shartnomasining bir ko`rinishi deb hisoblasalar,¹ boshqalari kredit shartnomasi shartnomalarning mustaqil turidir deb uqdirib keladilar.²

Fuqarolik kodeksining 732-moddasi yuridik shaxslar o`rtasidagi (shu jumladan, bank muassasalari bilan uning mijozlari o`rtasidagi) pul qarz berish shartnomasini (yani kredit shartnomasini) qarz munosabatlarning bir ko`rinishi ekanligini belgilash bilan birinchi qarash to`g`riligini tasdiqladi.

Kredit shartnomasining real yoki konsensual, bir tomonlama majburiyat yuklovchi yoki ikki tomonlama majburiyat tug`diruvchi shartnomasi toifasiga kiritilishi masalasida ham yuridik jamoatchilik o`rtasida yakdillik yo`q. E.T.Polonskiyning takidlashiga qaraganda: «Ushbu masalani u yoki bu tarzda hal etilishi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega. Chunki uni real va bir tomonlama deb tan olinishi o`z-

¹ Вилнянский С.И. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. Харьков, 1955. 43-б. Флейхик Э.А. Расчетные и кредитные правоотношения. М., 1956. 213-б.

² Куник Я.А. Кредитные и расчетные правоотношения в торговле. – М., 1970. 117-б.

o`zidan bank xo`jalik subyektini oldida shartnoma bilan kelishib olingan kredit summasini topshirish majburiyatiga ega emas (yani «majburiyat faqat qarz oluvchida, huquq faqat bankda» tar-tibdagi formula bo`yicha) degan xulosaga olib kelgan bo`lar edi va bunday holat natijasida xo`jalik subyekt-larining huquqlari kamsitilgan bo`lar edi».¹

Bugungi kunda bank va xo`jalik subyektini o`rtasidagi kredit munosabatlari ikki tomonlama tuziladigan kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi. Bu shartnoma ham dastlabki shartnoma ham ayni paytda shunday shart-nomaning o`zi sanaladi. Kredit shartnomasi konsensual shartnoma bo`lib sanaladi. V.E.Umaraliyevning «Kredit shartnomasi, yuridik tabiatiga ko`ra konsensual... shartno-madir» degan fikriga² qo`shilsa bo`ladi. Kredit shart-nomasi bo`yicha qarz oluvchining majburiyatlari faqat tegishli kredit summasi amalda (real) olinganidan keyin-gina yuzaga keladi.

Kreditga oid bank operatsiyasi boshqa turdagi bank operatsiyalari singari shaxsiy va o`zaro ishonchga asoslanadi va shu tufayli bankning kredit oluvchi mijozini o`z huquqlarini uchinchi shaxslarga ishonib topshirishi (pro-sessiya shartnomasi) mumkin emas. Bank krediti shartnomasining tomonlari bo`lib qarz beruvchi (kreditor) va qarz oluvchi hisoblanadi.

Xo`jalik subyektiga kredit beruvchi bank tegishli kredit summasini uning hisob raqamiga naqd pulsiz shaklda o`tkazish yo`li bilan kredit beradi. Kredit oluvchining hisob raqami kredit beruvchi bankda bo`lganida tegishli kredit summasini bank hisobidan o`chirilib mijoz hisob raqamiga kelib tushish o`rtasida vaqt jihatdan farq bo`lmaydi. Ammo, qarz oluvchining hisob raqami boshqa bank muassasasida bo`lgan hollarda bankning kreditni o`tkazishi va tegishli summani kredit oluvchi hisob raqamiga kelib tushishi o`rtasida muayyan vaqt o`tadi va bunday vaziyatga kredit uchun foiz haq qachondan boshlab (bank o`tkazgan paytdanmi, yoki pul mijoz hisob varag`iga kelib tushgan paytdanmi) hisoblanishi lozimligini belgilanilishi mu-him ahamiyatga ega. Ayrim hollarda bunday savollarga namunaviy kredit shartnomasining o`zida javob berib qo`yiladi.

Kredit shartnomasi mijoz tegishli qarz summasini olgach tuzilgan hisoblanadi va shu paytdan boshlab qarz oluvchi bank nazoratidan bo`yin tovlamasligi, olingan kredit va uning uchun foiz haqni o`z vaqtida hamda to`liq to`lashi lozim. Qarzni qaytarilganligi fakti qarzdor tomonidan

1 қаранг: Кампанеетс Э.С., Полонский Е.Г. Применение законодательства и кредитования в расчетах.-М., 1967, с.116.

2 қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. –Т., 1998. 169-бет..

tegishli summani bank hisobiga o`tkazilgan vaqti bilan bog`lanadi. Qarz qarz oluvchi tomonidan ixti-yoriy tarzda yoki xo`jalik sudining qaroriga ko`ra majburiy ravishda to`lanishi mumkin.

Olingan kredit uchun oddiy yoki oshirilgan foiz haq to`lanadi. O`z muddatida qaytariladigan qarzlar bo`yicha oddiy, kechiktirilgan qarzlar uchun esa oshirilgan miq-dorda foiz haq olinishi ko`zda tutilishi mumkin. Bank krediti shartnomasi bo`yicha garov yoki boshqa kreditni taminlash vositasining saqlanishi tekshirib turiladi. Bank qonun hujjatlarida va kredit shartnomasida na-zarda tutilgan hollarda olingan kreditni muddati kelmasidan avval qaytarilishni talab qilishga haqli bo`-ladi. Kredit shartnomasi oddiy yozma shaklda (ko`pincha oldindan belgilangan tartibda tasdiqlanadigan namunavi shaklda tuziladi. Kredit shartnomasining predmeti va muddati uning muhim shartlari bo`lib, ularsiz shartnoma haqiqiy sanalmasligi mumkin.

8-§. Kredit shartnomasi yuzasidan majburiyatlarning buzilishi va uning uchun javobgarlik

Xo`jalik subyektlariga kredit berish bilan bog`liq munosabatlarda majburiyatlarni o`z vaqtida, to`liq, real bajarilishini taminlash muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki majburiyatlarni real va lozim darajada bajarilishi fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchilari huquqlarini himoya qilishning muhim shartlaridan bo`lib hisoblanadi.

Bank krediti bilan bog`liq huquqiy munosabatlarda kredit shartnomasi shartlarini buzganlik uchun qo`lla-niladigan javobgarlikning asosiy shakllari bo`lib ayb-dor shaxsga neustoyka qo`llash, undan yetkazilgan zararni undirib olish kabilar sanaladi. Bunday munosabatlarda neustoykaning miqdori odatda tomonlar kelishuviga ko`ra belgilanadi va shartnomada ko`zda tutiladi. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik qo`llashning prinsiplari va umumiy shartlari O`zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 avgustdagi «Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida»gi qonunida belgilab qo`yilgan.

Bank krediti bo`yicha olingan kredit o`z vaqtida qaytarilmaganligi uchun oshirilgan miqdorda foiz haq to`lash nazarda tutilishi mumkin. Oshirilgan miqdordagi foiz xaq olinishi majburiyatni buzganlik uchun jazo cho-rasi sifatida qo`llanilganida u neustoykaning bir shakli sifatida baholanishi mumkin. Biroq, tadbirkorlik subyektiga bank tomonidan odatdagidan qo`layroq shaklda (blankali) kredit berilganida ham oshirilgan foiz haq olinishi nazarda tutilishi mumkin. Bunday holda oshirilgan foiz haq jazolash xususiyatiga ega bo`lmaydi va shartnoma muddatlari buzilmasa-da, qo`llanilaveradi.

Mijoz kredit shartnomasi shartlarini buzgani, berilgan kreditdan maqsadsiz foydalangani yoki uning moliyaviy-xo`jalik ko`rsatkichlari yomonlashgani taqdirda unga nisbatan javobgarlikning o`ziga xos turi kredit shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish, avval be-rilgan kredit va uning uchun foiz haqni qaytarib olish, keyinchalik kredit berishni to`xtatish chorasi qo`lla-nilishi mumkin. Ajratilgan kreditni o`z vaqtida mi-jozga bermaganlik uchun bank javobgarligi qonun huj-jatlarida va kredit shartnomasida nazarda tutib qo`yi-ladi. Kredit shartnomasi bo`yicha uning taraflari ja-vobgarligi to`liq bo`lib, aybdor taraf o`z shartnomaviy hamkoriga ko`rilgan barcha zararlarini (yo`qotilgan pul yoki mulk qiymati, olinmasdan qolgan daromad (foyda), qilingan moddiy va boshqa harakatlar) to`liq hajmda qoplab berishi lozim bo`ladi.

Tijorat banklari mijozlarga kredit berishga oid shartnoma munosabatlaridan tashqari boshqa faol mo-liyaviy operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Bunday munosabatlar jumlasiga lizing, faktoring, vekselni hisobga olish, forfeyting kabilar kiradi. Ularning barchasi bankda jamlangan vaqtincha bo`sh mablag`larni uchinchi shaxslarga haq evaziga berishga qaratilgan bank faoliyatidan iboratdir.

Nazorat savollari:

1. Buxgalteriya hisobi nima?
2. Auditorlik faoliyati qanday faoliyat?
3. Kreditlashtirishga oid munosabatlar nima?
4. Kredit shartnomasiga tushuncha bering.

16 BOB. IQTISODIYOT SOHASIDAGI QILMISHLAR UCHUN JINOIY JAVOBGARLIK

1-§. Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar uchun javobgarlik

O`zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzganlik uchun javobgarlik. O`zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzish O`zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining asoslariga qarshi qilingan harakatlardir.

O`zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzishning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, jinoyat sodir etilganda faqat alohida shaxslarning huquqlari buzilibgina qolmasdan, balki butun jamiyatga zarar keltiriladi. Bundan tashqari, jamiyat va davlatning o`tish davrida bu turdagi jinoyatlar soni tez o`sib boradi va davlatning iqtisodiy asoslariga jiddiy zarar keltirishi mumkin.

Jinoyat davlat organi, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar, muassasa, tashkilot, jamoat birlashmasining mansabdor shaxsi tomonidan respublika manfaatlariga ko`p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo`lgan, naf keltirilmasligi ayon bo`lgan bitimning tuzilishida ifodalanadi.

O`zbekiston Respublikasi manfaatlariga deganda samarali bozor iqtisodiyotini yaratish, mulkiy va ashyoviy munosabatlarni, umummilliy qadriyatlarni himoya qilish, tovar mustaqilligiga erishish shu kabilar hisoblanadi. Ko`rsatib o`tilgan manfaatlar bitimlarni tuzishga alohida talablar belgilangan qonunchilikda aks ettirilgan va mustahkamlangan, shu jumladan bu savdo operatsiyalarini o`tkazish va tuziladigan tashqi iqtisodiy bitimlarga ham taalluqli.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 101-moddasiga ko`ra *bitimlar* deb, fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o`zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlariga aytiladi.

Bitimning quyidagi turlari mavjud: Bitimlar bir taraflama, ikki taraflama yoki ko`p taraflama (oxirgi ikkitasi shartnoma) bo`lishi mumkin. Tahlil qilinayotgan jinoyat ikki taraflama yoki ko`p taraflama (shartnoma) tuzish bilan sodir etiladi, ammo jinoyat bir tomonlama bitimlar tuzish bilan ham sodir etilishi mumkin.

Shuningdek, bitimlar shartli (yani kechiktirish va bekor bo`lish sharti bilan tuzilgan bitimlar), haq evaziga va tekinga, real va konsensual, kazual

(nizoli) va mavhum bo`lishi mumkin¹. Tuzilgan bitimning shakli qilmishning kvalifikatsiyasiga tasir etmaydi, ammo aybdorga jazo tayinlashda sud tomonidan inobatga olinishi lozim.

Bitim tuzish – bu bitimning barcha shartlari bo`yicha shaxs (taraf)ning o`z erkini qonunda nazarda tutilgan tarzda ifodalashidir.

Quyidagi ikki shartga rioya qilgandagina bitim tuzilgan hisoblanadi:

– bitimning barcha shartlari bo`yicha erk-iroda ifodalangan bo`lishi kerak;

– erkning ifoda etilish shakli bitimlarga qo`yilgan barcha talablarga javob berishi kerak².

Bitim tuzish natijasida davlatning iqtisodiy manfaatlariga katta zarar yetkazadigan har qanday bitim naf keltirmaydigan bitim deb hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi manfaatlariga xilof ravishda bitim tuzish natijasida ko`p miqdorda zarar yetkazish jinoyatning zaruriy belgisi hisoblanadi. Ko`p miqdordagi zararni aniqlashda «zarar» tushunchasi jinoyatkorona qilmishdan ko`rilgan zararnigina o`z ichiga olishini nazarda tutmoq lozim. Zarar miqdorini aniqlashda O`zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitim tuzish tufayli boy berilgan naf etiborga olinmaydi. Ammo bitim tuzish davlat manfaatlariga ko`p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo`lsagina, qilmish O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 175-moddasi bilan javobgar qilishga asos bo`ladi. Agarda yetkazilishi mumkin bo`lgan zarar ko`p miqdorni tashkil qilmasa, ushbu moddada nazarda tutilgan jinoyatni tashkil etmaydi. Zarar eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha bo`lsa ko`p miqdor hisoblanadi.

Har bir ish bo`yicha zarar miqdori tergov organi yoki sud tomonidan belgilanadi³ va modda mazmuniga ko`ra:

– haqiqiy zarar, yani davlat o`zining buzilgan manfaatlarini tiklashi uchun qilgan yoki kelajakda qiladigan xarajatlariga;

– boy berilgan foyda, yani fuqarolik oborotidan olinmay qolgan daromadga asoslanishi lozim⁴.

Ushbu jinoyat faqat to`g`ri qasd bilan sodir etiladi. Mansabdor shaxs bitim tuzilgunga qadar uning Respublika manfaatlariga naf keltirmasligini bilishi kerak.

¹ Қаранг: Большой юридический словарь. / Под. ред. А.Я.Сухарева, В.Э.Крутских. (2-нашр, қайта ишланган ва тўлдирилган). – М.: ИНФРА-М. 2000, 548-бет.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, 105-112-моддалари.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1998. 2-том. 154-бет.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, 14-модда, 2-қисм.

Naf keltirmaydigan bitim deganda, shartlari davlat manfaatlariga zid keluvchi bitimni tushunish zarur (masalan, mahsulot yetkazib berish bahosining aniq pasaytirilganligi yoki mahsulotni olish, uni transportda tashish narxlarini aniq oshirib ko`rsatish; davlat mulkini tasarruf qilishda past narxlash, O`zbekiston Respublikasi iqtisodiy sanksiya qo`llagan rezidentlar bilan savdo operatsiyalarini amalga oshirish va hokazolar)¹.

Bitimning O`zbekiston Respublikasi manfaatlariga zid tuzilganligi ishga tegishli mutaxassislar jalb qilinib aniqlanishi lozim.

Agar mansabdor shaxs o`zining sovuqqonligi orqasida shunday bitim tuzsa, uning hatti-xarakati Jinoyat Kodeksining 207-moddasiga binoan mansabga sovuqqonlik bilan qarash deb baholanadi. Jinoyatning motiv va maqsadi uning kvalifikatsiyasiga tasir qilmaydi.

Davlat organi, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar, muassasa, tashkilot yoki jamoat birlashmasining mansabdor shaxsigina ushbu jinoyatni sodir qilishda aybdor deb topilishi mumkin. O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 175-moddasi 1-qismiga ko`ra, davlat organining, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, korxonalar, muassasa, tashkilotning, jamoat birlashmasining mansabdor shaxsi tomonidan naf keltirmasligi ayon bo`lgan bitimni tuzish respublika manfaatlariga ko`p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo`lsa, eng kam oylik ish haqining yigirma besh baravaridan ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha ahloq tuzatish ishlari yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

O`zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda bitim tuzishda aybdor bo`lgan mansabdor shaxs qilmishni: a) takroran, b) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib, v) juda ko`p miqdorda zarar yetkazgan holda sodir etgan bo`lsa, O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 175-moddasi 2-qismi bilan javobgarlikka tortiladi hamda eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki muayyan huquqdan mahrum etilib, besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Yetkazilgan moddiy zarar uch karra miqdorda qoplangan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo`llanilmaydi.

Soxta tadbirkorlik uchun jinoiy javobgarlik. Soxta tadbirkorlik jinoyati korxonalar yoki boshqa tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi tuzilmaning qonunda, o`z Ustavida belgilangan faoliyatini

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1998. 2-том. 154-бет.

taminlovchi ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqadi. Soxta tadbirkorlik tadbirkorlik faoliyati g`oyasiga tajovuz qiladi¹.

Ushbu jinoyatning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, soxta tadbirkorlik nafaqat iqtisodiyot asoslariga, tadbirkorlik faoliyati g`oyasining o`ziga ham tajovuz qiladi, "odamlarning bozorga va uning boshqacha xo`jalik yuritish usullaridan afzalligiga bo`lgan ishonchiga putur yetkazadi"².

Jinoyatning fakultativ obyekti tijorat tashkilotlarini tashkil etish va ro`yxatdan o`tkazish bo`yicha o`rnatilgan qonunchilik tartibi, xo`jalik faoliyati hisoblanadi.

Ushbu jinoyat tadbirkorlik Ustavida ko`rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko`zlamasdan, korxonalar yoki tadbirkorlik bilan shug`ullanuvchi tashkilotlarni tuzishda ifodalanadi. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 40-moddasiga muvofiq, foyda olishni o`z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki foyda olishni maqsad qilib olmagan (tijoratchi bo`lmagan tashkilot) yuridik shaxs bo`lishi mumkin. Tijoratchi tashkilot bo`lgan yuridik shaxs xo`jalik shirkati va jamiyati, ishlab chiqarish kooperativi, unitar korxonalar hamda qonunlarda nazarda tutilgan boshqacha shaklda tuzishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 41-moddasida esa yuridik shaxs o`zining tasis hujjatlarida nazarda tutilgan faoliyat maqsadlariga muvofiq fuqarolik huquqi layoqatiga ega bo`ladi. Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati, uning ustavi, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan belgilangan bo`ladi.

Har bir tuzilgan korxonalar yoki boshqa tadbirkorlik tuzilmasi faqat o`z Ustavida ko`rsatilgan faoliyat turlari bilan shug`ullanishi kerak. Soxta tadbirkorlikda esa uni tuzuvchilar o`z Ustavida ko`rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko`zlamaydi, balki korxonalar boshqa maqsadlarni ko`zlab tuziladi.

Tijoratchi tashkilotni tuzish deganda, tuziladigan tijoratchi tashkilotning kerakli tasis hujjati va uni vakolatli organlardan ro`yxatdan o`tkazish uchun kerak bo`lgan hujjatlarni yig`ish bilan bog`liq bo`lgan tashkilotchilik jarayoni (masalan, bozor tashkil etish uchun hokimiyatning roziligi talab etiladi) tushuniladi. Tijoratchi tashkilot davlat ro`yxatidan o`tgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi³. Agar tashkilot aybdorga

¹ Qarang: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида"ги 2000 йил 28 апрелдаги 8-сонли қарори, 14-банд.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида"ги 2000 йил 28 апрелдаги 8-сонли қарори, 14-банд, 1-хатбоши.

³ Qarang: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, 44-модда.

bog`liq bo`lmagan holda davlat ro`yxatidan o`tmagan bo`lsa, uning harakatlarini JK 25-moddasi 2-bandi va JK 179-moddasi bilan ustavda ko`rsatilgan faoliyatni amalga oshirmaslik maqsadida tashkilot tuzish (soxta tadbirkorlik) jinoyatiga suiqasd deb kvalifikasiya qilinadi. Biroq bunda aybdorning ustav faoliyatini amalga oshirmaslik qasдини aniqlash zarur, aks holda uning harakatlari Jinoyat kodeksining ushbu moddasi bilan kvalifikasiya qilinmaydi.

Korxonani tuzish (vujudga keltirish) faktining o`zi to`la qonunga asoslangan bo`ladi, uning Ustavi, zaruriy tasis hujjatlari qabul qilinadi, ro`yxatdan o`tkaziladi, biroq ishni boshlash vaqti kelganda, bunday korxonada o`z Ustavida ko`rsatilgan faoliyat bilan umuman shug`ullanmaydi yoki Ustavida ko`rsatilmagan faoliyat bilan shug`ullanadi.

Ustavda belgilangan faoliyatni amalga oshirish maqsadining yo`qligi tasis hujjatlarida ko`rsatilgan majburiyatlarni bajarmaslikda namoyon bo`ladi.

Ustavda ko`rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko`zlamasdan korxonada yoki boshqa tadbirkorlik tuzilmasi tuzilgan paytdan etiboran jinoyat tamom bo`lgan deb topiladi.

Soxta tadbirkorlik jinoyati qasddan qonuniy tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanmaslik va qarz-kredit olish – foydani (daromadni) soliqlardan ozod qilish (pasaytirish) yoki boshqa mulkiy naf ko`rish jinoyat maqsadining zaruriy alomati hisoblanadi.

Ustav faoliyati deganda, faoliyatning shunday turi tushuniladiki, tadbirkorlik tashkiloti tomonidan uni amalga oshirish uchun barpo etiladi va bu uning tasis hujjatlarida qayd etiladi. Shuni ham aytib o`tish kerakki, tasis hujjatining turi va shaklidan qati nazar, unda qayd etilgan faoliyat turlari ustavga oid hisoblanadi. Niyat yo`qligini, sodir etilgan harakatlar haqiqiy emasligini aniqlashning o`ziga xosligi va murakkabligi fuqarolik-huquqiy bitimning haqiqiy emasligini baholashda yuzaga keladigan shu kabi tegishli masalalarga monand bo`lib, ustav faoliyatini amalga oshirishni ko`zlamay yuridik shaxsni tashkil etishni ham amalda xuddi shunday deb atash mumkin. Bu kabi niyat mavjudligidan yuridik shaxsning tasis hujjatlaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni O`zbekiston Respublikasi FK 6-moddasida tartibga solingan ish muomalasi odatlariga muvofiq, zarur va yetarli bo`lgan vaqt mobaynida bajarmaslik ham dalolat beradi.

“Soxta tadbirkorlik to`g`risidagi ishlarni ko`rishda shaxsning tasis hujjatlarida nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirmay turib noqonuniy kreditlar olish, soliqlardan ozod bo`lish, egallashga huquqi bo`lmagan

boshqa mulkiy foyda ko`rish maqsadini ko`zlaganligi hisobga olinishi lozim. Bunday maqsadning aniqlanishi shaxsning xatti-harakatlarini Jinoyat kodeksining 179-moddasi hamda talon-toroj etishga suiqasd qilish va soliq to`lovlari to`lashdan bo`yin tovlash va hokazolar uchun javobgarlikni ko`zda tutuvchi moddalari majmui bilan kvalifikasiya qilishga asos bo`lishi mumkin”¹.

Shunday qilib, subyektiv jihat quyidagi tarkibiy qismlar birligidan iborat bo`ladi:

- ◆ tashkilotni tuzishdan bevosita ko`zlangan niyat;
- ◆ tashkilot ro`yxatga olingunga qadar paydo bo`lgan niyat, – ustav faoliyatini amalga oshirmaslik niyati;
- ◆ alohida maqsad – mulkiy foyda olish niyatining mavjudligi.

Sanab o`tilgan tarkibiy qismlardan birortasi mavjud bo`lmas ekan, aybdor harakatlarining ijtimoiy xavfliligini takidlash mumkin bo`lmaydi. Bunda mazkur jinoyat sabablari, odatda, g`arazli ekanligiga qaramay, boshqacha bo`lishi ham mumkin. Jinoyatga baho berishda ular tasir ko`rsatmaydi.

Ushbu jinoyat yuzasidan 16 yoshga to`lgan va soxta tadbirkorlik bilan shug`ullangan har qanday shaxs javobgarlikka tortilishi mumkin. Agar soxta tadbirkorlik bilan shug`ullanish maqsadida tuzilgan korxonalar va tashkilotlarga raxbarlikni amalga oshirish yuklatilgan raxbarlari xam bilanlari xolda faoliyat amalga oshiriladigan taqdirda raxbarlari xam jinoyatning subyektlari bo`lishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 179-moddasiga ko`ra, soxta tadbirkorlik jinoyatini sodir etgan shaxslar eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoki uch yilgacha ahloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan jazolanadi.

Soxta tadbirkorlik tashkiloti aybdor foydasiga g`ayriqonuniy mol-mulkni egallash, aldash va ishonchni suiistemol qilish yo`li bilan mol-mulkni tortib olish harakatlarini amalga oshirish uchun tuzilgan bo`lsa, aybdor JK 168-moddasi bilan javobgarlikka tortiladi, chunki bu firibgarlik hisoblanadi.

Soliq to`lashdan ozod etilgan soxta tadbirkorlik tashkilotining

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида”ги 2000 йил 28 апрелдаги 2-сонли қарори, 14-банд, 2-хатбоши.

tasischilari va rahbarlari, JK 184-moddasi – soliq to`lashdan bo`yin tovlash jinoyati bo`yicha javobgarlikka tortilishi kerak¹.

Agar soxta tadbirkorlik jamiyatini tuzishdan maqsad taqiqlangan faoliyatni (diniy talimotlar berish, orden va medal, muhr va shtamplar, giyohvand, qattiq tasir qiluvchi va zaharli moddalarni tayyorlash va boshqalarni) amalga oshirish bo`lsa, aybdor shaxs jinoyatlar majmui tariqasida JK 179-moddasi va tegishli jinoyat uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalar bilan javobgarlikka tortiladi.

Bankrotlikni yashirganlik uchun jinoiy javobgarlik. Tahlil etilayotgan jinoyat bozor iqtisodiyoti sharoitida bankrotlikni amalga oshirishning belgilab qo`yilgan tartibini, belgilovchi hamda taminlovchi ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo`ladi.

Mazkur jinoyatning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, u sodir etilishi bilan bozor iqtisodiyotining asosiy qonunlari buziladi, xalq xo`jaligining normal faoliyat ko`rsatishi izdan chiqadi, bozor iqtisodiyotining rivojlanishida to`siqlar vujudga keladi, xo`jalik subyekti faoliyati chalkashadi, asoslanmagan tavakkalchilikka yo`l qo`yiladi. Bankrotlikni yashirish, soxta bankrotlik kabi, aholining ko`z o`ngida amalga oshirilayotgan islohotlarni moliyaviy mablag`dan mahrum qiladi va ayrim holatlarda, iqtisodiyotning davlat darajasida makroiqtisodiy tanazzuliga olib kelishi mumkin. Ushbu jinoyat xo`jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumot yoki hujjatlarni taqdim etish, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko`rsatish yo`li bilan iqtisodiy jihatdan o`zining to`lovga qodir emasligini yoki iqtisodiy nochorligini boshqacha tarzda qasddan yashirishi kreditorlarga ko`p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo`lishda ifodalanadi.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksining 181-moddasi 1-qismiga ko`ra, xo`jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumot va hujjatlarni taqdim etish, buxgalterlik hisobotlarini buzib ko`rsatish yo`li bilan iqtisodiy jihatdan o`zining to`lovga qodirligini yo`qotganligi yoki iqtisodiy nochorligini bosh-qacha tarzda qasddan yashirishi kreditorlarga ko`p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo`lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha ahloq tuzatish ishlari yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

¹ Тақиқланган фаолиятнинг аниқ турлари 1989 йил 27 сентабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Президиумининг “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида айрим турдаги кооператив ва индивидуал меҳнат фаолиятини тақиқлаш тўғрисида”ги қарорида белгиланган.

*Obyektiv tomondan jinoyat xo`jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumot yoki hujjatlarni taqdim etishi, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko`rsatish yo`li bilan iqtisodiy jihatdan o`zining to`lovga qodir emasligini (iqtisodiy nochorligini) yoki boshqacha tarzda yashirishida ifodalanadi. Amaldagi qonunchilikka ko`ra, "xo`jalik subyektini (firma, birlashma, tashkilot, korxonalar, xususiy korxonalar)ning to`lovga qobiliyatsizligi deganda, qarzdorning o`z qarz majburiyatlarini uzoq vaqt mobaynida tugata olmasligi va to`lanishi lozim bo`lgan mablag`larni 60 kun mobaynida kirita olmasligini tushunish lozim"*¹.

O`zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga ko`ra, *iqtisodiy nochor* deb, "xo`jalik sudi tomonidan etirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo`yicha kreditorlar talablarini to`la hajmda qondirishga va (yoki) majburiy to`lovlarga bo`yicha o`z majburiyatini to`la hajmda bajarishga qodir emasligi"² tushuniladi. Majburiy to`lovlarga soliqlar, yig`imlar va davlatning maqsadli fondlariga boshqa majburiy to`lovlarga kiradi. Bankrotlik to`g`risidagi ish bankrotlik alomatlarini mavjud bo`lgan taqdirda, O`zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to`g`risida"gi Qonunida o`rnatilgan tartibda xo`jalik subyektini tomonidan xo`jalik sudiga ariza bilan murojaat qilish orqali amalga oshiriladi³. Ushbu alomatlar mavjud bo`lmagan taqdirda xo`jalik subyektini iqtisodiy nochor deb topish mumkin emas.

Bankrotlikni yashirish deganda, o`zining to`lovga qodir emasligi to`g`risidagi malumotlarni buzib ko`rsatish yoki haqiqatga to`g`ri kelmaydigan hujjatlarni kreditorlarga taqdim etish yoxud buxgalteriya hisobotlarini buzib ko`rsatish yoxud o`zining iqtisodiy nochorligi haqidagi boshqa faktlarni berkitish tushiniladi.

Shuni takidlab o`tish lozimki, yashirish faqatgina faktik vujudga kelgan holatlar bo`yicha yuzaga kelgan munosabatlarga xosdir. Shuning uchun xo`jalik subyektining kelajakda bo`lishi mumkin bo`lgan qarzlarini to`lay olmasligi bilan bog`liq malumotlarni taqdim etmasligi bankrotlikning yashirilishi deb qaralishi mumkin emas.

Bu o`rinda shunga alohida etibor berish lozimki, xo`jalik subyektini to`lovga qobiliyatsizligi faktini belgilashda faqatgina uzaytirilgan qarzdorlik majburiyatlari inobatga olinishi lozim, chunki to`lash muddati

¹ Марказий банкнинг 1996 йил 27 августдаги 112-сонли "Тижорат банкларининг иқтисодий ноқор хўжалик субъектлари (тўловга қобилиятсиз ва банкрот) билан ишлаш Тартиби", 1.1-банд.

² Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги "Банкротлик тўғрисида"ги Қонуни (янги таҳрири), 3-модда.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги "Банкротлик тўғрисида"ги Қонуни (янги таҳрири).

yetib kelmagan majburiyatlar bo`yicha xo`jalik yurituvchi subyekt qarzdor deb topilmaydi¹. Shuningdek, to`lovga qobiliyatsizlikni belgilashda alohida etiborni xo`jalik subyektida mavjud (balansida ro`yxatda bo`lgan) mulkning tahliliga qaratmoq lozim, chunki bankrotlik naqd pul yoki naqd pulsiz shakldagi yuqori likvidli aktivlargina emas, balki faqatgina qarzdorlik bo`yicha to`lovga butun mol-mulki yetmaganda yuzaga keladi.

Iqtisodiy nochorlik to`g`risidagi axborotlarni yashirish xo`jalik subyektining haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumotlar va hujjatlarni taqdim etishi, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko`rsatishi yoki boshqa usullar orqali amalga oshiriladi.

Haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumotlar va hujjatlarni taqdim etish deganda, xo`jalik subyektining haqiqiy moliyaviy-xo`jalik holatini aks ettirmaydigan malumotlarni taqdim etishini tushunish lozim.

Bankrotlikni yashirish buxgalteriya hisobotlarini buzib ko`rsatish orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Buxgalteriya hisobotlarini buzib ko`rsatish deganda, xo`jalik subyektini moliyaviy-xo`jalik faoliyatining haqqoniy holatini aks ettirmaydigan har qanday harakatlar natijasida kelib chiqadigan ushbu oqibatlarini tushunmoq lozim. Ushbu harakatlar malumotlarni to`liq yoki qisman taqdim etmaslik, balansni shakllantirishda ayrim usullardan foydalanish va hokazo - buxgalteriya hisobotlarini buzib ko`rsatishning aniq usullari jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir etmaydi.

Xo`jalik subyektining iqtisodiy nochorligini boshqacha yashirish belgisi bo`yicha tadbirkorlik subyektini faoliyatining bankrotlik belgilarini aniqlash imkonini beradigan malumotlarni davlatning vakolatli organlari tomonidan yetarlicha olinmasligiga qaratilgan harakatlari natijalarini kvalifikatsiya qilish lozim. Bu usullar qatoriga, masalan, bank hisob raqamini yopmasligi va bu haqda vakolatli davlat organlariga xabar bermaganligi uchun hisob raqamida kam ahamiyatli operatsiyalarni amalga oshirib qo`yish, buxgalteriya hisobotlarini va boshqa hujjat va malumotlarni turli bahonalar bilan taqdim etmaslikni kiritish mumkin.

Bankrotlikni yashirishning boshqa usullariga, shuningdek, qarzdor yuridik shaxs – rahbarning, qarzdor – yakka tartibdagi tadbirkorning bankrot deb e`lon qilish to`g`risida ariza bilan xo`jalik sudiga murojaat etish majburiyatini bajarmasligi, agar:

- ◆ bir yoki bir nechta kreditorning talablarini qondirish

¹ Бу хулоса Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 242, 243-моддалари таҳлилидан келиб чиқади.

qarzdorning boshqa kreditorlar oldidagi pul majburiyatlarini va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'liq hajmda bajarishini imkonsiz qilib qo'yishga olib keladigan bo'lsa;

◆ Qarzdor yuridik shaxsning tasis hujjatlariga muvofiq qarzdorni tugatish to'g'risida qaror qabul qilishga vakolatli bo'lgan – organ tomonidan qarzdorning bankrotlik to'g'risidagi arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etishi haqida qaror qabul qilingan bo'lsa;

◆ Qarzdor unitar korxonalar mol-mulkinga egasi vakolat bergan organ tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etish to'g'risida qaror qabul qilingan bo'lsa;

◆ undiruv qarzdorning mol-mulkiga qaratilganda bunday undiruv qarzdorning xo'jalik faoliyatini imkonsiz qilib qo'yadi deb hisoblashga asoslar bo'lsa¹.

Belgilangan holatlarda xo'jalik sudiga ariza berish muddati o'tganidan keyin berilgan bo'lsa, bankrotlikni yashirish tugallangan deb hisoblanishi lozim – qayd etilgan holatlar yuzaga kelgan paytdan etiboran bir oy.

Shuni etiborga olish lozimki, bankrotlikni yashirish ham, iqtisodiy nochorlikni yashirish kabi, davlat vakolatli organlariga malumotlarni topshirmaslik, yani xo'jalik subyekti tomonidan hisobot berishi lozim bo'lgan va ushbu organlarning Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari bo'yicha qo'mitaga kerakli malumotlarni taqdim eta olmasligidir², bundan tashqari, xo'jalik subyektining bankrotlikni real va potensial kontragentlaridan yashirishidir.

Jinoyat tarkibini aniqlash uchun tergov organlari va sud quyidagi elementlar mavjudligini tekshirishi lozim: xo'jalik subyektining iqtisodiy nochorligi, bankrotlik yuzaga kelganligi to'g'risidagi faktik malumotlar, kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazish va aybdor shaxslarning jinoyat harakatlari bilan kelib chiqqan oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish.

Ushbu qilmish moddiy tarkibli jinoyat bo'lib, kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazilgan paytdan etiboran tamom bo'lgan deb topiladi, Bankrotlikni yashirish jinoyati qasddan sodir etiladi. Uni sodir etishning

¹ Qarang: Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуни (янги тахрири), 8-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ ушбу органлар қаторига солиқ органлари, иқтисодиёт ва статистика органлари, айрим ҳолатларда, шунингдек, Иқтисодий ноchor корхоналар ишлари бўйича қўмита ва унинг жойлардаги бўлинмалари кириши мумкин. Қarang: Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2000 йил 9 февралда 894-сон билан рўйхатга олинган “Иқтисодий ноchor корхоналар ишлари бўйича қўмитага иқтисодий ноchor хўжалик субектларини молиявий-хўжалик фаолияти хақида маълумот бериш ва Маъмурий жарималар қўллаш Тартиби”, 2.1 ва 2.3-бандлар.

maqsadi va motivi jinoyatni kvalifikatsiyasi uchun ahamiyat kasb etmaydi. Zarar kreditorlarga, shuningdek, davlatga majburiy to'lovlarni va yig'imlarni to'lash bo'yicha yetkaziladi. Shuni alohida etiborga olish lozimki, qarzdor qaysi fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganligi uchun mulkiy javobgar bo'lsa, ayni shu fuqaro, shuningdek, o'z ishtirokidan kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha qarzdor yuridik shaxsning muassislari (ishtirokchilari) kreditorlar hisoblanishmaydi¹.

Aybdorning qilmishini, agar uning harakatlari bilan kelib chiqqan ko'p miqdorda zarar yetkazish kabi oqibat o'rtasida sababiy bog'lanish mavjud bo'lsagina, sharhlanayotgan ushbu modda bo'yicha kvalifikatsiya qilish mumkin.

Subyektiv tomondan jinoyat to'g'ri yoki egri qasd bilan sodir etilishi mumkin. Shaxs qarzdor tashkilot yoki yakka tartibdagi tadbirkor bankrot holatidagiligi va uning sodir etgan harakatlari huquqqa xilofligini anglab yetadi, ko'p miqdorda zarar yetkazishi mumkinligini ko'ra biladi va buni xohlaydi yoki anglagan holda sodir etilishiga yo'l qo'yadi yoxud uning oqibatiga befarq qaraydi.

Jinoyat motivlari g'arazli, bazida boshqacha bo'lishi mumkin, lekin jinoiy qilmish kvalifikatsiyasiga tasir etmaydi. Bankrotlikni yashirganligi uchun mansabdor shaxs mukofotlangan bo'lsa, uning qilmishi jinoyatlar majmui tariqasida JK 181 va 210-moddalari bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Xo'jalik faoliyati subyektlari (tadbirkorlik subyektlari) istalgan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxs yoki yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir².

Jinoyat *subyekt*i davlat vakolatli organlariga yoki real va potensial kontragentlarga moliyaviy-xo'jalik faoliyatining holati haqida malumotlarni taqdim etish majburiyati yuklangan shaxs hisoblanadi, aniqrog'i, xo'jalik subyektining tashkiliy-huquqiy shaklidan qati nazar, uning rahbari, o'rinbosari, bosh buxgalter, moliya bo'limi boshlig'i, yakka tartibdagi tadbirkor va hokazolar, bundan tashqari, bazi hollarda jinoyat

¹ Qarang: Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири), 3-модда.

² Qarang: Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майдаги “Тадбиркорлик фаолияти еркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. 4-модда, 1-қисм. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 2000, 5, 6-сонлар. 141-бет.

subyekti tashqi boshqaruvchi, tugatish komissiyasi azolari yoki tugatuvchi shaxs hisoblanadi. Bundan tashqari, har bir alohida holatda, shaxsni jinoyat subyekti sifatida javobgarlikka tortishda uning vakolatli davlat organlariga yoki real va potensial kontragentlarga malumotlarni topshirish uchun masulligini aniqlash lozim.

O`zbekiston Respublikasining 1999 yil 20 avgustda qabul qilingan qonuni bilan Jinoyat kodeksining 181-moddasi "Yetkazilgan moddiy zarar uch karra miqdorida qoplangan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo`llanilmaydi", deyilgan 2-qismi bilan to`ldirildi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik. 1996 yil 27 dekabrda qabul qilingan "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida"gi O`zbekiston Respublikasining qonuni xo`jalik yurituvchi subyektlarning bozorda raqobatlanishi bilan bog`liq bo`lgan munosabatlarni tartibga soladi, monopoliya faoliyati, yani monopoliyaga qarshi qonunga zid bo`lgan faoliyatning oldini olish va uni bartaraf qilishning huquqiy asoslarini belgilaydi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzishning *ijtimoiy xavfliligi* shundaki, ushbu jinoyatni sodir etish natijasida alohida xo`jalik subyektlariga monopolistik faoliyatni amalga oshirish uchun real imkoniyat vujudga keladi. U bozor iqtisodiyoti faoliyatiga juda salbiy tasir etadi, chunki bozor iqtisodiyotini amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri monopoliya bilan sig`ishmaydigan erkin raqobatdir. Raqobat shartlari barcha mulk shakllarining tengligi kapitalning bir muhitdan boshqa muhitga erkin oqib o`tishini taminlovchi ishlab chiqilgan iqtisodiy mexanizm hisoblanadi. Iqtisodiy munosabat ishtirokchilarining iqtisodiy erkin bo`lishi shartdir. Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish bozorning yuqorida ko`rsatilgan muhim elementlariga, shuningdek, alohida fuqarolar, jamiyat va davlatga ham moddiy zarar yetkazadi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish jinoyatining **obyekti** o`rnatilgan tartib va bozorni samarali boshqarish qoidalari shaklidagi O`zbekiston iqtisodiyotining asoslari, xo`jalik yurituvchi subyektlarning o`z huquq va imkoniyatlarini amalga oshirishlariga to`squinlik qiluvchi monopolistik faoliyatni amalga oshirishning oldini oluvchi munosabatlar hisoblanadi. Fakultativ obyekti xo`jalik subyekti sifatida faoliyat ko`rsatmaydigan alohida fuqarolar va davlatning qonun bilan qo`riqlanadigan huquq va manfaatlari bo`lishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 183-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan harakatlar monopoliyaga qarshi faoliyat olib

borish vakolati berilgan organga axborot bermaslikdan yoki bila turib haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumotlarni taqdim qilishdan iborat bo`ladi.

O`zbekistonning amaldagi qonunchiligiga ko`ra, "Tovar bozorlarida raqobatni rivojlantirishga ko`maklashish, xo`jalik yurituvchi subyektlar, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining monopolistik faoliyatini va insofsiz raqobatini cheklash hamda to`xtatib qo`yish sohasida davlat siyosatini monopoliyaga qarshi davlat organi olib boradi"¹. Bularga O`zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat qo`mitasi², shuningdek, uning hududiy organlari kiradi. Aynan qo`mita bo`linmalari va qo`mitaning o`zi bir butunlikda monopoliyaga qarshi faoliyat olib borishga vakolatli organ sifatida qabul qilinadi. Shu sababli axborot bermaslik yoki haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumotlarni, bila turib, boshqa davlat organlariga taqdim qilish monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzish sifatida kvalifikasiya qilinishi mumkin emas.

O`zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida"gi amaldagi Qonuniga asosan, davlat monopoliyaga qarshi organ so`rov asosida uning turi va sifat xususiyati hamda xo`jalik subyekti uchun ahamiyatligidan qati nazar istalgan axborotni olish huquqiga ega³. Masul shaxslar davlat qo`mitasiga har qanday axborotni, yani:

◆ xo`jalik yurituvchi subyektning ustav jamg`armasidagi aksiyalarning o`ttiz beshdan ortig`ini, ulushini har qanday usulda (xarid qilish, almashtirish, hadyaga olish, ishonchli boshqaruv va hokazo) olishi to`g`risida;

◆ xo`jalik yurituvchi subyektning tadbirkorlik faoliyatini olib borish yoxud uning ijroiya organi vazifalarini amalga oshirish shartlarini belgilash imkonini beruvchi huquqlarni har qanday usulda (saylash, kelishuv, topshiriq va boshqalar orqali) olishi to`g`risida;

◆ bitimlar to`g`risida, yani uning natijasida tabiiy monopoliya subyekti tovar ishlab chiqarish (realizasiya) uchun mo`ljallanmagan, davlat

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги "Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва ракобат тўғрисида"ги Қонуни, 9-модда, 1-қисм. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997, 2-сон, 54-бет.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Президентининг "Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, ракобат ва тadbirkorlikни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида" 2005 йил 2 майдаги Фармони, 3602-сон.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги "Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва ракобат тўғрисида"ги Қонуни, 11, 12-моддалар. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 1997, 2-сон, 54-бет.

tomonidan tartibga solinadigan, asosiy vositalarga mulk huquqini qo`lga kiritishi yoki asosiy vositalardan foydalanish huquqini olishi, agar ushbu asosiy vositalarning balans qiymati tabiiy monopoliya subyekti mablag`ini o`n foizidan ortig`ini tashkil etsa;

◆ tabiiy monopoliya subyekti boshqa xo`jalik subyektiga egalik huquqini yoki tabiiy monopoliya to`g`risidagi qonunchilik bilan tartibga solinadigan asosiy vositalarning bir qismidan foydalanish huquqini beradigan bitimlar to`g`risida, agar ushbu asosiy vositalarning balans qiymati tabiiy monopoliya subyekti mablag`ining o`n foizidan ortig`ini tashkil etsa;

◆ xolding tashkil etish, yani aktivlari qatoriga boshqa tashkilotlarning nazorat paketi aksiyalari kiradigan ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarini tuzish to`g`risida;¹

◆ muayyan xo`jalik subyektining tovar bozoridagi, savdo-sotiq hajmi va bozordagi ulushi chegarasini belgilovchi malumotlarni. Bunday malumotlar qatoriga, masalan, tovarlarni realizasiya qilish, ularni muayyan hududlarga olib kirish va ulardan olib chiqish hajmi to`g`risidagi malumotlarni kiritish mumkin;

◆ O`zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat qo`mitasi Komissiyasi yoki ularning hududiy organlari tomonidan monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzganlik to`g`risidagi ishlarni tayyorlash va ko`rish uchun talab etiladigan, shuningdek, uning qaror va yo`riqnomalarini ijro etish uchun zarur bo`ladigan malumotlar. Javobgar shaxslar nafaqat kerakli hujjatlarni taqdim etishi, balki zarur hollarda o`zlari suhbatlarga kelib, yozma tushuntirish berishlari lozim.

◆ monopol mahsulotga qat'iy va tartibga soluvchi narxlarni (tariflarni) shakllantirish, asoslash va qo`llashga doir;

◆ tabiiy monopoliya subyektlari tomonidan istemolchilarga realizasiya qilinadigan tovarlar hajmi bo`yicha shartnomalariga rioya qilinishiga doir;

◆ tabiiy monopoliya subyektlarini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatishga doir;

◆ Qonunchilikda belgilangan holatlarda moliyaviy-ishlab

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 12 октябрдаги 398-сонли қарори билан тасдиқланган “Холдинглар тўғрисида”ги Низом.

chiqarish guruhlarini tashkil etishga doir malumotlarni berishlari shart¹.

Mamuriy organlarning talabi bilan yoki talabisiz taqdim etilishi lozim bo`lgan malumotlar ro`yxati yuqoridagilar bilan chegaralanmasdan, Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat qo`mitasi talabi bilan javobgar shaxslar boshqa malumotlarni ham taqdim etishlari lozim. Shu o`rinda quyidagilarga alohida etibor berish zarurki, monopoliyaga qarshi organlar tomonidan talab qilinadigan hujjatlar faqat monopoliya faoliyatini amalga oshirish yoki monopoliya faoliyatini amalga oshirish ehtimoli mavjudligi bilan bog`liq masalalarga tegishli bo`ladi, bunday masalalarga tegishli bo`lmagan hujjatlarni ushbu organlar talab qilishi mumkin emas. Aks holda hokimiyat vakolatlarini ochiqchasiga suiistemol qilish sifatida aybdor shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish lozim bo`ladi.

Amaldagi qonunchilikda belgilangan tartibda masul shaxsning mustaqil ravishda yoki monopoliyaga qarshi kurashuvchi organning talabi bilan taqdim etishi lozim bo`lgan hujjatlarni monopoliyaga qarshi kurashuvchi organlarga taqdim etmasligi *malumotlarni taqdim etmaslik deb tan olinishi* lozim.

Malumotlarni taqdim etmaslik monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshirishga vakolatli organga berishdan bosh tortishda yoki turli xil bahonalar bilan belgilangan muddatda topshirmaslikda namoyon bo`lishi mumkin. Malumotlarni taqdim etmaslik, shuningdek, yuklatilgan majburiyatlarga masuliyatsizlarcha munosabatda bo`lish yoki esdan chiqarib yuborishda ham namoyon bo`lishi mumkin.

Davlat monopoliyaga qarshi organiga malumotlarni taqdim etmaslik formal tarkibli jinoyat hisoblanadi, yani muayyan bir oqibat kelib chiqishidan qati nazar, majburiyat yuklatilgan shaxs ushbu malumotlarni taqdim etishi lozim bo`lgan vaqtdan boshlab **tugallangan** hisoblanadi. Jinoyatni qachondan boshlab tugallangan deb topish vaqti, har bir alohida holatda uni taqdim etishga masul shaxs va malumotning xususiyatidan kelib chiqib belgilanishi lozim. Masalan, xo`jalik subyektining 35 foizdan ko`proq aksiyasi sotib olinganda, bunday shartnoma haqidagi malumot quyidagilar tomonidan taqdim etiladi:

◆ aksiyalarni sotib olgan shaxs tomonidan shartnoma tuzilguncha. Shuning uchun bunday malumot shartnoma tuzilgandan so`ng taqdim etilishi monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzish sifatida

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1995 йил 19 декабрда 197-сон билан рўйхатга олинган “Маъмурий талабларни инобатга олган ҳолда молиявий-ишлаб чиқариш гуруҳларини ташкил этиш бўйича таклифларни (лойиҳа) кўриб чиқиш Тартиби”, 1.1-банд.

ko`riladi;

◆ investitsiya institutlari (masul shaxs) va qimmatli qo`g`ozlar oldi-sotdi shartnomalarini ro`yxatdan o`tkazuvchi boshqa shaxslar tomonidan bunday shartnomalar (masalan, davlat mono-poliyaga qarshi kurash organining ruxsati bo`lmaganda) tuzilishi-da qoidabuzarliklar mavjudligi aniqlanganda – 3 kun ichida.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumotlarni bila turib, taqdim qilish orqali ham sodir etiladi.

Shaxsni Jinoyat kodeksining 183-moddasining 1-qismi bilan javobgar qilish uchun u xuddi shunday qilmishni sodir etganligi uchun mamuriy jazo qo`llanilgan bo`lishi kerak.

“Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risidagi” qonunning V bobi 17-moddasida monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganliklari uchun javobgarlik belgilangan. Xo`jalik yurituvchi subyektlar, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzgan taqdirda: yetkazilgan zararining o`rnini qoplashlari, jarima, penya to`lashlari shartligi ko`rsatib o`tilgan.

Subyektiv tomondan JK 183-moddasi 1-qismida nazarda tutilgan jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin. Shunga alohida etibor berish lozimki, bila turib haqiqatga to`g`ri kelmaydigan malumotni taqdim etish faqatgina to`g`ri qasd bilan sodir etilishi mumkin. Ushbu jinoyatni sodir etish maqsad va motivlari turli xil bo`lishi mumkin. Bu nafaqat bozorda monopolistik holatni o`rnatish, balki shaxsiy boyishga qaratilgan qasd manfaatlari ham bo`lishi mumkin. Biroq qilmishni sodir etish maqsad va motivlari jinoyatni kvalifikasiya qilishga tasir etmaydi, lekin jazo tayinlashda sud tomonidan inobatga olinishi lozim.

Jinoyatning *subyeksi* O`zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat qo`mitasiga tegishli malumotlarni taqdim etish majburiyati yuklatilgan o`n olti yoshga to`lgan shaxs hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi tijorat va notijorat tashkilotlarining rahbarlari, yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek, xo`jalik subyektlari bilan kelishib yoki mustaqil ravishda harakat qila oladigan ijro va boshqaruv organlarining mansabdor shaxslari subyekt bo`lishi mumkin.

Agar monopoliyaga qarshi qonunchilikni buzish davlat organining mansabdor shaxsi tomonidan sodir etilgan bo`lsa (masalan, ustav fondining 35 foiz aksiyasini (ulushini) sotib olganligi haqidagi malumotni

taqdim etmaslik), ishning mavjud holatlaridan kelib chiqib uning harakatlari jinoyatlar majmui tariqasida JK 183-moddasi va 205, 207-moddalari yoki JK 208-moddasi bo`yicha kvalifikasiya qilinadi.

Jinoyat kodeksining 183-moddasi 2-qismi monopoliyaga qarshi faoliyat olib borish vakolati berilgan organning qonunbuzarlikni to`xtatish, dastlabki holatni tiklash, shartnomalarni bekor qilish yoki o`zgartirish haqidagi talablarini yoxud boshqa qonuniy ko`rsatmalarini bajarishdan bo`yin tovlash yoki ularni o`z vaqtida bajarmaslikda ifodalanadi.

“Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida”gi qonunning V bobida monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik, VI bobida Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganlik to`g`risida monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan ish qo`zg`atish va ularni ko`rib chiqish asoslari ko`rsatilgan.

Agar tekshirish chog`ida qonun hujjatlari buzilishlari bar-taraf etilmaganligi yoki bartaraf etish chora-tadbirlari ko`ril-maganligi aniqlansa, *ko`rsatma bajarilmagan* hisoblanadi.

Ko`rsatma quyidagi hollarda *qisman bajarilmagan* hisoblanadi:

◆ko`rsatmaga muvofiq bartaraf etilishi kerak bo`lgan barcha qonun hujjatlari buzilishlari bartaraf etilmaganda;

◆ko`rsatmada nazarda tutilgan barcha xo`jalik yurituvchi subyektlar va organlarga nisbatan qonun hujjatlari buzilishlari bartaraf etilmaganda.

Ko`rsatmalar o`z vaqtida bajarilmagan deganda, ko`rsatmaning unda ko`rsatilgan muddatni buzgan holda bajarilishi tushuniladi¹.

Ko`rsatmalarni bajarishdan bosh tortish deganda, ko`rsatmaning subyekt tomonidan bajarilmaganligi yoki qisman bajarilmaganligi tushuniladi². Ko`rsatmalarni bajarmaslik ko`rsatmalarni bajarishdan bosh tortishdan quyidagilar bilan farq qiladi. Birinchisi, faqat ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladi, ikkinchisi esa, to`g`ri qasd bilan sodir etishda ifodalanadigan harakatsizlikdir. Shuni takidlash lozimki, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, agar qonun bilan belgilangan ijro etish muddati o`tib ketgan bo`lsa-da, ko`rsatilgan talablardan birortasi ham

¹ Qarang: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 10 октябрдаги 225-сонли қарори билан тасдиқланган “Монополияга қарши қонун ҳужжатларини, табиий монополиялар, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, тадбиркорлик фаолияти еркинлигининг кафолатлари ва реклама тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун иш қўзғатиш ва уларни кўриб чиқиш тартиби тўғрисида”ги Низом, 4-бўлим, 28-банд, 6,7,9-қисмлар.

² Qarang: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 10 октябрдаги 225-сонли қарори билан тасдиқланган “Монополияга қарши қонун ҳужжатларини, табиий монополиялар, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, тадбиркорлик фаолияти еркинлигининг кафолатлари ва реклама тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун иш қўзғатиш ва уларни кўриб чиқиш тартиби тўғрисида”ги Низом, 4-бўлим, 28-банд, 8-қисм.

bajarilmayotgan taqdirda ko`rsatmalarni bajarishdan bosh tortish deb topishi lozim.

Monopoliyaga qarshi kurashuvchi organning talablari va boshqa qonuniy ko`rsatmalarini bajarmaslik yoki bajarishdan bosh tortish aktiv shakl (ko`rsatmani qabul qilmaslik, adresini o`zgartirish va hokazo)da yoxud passiv shakl (ko`rsatmada ko`rsatilgan qonunbuzarliklarni bartaraf etish choralarini ko`rmaslik)da ifodalanishi mumkin. Biroq bajarmaslik va bajarishdan bosh tortish shakllari qilmishni kvalifikasiya qilishga tasir etmaydi.

Mazkur qonunga muvofiq bozorda katta mavqega ega bo`lgan xo`jalik yurituvchi subyektlarga bozorda mahsulot taqchilligini keltirib chiqarish yoki saqlab turish maqsadida tovarlar ishlab chiqarishni kamaytirish yoxud to`xtatib qo`yish, shuningdek, ularni muomaladan olish, mo`may foyda olish maqsadida bozorda haddan tashqari baland narx belgilash, uni suniy ravishda ushlab turish, narxlarni asossiz ravishda pasaytirish, davlat tomonidan belgilanib turiladigan shartnoma tuzayotgan tomonlarga ularni boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlarning zimmasiga teng bo`lmagan ahvolga solib qo`yadigan shartlarni yuklash, xo`jalik yurituvchi subyektlarga o`zgacha to`siqlarni vujudga keltirish hamda monopolistik faoliyat va g`irrom raqobatni boshqacha cheklash hamda taqiqlash kabi harakatlarni sodir etish man qilinadi.

Jinoyat kodeksining 183-moddasi 2-qismida nazarda tutilgan jinoyat ushbu qismning dispozitsiyasida nazarda tutilgan harakatlardan bittasi sodir etilgan paytdan etiboran tamom bo`lgan deb topiladi. Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzish jinoyati qasddan sodir etiladi. Uning motiv va maqsadi jinoyatni kvalifikasiya qilishda ahamiyatga ega bo`lmaydi.

Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini monopoliyaga qarshi organning qaror (ko`rsatma)larini bajarmaslik yoki bajarishdan bo`yin tovlash shaklida buzish harakatlari mamuriy preyudisiya mavjud bo`lganda ijtimoiy xavfli hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 183-moddasida nazarda tutilgan jinoyatni sodir qilgan shaxslar eng kam oylik ish haqining yigirma besh baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Soliq va boshqa to`lovlarni to`lashdan bo`yin tovlaganlik uchun jinoiy javobgarlik. 1997 yil 24 aprelda O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi qabul qilindi, unda soliq tizimining huquqiy asoslarini, soliq to`lovchilarning huquqlari hamda majburiyatlari soliq ishlarini yuritish

tartibini va soliq haqidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan.

Soliq yoxud boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashning *ijtimoiy xavfliligi* shundan iboratki, mazkur jinoyat sodir etilganda davlat budjeti olishi kerak bo'lgan mablag'larni olmaydi, bu esa davlatning hayotning turli sohalarida o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo'lgan moddiy-texnik imkoniyatlarini kamaytiradi. Bundan tashqari, soliq turlaridan bosh tortish boshqa jinoyatlarni sodir etish, yashirin iqtisodiyot shakllanishi uchun zamin yaratadi, bozor munosabatlari rivojlanishi va faoliyatiga to'sqinlik qiladi, chunki budget siyosatining barqarorligini buzadi, jamiyatda ijtimoiy keskinlik va siyosiy beqarorlikni vujudga keltiradi. Buning hammasi tahlil qilinayotgan qilmish iqtisodiyot sohasida sodir etilayotgan eng og'ir jinoyatlardan hisoblanishini tasdiqlaydi.

Jinoyat *obyekti* har bir jismoiy va yuridik shaxs tomonidan qonun bilan belgilangan soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdek konstitusiyaviy burchlarni bajarish bo'yicha davlatning moliyaviy sohadagi ijtimoiy munosabatlaridir.

JK 184-moddasida javobgarlikni nazarda tutuvchi jinoyatning *predmeti* – soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa to'lovlar hisoblanadi. Bu tushunchalarning mazmunini aniqlash uchun O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga, shuningdek, amaldagi soliq qonunchiligida qo'llanilgan tariflarga murojaat etish lozim.

Qonunchilikka muvofiq, yuqorida qayd etilgan atamalar manosi quyida keltirilgan:

♦ *soliqlar* – davlat va (yoki) mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini moliyaviy taminlash maqsadida tashkilot va jismoniy shaxslardan ularga tegishli bo'lgan pul mablag'larini begonalashtirish shaklida olinadigan majburiy, individual qaytarib berilmaydigan to'lovlar.

O'zbekiston Respublikasi hududida umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlar va yig'imlar amal qiladi:

– *umumdavlat soliqlariga* yuridik shaxslar daromad (foyda) solig'i; jismoniy shaxslar daromad solig'i; qo'shilgan qiymat solig'i; aksiz solig'i; yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq; ekologiya solig'i; suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqlar kiradi;

– *mahalliy soliqlar va yig'imlarga* quyidagilar kiradi: mol-mulk solig'i; yer solig'i; obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i; jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq; savdo-sotiq

qilish huquqi uchun yig`im, shu jumladan ayrim turlardagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi lisenziya yig`imlari; yuridik shaxslarni, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro`yxatga olganlik uchun yig`im;

♦ *yig`imlar* – bu madaniy-maishiy xizmatlarni ko`rsatish yoxud hukumatning mahalliy organlari nazorati ostida o`tkaziladigan boshqa chora-tadbirlarni, masalan, savdo huquqi uchun to`lov, tovarlarning alohida turlari savdosi uchun lisenziya to`lovi kabilar amalga oshirilishi bilan bog`liq bo`lgan xarajatlarni qisman qoplash uchun jismoniy va yuridik shaxslardan olinadigan, O`zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan o`rnatilgan to`lovlardir. O`zbekistonda faqat mahalliy yig`imlar ko`zda tutilgan;

♦ *bojlar* – O`zbekiston Respublikasi amaldagi qonunchiligi tomonidan o`rnatilgan, jismoniy va yuridik shaxslardan ularning manfaatlarini ko`zlagan holda malum harakatlarni qilish va yuridik ahamiyatga ega hujjatlarni maxsus vakolatli muassasalarda (masalan, notarial harakatlarni amalga oshirganda, sud yo`li bilan bahslarni hal qilganda va hokazolarda) hujjatlarni berish uchun olinadigan to`lovdir.

♦ *boshqa to`lovlar* – bu amaldagi qonunchilik bilan belgilangan, turli maqsadli davlat budjetidan tashqari jamg`armalarga jismoniy va yuridik shaxslar daromadlaridan pul mablag`larini majburiy o`tkazish, masalan, Nafaqa fondi, Yo`l fondi, ijtimoiy va shaxsiy sug`urta, mulk sug`urtasi bo`yicha to`lovlar va hokazo.

Bunda soliqlar, yig`imlar, bojlar va boshqa majburiy to`lovlarning ro`yxati O`zbekiston Respublikasi qonunlarida ko`zda tutilganligini hisobga olish lozim va shuning uchun har bir alohida vaziyatda mazkur jinoyat aynan qaysi individual belgilangan to`lovga nisbatan sodir etilganligini aniqlash lozim.

Soliq va boshqa to`lovlarni to`lashdan bo`yin tovlash jinoyati davlatning moliyaviy sohada faoliyat ko`rsatishi bilan bog`liq ijtimoiy munosabatlarga qarshi qaratilgan tajovuzlarda ifodalanadi, soliq solinishi lozim bo`lgan obyektlar Soliq kodeksida belgilab qo`yiladi.

Soliq kodeksining 10-moddasiga muvofiq jami daromad bilan mazkur kodeksda belgilangan chegirmalar o`rtasidagi farq sifatida hisoblangan daromad (foyda) soliq solish obyektidir. Soliq solinadigan obyektlarni yashirish deganda, 6uxgalteriya hisobotlarida daromadlar va xarajatlardan tashqari soliq solish obyektlarini aks ettirmaslik tushiniladi. Soliq solinadigan obyektlarni kamaytirib ko`rsatish deganda, soliq

solinadigan manbalarni to`g`ri hisoblamaslik, uni qonunga xilof ravishda kamaytirib ko`rsatish tushiniladi.

Shuni nazarda tutish lozimki, daromad (foyda) yoki soliq solishning boshqa obktlarini yashirish yoxud kamaytirib ko`rsatish – soliq yoki boshqa to`lovlardan bo`yin tovlash uslubidir. Boshqacha aytganda, soliq to`lashdan bo`yin tovlash turli uslublarni o`z ichiga olgan kengroq tushunchadir, uni davlat yoxud mahalliy budjet hisobiga majburiy to`lovlarning olinadigan hajmini pasaytirish maqsadida soliq organlarini aldash deb tushunish lozim.

Davlat tomonidan belgilangan soliqlar, yig`imlar, boj va boshqa to`lovlarni to`lashdan bo`yin tovlash deganda, shu to`lovlarni to`lamaslikka qaratilgan har qanday harakatlarni sodir etish tushiniladi.

Soliq va boshqa to`lovlardan bo`yin tovlash quyidagi majburiy shartlar mavjud bo`lgandagina jinoyat deb tan olinadi: to`lanmagan to`lovning ancha miqdordaligi va mamuriy preyudisiya.

Jinoyat ancha miqdordagi soliqlar yoki boshqa to`lovlarni to`lashdan bo`yin tovlashga qaratilgan harakatlar sodir etilgan paytdan etiboran tamom bo`lgan deb topiladi.

Subyektiv tomondan jinoyat aybning qasd shakli bilan sodir etiladi. Aybdor o`z harakatlari ijtimoiy xavfliligini anglaydi va soliqlar yoxud boshqa to`lovlarni yirik hajmda to`lamaslik oqibatini keltirib chiqarishni xohlaydi yoxud bunga ongli ravishda yo`l qo`yadi. Ijtimoiy xavfli oqibatlarining vujudga kelishi imkoniyatlarini bilmaslik jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydi. Mazkur jinoyat ehtiyotsizlik yuzasidan sodir etilishi nazarda tutilmagan.

Jinoyat kodeksining 184-moddasi dispozisiyasiga binoan soliqlarni to`lashdan bo`yin tovlash harakatda, xuddi shuningdek, harakatsizlikda ham ifodalanishi mumkinligidan, ammo faqat qasddan sodir etilishidan kelib chiqib tergov organlari va sudlar har bir ish bo`yicha soliq to`lashdan bo`yin tovlayotgan shaxsning maqsadini va haqiqiy niyatini aniqlashga majburdirlar. Xizmat vazifalariga sovuqqonlik bilan munosabatda bo`lish oqibatida hisobni yoki hisobotni chalkashtirib yuborish, foydani hisoblashda xatoga yo`l qo`yish holatlarining o`zinigina Jinoyat kodeksining 184-moddasi bilan kvalifikasiya qilinishi mumkin emas, lekin tegishli asoslar bo`lgan taqdirda Jinoyat kodeksining 207-moddasida ko`zda tutilgan mansab sovuqqonligi jinoyatining tarkibini tashkil etadi.

“Agarda hisobot kichik va o`rta korxonalar, mikrofirmalar tomonidan soliq organlariga xar chorakda taqdim etilishi lozim bo`lsa, oylik soliqlarni yoki boshqa majburiy to`lovlarni to`lashda bo`yin tovlash, misol uchun

mansabga sovuqqonlik bilan qarash oqibatida, xisobot davri kelguna qadar moliyaviy sanksiyani hisobga olgan holda keyinchalik ularni to'lgan takdirida xam Jinoyat kodeksining 184-moddasi bilan kvalifikasiya qilinishi mumkin emas”¹.

Jinoyat *subyekti* o`n olti yoshga to'lgan shaxs hisoblanadi. Bunday subyekt deb qonunga muvofiq daromad, foyda va soliq solishning boshqa obyektlari haqida to'liq axborot berish hamda davlat foydasiga belgilangan to'lovlarni kiritish vazifasi yuklatilgan shaxslar tan olinishi mumkin. Bular qatoriga, mulk shaklidan qati nazar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning soliqlarni hisoblab chiqarish va to'lash bilan bog'liq buxgalteriya hisobotini olib borish, hujjatlar taqdim qilish zimmasiga yuklatilgan mansabdor shaxslar (korxonalar, muassasa va tashkilotlarning rahbarlari, ularning o`rinbosarlari, bosh hisobchilari va hisobxonaning mansabdor shaxslari) kiradi.

Qonunga binoan belgilangan hisobot shaklida xujjatlar taqdim etishga va soliq to'lashga majbur bo'lgan jismoniy shaxslar (soliq to'lovchilar) ham ushbu jinoyatning subyektlari bo'lishi mumkin. JK 184-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning sodir etilishini tashkil qilgan yoki unga rahbarlik qilgan yoxud o`zlarining harakatlari bilan foydani (daromadni) yoki soliq solinadigan boshqa obyektlarning kamaytirilishida ishtirok etishga rahbar, bosh hisobchi, soliq to'lovchini davat etgan, yoxud bu jinoyatni sodir etilishiga maslahat, ko`rsatma bilan ko`maklashgan boshqa shaxslar JK 30-moddasiga muvofiq va JK 184-moddasining tegishli qismi bo'yicha jinoyatning ishtirokchilari (tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchilar) sifatida javobgarlikka tortiladilar.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 184-moddasi 2-qismiga ko`ra, shaxs ushbu qilmishni takroran, ko`p miqdorda sodir etgan bo`lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha ahloq tuzatish ishlari yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 184-moddasi 3-qismiga ko`ra, qilmish juda ko`p miqdorda sodir etilgan bo`lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 28 апрелдаги 2-сонли “Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида”ги қарори, 17-банд, 2-қисм.

O`zbekiston Respublikasining 1999 yil 20 avgustda qabul qilingan "O`zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o`zgartirishlar va qo`shimchalar kiritish to`g`risida"gi qonuniga binoan, Jinoyat kodeksining 184-moddasiga kiritilgan qo`shimcha va o`zgartirishlarga asosan qasddan yashirilgan, kamaytirib ko`rsatilgan foydalar (daromadlar) bo`yicha soliqlar va boshqa to`lovlar to`liq to`langan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo`llanilmaydi", degan qismi bilan to`ldirilgan.

Shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 6 maydagi 154-sonli «Jismoniy shaxslar tomonidan O`zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish to`g`risida»gi qaroriga ko`ra, jismoniy shaxslar tomonidan olib kelinadigan tovarlardan qo`shilgan qiymat solig`i, bojxona bojlari va yig`imlar o`rniga yagona bojxona to`lovi to`lashni nazarda tutuvchi bojxona to`lovlari undirishning tartibi joriy etilib, jismoniy shaxslar tomonidan olib kelinadigan aksiz solig`i solinadigan tovarlarga amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va stavkalar bo`yicha aksiz solig`i solinishi hamda tovarning kelib chiqish mamlakatidan qati nazar tovarlarning barcha toifalari bo`yicha bojsiz olib kirish normalari qo`llanilmagan holda tovarning bojxona qiymatidan:

- oziq-ovqat tovarlari (undan tashqari) bo`yicha 40 foiz;
- nooziq-ovqat tovarlari bo`yicha 70 foiz;
- tijorat faoliyati uchun mo`ljallangan un olib kelishda nul

stavka miqdorida yagona bojxona to`lovi undirilishi belgilab qo`yilgan. Mazkur qarorga ko`ra, Davlat soliq qo`mitasi Nazorat-taftish bosh boshqarmasining va O`zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzuridagi Soliqqa oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining mansabdor shaxslariga O`zbekiston Respublikasi nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Respublika Kengashi bilan kelishgan holda import qiluvchi jismoniy shaxslarda tijorat faoliyati uchun mo`ljallangan tovarlarning O`zbekiston Respublikasi hududiga olib kelinishini tasdiqlovchi hujjatlar mavjudligini rejadan tashqari tekshirish huquqi berilib, tegishli hujjatlar mavjud bo`lmagan taqdirda tovar musodara qilinishi belgilangan.

Budjet intizomini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik. Budjet intizomini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik masalasi 1994 yil 22 sentabrda qabul qilingan O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida o`z aksini topmagan edi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan belgilab berilgan bozor iqtisodiyotiga o`tishning asosiy tamoyillaridan biri

– bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o`tish davrida davlat budjeti asosiy o`rin egallashi va davlatning asosiy bo`g`inlaridan biri bo`lib qolganligi O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida budjet intizomini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilash zaruriyatini keltirib chiqardi. Shu munosabat bilan O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1999 yil 15 aprel kuni Jinoyat kodeksiga yangi 184¹-modda – budjet intizomini buzish normasi moddasi kiritildi.

Budjet munosabatlarini tartibga solish maqsadida 2000 yil 14 dekabr kuni O`zbekiston Respublikasi “Budjet tizimi to`g`risida”gi qonuni qabul qilinib, u o`z ichiga 7 bo`lim, 43 moddani olib, unda budjet tizimining umumiy qoidalari, budjet tizimini boshqarish, davlat budjeti, budjetlar o`rtasidagi o`zaro munosabatlar, davlat budjetini tayyorlash, ko`rib chiqish va qabul qilish, davlat budjetining ijrosi va uni ijro etilishini nazorat qilish kabi normalarni o`z ichiga oladi.

O`zbekiston Respublikasi “Budjet tizimi to`g`risida”gi qonunning 12-moddasi davlat budjeti xarajatlari deb nomlanib, unga ko`ra davlat budjeti xarajatlari tasdiqlangan budjetdan mablag` ajratish doirasida quyidagicha:

1) budjet mablag`lari oluvchilarning joriy xarajatlari shaklida (budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlar);

2) joriy budjet transfertlari shaklida;

3) kapital xarajatlar shaklida (qurilish ishlari):

asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog`liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarishga;

chet elda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olishga;

davlat ehtiyoji uchun yerga bo`lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olishga;

davlat zahiralarini vujudga keltirishga;

4) kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan budjet transfertlari shaklida;

5) rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga beriladigan budjet ssudalari shaklida;

6) davlat maqsadli jamg`armalariga beriladigan budjet dotasiyalari va budjet ssudalari shaklida;

7) davlat qarzini qaytarish va unga xizmat ko`rsatish bo`yicha to`lovlar shaklida;

8) qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa xarajatlar shaklida amalga oshiriladi.

Agar qonun bilan belgilangan bu qoidalar fuqarolar va mansabdor shaxslar tomonidan buzilsa, bu huquqbuzarlik *budjet intizomini buzish* deb topiladi.

Budjet intizomini buzishning *ijtimoiy xavfi* mazkur jinoyat sodir etilishi natijasida budjetda asossiz taqchillik paydo bo`lishini, yordamga muhtoj muassasa va tashkilotlarni talab qilingan vositalar, mablag`lar bilan taminlamaslik uchun haqiqiy asos paydo bo`ladi. Sharhlanayotgan jinoyatning sodir etilishi davlat mablag`larini samarali, to`liq natija bilan va o`z o`rnida ishlatishga yo`l bermaydi. Buning natijasida aholining alohida qatlamlari orasida boqimandalik, norozilik kayfiyati shakllanadi, bu esa O`zbekistonda o`tkazilayotgan islohotlarning jamiyat tomonidan idrok qilinishiga salbiy tasir o`tkazadi, ularni obro`sizlantiradi.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 184¹-moddasiga ko`ra ushbu jinoyatlarning obykti - qonun hujjatlari bilan belgilangan budjet mablag`laridan qonuniy foydalanish tartibi hisoblanadi.

Jinoyat Kodeksining 184¹ - moddasida nazarda tutilgan jinoyat quyidagi harakatlarda, yani:

1) budjet mablag`larini budjetda yoki budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarning smetalarida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo`llashda;

2) shunday muassasalar va tashkilotlarda xarajatlar qismi bo`yicha budjetdan ajratilgan mablag`larning limitlardan ortib ketishida,

3) shtat smeta intizomini buzishda ifodalanadi.

Jinoyat mazkur moddaning dispozisiya qismida nazarda tutilgan harakatlardan bittasi sodir etilgan paytdan etiboran tamom bo`lgan, deb topiladi.

Budjet intizomini buzish predmeti deb, budjet mablag`lari, yani davlat budjetiga kirgan va qonunda o`rnatilgan tartibda bu mablag`larni oluvchiga ajratilgan moddiy va pul mablag`lari tan olinishi lozim.

Budjet mablag`larini ajratish deganda, oluvchiga moddiy va pul mablag`larini bevosita yo`naltirish hamda unga tegishli bo`lgan vositalarni maqsadli ishlatish sharti bilan budjetga o`tkazishga ruxsat tushuniladi.

Davlat budjeti yoki uning qismi tarkibiga kirmaydigan *boshqa vositalar* budjet sifatida tan olinmasligi lozim, xususan, quyidagilar hisobiga shakllanadigan Budjet tashkiloti rivojlanish fondi mablag`lari bunga kirmaydi:

◆ budjet tomonidan rejali moliyalashtirish hisobidan tejalgan

mablag`lar va hisobot choragining so`nggi ish kuni oxirida budget tashkiloti hisobida qolgan (kapital qo`yilmalarni moliyalashtirish nazarda tutilgan vositalardan tashqari);

◆ budget tashkiloti faoliyat sohasi bo`yicha tovar ishlab chiqarish (ish, xizmatni bajarish) va sotishdan olingan daromad;

◆ vaqtincha foydalanilmayotgan bino va boshqa davlat mulkini chet tashkilotlarga ijaraga berishdan olingan mablag`larning 50 foizi. Qolgan 50 foizini budget tashkiloti mahalliy budgetlar daromadiga o`tkazadi;

◆ yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan budget tashkilotiga ko`rsatilgan homiylik ko`magi¹.

Budget – davlat pul mablag`larining (shu jumladan davlat maqsadli jamg`armalari mablag`larining) markazlashtirilgan jamg`armasi bo`lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag`lar sarfi yo`nalishlari va miqdori nazarda tutiladi. Budget respublika budgetiga va mahalliy budgetga bo`linadi.

Jinoyat *predmeti* sifatida budget mablag`larining alohida turlari – budgetdan mablag` ajratish hisoblanib, ularning tushunchasi qonunchilikda beriladi. Xususan, “qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda Davlat budgetidan tashkilotlariga hamda boshqa budget mablag`lari oluvchilarga ajratiladigan pul mablag`lari”² *budgetdan mablag` ajratish* deb topiladi.

Budgetda yoki budgetdan moliyalashtiriladigan muassasa yoki tashkilotlar smetasida nazarda tutilmagan chiqimlarga mablag`larni yo`naltirish deb, budget mablag`larini sarflash navbatining o`rnatilgan tartibini buzish yoxud ularni maqsadga muvofiq bo`lmagan tarzda istemol qilish (masalan, past narxli va maishiy predmetlarni ishlab chiqarish uchun ajratilgan mashinasozlik asbob-uskunalarini ishlatish, yoxud quyi tashkilotlar ehtiyoji uchun ajratilgan orgtexnikani boshqaruv tashkilotlari uchun yo`naltirish) hisoblanadi.

Nafaqat pul mablag`laridan maqsadsiz foydalanish, balki *budgetning boshqa mablag`laridan maqsadsiz foydalanish* (masalan, xizmatda foydalaniladigan turar-joy binosidan savdo nuqtasi sifatida foydalanish; quyi tashkilot uchun budgetdan ajratilgan mulkni yuqori turuvchi tashkilot uchun ajratish va hokazo) ham budget mablag`larini nazarda tutilmagan

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли қарор билан тасдиқланган “Буджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш Тартиби”.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрдаги “Буджет тизими тўғрисида”ги Қонуни, 3-модда. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002, 1-2-сонлар, 6-бет.

xarajatlarga yo`naltirish deb kvalifikasiya qilish zarur.

Budjet mablag`laridan shaxsiy boylik orttirish yoxud boshqa g`arazli maqsadlardan kelib chiqib, budjetda yoki smetada nazarda tutilmagan xarajatlarga yo`naltirilganda, qilmish jinoyatlar majmui bo`yicha JK 184¹-moddasining 1-qismi va tegishli modda (masalan, o`zlashtirish yoki rastrata yo`li bilan talon-toroj qilish) bilan kvalifikasiya qilinishi lozim.

Budjet mablag`lari budjetda yoki budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarning smetalarida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo`llanganda va tezkor tadbirlar sababli yuzaga kelmagan yo`nalishda sarflansa, *budjet mablag`laridan maqsadsiz foydalanish* deb tan olinadi.

Budjet mablag`larini budjetda yoki budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarning smetalarida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo`llash amalda maqsadsiz foydalanilgan yoki xarajat qilingan paytdan boshlab *tugallangan* jinoyat deb tan olinishi lozim. Bu mablag`larni keyinchalik maqsadsiz foydalanish yoki yo`naltirish maqsadida taqsimlash esa, ishning muayyan holatlaridan kelib chiqib, sharhlanayotgan jinoyatga tayyorgarlik ko`rish yoxud uni amalga oshirishga suiqasd qilish deb kvalifikasiya qilinishi lozim.

Chiqim moddalari bo`yicha budjetdan mablag` ajratish limitidan oshib ketishi jinoyat subyekting faol harakatlarida ifodalanadi, ular ajratilgan budjet mablag`laridan maqsadli foydalanishda, yani ulardan belgilangan navbat doirasida foydalanadi, lekin xarajatlarning bir guruhi doirasida rejalashtirilgan (limit) va amalda qilingan xarajatlar o`rtasidagi manfiy farqni shaklantirishda ifodalanadi.

Budjetdan mablag` ajratish xarajatlari limitini oshirishni tugallangan jinoyat deb tegishli guruhda rejalashtirilgan va amalda qilingan xarajatlar o`rtasida manfiy farq paydo bo`lgan paytdan hisoblanadi.

Budjet mablag`larini budjet yoki smetada nazarda tutilmagan xarajatlarga yo`naltirishni budjetdan mablag` ajratish limitini oshirishdan farqlash lozim. Budjet mablag`larini yo`naltirish – bu tegishli budjet yoki smetada nazarda tutilmagan xarajatlarni mablag` bilan taminlashdir, budjet mablag`larini oshirish esa, tegishli budjet yoki smetada nazarda tutilgan rejalashtirilgan va amalda qilingan xarajatlar o`rtasida manfiy farq paydo bo`lishini nazarda tutadi. Bundan tashqari, budjet mablag`larini yo`naltirishda mazkur mablag`lar nafaqat pul mablag`larida, balki moddiy qadriyatlarda ham ifodalanishi mumkin, biroq budjetdan mablag` ajratishni amalga oshirishda jinoyat predmeti faqat pul mablag`lari bo`lishi mumkin.

Shtat-smeta intizomi buzilishi O`zbekiston Respulikasi qonunchiligi

tomonidan belgilangan smetalarni hamda budjet tashkilotlari va muassasalari xodimlarining shtat jadvali va tarifikasiya ro`yxatlarini ishlab chiqish, tasdiqlash, o`zgartirish va ro`yxatga olish tartibiga rioya qilmaslikdir¹.

Aybdor harakatini budjet intizomini buzish subyektini mamuriy javobgarlikka tortgandan so`ng, JK 184¹-moddasining 1-qismi bo`yicha kvalifikasiya qilish lozim, yani JK 184¹-moddasi 1-qismi bo`yicha shaxsni javobgarlikka tortish uchun mamuriy preyudisiya talab qilinadi.

Budjet intizomini buzish qonunda formal tarkibli qilmish sifatida ifodalangan, yani budjet intizomini buzish ijtimoiy xavfli qilmish deb tan olinishi uchun majburiy belgi sifatida oqibatning mavjudligi talab qilinmaydi. Biroq bu oqibatlar sud tomonidan har bir alohida holatda jazo tayinlashda hisobga olinadi.

JK 184¹-moddasi 1-qismi dispozisiyasida nazarda tutilgan qilmishlardan biri sodir etilgan paytdan boshlab jinoyat *tugallangan* deb hisoblanadi.

Subyektiv tomondan tahlil sharhlanayotgan jinoyat to`g`ri qasd shaklidagi ayb bilan tavsiflanadi. Aybdor o`z qilmishlarining ijtimoiy xavfliligini angelaydi va uni sodir etishni xohlaydi.

Jinoyat *subyekt* o`n olti yoshga to`lgan va budjet mablag`larini taqsimlash hamda sarflash, shuningdek, shtat-smeta intizomiga rioya etilishi uchun masul bo`lgan shaxsdir. Qonunchilikka muvofiq bunday shaxslar – budjet tashkilotlarining rahbarlari va bosh buxgalterlari, O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tizimining vakolatli xodimlari, shu jumladan Moliya vazirligi rahbarlari va markaziy apparati xodimlari hisoblanadi².

Aybdor mamuriy javobgarlikka tortilganidan so`ng, yana budjet intizomini buzsa, Jinoyat Kodeksining 184¹-moddasining 1-qismi bilan javobgarlikka tortiladi.

Budjet intizomini ko`p miqdorda buzish 184¹-moddaning 2-qismida, juda ko`p miqdorda buzish esa 184¹-moddaning 3-qismida ko`rsatilgan jinoyat uchun javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Yetkazilgan zarar hajmini baholash budjet tashkilotining budjeti yoxud smetasida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo`naltirgan budjet mablag`larini, budjetdan mablag` ajratishni oshirishni yoki bir moliyaviy

¹ Masalan, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли қарор билан тасдиқланган “Буджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш Тартиби”, 38-банд.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли қарор билан тасдиқланган “Буджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш Тартиби”, 37-банд.

yil chegarasida shtat-smeta intizomini buzish natijasida olingan umumiy summa asosida amalga oshiriladi. Miqdorni aniqlashda boshqa moliyaviy yil davrida asossiz sarflangan mablag`lar hisobiga olinmasligi lozim (masalan, ikki yil ichida asossiz sarflangan vositalarning umumiy summasini ko`p miqdor sifatida tan olish mumkin emas – har bir moliyaviy yil uchun avvalgi yoki keyingi yil bilan qo`shilmaydigan o`z miqdori belgilanishi lozim). *Moliyaviy yil* deganda, 1 yanvardan 31 dekabr kuni oxirigacha bo`lgan vaqtni o`z ichiga oluvchi davrni tushunish lozim¹. Shuni ham qayd etish lozimki, tashkilot budjeti yoki smetasida nazarda tutilmagan xarajatlarga yo`naltirilgan va pul mablag`larida emas, balki mulk shaklida ifodalangan budjet mablag`lari miqdorini aniqlashda tegishli smeta yoxud budjetda ko`rsatilgan mulkning narxidan kelib chiqish lozim.

Qonunda budjet intizomini buzishning alohida shakli sifatida budjetdan moliyalanadigan muassasalar va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlar to`lovi uchun pul mablag`lari berishni asossiz ravishda kechiktirilganligi hisoblanadi.

Ushbu modda 4-qismi budjetdan moliyalanadigan muassasa va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xarajatlar to`lovi uchun pul mablag`lari berishning bank rahbarlari va boshqa mansabdor shaxslari tomonidan asossiz ravishda kechiktirilishida ifodalanadi.

Pul mablag`lari berishni kechiktirish deganda, budjet tashkiloti va muassasalari kabi oluvchilarga pul mablag`lari muddatida to`liq yoki qisman o`tkazib berilmasligini tushunish lozim. Bunda shuni qayd etish lozimki, ish haqi, nafaqa, stipendiya va ularga tenglashtirilgan boshqa to`lovlar bo`yicha pul mablag`larini berish muddati jamoa kelishuvlari, Hukumat qarorlari, vazirliklar buyruqlari, Markaziy bank yo`riqnomalari bilan belgilanadi. Shu munosabat bilan har bir alohida holatda mablag`lar to`lanishi shart bo`lgan muddat aniqlanadi.

Shuni qayd etish lozimki, pul mablag`larini muddatida o`tkazib berish to`liq yoki qisman bo`lishi mumkin, yani bu bank budjet tashkiloti yoxud muassasasiga beriladigan mablag`larning qismi dastlab berilgan-berilmaganligi bilan bog`liqdir. Xususan, agar pul mablag`larining bir qismi berilgan bo`lsa, muddatidan qisman o`tkazib berish deb hisoblanadi, agar muddatidan o`tkazib berish to`liq summaga teng bo`lsa, unda to`liq

¹ Қаранг: ўша жойда, 3-модда. // Олий Мажлис Ахборотномаси, 2002, 1-2-сонлар, 6-бет.

muddatidan o`tkazib berish hisoblanadi. Muddatidan o`tkazib berish xususiyati qilmishni kvalifikasiya qilishga tasir qilmaydi, biroq sud tomonidan jazo tayinlashda hisobga olinishi lozim.

Jinoyat budjetdan moliyalanadigan muassasa va tashkilotlarga ish haqi, nafaqalar, stipendiyalar va boshqa xarajatlar to`lovi uchun pul mablag`lari berish asossiz ravishda kechiktirilgan paytdan tamom bo`lgan deb topiladi.

JK 184¹-moddasining 4-qismida aybdor mamuriy jazoga tortilganidan keyin jinoyatni sodir qilsagina jinoiy javobgarlik vujudga keladi. Budjet intizomini buzish jinoyati qasddan sodir etiladi.

184¹-moddaning 1, 2, 3-qismlari bo`yicha 16 yoshga to`lgan va budjet intizomini buzgan shaxs, 4-qismi bo`yicha esa pul mablag`larini berish haqida qaror qabul qilish vakolatiga ega bo`lgan rahbarlar yoki boshqa mansabdor shaxslar javobgar bo`lishlari mumkin.

2-§. Xo`jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlik

Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish uchun jinoiy javobgarlik.

1996 yil 26 aprelda O`zbekiston Respublikasining "Istemolchilarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida"gi qonunni qabul qilish bilan bu sohadagi huquqiy masalalar tartibga solingan.

Ushbu jinoyat shaxsning xo`jalik faoliyati sohasidagi manfaatlari, shuningdek, fuqarolarning hayoti va sog`ligiga qarshi qaratilgan tajovuzlarda ifodalanadi.

Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish jinoyati tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish natijasida istemolchilarning badanga o`rtacha og`ir yoki og`ir shikast yetkazilishida ifodalanadi.

Mahsulot chiqarish deganda, biron-bir mahsulotni buyurtmachi yoki istemolchiga topshirish yoki jo`natish tushuniladi. *Sotish* deganda, tovarlarni bevosita istemolchilarga sotish nazarda tutiladi.

Tahlil qilinayotgan modda bo`yicha javobgarlik sifatsiz mahsulotni tovar bozoriga chiqarish yoki sotish natijasida badanga o`rtacha og`ir yoki og`ir shikast yetkazilgan hollardagina vujudga keladi.

Sifatsiz mahsulot deganda, davlat standarti talablariga, meyoriy normalarga javob bermaydigan va sifat sertifikatiga ega bo`lgan mahsulotlar tushuniladi. Mahsulot har qancha sifatsiz bo`lsada, o`rtacha og`ir yoki og`ir tan jarohati yetkazish xususiyatiga ega bo`lmasa, Jinoyat kodeksining 186-moddasida nazarda tutilgan jinoyatning predmeti bo`la

olmaydi. Unday holda bunday qilmishni sodir qilgan shaxslarga mamuriy, intizomiy va boshqacha choralar ko`riladi.

Ushbu jinoyatning *predmeti* sifatida har qanday oziq-ovqat mahsulotlari nazarda tutilgan. Lekin jinoiy javobgarlik yuzaga kelishning sharti sifatida jinoiy oqibat yuz bergan bo`lishi kerak, qilmishni bevosita ushbu modda bilan kvalifikasiya qilish uchun jinoiy oqibat kelib chiqqan bo`lishi shart"¹.

Tovar bozoriga sifatsiz mahsulotni chiqarish yoki sotish natijasida fuqarolarning sog`ligi uchun mazkur moddada ko`rsatilgan oqibatlar kelib chiqmasa, jinoiy javobgarlik ham bo`lmaydi. Biroq "Istemolchilarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida"gi qonunning 20-moddasiga muvofiq, tovar (ish, xizmat)ning tuzilishi, ishlab chiqarilishi, tarkibidagi va boshqa nuqsonlari, shuningdek, istemolchining hayoti, sog`lig`i yoki mol-mulkinging xavfsizligini tamin eta olmaydigan materiallar, uskunalar, asbob-anjomlar, moslamalar yoki boshqa vositalar qo`llanilishi oqibatida istemolchining hayotiga, sog`lig`i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) tomonidan qoplanishi lozim.

Sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) bilan shartnoma munosabatlariga kirishgan, kirishmaganligidan qat'iy nazar, har qanday istemolchi tovar (ish, xizmat)ning nuqsoni tufayli yetkazilgan zararining qoplanishini talab qilish huquqiga ega.

Istemolchining hayoti, sog`lig`i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar, agar u normativ hujjatlarda nazarda tutilgan tovarning xizmat (yaroqlik) muddati mobaynida, bunday muddat belgilanmagan taqdirda esa, tovar ishlab chiqarilgan (ish, xizmat qabul qilingan) paytdan etiboran o`n yil mobaynida yuzaga kelgan bo`lsa qoplanishi lozim.

Sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) bartaraf qilib bo`lmaydigan kuch yoki foydalanish, uni saqlash yoxud tashishning belgilangan qoidalari istemolchi tomonidan buzilishi tufayli zarar yetkazilganligini isbotlansa, u javobgarlikdan ozod qilinadi.

Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish qasddan sodir etiladi, kelib chiqqan oqibatlar (sog`liqqa zarar yetkazilishi, odamlar o`limi) borasida esa shaxsning aybi ehtiyotsizlikda ifodalanadi.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 186-moddasi 1-qismiga ko`ra, tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish badanga o`rtacha og`ir yoki og`ir shikast yetkazilishiga sabab bo`lsa, eng

¹ Ф.Тоҳиров. Сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш учун жиноий жавобгарлик. "қонун ҳимоясида" 2000 йил, 2-сон, 42 бет.

kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha ahloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Ushbu moddaning 2-qismida odamning o`limiga sabab bo`lgan sifatsiz mahsulotni chiqarganlik yoki sotganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan. Unga ko`ra shaxs uch yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Tahlil qilinayotgan moddaning 3-qismida sifatsiz mahsulot chiqarganlik yoki sotganlik natijasida:

odamlar o`limiga;

boshqa og`ir oqibatlarining yuzaga kelganligi uchun javobgarlik nazarda tutilgan.

Boshqacha og`ir oqibatlar deganda, ikki yoki undan ortiq shaxsning badaniga o`rtacha og`ir yoki og`ir shikast yetkazilishi sog`liqqa zarar yetkazish, odamlarning yalpi zaharlanishi va boshqalar tushuniladi. Unga ko`ra shaxs yetti yildan o`n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug`ullanganlik uchun jinoiy javobgarlik. Mazkur jinoyat qonunda belgilab qo`yilgan ro`yxatdan o`tish va savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug`ullanish tartibini buzishda namoyon bo`ladi.

Jinoyatning *ijtimoiy xavfliligi* uni sodir etish tadbirkorlik faoliyatining noqonuniy yoki yashirin iqtisodiyot sohasiga o`tib ketishidan, demakki, davlat nazorati doirasidan chiqishi bilan bog`liq. Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug`ullanishda subyektlar budjet va budjetdan tashqari fondlarga majburiy to`lovlardan bo`yin tovlashadi, sifatsiz tovar realizatsiyasi uchun sharoit paydo bo`ladi.

Jinoyat nazorat qilinmaydigan foyda (daromad) olish maqsadida belgilangan tartibda ro`yxatdan o`tishdan bo`yin tovlab, savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug`ullanishda ifodalanadi.

Savdo faoliyati – naqd pulga, naqd pulsiz tovar, ish, xizmatlarni sotish bilan bog`liq faoliyat.

Faoliyat savdo faoliyati sifatida tan olinishi uchun quyidagi belgilar mavjud bo`lishi lozim:

a) subyekt sotiladigan tovarlar, ishlar, xizmatlarga nisbatan mulk huquqiga ega bo`lish lozim;

b) tovarni realizatsiya qilish haq evaziga amalga oshirilishi lozim, yani tovarlar, ishlar, xizmatlar uchun malum moddiy qiymatga ega ashyo olinishi lozim.

Yuqorida qayd etilgan belgilarning birontasi bo`lmasa, faoliyat savdo faoliyati sifatida tan olinishi, masalan, subyekt mulk huquqiga ega bo`lmagan (masalan, mulk unga ijara bitimi asosida berilgan bo`lsa) mulkni tekinga berishi yoki sotishi mumkin emas. Savdo faoliyati sifatida tovar, ish, xizmatni har qanday evazli to`lov berish, shu jumladan nafaqat pul mablag`lari, balki boshqa mulk bilan berish, yani barter bitimi tushuniladi. Tovarining (eksport va import bitimlar asosida) O`zbekiston Respublikasining bojxona chegarasini bosib o`tishi ham faoliyatni savdo sifatida kvalifikasiya qilishga tasir qilmaydi.

Vositachilik faoliyati muassasa, korxonalar, tashkilot va fuqarolar uchun tovar yoxud boshqa predmetlarni sotib olishga yoki realizasiya qilishga ko`maklashish yoki bunday majburiyatlarni o`z zimmasiga olish hamda tomonlar o`rtasida bitimlar tuzishda ko`maklashish yoxud boshqa vositachilik harakatlaridan iborat. Boshqacha aytganda, vositachilik faoliyati bitim asosida, pul va natura shaklida ifodalanadigan haq evaziga boshqalar foydasiga vositachilik xizmatlarini ko`rsatish deb tan olinadi¹. Sharhlanayotgan modda manosida vositachilik faoliyatini haq evaziga amalga oshirish zaruriy shart bo`lishi lozim va pul shaklida ham, natura shaklida ham ifodalanishi mumkin (masalan, realizasiya qilingan tovar miqdoridan kelib chiqib muayyan foizlarni olish). Agarda boshqa tomon vositachi amalga oshirgan harakatlarni ochiq yoki ko`zlangan (masalan, vositachi ko`rsatgan xizmatlar natijasini qabul qilish) shaklda ifodalangan qo`llab-quvvatlash bo`lmasa, vositachilik faoliyati ham bo`lmaydi.

Mazkur jinoyat savdo yoxud vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektning qonun talab qilgan ro`yxatdan o`tishdan bo`yin tovlashga yo`naltirilgan faol harakatlarida ifodalanadi.

Mazkur modda manosida *bo`yin tovlash* – bu amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq, vakillik organiga faoliyatini ro`yxatdan o`tkazish yoki uni tiklash yoxud o`zgartirishni so`rab murojaat etishga majbur bo`lsa-da, lekin qasddan buni bajarmaydi, yoinki bila turib o`zining murojaatini ko`rib chiqishni imkonsiz qilib qo`yadi.

O`zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga muvofiq, tadbirkorlik doirasida amalga oshirilayotgan savdo yoki vositachilik faoliyati majburiy davlat ro`yxatidan o`tkazilishi lozim. Qonun fuqarolik huquqiy xususiyatga ega bo`lgan bir marotabali bitimlarni tuzish uchun tadbirkor sifatida davlat ro`yxatidan o`tishni talab qilmaydi. Mehnat

¹ Ушбу хулоса Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 5 октябрда 1416-сон билан рўйхатга олинган “Ўзбекистон Республикасида чет еллик юридик шахсларни даромад (фойда)ларини солиққа солиш тартиби тўғрисида”ги Йўриқнома (янги таҳрири)нинг таҳлилидан келиб чиқади.

bitimiga (kontrakt) muvofiq, majburiyatlarni bajarish savdo yoki vositachilik faoliyati hisoblanmaydi. Qonunchilik yoki huquqiy ananalarga muvofiq, kasbiy (xususiy) amaliyotning bazi bir turlari maxsus ro`yxatdan o`tishni talab qilmaydigan deb tan olinadi. Masalan, xususiy amaliyotga ega notarius, advokat va hokazolardan qo`shimcha ro`yxatdan o`tish talab qilinmaydi. Shu bilan birga, bazi tovarlar, ishlar va xizmatlarga nisbatan (masalan, talim bo`yicha, tibbiyot bo`yicha xizmatlar) amalga oshiriladigan savdo yoki vositachilik faoliyati ro`yxatdan o`tkazilishi shart. O`z mazmuni bo`yicha g`ayriqonuniy bo`lgan faoliyat, masalan, fohishalik, narkotik moddalar savdosi ro`yxatga olinmaydi va savdo yoki vositachilik faoliyati hisoblanmaydi. Ularning amalga oshirilganligi uchun Jinoyat kodeksida boshqa moddalar bo`yicha javobgarlik nazarda tutilgan.

Savdo va vositachilik faoliyati bilan shug`ullanadigan shaxslarni qonunchilikka muvofiq ro`yxatga olishga vakolatli organ hamda sud ro`yxatga olinganlikni to`xtatib qo`yishi yoki umuman bekor qilishi mumkin. Bunday holatlarda savdo yoki vositachilik faoliyatini davom ettirish g`ayriqonuniy savdo yoki vositachilik faoliyatini amalga oshirish deb topilishi lozim. Ro`yxatga olingan shaxs uchun yoxud savdo va vositachilik faoliyatlaridan boshqa faoliyat turlarini amalga oshirish uchun ro`yxatdan o`tib, savdo yoki boshqa vositachilik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslarning harakatlarini JK 188-moddasi bo`yicha kvalifikasiya qilish lozim.

Qonunga xilof ravishda savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug`ullanish deganda, nazorat qilinmaydigan foyda (daromad) olish maqsadida qonunda belgilangan tartibda ro`yxatdan o`tmasdan shunday faoliyatni amalga oshirish tushuniladi. Shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 6 maydagi 154-sonli «Jismoniy shaxslar tomonidan O`zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish to`g`risida»gi qaroriga ko`ra 2002 yil 1 iyundan boshlab tijorat faoliyati uchun mo`ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslar uchun ularni yuridik shaxs tashkil etmasdan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish, ulgurji va chakana savdo qilish huquqi bilan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida belgilangan tartibda majburiy ro`yxatdan o`tkazish va mazkur qarorning 1-bandiga muvofiq, yuridik shaxs tashkil etmasdan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish, ulgurji va chakana savdo qilish huquqi bilan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida belgilangan tartibda ro`yxatdan o`tkazilgan jismoniy shaxslar tomonidan olib kelingan tovarlarni sotish tovarlarning O`zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilganligini va bojxona

to'lovlari to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo'lgan taqdirda amalga oshirish mumkinligi belgilab qo'yilgan.

Ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlash – subyektning ro'yxatdan o'tish to'g'risidagi murojaatini ko'rib chiqishni imkonsiz qilib qo'yadigan harakatlarni amalga oshirishida ifodalanishi mumkin. Bu subyekt shunday harakatlarni amalga oshiradiki, natijada murojaatni ko'rib chiqish mumkin bo'lmay qoladi.

Murojaatni ko'rib chiqishning imkonsizligi deganda, kelib tushgan ariza bo'yicha vakolatli organning tegishli qarorni qabul qila olmaganligiga sabab bo'lgan obyektiv mavjud vaziyatni tushunish lozim. Ko'rib chiqishning imkonsizligi murojaatni yo'qotish, unda noto'g'ri malumotlar berish, belgilangan davlat bojini to'lamaslik, murojaatni tushunish qiyin bo'lgan shaklda bayon etish va hokazo harakatlar bo'lishi mumkin. Shuni nazarda tutish lozimki, murojaatni ko'rib chiqishning imkonsizligi faqat aybdor ongida mavjudligi bilan emas, balki obyektiv holatlar bilan ham tavsiflangan bo'lishi lozim.

Ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlash aybdor savdo yoki vositachilik faoliyatini amalga oshirishni boshlagan paytdan *tugallangan* hisoblanadi.

Shu bilan birga, qilmish mamuriy jazo qo'llanilganidan keyin ancha miqdorda sodir etilsa, jinoiy jazolanishi taqazo etiladi. Bunda shuni qayd etish lozimki, miqdorni subyekt ro'yxatdan o'tmasdan savdo yoki vositachilik faoliyati natijasida olgan foydaning haqiqiy summasiga asosan belgilash zarur, biroq bunda uning mazkur faoliyatni amalga oshirishida qilgan xarajatlarini ham hisobga olish lozim.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 188-moddasi 1-qismiga ko'ra, aybdor mamuriy jazo qo'llanilganidan keyin ham yuqoridagi qilmishni sodir etsa, mazkur moddaning ko'rib chiqilayotgan qismi bo'yicha jinoiy javobgar bo'ladi. Mazkur jinoyat aybning qasd shakli bilan sodir etiladi. Jinoyatni sodir etish maqsadi nazorat qilinmaydigan foyda (daromad) olish jinoyatining zaruriy belgisi hisoblanadi.

Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug'ullangan, 16 yoshga to'lgan har qanday shaxs javobgarlikka tortilishi mumkin. Mazkur jinoyat subyektining maxsus belgisi – u savdo yoki vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxsligidir. Tegishli tartibda ro'yxatdan o'tmasdan ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirayotgan shaxsning harakatlarini sharhlanayotgan modda bo'yicha kvalifikasiya qilish mumkin emas. Bunday holatda shaxs harakatlari tegishli belgilar mavjud bo'lganda boshqa moddalar bo'yicha kvalifikasiya qilinishi shart.

O`zbekiston Respublikasi JKning 188-moddasi 1-qismiga ko`ra, nazorat qilinmaydigan ancha miqdorda foyda (daromad) olish maqsadida belgilangan tartibda ro`yxatdan o`tishdan bo`yin tovlab, savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug`ullanish, shunday harakatlar uchun mamuriy jazo qo`llanilganidan keyin sodir etilgan bo`lsa, uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilib, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha ahloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda ro`yxatdan o`tishning belgilangan tartibini buzgan holda shug`ullanish, xavfli residivist tomonidan, ko`p miqdorda yoki bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo`lsa aybdor JK 188-moddasi 2-qismi bilan javobgar qilinadi. Unga ko`ra shaxs uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilinib, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Mazkur moddaning 3-qismida juda ko`p miqdorda yoki uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko`zlab sodir etilgan savdo yoki vositachilik faoliyati bilan shug`ullanganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan. Bunday jinoyat uchun aybdor uch yilgacha muddatga muayyan huquqdan mahrum qilinib, eng kam oylik ish haqining uch yuz baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Shaxs savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug`ullana turib, xaridorlar yoki buyurtmachilarni aldasa, uning qilmishlari O`zbekiston Respublikasi JK 187, 188-moddalari bo`yicha jinoyatlar jami tariqasida javobgar qilinadi.

Savdo yoki xizmat ko`rsatish qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik. Mazkur jinoyat fuqarolarning manfaatlari, mulk shaklidan qat'iy nazar savdo korxonalarini, umumiy ovqatlanish korxonalarining normal faoliyatini yuritilishiga xilof harakatlarda ifodalanadi.

Jinoyat savdo va xizmat ko`rsatish qoidalarini buzishda namoyon bo`ladi. O`zbekiston Respublikasi Oliy sudining 1996 yil 15 martdagi "Savdo sohasidagi jinoyatlar va boshqa huquqbuzarliklarga oid ishlar bo`yicha sud amaliyoti to`g`risida"gi 9-sonli Plenum qarorida, Jinoyat kodeksining 189-moddasi va Mamuriy javobgarlik to`g`risidagi Kodeksning 164 va 168-moddalarida javobgarlik nazarda tutilgan *savdo yoki xizmat ko`rsatish qoidalarini buzish* deganda, savdo va xizmat ko`rsatish sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan

O'zbekiston Respublikasi qonunlarining buzilishi tushunilmog'i lozimligi qayd qilingan.

Bunda «sud aybdor tomonidan aynan qaysi savdo qoidalari buzilganligini ko'rsatishi shart»¹, deb tushuntirish berilgan. Jinoyatni kvalifikasiya qilishda har bir aybdor tomonidan qaysi qoida, shu qoidalarning qaysi bandi buzilganligini aniqlash zarur. Masalan, 1995 yil 15 fevralda qabul qilingan "Aholi bilan pullik hisob-kitoblarni amalga oshirishda nazorat-kassa mashinalarini majburiy qo'llanish tartibi to'g'risidagi Nizom"ga muvofiq, har bir savdo shaxobchasida kassa apparati o'rnatilgan bo'lishi kerak. Uning yo'q ekanligi savdo qoidalarini buzish hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 189-moddasining 1-qismiga ko'ra, yani savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik xuddi shunday harakatlar uchun mamuriy jazo qo'llanilgandan keyin yuzaga keladi.

Jinoyat kodeksining 189-moddasining 1-qismida nazarda tutilgan jinoyat savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarining biror-bir bandi buzilgan paytdan etiboran *tamom bo'lgan* deb topiladi.

Savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish qasddan sodir etiladi. Jinoyatning motivi va maqsadi uni kvalifikasiya qilishda ahamiyatga ega emas.

Savdo yoki xizmat ko'rsatish sohasida ishlovchi va 16 yoshga to'lgan har qanday shaxs ushbu jinoyat bo'yicha javobgarlikka tortilishi mumkin.

Ko'rib chiqilayotgan moddaning 2-qismida ko'p miqdorda sodir etilsa, shuningdek, savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish xavfli residivist tomonidan yoki ilgari ushbu kodeksning 188 yoki 190-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs tomonidan yoxud bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravaridan uch yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha ahloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Jinoyat Kodeksining 189-moddasi 3-qismida savdo yoki xizmat ko'rsatish juda ko'p miqdorda sodir etilganligi uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo'lib, aybdor eng kam oylik ish haqining uch yuz ellik baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами (1991-1997), 1-жилд, Т., Шарқ, 1997, 97-бет.

Agar savdo va xizmat ko`rsatish qoidalarini buzish tovlamachilik yo`li bilan sodir etilgan bo`lsa, aybdorning qilmishlari, 165 va 189-moddalar bilan yuqorida aytilganidek, jinoyatlar jami bo`yicha kvalifikasiya qilinadi.

Shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 20 avgustdagi 295-sonli «Lisenzialashni bekor qilish hamda istemol tovarlarini olib kelish va O`zbekiston Respublikasining ichki bozorida sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi qaroriga ko`ra, 2002 yil 1 oktabrdan boshlab yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tijorat faoliyati uchun O`zbekiston Respublikasining bojxona hududiga barcha is-temol tovarlari olib kelinishiga amaldagi qonun hujjatlariga binoan majburiy tartibda muvofiqlik sertifikatini taqdim etilgan taqdirda yo`l qo`yilishi; 2002 yil 1 sentabrdan boshlab yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan istemol tovarlari tuzilgan shartnomalar asosida faqat o`zining rasmiy elon qilingan distribyutorlariga, shuningdek, nazorat-kassa mashinalaridan majburiy foydalanilgan taqdirda turg`un savdo shoxobchalari orqali chakana savdo qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslarga ulgurji sotilishi, import istemol tovarlarini olib kelish va ularni ulgurji sotish bilan shug`ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar ro`yxatdan o`tkazish va bojxona rasmiylashtiruvda o`zining rasmiy distribyutorlari ro`yxatini taqdim etishi shartligi, ulgurji savdo subyektlarining distribyutorlari nazorat-kassa mashinalari bilan jihozlangan turg`un savdo shoxobchasiga ega bo`lishlari kerakligi, istemol tovarlari qonun hujjatlariga muvofiq yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan faqat naqd pulsiz hisob-kitob qilish shaklida ulgurji sotilishi belgilab qo`yilgan.

Mazkur qarorga ko`ra, yuridik va jismoniy shaxslarning o`zlarining rasmiy distribyutorlari sifatida elon qilinmagan, shuningdek, nazorat-kassa mashinalari bilan jihozlangan turg`un savdo shoxobchalariga ega bo`lmagan jismoniy shaxslarga istemol tovarlarini ulgurji sotishi taqiqlanib, 2002 yil 1 sentabrdan boshlab respublikaning buyum bozorlarida import istemol tovarlari faqat yuridik shaxs tashkil etmasdan yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro`yxatdan o`tkazilgan va eksport-import operatsiyalarini hamda chakana savdoni amalga oshirish huquqiga ega bo`lgan jismoniy shaxslar tomonidan respublika hududiga tovarlar ular tomonidan olib kelinganligini, muvofiqlik sertifikatlarini, bojxona to`lovlari va qat`iy belgilangan soliq to`langanligini tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo`lgan taqdirda sotilishiga belgilangan tartibda yo`l qo`yilishi va

bunda ular tomonidan istemol tovarlarini nazorat-kassa mashinalari qo`llanilmasdan sotishga ruxsat berilishi belgilangan.

Faoliyat bilan lisenziyasiz shug`ullanganlik uchun jinoiy javobgarlik. O`zbekiston Respublikasining 2000 yil 25 mayda qabul qilingan “Faoliyatning ayrim turlarini lisenziyalash to`g`risida”gi qonunning 4-moddasida lisenziyalash sohasini davlat tomonidan tartibga solinishi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hamda lisenziyalovchi organlar tomonidan amalga oshirishi ko`rsatib o`tilgan.

Faoliyat turlarini amalga oshirish uchun faoliyatning lisenziyalanadigan turlarini aniqlash lozim. “Faoliyatning ayrim turlarini lisenziyalash to`g`risida”gi qonunning 7-moddasida lisenziyalanadigan faoliyat turlari belgilangan. Bular jumlasiga, amalga oshirilishi fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga, sog`ligiga, jamoat xavfsizligiga zarar yetkazishi mumkin bo`lgan hamda tartibga solib turilishi lisenziyalashdan tashqari usullar bilan amalga oshirilishi mumkin bo`lmagan faoliyat turlari kiradi. Amalga oshirilishi uchun lisenziya talab qilinadigan faoliyat turlari qonunlar bilan belgilanadi.

Korxonaning lisenziya olinishi kerak bo`lgan faoliyatiga ruxsatnoma berish va bunday ruxsatnomani haqiqiy emas, deb topish tartibi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi¹. O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1994 yil 18 aprelda qabul qilingan qarorining ilovasida mulkchilikning barcha shaklidagi korxonalar tashkilotlar), shu jumladan chet el korxonalari va qo`shma korxonalar faqat maxsus ruxsatnoma (lisenziya) asosidagina shug`ullanishga haqli bo`lgan faoliyat turlarining ro`yxati berilgan. Masalan, portlovchi va zaharli moddasi hamda bunday moddalarni qo`llagan holda boshqa buyumlar yaratish, ishlab chiqarish, ularni tashish va sotish, ov va sportga mo`ljallangan o`q otar qurollari va uning o`q dorilarini, shuningdek tig`li qurollar (milliy pichoq turlaridan tashqari) ishlab chiqarish, ularni tamirlash va sotish, qimorxonalar tashkil etish, lotereyalar va shunga o`xshash tadbirlar o`tkazish uchun albatta lisenziya olinishi lozim². Qonunda mustahkamlab qo`yilganidek, mazkur jinoyat tadbirkorlik bilan shug`ullanishni amalga oshirilishini tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlarga qaratilgan tajovuzda namoyon bo`ladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ва фармонлари тўплами. Т. 1992, 48-бет.

² Ўзбекистоннинг янги қонунлари тўплами. Т. 1996 йил, 10-сон. 98-99 бетлар.

Jinoyat lisenziya olinishi lozim bo`lgan faoliyat bilan maxsus ruxsatnoma olmasdan shug`ullanishda ifodalanadi, yani bu jinoyat formal tarkibli hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumining "Savdo sohasidagi jinoyatlarga oid ishlar bo`yicha sud amaliyoti to`g`risida"gi qarorida "amaldagi qonunlarga muvofiq, savdo faoliyatining ayrim turlari bilan shug`ullanish uchun maxsus ruhsatnoma (lisenziya) talab qilinadi. Bunday ruxsatnomaning yo`qligi, aybdor muqaddam shunday harakatlar uchun bir yil mobaynida Mamuriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksning 176-moddasi bilan mamuriy javobgarlikka tortilgan bo`lsa, Jinoyat kodeksining 190-moddasi bo`yicha javobgarlikni yuzaga keltiradi. Agar bunda aybdorning savdo faoliyatini faqat ruxsatnoma (lisenziya)siz amalga oshiribgina qolmay, balki ro`yxatdan o`tishdan ham bo`yin tovlaganligi aniqlansa uning harakatlari Jinoyat kodeksining 188 va 190-moddalari bilan jinoyatlar jami bo`yicha kvalifikasiya qilinmog`i lozim" deb tushuntiriladi.

Ushbu modda mamuriy preyudisiyaga ega. Shuning uchun O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 190-moddasining 1-qismi bo`yicha jinoiy javobgarlik lisenziya olinishi shart bo`lgan faoliyat bilan maxsus ruxsatnoma olmasdan shug`ullangan shaxsga nisbatan mamuriy jazo choralari qo`llanilganidan keyin sodir etilgan hollardagina yuzaga keladi. Faoliyat bilan lisenziyasiz shug`ullanish jinoyati qasddan sodir etiladi.

Jinoyatning motiv va maqsadi har xil bo`lishi mumkin, ammo ular qilmishning kvalifikasiyasiga tasir ko`rsatmaydi.

Mazkur jinoyat bo`yicha 16 yoshga to`lgan har qanday shaxs javobgarlikka tortilishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 190-moddasi 1-qismiga ko`ra, shaxs lisenziya olishi shart bo`lgan faoliyat bilan ruxsatnoma olmasdan shug`ullanish, shunday harakatlar uchun mamuriy jazo qo`llanilganidan keyin sodir etgan bo`lsa, eng kam oylik ish haqining yigirma besh baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha muddatga ahloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Ushbu qilmishni xavfli residivist yoxud bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etishi faoliyat bilan lisenziyasiz shug`ullanish uchun javobgarlikni og`irlashtiruvchi holat hisoblanadi. Unga ko`ra shaxs Jinoyat kodeksining 190-moddasining 2-qismiga ko`ra eng kam oylik ish haqining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi. Mazkur jinoyatni kvalifikasiya

qi-lishda faoliyat bilan lisenziyasiz shug`ullangan shaxs soliqlarni to`lashdan ham bo`yin tovlagan bo`lsa, uning harakatlari O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 190 va 184-moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni tashkil qilib jinoyatlar jami tariqasida jazo tayinlanadi.

Raqobatchini obro`sizlantirganlik uchun jinoiy javobgarlik.

Raqobatchini obro`sizlantirish jinoyati xo`jalik yurituvchi subyektlarning tovar bozorida qonuniy raqobat qilishni tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlarga qarshi qaratilgan tajovuzlarida ifodalanadi.

Jinoyat bosma yoki boshqacha usulda ko`paytirilgan matnlar yoki ommaviy axborot vositalari orqali xo`jalik yurituvchi subyektning ishbilarmonlik nufuziga putur yetkazish maqsadida bila turib yolg`on, noaniq yoki buzib ko`rsatilgan malumotlarni tarqatish harakatlari orqali sodir etilishi mumkin.

Bila turib yolg`on malumotlarni tarqatish deganda, ommaviy bosma yoki boshqacha usulda ko`paytirilgan matnlarda yoxud ommaviy axborot vositalari orqali yolg`on, noaniq yoki buzib ko`rsatilgan malumotlarni oshkor qilishni tushunish lozim. Agar malumotlar haqiqatga to`liq mos kelmasa, *yolg`on* malumotlar hisoblanadi. *Noaniqlik* malumotlarning haqiqatga qisman muvofiqligini bildiradi. *Buzib ko`rsatilgan malumotlar* – amaldagi malumotlarga mos bo`lmagan malumotlar bo`lishi mumkin.

Bosma usulda ko`paytirish deganda, bosmaxona usuli bilan ko`paytirilgan malumotlarni tushunish lozim. *Boshqacha usulda ko`paytirish* deganda, malumotlarni boshqacha har qanday usulda ko`paytirishni (kserokopiya orqali, fotosuratga olish orqali, turli matn yozish mashinalaridan, kompyuterlardan foydalanish orqali, qo`l bilan yozish orqali va hokazolarni) tushunish lozim.

Jinoyat bosma yoki boshqacha usulda ko`paytirilgan matnlarda yoki ommaviy axborot vositalari orqali bila turib yolg`on, noaniq yoki buzib ko`rsatilgan malumotlar oshkor qilingan paytdan etiboran, yani ular o`zga shaxslarga malum bo`lgan paytdan *tamom bo`lgan* deb topiladi.

Ushbu jinoyat to`g`ri qasd bilan sodir etiladi. Aybdor yolg`on, noaniq yoki buzib ko`rsatilgan axborotni tarqatayotganini oldindan biladi.

Jinoyatni sodir etishdan maqsad – xo`jalik yurituvchi subyektlarning ishbilarmonlik nufuziga putur yetkazish bo`lib, subyektiv tomonining zaruriy belgisi hisoblanadi. Bunday malumotlarni tarqatgan shaxs xo`jalik yurituvchi subyektining ishbilarmonlik nufuziga putur yetkazishni o`z oldiga maqsad qilib qo`ymagan bo`lsa, uning harakatlarida mazkur jinoyat tarkibi bo`lmaydi.

Ushbu jinoyat bo'yicha 16 yoshga to'lgan har qanday aqli raso shaxs javobgarlikka tortilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 192-moddasiga ko'ra, shaxs ushbu jinoyatni sodir etganligi uchun, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha ahloq tuzatish ishlari yoxud olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Nazorat savollari:

1. O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zid ravishda tuzilgan bitimlar haqida tushuncha bering.
2. Soxta tadbirkorlikning belgilari qanday va jinoiy javobgarlik turlarini tushuntiring.
3. Soliq va boshqa to'lovni to'lashdan bo'yin tovlash jinoyati nimalarda ifodalanadi?
4. Sifatsiz mahsulot chiqarish oqibatida yalpi zaharlanish sodir bo'lsa qanday jazo choralari belgilanadi?
5. Savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish deganda qanday harakatlar nazarda tutiladi?
6. Raqobatchini obro'sizlantirish jinoyat qanday harakatlar orqali amalga oshiriladi?

17-BOB. XO`JALIK NIZOLARINI HAL ETISH

1-§. Xo`jalik nizolari tushunchasi va ularning kelib chiqish asoslari

Xo`jalik nizolari deganda, har qanday yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgi-langani tarzda olgan fuqarolar-xo`jalik yurituvchi sub-yektlarning huquqlari yoxud qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarining buzilishi natijasida ular o`rtasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar tushiniladi.

Bu nizolar-iqtisodiyot sohasidagi yuridik shaxslar, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar o`rtasidagi fuqaroviy, mamuriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadi.

Xo`jalik nizolarini quyidagi turlarga bo`lish mumkin:

tuzilishi qonunda nazarda tutilgan shartnoma yuza-sidan kelib chiqqan kelishmovchiliklar yoki shartnoma yuza-sidan kelib chiqqan bo`lib, hal etish uchun xo`jalik sudiga topshirish haqida taraflar o`zaro kelishgan ixtiloflar;

shartnoma shartlarini o`zgartirish yoki shartnomani bekor qilish haqidagi nizolar;

mulk huquqini tan olish to`g`risidagi nizolar;

majburiyatlar bajarilmaganligi yoki tegishli darajada bajarilmaganligi to`g`risidagi nizolar;

mulkdor yoki mulkning boshqa qonuniy egasi tomonidan mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish to`g`risidagi nizolar;

mulkdorning yoki mol-mulkning boshqa qonuniy egasining huquqlari egalik qilishdan mahrum etish bilan bog`liq bo`lmagan holda buzilganligi to`g`risidagi nizolar;

yetkazilgan zararni qoplash to`g`risidagi nizolar. Bu turdagi nizolar davlat organlari, fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g`ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi yoki fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo`lmagan hujjat chiqarilishi natijasida yetkazilgan zarar bilan bog`liq bo`lishi ham mumkin;

shan, qadr-qimmat va ishchanlik obro`sinini himoya qilish to`g`risidagi nizolar;

davlat organlari va fuqarolar o`zini-o`zi boshqarish organlarining qonun hujjatlariga muvofiq bo`lmagan, tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjatlarini (butunlay yoki qisman) haqiqiy emas deb topish to`g`ri-sidagi nizolar;

undirish so`zsiz (akseptsiz) tartibda amalga oshiriladigan ijro hujjatini yoki boshqa hujjatni ijro etilishi mumkin emas deb topish to`g`risidagi nizolar;

davlat ro`yxatiga olishni rad etganlik yoki belgilangan muddatda davlat ro`yxatiga olishdan bosh tortganlik ustidan berilgan shikoyatlar bilan bog`liq nizolar;

agar qonunda so`zsiz (akseptsiz) tartibda jarima undirilishi nazarda tutilmagan bo`lsa, tekshiruv vazifalarini amalga oshiruvchi davlat organlari tomonidan tashkilotlar va fuqarolardan jarimalar undirish to`g`risidagi nizolar;

tekshiruv vazifalarini amalga oshiruvchi organlar tomonidan qonun hujjatlarining talablarini buzgan holda so`zsiz (akseptsiz) tartibda hisobdan chikarilgan pul mablag`larini budjetdan qaytarish to`g`risidagi nizolardir.

2-§. Xo`jalik nizolarini hal qiluvchi organlar

Xo`jalik nizolarini umumiy yurisdiksiya sudlarida ko`rish tartibi

O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik proessual kodeksining 23-moddasida xo`jalik sudlariga taalluqli ishlar ro`yxati berilgan bo`lib, bunga binoan iqtisodiyot sohasida vujudga keladigan nizolar, shuningdek bankrotlik ishlari xo`jalik sudlari tomonidan ko`rib chiqiladi. Gap shundaki, bunday nizolarda qatnashuvchi taraflar bo`lib yuridik shaxslar, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar ishtirok etishlari mumkin.

Xo`jalik sudi o`ziga taalluqli ishlarni, agar O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan O`zbekiston Respublikasi tashkilotlari va fuqarolari, shuningdek chet el tashkilotlari, chet el investitsiyalari ishtirokidagi tashkilotlar, xalqaro tashkilotlar, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo`lmagan shaxslar ishtirokida ko`radi.

O`zaro bog`liq bo`lib, bazilari xo`jalik sudiga, boshqalari esa umumiy sudlarga taalluqli bo`lgan bir necha talab birlashtirilgan taqdirda, hamma talablar umumiy yuris-diksiya sudida ko`rilishi kerak.

Shunday ekan, xo`jalik nizolari yuqoridagi holda xo`jalik sudlari, arbitraj yoxud hakamlik sudlari tomonidan emas, balki umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan ham ko`rib chiqilishi mumkinligini nazarda tutmoq lozim.

O`zbekiston Respublikasining «Dehqon xo`jaligi to`g`risida»gi 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan qonu-nining 1-moddasiga binoan, dehqon xo`jaligi oilaviy mayda tovar xo`jaligi bo`lib, oila azolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila boshlig`iga beriladigan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo`jaligi mahsuloti yetishtiradi va realizasiya qiladi. Dehqon xo`jaliklaridagi faoliyat tad-birkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo`jaligi azolarining istagiga ko`ra yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin.¹

Yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritadigan dehqon xo`jaligi belgilangan tartibda davlat ro`yxatiga olingan paytdan etiboran tashkil etilgan hisoblanadi. Gap shundaki, yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritadigan dehqon xo`jaliklari ishtirokidagi xo`jalik nizolari xo`jalik sudlari tomonidan ko`rib chiqilib hal etilmasdan, balki umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan ko`rib chiqib, hal etiladi, chunki XPKning 23-moddasi xo`jalik sudlarida nizolar nizolashayotgan subyektlar tarkibiga qarab taalluqli bo`lishligini belgilab qo`ygan. Binobarin, ushbu modda mazmuniga binoan, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkorlik maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar iqtisodiyot sohasida vujudga keladigan xo`jalik nizolarini xo`jalik sudlarida ko`rishda taraf bo`lishlari mumkin, ammo yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati yuritadigan dehqon xo`jaligi xo`jalik nizolarini xo`jalik sudlarida ko`rishda taraf bo`la olmaydilar. Shuning uchun ular ishtirokidagi xo`jalik nizolari umumiy yurisdiksiya sudlarida ko`rib chiqiladi. Bundan kelib chiqadi-ki, yuridik shaxs tashkil etmasdan shartnoma asosida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan oddiy shirkat ishtirokidagi xo`jalik nizolari ham umumiy yurisdiksiya sudlariga taalluqli bo`lib hisoblanadi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари, тўплам, Т.: «Адолат», 1999 йил, 117-бет.

Nazarimizda, nizolar unda ishtirok etadigan subyektlar tarkibiga qarab emas, balki nizo predmetiga qarab u yoki bu sudga taalluqli bo`lishi lozim. Masalaga bunday yondashish birinchidan, sudyalar ixtisoslashuvini takomillashtirsa, ikkinchidan, xo`jalik yurituvchi subyektlarning sarsongarchiligini oldini oladi, uchinchidan, iqtisodiyot sohasini tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlarini unifikasiyalash ishini tezlashtiradi, to`rtinchidan, iqtisodiyot sohasida yuz beradigan qonunbuzish-larga qarshi kurash chora-tadbirlarini ishlab chiqish mexanizmini yengillashtiradi va hokazo.

Xo`jalik nizolarini mamuriy tartibda hal etish.

Malumki, korxonalar o`zining ichki tuzilmalari, ya'ni sex, ishlab chiqarish, xo`jalik, uchastka, brigada va boshqa xo`jalik bo`linmalaridan iborat bo`lishi mumkin. Albatta, bunday tuzilmalar o`zaro yoki tuzilma asosiy korxonalar bilan xo`jalik munosabatlariga kirishadi. Bu kabi xo`jalik munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar korxonalar mamuriyati tomonidan hal etilishi mumkin. Shuningdek O`zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati to`g`risida» gi qonunining¹ 25-moddasiga binoan hokim quyi turuvchi hokimlarning qarorlarini, basharti ular O`zbekiston Respublikasining Konstitusiyasiga, qonunlariga va O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining boshqa hujjatlariga, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan hujjatlariga, shuningdek yuqori turuvchi xalq deputatlari Kengashi va hokimning qarorlariga zid bo`lsa, bekor qiladi. Bu yerda ham, biz, mamuriy tartibda ayrim nizolar aynan ana shunday mamuriy yo`l bilan bartaraf etilishi mumkinligiga guvoh bo`lamiz.

Nazarimizda, xo`jalik yurituvchi subyektlarning hu-quqlari yoki qonuniy manfaatlariga daxl qiladigan bo`lsa, hokim quyi turuvchi hokimning qarorlarini bekor qilishi mumkinligi to`g`risidagi qoidani ham mazkur moddada mus-tahkamlash lozim.

Amaliyotga nazar solsak, o`z huquq va qonuniy manfaatiga daxl etilgan xo`jalik yurituvchi subyekt hokim qarorini haqiqiy emas deb topishni so`rab davolar taqdim etgan hollarda, davolar ariza ish yuritishga qabul qilinib, ko`rish uchun tayinlangan vaqtga qadar hokim o`z qarorini bekor qiladi va natijada nizo bartaraf etilgan hisoblanib, ish yuritish tugatiladi.

Xo`jalik nizolarini hakamlilik sudlari orqali hal etish.

¹ Mazkur qonun Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 02.09.1993 йилда қабул қилинган бўлиб, унга 30.08.1997 йилда ва 25.12.1998 йилларда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining² 10-moddasida fuqarolik huquqlarini himoya qiluvchi organlar sifatida hakamlik sudlari ham ko`rsatilgan bo`lib, bu xo`jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini qo`riqlashning turli-tuman shakllari ichida muhim o`rin tutadi. O`zbekiston Respublikasining 2006 yil 8 fevralda “Hakamlik sudlari to`g`risida”gi qonuni qabul qilinishi bilan hakamlik sudi (doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudi yoki muvaqqat hakamlik sudi) - fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik subyektlari o`rtasida vujudga keluvchi xo`jalik nizolarini hal etuvchi nodavlat organi sifatida tan olindi.

Hakamlik sudlari orqali xo`jalik nizolarini hal etish fuqarolik huquqlarini qo`riqlashning nodavlat mexanizmi bo`lib, bu tarzda nizolarni hal etishning qator afzalliklari mavjud. Bu afzalliklar avvalo shunda namoyon bo`ladiki, birinchidan, nizo tez ko`rilsa, ikkinchidan, kam xarajatli bo`ladi, yani davlat boji yoki boshqa sud xarajatlari davlat tomonidan o`rnatilgan tartibda va miqdorda to`lanishi talab etilmaydi, uchinchidan, nizo malum ixtisosga va malakaga ega bo`lgan shaxslar tomonidan ko`rib chiqiladi, to`rtinchidan, nizo o`tkaziladigan joy va vaqt taraflar bilan kelishib belgilanadi, beshinchidan, har bir tarafning o`zi nizoni hal etish uchun hakam tanlaydi va hokazo. Bu kabi afzalliklar tadbirkorlik munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarni hakamlik sudi tomonidan hal etilishiga keng imkoniyatlar yaratadi.

Hakamlik sudi ikki turda, doimiy faoliyat ko`rsatuvchi va muvaqqat hakamlik sudi, yani aniq bir ishni ko`rish uchun hamda doimiy faoliyat ko`rsatish uchun tashkil etilishi mumkin.

Doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudi yuridik shaxs tomonidan tashkil etilishi mumkin va uning huzurida faoliyat ko`rsatadi.

Doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudi yuridik shaxs doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudini tashkil etish haqida qaror qabul qilganida, doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudining qoidalarini va hakamlik sudyalari ro`yxatini tasdiqlaganida tashkil etilgan deb hisoblanadi.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, Т.: «Адолат», 1996 йил, 9-бет

Doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudini tashkil etgan yuridik shaxs uning tashkil etilganligi to`g`risidagi hujjatlar nusxalarini hakamlik sudi joylashgan yerdagi adliya organiga yuboradi.

Doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudi o`z nomi yozilgan blanka va yumaloq muhrga, O`zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitob varaqlari, valuta hisob varaqlariga hamda boshqa bank hisobvaraqlariga ega bo`lishi mumkin.

Muvaqqat hakamlik sudi hakamlik bitimi taraflari o`rtasida kelib chiqqan muayyan nizoni hal etish uchun ular tomonidan tashkil etilib, nizo ko`rib chiqilganidan keyin muvaqqat hakamlik sudi o`z faoliyatini tugatadi. Hakamlik sudida raislik qiluvchi (nizo hayatda ko`rib chiqilayotganda) yoxud hakamlik sudyasi (nizo yakka tartibda ko`rib chiqilayotganda) hakamlik bitimi nusxasini va muvaqqat hakamlik sudi tashkil etilganligi to`g`risidagi xabarnomani mazkur sud joylashgan yerdagi adliya organiga hakamlik muhokamasi boshlanguniga qadar yuboradi.

Demak, hakamlik sudlari fuqarolik huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik subyektlari o`rtasida vujudga keluvchi xo`jalik nizolarini hal etishligi belgilangan.

Hakamlik sudlari mamuriy, oila va mehnat huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shuningdek qonunda nazarda tutilgan boshqa nizolarni hal etishga haqli emas.

Hakamlik sudi nizolarni O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari asosida hal qiladi.

Hakamlik sudi shartnoma shartlariga muvofiq va ish muomalasi odatlarini hisobga olgan holda hal qiluv qarorini qabul qiladi.

Agar hakamlik bitimi taraflarining munosabatlari qonun hujjatlari yoki hakamlik bitimi taraflarining kelishuvi bilan to`g`ridan-to`g`ri tartibga solinmagan bo`lsa va bu munosabatlarga nisbatan qo`llaniladigan ish muomalasi odati mavjud bo`lmasa, hakamlik sudi shunga o`xshash munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari normalarini qo`llaydi (qonun o`xshashligi), mazkur hollarda qonun o`xshashligidan foydalanish imkoniyati bo`lmagan taqdirda esa hakamlik bitimi taraflarining huquq va majburiyatlari qonun hujjatlarining mazmunidan (huquq o`xshashligi) hamda halollik, oqillik va adolat talablaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Hakamlik bitimi mavjud bo`lgan taqdirda, nizo hakamlik sudining hal qiluviga topshirilishi mumkin.

Hakamlik bitimi yozma shaklda tuziladi. Hakamlik bitimi shartnomaning tarkibiy qismi bo`lgan shartnoma sharti yoki alohida bitim tarzida rasmiylashtirilishi mumkin.

Hakamlik bitimida hakamlik bitimi taraflari o`rtasida kelib chiqqan yoki kelib chiqishi mumkin bo`lgan barcha yoxud ayrim nizolar hakamlik sudida ko`rib chiqilishi kerakligi haqidagi qoida, shuningdek agar nizo doimiy faoliyat ko`rsatuvchi hakamlik sudi hal qiluviga topshiriladigan bo`lsa, mazkur hakamlik sudining nomi ko`rsatilishi lozim.

Yigirma besh yoshdan kichik bo`lmagan, nizoning xolis hal qilinishini taminlashga qodir bo`lgan, nizoning pirovard natijasidan bevosita yoki bilvosita manfaatdor bo`lmagan, hakamlik bitimi taraflaridan mustaqil bo`lgan va hakamlik sudyasi majburiyatlarini bajarishga rozilik bergan O`zbekiston Respublikasi fuqarosi hakamlik sudyasi etib saylanishi (tayinlanishi) mumkin.

Nizoni yakka tartibda hal qiluvchi hakamlik sudyasi oliy yuridik malumotga ega bo`lishi kerak. Nizo hayatda hal qilinayotganda hakamlik sudi tarkibining raisi oliy yuridik malumotga ega bo`lishi kerak.

Hakamlik sudi nizo holatlari tekshirilganidan so`ng hakamlik sudi tarkibiga kiruvchi hakamlik sudyalarining ko`pchilik ovozi bilan hal qiluv qarori qabul qiladi.

Hal qiluv qarori hakamlik sudining majlisida e'lon qilinadi. Hakamlik sudining hal qiluv qarori qabul qilingan paytdan etiboran kuchga kiradi.

Agar kelishuv bitimi qonun hujjatlariga zid bo`lmasa hamda boshqa shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzmasa, hakamlik sudi hakamlik muhokamasi taraflarining iltimosnomasiga binoan kelishuv bitimini tasdiqlash to`g`risida hal qiluv qarori qabul qiladi. Kelishuv bitimining mazmuni hakamlik sudining hal qiluv qarorida bayon qilinadi.

Taraflardan biri hakamlik sudining hal qiluv qarorini olganidan so`ng, agar hakamlik muhokamasi taraflari boshqacha shartlashmagan bo`lsalar, hakamlik muhokamasi davomida arz qilingan va ko`rib chiqilgan, ammo qabul qilingan hal qiluv qarorida o`z aksini topmagan davo talablari bo`yicha qo`shimcha hal qiluv qarori qabul qilish to`g`risidagi ariza bilan o`n kun ichida aynan o`sha hakamlik sudiga bu haqda boshqa tarafni xabardor qilgan holda murojaat etishi mumkin. Nizoni hal qilgan hakamlik sudi tarkibi mazkur ariza olingan kundan etiboran o`n kun ichida uni ko`rib chiqishi kerak.

Hakamlik sudi nizoning mazmuniga daxl qilmaydigan masalalar yuzasidan ajrim chiqaradi.

Hakamlik sudining hal qiluv qarori mazkur hal qiluv qarorida belgilangan tartibda va muddatlarda ixtiyoriy ijro etiladi.

Agar hakamlik sudining hal qiluv qarori hakamlik sudining hal qiluv qarorida belgilangan muddatda ixtiyoriy ijro etilmagan bo`lsa, u majburiy ijro etilishi kerak. Hakamlik sudining hal qiluv qarorini majburiy ijro etish "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to`g`risida"gi O`zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq, vakolatli sud bergan ijro varaqasi asosida amalga oshiriladi.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 10-moddasida hakamlik sudi orqali fuqarolik huquqlarini himoya qilish imkoniyati nazarda tutilgan bo`lsa, O`zbekiston Xo`jalik prosessual kodeksining¹ 25-moddasida fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan yoki kelib chiqishi mumkin bo`lgan hamda xo`jalik sudiga taalluqli bo`lgan nizo taraflarning kelishuviga binoan, xo`jalik sudi qaror chiqargunga qadar hakamlik² sudiga ko`rish uchun topshirilishi mumkinligi to`g`risida norma mavjud, shuning uchun amaldagi Xo`jalik prosessual kodeksiga 25¹-modda kiritilib, unda xo`jalik sudi tomonidan ko`riladigan hakamlik sudining hal qiluv qarori bilan bog`liq ishlar doirasi ajratilib, ularga:

1) hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlarini bekor qilish to`g`risidagi arizalar bo`yicha ishlar;

2) hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlarini majburiy ijro etish uchun ijro varaqalari berish to`g`risidagi arizalar bo`yicha ishlar kiritildi.

Takidlash joizki, O`zbekiston Respublikasi "Hakamlik sudlari to`g`risida"gi qonuni qabul qilinishi bilan joylarda barcha savdo-sanoat palatalari huzurida va Toshkent shahrida joylashgan huquqiy muammolarni o`rganish Markazi mutaxassislari Kengashi qarori bilan Markaz huzurida hakamlik sudi tashkil etilgan va uning Reglamenti, hakamlik sudi to`g`risida Nizom, hakamlik yig`imlari va chiqimlari to`g`risidagi Nizom, shuningdek uning faoliyatini tartibga soluvchi boshqa hujjatlar tasdiqlangan.

Mazkur hakamlik sudlari Reglamentiga binoan, u fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan, xo`jalik sudiga taalluqli bo`lgan, taraflarning kelishuvi bilan hakamlar sudi ko`rishiga kelishilgan nizolarni ko`radi. Hakamlik sudlariga yuridik shaxslar va yakka tadbirkorlar murojaat qilish huquqiga egadirlar. Qonunning mavjudligi esa

¹ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик протсессуал кодексига шарҳлар. Т.: «Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» уйи., 2002 йил, 54-бет

² Фуқаролик Кодексига «холислар суди» дейилса, Хўжалик протсессуал Кодексига «хакамлар суди» деб юритилади. Назаримизда бир хил термин ишлатилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

tadbirkorlikni mamlakatimizda yanada rivojlanishini, qolaversa hakamlik sudlarining mustaqilligini taminlaydi.

Doimiy faoliyat ko`rsatadigan hakamlik sudlari O`zbekiston Respublikasining 29.08.2001 yildagi «Birjalar va birja faoliyati to`g`risida»gi qonunining (yangi tahrir) 26-moddasiga binoan birjalar huzurida tuzilishi mumkin. Mazkur modda mazmuniga binoan, birja azolari, birja savdolarining ishtirokchilari va ularning mijozlari o`rtasida birja savdosi qoidalarida nazarda tutilgan masalalar yuzasidan kelib chiqadigan nizolar birjaning hakamlik komissiyasi yoki sud tomonidan hal qilinadi. Nizolarni ko`rib chiqish uchun hakamlar komissiyasi tomonidan yig`im undirish taqiqlanadi. Ushbu modda birjalar huzurida hakamlik sudlari tashkil etish va ishtirokchilar o`rtasida birja faoliyati yuzasidan vujudga keladigan nizolarni ko`rib chiqib, hal etish imkoniyatini beradi. Qonun hujjatlari bilan bu kabi komissiya yoki hakamlar sudlari vakolatiga birja bitimlarini tuzish bilan bog`liq nizolarni ko`rib chiqish ham berilishi mumkin.

Bir narsani takidlash joizki, birjaning hakamlik komissiyalari o`zlariga berilgan bunday vakolatlardan lozim darajada foydalana olmoqdalar, deyish qiyin.

O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik prosessual kodeksining 25-moddasi ish nafaqat xo`jalik sudi ish yurituviga qabul qilinishidan oldin, balki birinchi instansiya sudi ish yurituvining istagan bosqichida ham, xattoki, qaror qabul qilingunga qadar ham, tomonlar ishni hakamlik sudiga berish to`g`risida bitim tuzishlari mumkinligini nazarda tutadi. Bunda XPKning 88-moddasi 2-bandiga binoan, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ushbu nizoni hakamlik sudiga ko`rish uchun topshirish to`g`risidagi kelishuvi bo`lib, hakamlik sudiga murojaat qilish imkoniyati yo`qolmagan bo`lsa va agar ishning xo`jalik sudida ko`rilishiga qarshi bo`lgan javobgar birinchi arizasidan kechiktirmay nizoni mazmunan hal etishni hakamlik sudiga topshirish to`g`risida iltimosnoma bilan murojaat qilsa, xo`jalik sudi davoni ko`rmasdan qoldiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995 yil 22 dekabrda qarori bilan mamlakatimiz 1958 yil 10 iyundagi «Xorijiy mamlakatlar hakamlar qarorlarini etirof etish va ijro etish to`g`risida»gi Nyu-York Konvensiyasini ratifikatsiya qildi. Mazkur Konvensiyaning 2-moddasida «har bir ahdlashuvchi davlat taraflarning arbitraj muhokamasining predmeti bo`lishi mumkin bo`lgan aniq bir shartnomaviy yoki boshqa huquqiy munosabatdan kelib chiqqan yoxud kelib chiqishi mumkin bo`lgan barcha yoki bazi nizolarni arbitrajga berish majburiyati

ko`rsatilgan yozma bitimni tan oladi» deb ko`rsatilgan. Shunday ekan, mazkur Konvensiyaga qo`shilish xorijiy hakamlar qarorlarini O`zbekiston hududida va aksincha, O`zbekiston hakamlar qarorlarini xorijiy mamlakatlar hududida tan olinishiga imkoniyat yaratadi.

Investision nizolarni hal etish.

O`zbekiston Respublikasi 1965 yil 18 martda imzolangan va 1966 yil 14 oktabrdan kuchga kirgan “Davlatlar va chet ellik shaxslar o`rtasidagi investision nizolarni hal etish tartibi to`g`risida” gi Washington Konvensiyasini 1994 yil 6 mayda ratifikatsiya qildi.

Konvensiya xalqaro Taraqqiyot va rivojlanish banki huzurida investitsiya nizolarini hal etish bo`yicha Markazni tasis etish va ushbu Markazda muayyan davlat va xorijiy davlat shaxslari o`rtasida vujudga keladigan investision nizolarni Konvensiya qoidalariga muvofiq yarashtiruv va arbitraj yo`li bilan hal etishni taminlaydi.

Markaz tarkibida Mamuriy kengash va Kotibiyat mavjud bo`lib, Kotibiyat vositachilar va arbitrlar ro`yxatini yuritadi. Mamuriy kengash tarkibiga Konvensiyani imzolagan davlatlarning har biridan bittadan vakillar kiradi. Bunday vakillar yetarlicha malakaga ega bo`lgan shaxslar orasidan tanlanib, ularning ro`yxati har yarim yilda yangilanib turadi.

Markaz o`zi ko`rsatgan xizmatlardan tushadigan mablag`lar va boshqa mablag`lar hisobidan moliyalanadi, u im-munitet va imtiyozlarga ega.

Immunitet deganda Mamuriy kengash raisi va azolarining shaxsiy immuniteti, arbitrlar, vositachilar va ko-tibiyat xodimlarining immuniteti, hujjatlar immuniteti, arxivlarni daxlsizligi va boshqalar tushuniladi.

Imtiyoz deganda shuni nazarda tutish lozimki, Markazning mulki, daromadi va boshqalardan soliq olinmaydi hamda hech qanday yig`imlar ularga nisbatan tadbiq etilmaydi.

Konvensiyaga binoan, arbitraj nizoni taraflar o`rtasida tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan huquq normalarini qo`llagan holda hal etadi. Taraflarning bu haqda kelishuvi bo`lmagan taqdirda, arbitraj nizoni hal etishda shartnomaning tarafi bo`lmish kelishilayotgan davlat hu-quqini, shuningdek qo`llanilishi mumkin bo`lgan xalqaro huquq normalarini qo`llaydi.

Mazkur Konvensiyaning muhim jihatlari yana shundaki, birinchidan, unda ishtirok etuvchi davlatlar o`z hududida qo`shiluvchi davlatlar arbitraj qarorlarini o`z hududida ijro etilishini taminlash majburiyatini olsa, ikkinchidan, ushbu Konvensiyaga O`zbekistonning qo`shilishi natijasida

garchi ikki yoki ko`p tomonlama xalqaro bitimlar tuzmagan davlatlarning investorlari bilan O`zbekistondagi chet el investorlari o`rtasida vujudga keladigan nizolar hal etilishining universal tizimi yaratildi.

Investitsiyalarni rag`batlantirish va o`zaro himoya qilish borasida O`zbekiston Respublikasi ko`plab mamlakatlardan bitimlar tuzgan. Bu kabi bitimlarni tuzish asosan, chet el investitsiyalarini nasionalizatsiya va ekspropriatsiyadan himoya qilish, investorga o`z daromadlari va kapitalini chet elga to`sqinliksiz va moneliksiz o`tkazish imkoniyatini berish, investor bilan uning kapitali yuzasidan kelib chiqadigan nizolarni xalqaro arbitrajda ko`rib chiqish hamda millatga qulayroq tuzim yaratishga qaratiladi.

Xo`jalik nizolarini sudsiz hal etish

qonun hujjatlari bilan nizolarni sudsiz hal etish tartibi nazarda tutilishi mumkin. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 297-sonli 2001 yil 12 iyuldagi qarori bilan tasdiqlangan «qishloq xo`jaligi mahsulotlari etishtiruvchilarning xizmat ko`rsa-tuvchi tashkilotlar bilan shartnomalar tuzish va ularni bajarish tartibi to`g`risida»gi Nizomning «Tomonlarning javobgarligi va nizoli masalalarni hal etish» haqidagi 5-bobi 38-bandida «Kelishmovchiliklar va nizoli masalalar kelib chiqqan taqdirda tomonlar, qoidaga ko`ra, mastaqil ravishda yoxud bosh inspeksiya va uning hududiy organlari ishtirokida ushbu kelishmovchiliklar va nizoli masalalarni sudgacha hal etish choralarini ko`radilar» deb ko`rsatilgan. Tomonlar nizoli masalalarni sudgacha hal etish jarayonida kelishishga erishmagan taqdirda, xo`jalik sudiga murojaat qilishga haqlidirlar.

Nizoni sudgacha hal etish. Davogarning nizoni sudgacha hal etish (talabnoma yuborish) tartibiga rioya etishi qonun va shartnomada ko`zda tutilgan hollardagina majburiydir. Agarda bu tartib Nizom va qonun hujjatlarida ko`zda tutilgan bo`lsa, qonunda ularning qo`llanilishi haqida bevosita havola etilgan hollardan tashqari, taraflar uchun majburiy hisoblanmaydi. Ushbu qoida O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik prosessual kodeksining 6-moddasida mustahkamlangan bo`lib, bunga binoan, agar qonunda ayrim toifadagi nizolar uchun ularni sudgacha hal qilish (talabnoma yuborish) tartibi belgilangan yoxud bu tartib shartnomada nazarda tutilgan bo`lsa, taraflar o`zaro munosabatlarini ixtiyoriy ravishda hal etish choralarini ko`rgandan so`nggina, xo`jalik sudida ish qo`zg`atish mumkin. Bunda prokuror, davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo`yicha ish qo`zg`atishni taraflar yuqoridagi choralarni ko`rgan-ko`rmaganligidan qat'iy nazar amalga oshiradilar.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 384-moddasi 2-qismiga muvofiq, shartnomani o`zgartirish va bekor qilish haqidagi talablar bo`yicha nizoni sudgacha hal etish tartibi shartnomaning o`zida ko`rsatilgan bo`lsa, taraflar talabnoma yuborish tartibini saqlagan holda sudda davo qo`llashga haqli bo`ladilar.

Nizoni sudgacha hal etishning qonun va shartnomada ko`zda tutilgan tartibiga rioya etilmaganda, sudlar O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik prosessual kodeksining 88-moddasi 5-bandi 1-qismiga ko`ra, davoni ko`rmasdan qoldirib, davogarga davlat bojini qaytarish masalasini hal etadi.

Huquqlari va qonuniy manfaatlariga putur yetgan xo`-jalik yurituvchi subyekt o`zining huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzgan xo`jalik yurituvchi subyektga bil-diradigan talabnomasi yozma shaklda rasmiylashtirilishi lozim bo`lib hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasining «Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida»gi qonunning 17-moddasida talabnoma bildirish tartibi nazarda tutilgan bo`lib, unga muvofiq talabnomada:

- talabnoma bildirgan xo`jalik yurituvchi subyektning va talabnoma bildirilayotgan xo`jalik yurituvchi subyektning nomi;

- talabnoma bildirilgan sana va uning raqami;

- talabnoma bildirish uchun asos bo`lgan holatlar;

- talabnomada bayon etilgan holatlarni tasdiqlovchi dalillar;

- arz qiluvchining talablari;

- talabnoma summasi va uning hisob-kitobi, arz qi-luvchining to`lov va pochta rekvizitlari;

- talabnoma ilova qilinayotgan hujjatlarning ro`yxati ko`rsatilgan bo`lishi lozim.

Talabnoma xo`jalik yurituvchi subyektning rahbari yoki rahbarning o`rinbosari tomonidan imzolanadi. Talabnoma buyurtma yoki qimmatli xat tarzida, telegraf, teletayp orqali, shuningdek, talabnoma jo`natilganligini qayd etadigan, qabul qilib oluvchini ogohlantiradigan boshqa aloqa vositalaridan foydalanilgan holda jo`natiladi yoxud tilxat olib topshiriladi.

Takidlash joizki, mazkur qonunning ushbu moddasi xo`jalik shartnomasi bo`yicha talabnomalar yuborish bilan bog`liq munosabatlarnigina tartibga soladi. Binobarin, yuklarni tashish va aloqa xizmatlari ko`rsatishga doir operasialardan kelib chiqadigan talabnomalarni transport va aloqa xo`jalik yurituvchi subyektlarga bildirish tartibi va muddatlari tegishli qonun hujjatlarida belgilab qo`-yiladi.

Xo`jalik shartnomasi bo`yicha o`ziga talabnoma bildirilgan xo`jalik yurituvchi subyekt talabnomani olgan kundan boshlab bir oy muddat ichida unga javob qaytarishi shart.

Talabnomaga javob xo`jalik yurituvchi subyekt rahbari yoki rahbarning o`rinbosari tomonidan imzolanadi va muhr bilan tasdiqlanadi.

Talabnomaga javob buyurtma yoki qimmatli xat tarzida, telegraf, teletayp orqali, shuningdek talabnoma jo`natilganligini qayd etadigan, qabul qilib oluvchini ogohlantiradigan boshqa vositalardan foydalanilgan holda jo`natiladi yoki tilxat olib topshiriladi.

Talabnoma to`liq yoki qisman tan olingan taqdirda, xo`jalik yurituvchi subyekt arz qiluvchiga o`zi tan olgan summani ixtiyoriy ravishda o`tkazadi.

Agar talabnomani tan olish to`g`risidagi javobda tan olingan summa o`tkazilishi haqida malumot bo`lmasa, talabnoma bildirilgan taraf javob olganidan so`ng yigirma kun muddat o`tgach, bank muassasiga qarzdor tan olgan summani so`zsiz tartibda o`tkazish to`g`risidagi farmoyishni taqdim etishga haqli. Farmoyishga qarzdorning javobi ilova qilinadi.

Taraflarning kelishuvi.

Nizolarni sudda hal etish jarayonida nizo taraflarning kelishuvi bilan ham hal etilishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Xo`jalik prosessal kodeksining 86-moddasi 6-bandiga muvofiq, ish xo`jalik sudi ish yurituvda bo`lgan jarayonda taraflar kelushuvga erishib bitim tuzgan hollarida va kelishuv xo`jalik sudi tomonidan qabul qilingan bo`lsa, ish yuritish tugatiladi hamda bu haqda ajrim chiqariladi. Taraflar kelishuv bitimini istalgan sud instansiyasida tuzishlari mumkin. Taraflar appelyasiya, kassasiya va nazorat instansiyasilarida ham ishni kelishuv yo`li bilan hal etishlari mumkin. XPKning 40-moddasiga binoan, agar, taraflarning kelishuv bitimi qonun hujjatlariga xilof bo`lsa yoki boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarini buzsa, xo`jalik sudi kelishuv bitimini tasdiqlamaydi.

Kelishuvga erishilib bitim tuzilgandan so`ng, u sud tomonidan tasdiqlanib, ajrim chiqarish yo`li bilan ish yuritish tugatilar ekan, malum oqibatlar kelib chiqadi. Ish yuritish tugatilgandan so`ng, davogar ayni o`sha predmet va ayni o`sha asoslar bo`yicha davo bilan sudga qayta murojaat qilish huquqidan mahrum bo`ladi.

Ish yuritishni tugatish to`g`risidagi ajrim ustidan appelyasiya, kassasiya va nazorat tartibida shikoyat qilish (protest keltirish) mumkin.

3-§. Xo`jalik nizolarini hal etish va sud hujjatlarini qayta ko`rish

O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga ko`ra, mulkning har xil shakliga asoslangan iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida korxonalar, muassasa, tashkilotlar o`rtasida, hamda tadbirkorlar o`rtasida vujudga keladigan nizolarni Oliy xo`jalik sudi va xo`jalik sudlari hal qiladi.

Xo`jalik sudi manfaatdor shaxslarning, prokurorning, qonun bo`yicha davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish maqsadida xo`jalik sudiga murojaat qilish huquqiga ega bo`lgan hollarda davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo`yicha ish qo`zg`atadi.

Agar qonunda ayrim toifadagi nizolar uchun ularni sudgacha hal qilish (talabnoma yuborish) tartibi belgilangan yoxud bu tartib shartnomada nazarda tutilgan bo`lsa, taraflar o`zaro munosabatlarini ixtiyoriy ravishda hal qilish choralarini ko`rganlaridan so`nggina xo`jalik sudida ish qo`zgatish mumkin. Bunda prokuror, davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo`yicha ish qo`zgatish taraflar yuqoridagi choralarni ko`rgan-ko`rmaganliklaridan qat`iy nazar amalga oshiriladi.

Xo`jalik sudlarida ishlar oshkora ko`riladi. Davlat sirini yoki tijorat sirini saqlash zarur bo`lgan taqdirda ishni yopiq majlisda ko`rishga yo`l qo`yiladi. Ishni yopiq majlisda ko`rish to`g`risida ajrim chiqariladi.

Birinchi instansiyada ish yuritish.

Xo`jalik sudlarida birinchi instansiya bo`yicha ishlar, qoida tariqasida, sudyaning yakka o`zi tomonidan ko`riladi.

Davo arizasini qabul qilish masalasini sudyaning yakka o`zi hal qiladi va qonun talablarga rioya etgan holda berilgan davo arizasini xo`jalik sudining ish yuritishiga qabul qiladi yoki uni rad etish yoxud davo arizasini qaytarish to`g`risida ajrim chiqaradi. Sudya ishni yuritish to`g`risida manfaatdor shaxslarni xabardor qiladi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, boshqa tashkilotlarga, ularning mansabdor shaxslariga muayyan harakatlarni bajarishni, shu jumladan nizoni hal qilish uchun ahamiyatli hujjatlar va malumotlarni taqdim etishni taklif etadi. Ushbu bosqichda sudya ishda qatnashuvchi shaxslarga juda xilma-xil harakatlarni bajarishni taklif etishi mumkin. Masalan, hisob-kitoblarni pul talabnomalariga solishtirib chiqish, huquqiy pozitsiyani aniqlash yoki belgilash, davo arizasiga javob berish, boshqa tomonga yoki bir-biriga ayrim hujjatlarni berish, ekspertiza o`tkazilishida tushuntirilishi kerak bo`lgan masalalarni taqdim etish va boshqalar. U taraflarni murosaga keltirish choralarini ko`radi.

Ishni sudda ko`rishga tayyorlash to`g`risidagi ajrim chiqarilgan kundan boshlab ish bir oydan ortiq bo`lmagan muddatda ko`rilishi va hal qiluv qarori qabul qilinishi kerak.

Birinchi instansiya xo`jalik sudi nizoni mazmunan hal qilishda hal qiluv qarori qabul qiladi. Xo`jalik sudining hal qiluv qarori qonuniy va asoslantirilgan bo`lishi kerak.

Hal qiluv qarori prosessual huquq normalariga to`liq rioya qilgan holda, moddiy huquq normalariga amal qilib, shu nizoli huquqiy munosabatlarni qo`llash lozim yoki zarur bo`lgan holatlarda asosli ravishda qonunni qo`llash, mos keladigan munosabatlarni tartibga solish, yohud qonun-chilikning umumiy, bosh va mazmunidan kelib chiqadigan bo`lsa, qonuniy hisoblanadi.

Xo`jalik sudi nizolarni O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va qonunlari, boshqa qonunchilik hujjatlari, shuningdek, O`zbekiston Respublikasining halqaro shartnomalariga asosan hal qiladi. Agar halqaro shartnomada O`zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgandan boshqacha qoida o`rnatilgan bo`lsa, bunday hollarda halqaro shartnoma qoidalari qo`llaniladi.

Xo`jalik sudi O`zbekiston Respublikasi qonuni va halqaro shartnomalariga binoan chet el davlatlarining huquq normalarini qo`llaydi. Hal qiluv qarori qonuniy bo`lishi uchun xo`jalik sudi normativ hujjatlardan nizoli munosabatlarni tartibga soluvchi o`sha huquqiy normalarni topishi lozim. Buning uchun tomonlarning faktga asoslangan o`zaro munosabatlarini to`g`ri yuridik baholashi lozim.

Birinchi instansiya xo`jalik sudining hal qiluv qarori O`zbekiston Respublikasi nomi bilan qabul qi-linadi. Xo`jalik sudining hal qiluv qarori kirish, bayonnoma, asoslantiruvchi va xulosa qismlaridan iborat bo`ladi. Xo`jalik sudining hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirganidan keyin ijro etiladi.

Davlat organlarining, fuqarolar o`zini o`zi boshqarish organlarining hujjatlarini haqiqiy emas deb topish to`g`risidagi hal qiluv qarorlari, shuningdek kelishuv bitimini tasdiqlash to`g`risidagi ajrimlar darhol ijro etiladi.

Apellyasiya instansiyasida ish yuritish

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar tomonidan xo`jalik sudining qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori ustidan apellyasiya shikoyati berilishi mumkin.

Apellyasiya instansiyasida ish yuritish xo`jalik pro-sessual qonunchiligidagi yangi institut bo`lib, qonuniy kuchga kirmagan sud hujjatlarining qonuniyligi va asos-liligini tekshirishga mo`ljallangan.

Qonunda belgilangan barcha shaxslar birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori ustidan apellyasiya shikoyati berishlari mumkin. Prokuror esa protest kiritishi mumkin.

Hal qiluv qarori ustidan apellyasiya shikoyati bilan murojaat qilish huquqiga ishda qatnashmagan, biroq xo`ja-lik sudi uning huquq va majburiyatlariga daxldor qaror chiqargan shaxslar ham egadir. qonuniy kuchga kirmagan qaror ustidan tomonlarning huquqiy vorislari va uchinchi shaxslar ham shikoyat qilishlari mumkin.

Apellyasiya shikoyati obykti sifatida faqat birinchi instansiya sudining qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori, shu jumladan, davlat idoralarining, fuqarolarning o`z-o`zini boshqarish idoralarining hujjatlarini haqi-qiy emas deb topish to`g`risidagi darhol ijro etilishi kerak bo`lgan hal qiluv qarorlari ham bo`lishi mumkin.

Ishda ishtirok etuvchi shaxs apellyasiya shikoyatining nusxasini olgach, uning yuzasidan o`z yozma fikrini va yozma fikrning nusxalari ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga yuborilganini tasdiqlovchi dalillarni apellyasiya shikoyati ko`riladigan kungacha yetib borishini taminlaydigan muddatda xo`jalik sudiga yuboradilar.

Apellyasiya instansiyasida ish yuritish xo`jalik sudlov ishlarini yuritishning tarkibiy qismidir. Shuning uchun, apellyasiya instansiyasida ishni birinchi instansiya xo`jalik sudida ko`rib chiqish qoidalari bo`yicha ko`rib chiqiladi, bunda apellyasiyani ko`rib chiqishning mohiyatidan kelib chiqadigan ayrim istisnolar bo`lishi mumkin.

Apellyasiya shikoyatini ko`rib chiqishda qonunda belgilangan ishni birinchi instansiya xo`jalik sudida ko`rib chiqishni tartibga soluvchi meyorlar qo`llaniladi.

Birinchi instansiya sudidan farqli o`laroq, apellyasiya sudi barcha ishlarni kollegial tartibda ko`rib chiqadi, bunda qoida tariqasida sud raisi yoki uning o`rinbosari yoxud biror sudya raislik qiladi.

Apellyasiya sudi hal qiluv qarorini to`laligicha yoki qisman bekor qilishi va shikoyatni ko`rmasdan qoldirishi yoki ishni yuritishni tugatishi mumkin.

Birinchi instansiya sudi qonunda ko`rsatib o`tilgan holatlar bo`lgani holda ish yuritishni tugatmagan yoki davoni ko`rmasdan qoldirmagan bo`lsa va ishni mazmunan ko`rib, hal qiluv qarori chiqargan bo`lsa, apellyasiya instansiyasi sudi bunday qarorni to`la yoki qisman bekor

qilishi hamda ishni yuritishni tugatishi yoxud davoni to`la yoki qisman ko`rmasdan qoldirishi mumkin.

Agar birinchi instansiya sudning hal qiluv qarori bekor qilinmasa va o`zgartirilmasa, hal qiluv qarori qonuniy kuchga kiradi va aynan u ijro etilishi kerak.

Qaror qabul qilingan kundan etiboran besh kunlik muddatda ishda ishtirok etuvchi shaxslarga topshirilganligi malum qilinadigan buyurtma xat orqali yuboriladi yoki tilxat bilan topshiriladi. Jo`natish uchun ajratilgan bu muddat XPKda apellyasiya shikoyatini ko`rish uchun ajratilgan bir oylik muddatga kirmaydi.

Apellyasiya instansiyasining qarori ustidan kassasiya tartibida shikoyat qilinishi mumkin.

Kassasiya instansiyasida ish yuritish

Xo`jalik sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori hamda apellyasiya instansiyasining qarori ustidan ishda ishtirok etuvchi shaxslar kassasiya shikoyati berishga, prokuror esa – kassasiya protesti keltirishga haqlidir.

Qonunda ko`zda tutilgan tekshiruvlarning boshqa barcha shakllaridan farqli ravishda sud hujjatlari kassasiya instansiyasi tomonidan faqat qonuniyligi jihatidan tekshiriladi.

Shikoyat qilish huquqini amalga oshirish ishda ishtirok etuvchi shaxslarning erk irodalariga bog`liq. Qonunda bel-gilangan tartib va muddatda kassasiya shikoyatining berilishi ishning kassasiya instansiyasi tomonidan albatta ko`rib chiqilishiga olib keladi.

Qarorning moddiy va prosessual huquq normalariga to`g`ri havola qilinganligi borasidagi asoslovchi qismi; chiqarilgan qo`shimcha qaror shikoyat berish uchun mustaqil predmet bo`lishi mumkin. Ajrimlar ustidan qonunda nazarda tutilgan holatlardagina shikoyat qilinishi mumkin.

Qonun hal qiluv qarori (qaror) ustidan kassasiya shikoyati berish huquqini davogar, javobgar, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi yoki arz qilmaydigan uchinchi shaxslarga, shuningdek qonunda sanab o`tilgan, ishda ishtirok etuvchi barcha shaxslarga beradi.

Davlat va jamoat manfaatlarini himoya qilib davo qo`zg`atuvchi prokuror, davlat organlari, mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari va boshqa organlar sudning hal qiluv qarori (qarori) ustidan kassasiya tartibida tegish-licha protest va shikoyat keltirishlari mumkin.

Kassasiya instansiyasi sud hujjatlarini moddiy va prosessual huquq normalarini qo'llash va ularga rioya etishning to'g'riligi nuqtai nazaridan tekshiradi.

Kassasiya shikoyati (protesti) O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudiga hal qiluv qarori qabul qilgan xo'jalik sudi orqali beriladi.

Kassasiya shikoyatining maqsadi javobgar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, keyinchalik bekor qilingan yoki o'zgartirilgan noqonuniy qarorni ijro etish bilan zarar yetkazishning oldini oladi. Kassasiya instansiyasi hal qiluv qarori (qaror)ni o'zgartirish, yangi qaror qabul qilish huquqiga ega. Shuning uchun, agar kassasiya instansiyasi qarori birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori (yoki apellyasiya instansiyasining qarori) ijro etilganidan so'ng qabul qilinsa, mazkur sud hujjatlari bo'yicha olingan barcha narsalarni qaytarishlik faqatgina sud hujjatining qaytarma ijrosi institutidan foydalanish yo'li bilan mumkin bo'ladi. Bu esa ancha murakkab jarayondir. Bundan tashqari dastlabki davo bo'yicha javobgarga qaytarilish lozim bo'lgan pul mablag'i ham, mulk ham amalda qolmagan bo'lishi mumkin.

Moddiy yoki prosessual huquq normalarining buzi-lishi yoxud noto'g'ri qo'llanilishi xo'jalik sudining hal qiluv qarorini yoki qarorini o'zgartirish yoxud bekor qilish uchun asos bo'ladi.

Prosessual huquq normalarining buzilishi yoki noto'g'ri qo'llanilishi, agar bu buzilish noto'g'ri hal qiluv qarori yoki qarorni qabul qilinishiga olib kelgan yoki olib kelishi mumkin bo'lsa, hal qiluv qarorini yoki qarorni o'zgartirish yoxud bekor qilish uchun asos bo'ladi.

Prosessual huquq normalarining buzilishi yoki noto'g'ri qo'llanilishi quyidagi hollarda hal qiluv qarorini yoki qarorni bekor qilish uchun asos bo'ladi:

ish xo'jalik sudi tomonidan noqonuniy tarkibda ko'rilgan bo'lsa;

ish xo'jalik sudi tomonidan ishda ishtirok etuvchi, majlis vaqti va joyi to'g'risida tegishli ravishda xabardor qilinmagan shaxslardan birontasining yo'qligida ko'rilgan bo'lsa;

ishni ko'rishda sud ishi yuritiladigan til to'g'risidagi qoidalar buzilgan bo'lsa;

xo'jalik sudi hal qiluv qarorini yoki qarorni qabul qilishda qaysi qonun hujjatlariga amal qilganligi hal qiluv qarorida yoki qarorda ko'rsatilmagan bo'lsa;

xo'jalik sudi ishda ishtirok etishga jalb qilinmagan shaxslarning huquq va majburiyatlari to'g'risida hal qiluv qarori yoki qaror qabul qilgan bo'lsa;

hal qiluv qarori yoki qaror sudyalardan biri tomonidan imzolanmagan bo`lsa yoxud hal qiluv qarori yoki qarorda ko`rsatilganidan boshqa sudyalar tomonidan imzolangan bo`lsa;

hal qiluv qarori ishni ko`rgan sud tarkibiga kirmagan sudyalar tomonidan qabul qilingan bo`lsa;

ishda sud majlisining bayonnomasi bo`lmasa yoki u qonunda ko`rsatilgan shaxs tomonidan imzolanmagan bo`lsa.

Xo`jalik sudining dalillarni taminlash to`g`risidagi iltimosnomani qanoatlantirishni rad etish haqidagi; davoni taminlash yoki davoni taminlashni rad etish to`g`risidagi; davoni taminlashni bekor qilish to`g`risidagi; ish yuritishni to`xtatish to`g`risidagi; ish yuritishni tugatish to`g`risidagi; davoni ko`rmasdan qoldirish to`g`ri-sidagi; o`tkazib yuborilgan proessual muddatni tiklashni rad etish to`g`risidagi; jarima solish to`g`risidagi; davo arizasini qabul qilishni rad etish to`g`risidagi; davo arizasini qaytarish to`g`risidagi; qo`shimcha hal qiluv qarorini qabul qilishni rad etish to`g`risidagi; hal qiluv qarorini tushuntirib berish va yozuvdagi xatolar, harfiy xatolar va hisob-kitobdagi yanglishishlarni tuzatish to`g`-risidagi; yangi ochilgan holatlar bo`yicha qayta ko`rish to`g`risidagi arizani qaytarish to`g`risidagi; yangi ochilgan holatlar bo`yicha ishni qayta ko`rish to`g`risidagi arizani qanoatlantirishni rad etish haqidagi; ijro varaqasini ijroga taqdim etishning o`tkazib yuborilgan muddatini tiklash to`g`risidagi; sud hujjatining ijrosini kechik-tirish yoki uni bo`lib-bo`lib ijro etish, ijro etish usu- lini va tartibini o`zgartirish yoki arizani qanoat-lantirishni rad etish to`g`risidagi ajrimlariga kassasiya shikoyati keltirilishi mumkin.

Bundan tashqari, apellyasiya shikoyatini qaytarish to`g`-risidagi va kassasiya shikoyatini (protestini) qaytarish to`g`risidagi ajrimlari faqat kassasiya tartibida shikoyat qilinishi mumkin.

Agar apellyasiya shikoyati ajrim bilan emas, balki xat bilan qaytarilgan bo`lsa, bu ushbu xatni olgan tomonni unga nisbatan kassasiya tartibida shikoyat keltirish huquqidan mahrum etmaydi.

Amaldagi qonunda ilk bor xususiy ajrimlarga nisbatan shikoyat keltirish qoidasi nazarda tutilgan.

Ajrimga nisbatan keltirilgan kassasiya shikoyati (protest)ni ko`rib chiqish muddatlari, tartibi xo`jalik sudining hal qiluv qarori va qarorlari ustidan kassasiya shikoyati (protesti) keltirish kabidir.

Nazorat tartibida ish yuritish.

O`zbekiston Respublikasi xo`jalik sudlarining qo-nuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va qarorlari ushbu Kodeksning 193-moddasida

ko`rsatilgan mansabdor shaxs-larning protestlari bo`yicha nazorat tartibida qayta ko`rilishi mumkin. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosatining qarorlari bundan mustasno.

Xo`jalik sudining hal qiluv qarorlari va qarorlarini nazorat tartibida qayta ko`rib chiqish sud hujjatlarini qayta ko`rib chiqish bo`yicha ish yuritishning bir turi bo`lib hisoblanadi. Apellyasiya va kassasiya tartibida ish yuri-tishdan farq qilgan holda, nazorat tartibida qayta ko`rib chiqishda ishda ishtirok etuvchi shaxslar sud-nazorat organi faoliyatini qo`zgatish huquqiga ega emaslar.

Sud ishlarini yuritishning mazkur bosqichida sud hujjatlarining qonuniyligi va asosliligini qo`shimcha ravishda tekshirish hamda yo`l qo`yilgan sud xatolarini tu-zatish imkoniyati taminlanadi. Bundan tashqari, sud ama-liyotini qonunga to`la muvofiq holda yo`naltirish, zarur holatlarda sud amaliyotiga tuzatish kiritish, moddiy va prosessual huquq normalariga qatiy va og`ishmasdan rioya etilishini hamda xo`jalik sudlari tomonidan qonunni bir xilda va to`g`ri qo`llanishini taminlash nazorat tartibida qayta ko`rib chiqish institutining muhim vazifasi bo`lib hisoblanadi.

Xo`jalik sudlarining apellyasiya va kassasiya ins-tansiyalarida chiqarilgan qarorlari ham nazorat tartibida qayta ko`rilishi mumkin. Oliy xo`jalik sudi Rayosatining qarorlarigina nazorat tartibida qayta ko`rib chiqish ob-yekti bo`la olmaydi.

Xo`jalik sudlarining qonuniy kuchga kirgan ajrimlari esa qonunda ular ustidan shikoyat qilish nazarda tutilgan, shuningdek ular ishning kelgusidagi harakatiga to`sqinlik qilgan hollarda, hal qiluv qarorida alohida nazorat tartibida qayta ko`rilishi mumkin (XPKning 203-mod-dasi).

Qonun sud hujjatlarini faqatgina XPKning 193-moddasida ko`rsatilgan mansabdor shaxslarning protestlari bo`yicha nazorat tartibida qayta ko`rilishi mumkinligini belgilaydi. Shunga ko`ra, xo`jalik sudiga sud hujjatini nazorat tartibida qayta ko`rilishi yuzasidan kelib tusha-digan arizalar nazorat instansiyasida ish qo`zg`atilishi uchun prosessual vosita bo`lib hisoblanmaydi. Bunday ari-zalar mansabdor shaxs tomonidan nazorat tartibida protest keltirish uchun asoslar mavjudligini aniqlash maqsadida ko`rib chiqiladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining Raisi va uning o`rinbosarlari, O`zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o`rinbosarlari O`zbekiston Respub-likasining har qanday xo`jalik sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan protest

keltirishga haqli. O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosatining qarorlari bundan mustasno.

O`zbekiston Respublikasining «Sudlar to`g`risida»gi qonuni Oliy xo`jalik sudiga xo`jalik sudlari sudlov faoliyati ustidan nazorat qilish huquqini berib, Oliy xo`jalik sudi Raisi va uning o`rinbosarlarini O`zbekiston Respublikasi xo`jalik sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltirishga vakolatlagan. O`zbekiston Respublikasining «Prokuratura to`g`risida»gi qonuni prokurorning ishlarni sudda ko`rilishidagi vakolatlari qatorida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, hukmlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltirish huquqini nazarda tutgan. Protest keltirish tartibi XPKda belgilangan.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining Rayosati barcha xo`jalik sudlarining hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan keltirilgan protestlar bo`yicha ishlarni nazorat tartibida ko`radi.

Xo`jalik sudlari tizimida faqat bitta sud nazorat organi – O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining Rayosati faoliyat ko`rsatadi. Faqat ushbu organ xo`jalik sudlarining hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan nazorat tartibida keltirilgan protestlar bo`yicha ishlarni ko`rib chiqishga haqlidir.

«Sudlar to`g`risida»gi qonunga muvofiq Oliy xo`jalik sudi Rayosati Oliy xo`jalik sudi sudyalari orasidan, Oliy xo`jalik sudi Plenumi belgilagan miqdorda tashkil etiladi.

Oliy xo`jalik sudi Raisi, uning birinchi o`rinbosari, o`rinbosarlari mansablariga ko`ra Rayosat tarkibiga kiradilar.

Protest keltirish uchun asoslar mavjud bo`lganda, shu jumladan ishda ishtirok etuvchi shaxsning arizasi munosabati bilan qonunda ko`rsatilgan mansabdor shaxs protest keltiradi va uni ish bilan birga O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Rayosatiga yuboradi. Xo`jalik sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, qaroriga protest keltirish to`g`risidagi ariza ish ko`rilgandan keyin apellyasiya yoki kassasiya instansiyasi sudiga berilishi mumkin. Protest keltirish uchun asoslar yo`qligi to`g`risida ariza bergan shaxs xabardor qilinadi.

Ishni nazorat tartibida ko`rishda O`zbekiston Respublikasining Bosh Prokurori yoki uning o`rinbosari ishtirok etib, o`zi keltirgan protestni quvvatlaydi yoki O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Raisi yoki uning o`rinbosari keltirgan protest bo`yicha ko`rilayotgan ish yuzasidan xulosa beradi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining Rayo-sati ishni nazorat tartibida ko`rib:

xo`jalik sudining hal qiluv qarorini, qarorini o`zgarishsiz, protestni esa qanoatlantirmasdan qoldirishga;

hal qiluv qarorini, qarorni to`la yoki qisman bekor qilib, ishni yangidan ko`rish uchun yuborishga;

hal qiluv qarorini, qarorni o`zgartirib yoki bekor qilib, ishni yangidan ko`rishga yubormasdan yangi qaror qabul qilishga;

hal qiluv qarorini, qarorni to`la yoki qisman bekor qilib, ish yuritishni tugatishga yoxud davoni to`la yoki qisman ko`rmasdan qoldirishga;

ish bo`yicha ilgari qabul qilingan hal qiluv qarorlari yoki qarorlardan birini kuchda qoldirishga haqli.

Agar Oliy xo`jalik sudi Rayosati hal qiluv qarori (qaror) qonuniy va asosli, protest vajlari esa ahamiyatsiz degan xulosaga kelsa, xo`jalik sudining hal qiluv qarorini (qarorni) o`zgarishsiz, protestni esa qanoatlantirmasdan qoldiradi.

Qaror hozir bo`lgan Rayosat azolarining ko`pchiligini ochiq ovoz berishi bilan qabul qilinadi.

Qaror Oliy xo`jalik sudi Raisi tomonidan, uning yo`qligida esa Raisning vazifasini bajaruvchi tomonidan imzolanadi. Qaror qabul qilingan paytdan boshlab qonuniy kuchga kiradi va uning ustidan shikoyat keltirilmaydi.

4-§. Xo`jalik sudi hujjatlarining ijrosi

Qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlari O`zbekiston Respublikasining butun hududida barcha davlat organlari, fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan XPKda va boshqa qonunlarda belgilangan tartibda ijro etiladi.

Sud hujjatini majburiy ijro etish shu hujjatni qabul qilgan xo`jalik sudi tomonidan beriladigan ijro varaqasi asosida amalga oshiriladi.

Ijro varaqasi undiruvchiga sud hujjati qonuniy kuchga kirgandan keyin beriladi. Pul mablag`larini budjet daromadiga undirish uchun ijro varaqasi qarzdor turadigan joydagi soliq organiga yuboriladi.

Pul mablag`larini undirish uchun ijro varaqasi undiruvchi tomonidan bankka yoki boshqa kredit muassasasiga, boshqa hollarda esa sud ijrochisiga yuboriladi.

Ijro varaqasida quyidagilar ko`rsatilishi kerak:

ijro varaqasini bergan xo`jalik sudining nomi;
ijro varaqasi berilgan ish va uning tartib raqami;
ijro etilishi lozim bo`lgan sud hujjati qabul qi-lingan sana;
undiruvchining va qarzdorning nomi, ularning man-zillari;
sud hujjatining xulosa qismi;
sud hujjati qonuniy kuchga kirgan sana;
ijro varaqasi berilgan sana va uning amal qilish muddati.

Agar xo`jalik sudi tomonidan ijro varaqasi berilguncha sud hujjatini ijro etishni kechiktirish yoki bo`lib-bo`lib ijro etishga ruxsat berilgan bo`lsa, unda ijro varaqasining muddati qachondan o`ta boshlashi ko`rsatiladi.

Ijro varaqasini sudya imzolaydi va u xo`jalik sudining gerbli muhri bilan tasdiqlanadi.

5-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlarni ishchanlik obro`sini himoya qilishning o`ziga xos xususiyatlari

Xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirishda ro`y beradigan turli huquqbuzarliklar natijasida nafaqat xo`jalik yurituvchi subyektlarning mulkiy manfaatlariga, balki ularni pok nomi, ishchanlik obro`siga ham jiddiy zarar va ziyon etishi mumkin. Shu sababli ham Fuqarolik kodeksining 100-moddasida yakka tadbirkorni va yuridik shaxslarni ishchanlik obro`sini yuridik muhofaza qilish asoslari belgilab qo`yilgan. Shan va qadr-qimmatdan farqli ravishda ishchanlik obro`si tadbirkorlik subyekti- ni tadbirkor sifatidagi xususiyatlari bilan ham, uning shaxsiy huquqlari bilan ham uzviy ravishda bog`liqdir. Odatda ishchanlik obro`si deyilganda, tadbirkorlik sub- subyektni professional malakasi, saviyasi darajasi, u tomonidan ishlab chiqarilgan tovar, bajariladigan ishlar, ko`rsatiladigan xizmatlar sifati, shuningdek tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishida o`zining kontragentlari bilan munosabatlarni yo`lga qo`yishda qanday etik-ahloqiy tamoyillar asosida ish ko`rishi bo`yicha tasavvurlar tushuniladi. Ko`p hollarda xo`jalik yurituvchi subyektlar o`z mahsulotlarini yuqori sifatli bo`lishiga, boshqa subyektlar bilan bo`lgan munosabatlardan insofli, adolatli foy- dalanishga intilish, turli xayr-ehson tadbirlarini amalga oshirish yo`li bilan o`z ishchanlik obro`sini yuqori darajada ushlab turishi, uni doimiy mustahkamlashga harakat qiladilar.

Ammo xo`jalik (tadbirkorlik) sohasida o`zaro munosabatlar har doim ham silliq va bir maromda ketavermaydi. Bozor tizimidagi kuchli raqobat bazi xo`jalik yurituvchi subyektlarni g`ayriahloqiy va

g'ayriqonuniy usullardan foydalangan holda bozorda huddi shunday turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi, ish bajaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi boshqa subyektlar bo'lgan raqibini obro'sizlantirishga, uni ish- ishchanlik obro'sini yerga urib, u to'g'risida badnom qiluvchi malumotlar tarqatishga undashi mumkin. Bunday harakatlar uchun amaldagi qonunchilikda tegishli ravishda jinoiy-huquqiy, mamuriy-huquqiy va fuqarolik-huquqiy javobgarlik belgilab qo'yilgan. Xalqaro tadbirkorlik amaliyoti bo'yicha ham o'z raqibini ishchilik obro'sini g'ayriqonuniy usullar bilan yerga urish g'irrom raqobatni (noinsof raqobatni) bir ko'rinishi hisoblanadi.

Ishchilik obro'sini fuqarolik huquqiy tartibda himoya qilishda Fuqarolik kodeksining 100-moddasida belgilangan normalar qo'llaniladi. Bunga asosan, xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi malumotlar yuzasidan, basharti bunday malumotlarni tarqatgan shaxs ularni haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud yo'li bilan raddiya berilishini talab qilishga haqli.

Basharti, xo'jalik yurituvchi subyektning ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi malumotlar ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan bo'lsa, ayni shu ommaviy axborot vositalarida raddiya berilishi lozim.

Basharti, bunday malumotlar tashkilotdan olingan hujjatda uchrasa, bunday hujjat almashtirilishi lozim.

Boshqa hollarda raddiya berish tartibi sud tomonidan belgilanadi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt ommaviy axborot vositalarida uning huquqlari va qonuniy manfaatlarini kamsituvchi malumotlar e'lon qilinganda, u ayni o'sha ommaviy axborot vositalari orqali chiqib, o'zini himoya qilish huquqiga ega.

Agar, sudning hal qiluv qarori bajarilmasa, sud qoidabuzarga qonun hujjatlarida belgilangan miqdorda va tartibda undiriladigan jarima solishga haqlidir. Jarimani to'lash qoidabuzarni sudning hal qiluv qarorida nazarda tutilgan harakatlarni bajarish vazifasidan ozod etmaydi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida ishchanlik obro'siga dahl qilinganlik bilan bog'liq nizolar O'zbekiston Respublikasi XPKning 24-moddasiga muvofiq xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib chiqib hal etiladi. Yakka tadbirkor bilan jismoniy shaxs o'rtasidagi bunday toifadagi nizolar fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar tomonidan ko'rib chiqib hal etiladi.

Ishchanlik obro'si o'z mohiyati va xarakteriga ko'ra, ham mulkiy, ham shaxsiy nomulkiy huquq hisoblanadi. Uning mulkiy xarakteri shunda namoyon bo'ladiki, ishchanlik obro'siga putur yetkazilganda xo'jalik yurituvchi subyektning mahsulot va tovarlariga bo'lgan talab keskin

kamayadi yoki u bozorda o'tmay qoladi. Shuningdek, u bilan hech bir shaxs shartnomaviy munosabatlarga kirishmay qo'yadi yoki o'ta qat-tiq shartlar bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishadi. Tadbirkorlik munosabatlarida unga nisbatan ishonch keskin pasayib, uning mulkiy ahvoriga tasir ko'rsatishi tabiiy. Bunday holda yetkazilgan moddiy zararlar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining 14-moddasiga muvofiq undiriladi. Ishonchlik obro'sini mulkiy huquq si- sifatida namoyon bo'lishi yana shunda yaqqol ko'rinadiki, O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonunida gudvill (ishchanlik obro'si) investitsiya sifatida O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga kiriti lishi mumkinligi nazarda tutilgan.

Shunga qaramasdan ishchanlik obro'si shaxsiy nomulkiy huquq ekanligini etirof etmoq lozim. Chunki u yuqorida takidlanganidek, xo'jalik yurituvchi subyektlarni ahloqiy sifatlari bilan bog'liq. Binobarin, ishchanlik obro'siga putur yetganda manaviy zarar yetkazilishi ham tabiiy. Manaviy zarar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik ko- deksining 1022-moddasida subyektning jismoniy va ma- naviy azoblari tariqasida namoyon bo'ladi. Bu holat yakka tadbirkor bo'lgan jismoniy shaxslarda to'liq namoyon bo'- ladi, ammo tijorat yuridik shaxslarida bu holat bevosita emas, balki bivosita tarzida o'z ifodasini topadi. Boshqacha aytganda, yuridik shaxsga yetkazilgan manaviy za- rar uning ishchilik obro'siga putur yetkazilishi sababli uning rahbarlari, xodimlari, jismoniy shaxs bo'lgan mulkdor muassislari jismoniy og'riqlari, azob-uqubatlari ko'rinishida ro'y beradi, deb aytish mumkin.

Manaviy zararni qoplash miqdori xo'jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan jismoniy va manaviy azoblarning xususiyatiga, shuningdek ayb tovon to'lashga asos bo'lgan hollarda zarar yetkazuvchining ayb darajasiga qarab sud tomonidan aniqlanadi. Zararni qoplash miqdorini aniq- lashda oqilonalik va adolatlilik talablari etiborga olinishi lozim.

Nazorat savollari:

1. Xo'jalik nizolarining kelib chiqish sabablari qanday?
2. Xo'jalik nizolarining qanday turlarini bilasiz?
3. Xo'jalik nizolarini sudlarda ko'rish tartibini tushuntirib bering.
4. Xo'jalik nizolarini hakamlik sudlarida ko'rpib chiqish tartibini tushuntiring.
5. Xo'jalik sudi qarorlarini qaytadan ko'rish tartibini tushuntiring.

6. Xo`jalik sudlari hujjatlarining ijrosini amalga oshirish tartibi qanday?

18-BOB. XO`JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING HUQUQIY HIMOYA TIZIMI

1-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimining mohiyati, shakllari va tashkiliy mexanizmi

Tadbirkorlik mamlakatimiz iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi, uni rivojlantiruvchi asosiy kuch hisoblanadi. Shu sababli tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat siyosati darajasiga ko`tarilgan masalalardan biridir. Ushbu siyosatning mohiyati, uni amalga oshirishning shakl va vositalari O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Kari-mov tomonidan har tomonlama asoslab berilgan, jumladan Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 18 iyulda bo`lgan maj-lisida Prezidentimiz maruzasida ham bu masalaga asosiy etibor qaratildi. «Tadbirkorlarning faoliyatini rag`batlantirish, qo`llab-quvvatlash,—deb takidladi yurt-boshimiz,—ular uchun qulay huquqiy va iqtisodiy shart-sharoit yaratib berish masalalari barcha darajadagi rah-barlarning, birinchi galda hududiy hokimlik va boshqaruv idoralarining doimiy diqqat markazida turishi kerak»¹. Ushbu maruzada yurtboshimiz tomonidan tadbirkorlar faoliyatini huquqiy himoya qilish tizimini yaratish va uni mustahkamlash vazifasi qo`yildi va uni amalga oshirish yo`llari ko`rsatib berildi.

Tadbirkorlik faoliyati huquqiy asoslarini mustahkamlashda O`zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan chiqarilgan “Bozor islohatlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo`nalishlar amalga oshirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to`g`risida” gi (2005yil 14 iyun), “Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy ximoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi (2005 yil 14 iyun), “Mikrofirmalar va kichik korxonolarni rivojlantirishni rag`batlantirish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida”gi (2005 yil 20 iyun), “Tadbirkorlik subyektlarining xo`jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish to`g`risida”gi (2005yil 24 iyun), “Tadbirkorlik subyektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi farmonlari (2005yil 5 oktabr) va “Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to`g`risida”gi qarori (2005yil 15 iyun) muhim ahamiyatga ega bo`ladi.

¹ Халқ сўзи, 2002 йил, 19 июл

Ushbu normativ hujjatlarda nazarda tutilgan g`oyalar amaldagi qonunlarda o`z ifodasini topdi. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan 2006 yil 29 iyunda qabul qilingan va Senat tomonidan 2006 yil 26 avgustda maqullangan “Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimi takomillashtirilganligi hamda ularning moliyaviy javobgarligi erkinlashtirilganligi munosabati bilan O`zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o`zgartish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida”gi qonun buning yaqqol dalilidir.

Shuni ishonch bilan takidlash mumkinki, bugungi kunda mamlakatimizda tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimi shakllantirildi va uning tashkiliy mexanizmi yaratildi.

Bu tizimda tadbirkorning shaxsi ham muhim o`rin tutadi. Birinchi galda tadbirkor o`z huquqlarini, qonuniy manfaatlarini anglab yetgan bo`lishi va huquqiy savodxon bo`lishi lozim. Aks holda uning haq-huquqlari himoya qilinishi uchun qanday tizim yaratilmasin, u samarali faoliyat ko`rsata olmaydi. Aslini olganda, tadbirkor o`z huquq va burchlarini bilmasa undan qanday foydalanishni ham, uni qanday himoya qilishni ham va hatto huquqi buzilgan hollarda o`z huquqlari buzilganligini ham anglab yetmaydi. So`nggi yillarda tadbirkorlarning huquqiy savodxonligini oshirish uchun bir qator ishlar amalga oshi-rildi: matbuotda maqolalar chop etilmoqda, broshuralar, darsliklar, o`quv qo`llanmalari, ko`rgazmali tashviqot vo-sitalari tayyorlandi va aholi o`rtasida tarqatildi. Ulardan tadbirkorlar o`zlari uchun zarur barcha foydali malu-motlarni olishlari mumkin.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi keng qam-rovlik asosida amalga oshiriladi. Ushbu tizim tadbirkorlik qo`llaniladigan barcha sohalarda beistisno tarzda amalda bo`ladi. Boshqacha aytganda, huquqiy himoya tizimi nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan yoki sud orqali himoyalani sh huquqi orqali, balki davlat va nodavlat, sud va nosud tuzilmalar orqali ham amalga oshi-riladi.

Huquqiy himoya yuksak darajada yuridik taminlangan. Boshqacha aytganda, huquqiy himoyaning usullari, vositalari, shakllari, uni amalga oshirish jarayoni qonun normalarida batafsil tartibga solingan. Bu esa huquqiy himoyaning qonuniyligini taminlaydi.

Yuqorida takidlab o`tilganidek, tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi eng avvalo tadbirkorlarni faolligiga tayanadi. Har bir tadbirkorlik subyekti o`z huquq va manfaatlarini har qanday buzilishlardan eng avvalo o`zlari faol himoya qiladilar va qonunda yo`l qo`yilgan barcha vositalardan (o`zini–o`zi himoya, sud orqali himoyalani sh, operativ tasir

usullarini qo'llash va sh.k.) foydalanishga haqli. Agar tadbirkor o'z buzilgan huquqlarini himoya qilishni o'zi xoxlamasa (agar bunda uchinchi shaxslar yoki davlat manfaatlariga putur yetkazilgan yoki tadbirkor himoyalaniishi layoqatiga ega bo'lmagan hollar mustasno) hech kim uning huquqlarini himoya qilish to'g'risida talab qo'ya olmaydi. Qonunlarda tadbirkorlarni o'z huquqlarini himoya qilishning yuridik imkoniyatlari belgilab qo'yiladi, bu imkoniyatdan foydalanish, ularni amalga oshirish tadbirkorning o'ziga bog'liq.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi doimiylik va uzluksizlik belgisiga ham ega. Buning manosi shundaki, tadbirkorlik subyektlarini vujudga kelish, faoliyatini amalga oshirish va bekor bo'lish jarayonlarining hamma bosqichida huquqiy himoya mavjud bo'ladi, masalan, tadbirkorlik subyektini ro'yxatga olishni rad etganlik uchun sudga shikoyat qilish huquqi, tadbirkorlar faoliyatiga o'zboshimchalik bilan aralashuvlardan himoya qilish tartibi va nihoyat, tadbirkorlik subyektlarini bankrot deb topish asoslari va tartibi (aslini olganda bankrotlik ham himoya tizimiga kiradi, yani yakka tadbirkorni muayyan asoslarga ko'ra kreditorlar oldida javobgarlikni bekor bo'lishiga olib keladi va h.k.).

Huquqiy himoyaning doimiyligi va uzluksizligi tadbirkorlarni huquqiy himoya qilishi tizimining barqarorligini taminlaydi, unga yaxlitlik va qatiylik ba-g'ishlaydi. Ushbu holatlar huquqiy himoya tizimining ta-sirchanligini va samarasini yuqori ko'tarishga xizmat qi-ladi.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimining yana bir belgisi bo'lib tezkorlik hisoblanadi. Bu shunda yaqqol ko'rinadiki, birinchidan tadbirkorlarning buzilgan huquq-lari tezlik bilan, operativ ravishda muhofaza qilish choralari qo'llaniladi (masalan, talablarni akseptsiz qanoatlantirish, sud buyrug'i tartibida talabni qondirish, talabnoma asosida talabni qondirish va h.k.), ikkinchidan, tadbirkor huquqi buzilgan davr uchun imkon boricha boy berilgan foyda undirib beriladi.

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimi o'zining yaqqol ifodalangan tashkiliy – huquqiy tuzilmalariga ega. Bu tuzilmalar ichida adliya idoralari o'ziga xos o'rin egallaydi. Bu holat faqat mamlakatimiz huquq tizimi uchungina xos holatdir. Xorijiy mamlakatlarda ham tadbirkorlarning huquqiy himoya mexanizmi yaratilgan, biroq alohida, maxsus vakolatli tashkiliy tuzilmalar mavjud emas.

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilishda davlat idoralari (sud, prokuratura, adliya, tumanlar, viloyatlar hokimliklari) va nodavlat tizimlari

(tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari, fermer va dehqon xo'jaliklari assosiasiyalari) bab-baravar faoliyat ko'r-satadilar.

Adliya organlarining bu boradagi vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 17 fevral 2000 yildagi qarori bilan belgilab qo'yilgan. Adliya vazirligi va uning hududiy boshqarmalari tarkibida tad-birkorlarni himoya qilish bo'yicha maxsus tuzilmalar mavjud. Adliya Vazirligi va joylardagi uning idoralari tomonidan tadbirkorlar uchun ishonch telefonlari tashkil etilgan. Adliya Vazirligi tadbirkorlik huquqlariga rioya qilish bo'yicha qonunchilikka rioya qilish ustidan barcha mintaqalarda davriy kompleks tekshiruvlarni amalga oshiradi. Ushbu tekshiruvlar viloyatlar va tumanliklar hokimliklar, soliq, bojxona, banklar, tayyorlov va taminot korxonalari faoliyatini qamrab oladi.

Adliya organlari tekshirishlar davomida tadbirkorlarni qonuniy huquq va manfaatlarini buzilgan faktlari aniqlangan hollarda sudlarga va xo'jalik sudlariga tegishli davo arizalari bilan chiqadilar va ayblardan yetkazilgan moddiy va manaviy zararni undirish talabini qo'yadilar.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda subyektlarning o'zaro raqobatini, sog'lom musobaqasini taminlash muhim ahamiyatga ega. Agar biror subyekt bozorda yakka-hokimlikka intilsa, u holda raqobat muhitiga putur yetadi. Shu sababli ham iqtisodiyotda antimonopol qonunchilik amal qiladi va barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar unga rioya qilishlari shart. O'z mohiyatiga ko'ra bozorlarda yakkahokimlikka yo'l qo'ymaslik choralarini tadbirkorlikni huquqiy himoya qilish tizimining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Bunday choralar jumlasiga bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyektni o'z tovarlari, xizmatlariga o'z xohishiga ko'ra narx belgilay olmasligi, yakkahokim sub-yektni majburiy tartibda bo'lib yuborish, insofsiz raqobat, yani g'irrom raqobatni (boshqa raqiblarni obro'sizlantirish, ularning nomlari va tovar belgilaridan foydalanib, sifatsiz tovarlarni muomalaga kiritish, tovar bozorlarini taqsimlab olish niyatida til biriktirish va sh.k.) g'ayri qonuniy deb topilishi va unga qarshi belgilangan sanksiyalar kiradi. Antimonopol qonunchilik bozorda sog'lom raqobat muhitini vujudga keltiradi va muayyan muvozanatni saqlab turadi. Bu esa barcha tad-birkorlik subyektlari manfaatlariga muvofiqdir.

2-§. Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy taminlash

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimining yana bir tarkibiy qismi bo'lib tadbirkorlik, xo'jalik yuri-tishni huquqiy taminlash

hisoblanadi. Bu o`rinda shuni takidlash lozimki, xo`jalik yuritish, tadbirkorlik faoliyatini huquqiy tartibga solish darajasi boshqa faoliyat turlariga nisbatan ancha yuqori darajada yo`lga qo`yilgan. Tadbirkorlik subyektlarini vujudga kelish, ro`yxatga olish, faoliyatni amalga oshirish, tugatish, qayta tashkil etish jarayonlari to`la huquqiy tartibga solingan. Tad-birkorlik subyektlarining deyarli barcha turlari o`zining qonuniy huquqiy maqomiga ega (masalan, to`liq shirkat, kommandit shirkati, masuliyati cheklangan jamiyat, qo`-shimcha masuliyatli jamiyat, aksiyadorlik jamiyati, ishlab chiqarish kooperativlari, fermer xo`jaliklari va sh.k.). Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida tadbirkorlikni amalga oshirish ham o`z normativ-huquqiy asoslariga ega. Xo`jalik–tadbirkorlik faoliyatini huquqiy taminlanganlik darajasini yuqoriligi bu o`rinda kim tomonidandir o`zboshimchaliklar sodir etilishini kamaytiradi va oxir oqibatda huquqiy himoyani yuksak saviyasini taminlaydi. Albatta, tadbirkorlik faoliyatini batafsil hu-quqiy tartibga solinganligi juda muhim ijobiy holat hisoblanadi. Ayni vaqtda bu borada barcha muammolar hal etilgan deb aytish qiyin. Afsuski, tadbirkorlikning hu-quqiy asoslarini tashkil etuvchi normativ massivda aksariyat ko`pchilik turli idoralar meyoriy hujjatlari tashkil etadi. Odatda qonunlarda mustahkamlangan normativ umumiy yo`nalish bilan idoraviy manfaatlar mustahkamlab qo`yiladi, bu esa xolislik, adolat, oqilonalik, insoflilik kabi umumiy tamoyillar mazmuniga har doim ham to`la muvofiq kelavermaydi. Shu sababli ham rivojlangan mamlakatlar tajribasida idoraviy hujjatlar orqali huquqiy tartibga solish iloji boricha kam qo`llaniladi. Shu sababli ham kelgusida xo`jalik-tadbirkorlik faoliyatini tartibga solishda idoraviy meyoriy hujjatlar (Markaziy Bank, Moliya, Iqtisodiyot vazirliklari, Davlat bojxona qo`mitasi, Soliq qo`mitasi kabi idoralar chiqargan hujjatlar) o`rniga qonunlar bilan tartibga solishga keng o`rin berish lozim.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida tadbirkor, xo`jalik yurituvchi subyekt turli boshqa subyektlar bilan o`zaro munosabatlarga kirishadi. Bu munosabatlar mamuriy-boshqaruv munosabatlar, shartnomaviy munosabatlar, shartnomadan tashqari (delikt) majburiyatlar ko`rinishida bo`lishi mumkin. Bu munosabatlarning bazilarida o`zaro munosabatlar kelishmovchilik, baxs-nizo tusini olish mumkin. Binobarin, bunday holda nizolarni hal qilish tizimining mavjudligi alohida muhim ahamiyatga ega va u o`z mohiyatiga ko`ra xo`jalik yurituvchi subyektlar, tadbirkorlarning huquqiy himoyasini taminlovchi tashkiliy-xususiy kafolat hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyatida vujudga keladigan nizolarni hal qilish tizimi mavjud va u turli usullar va

shakllarni o'z ichiga oladi. Amaldagi huquq-tartibotda bu borada uzviy bog'liq huqu-qiy tizim doimiy ravishda amal qiladi, aniqrog'i uni tizimlar majmui deb aytish mumkin. Ushbu majmuaga nizolarni hal etishning davlat va nodavlat, sud orqali va nosud, milliy va xalqaro tizimlar kiradi.

Nizolarni hal etish davlat tizimida xo'jalik-tadbirkorlik nizolari muayyan vakolatli davlat idoralari tomonidan hal etiladi. (Masalan, kontraktasiya shartnomasi bo'yicha nizolar tuman hokimligi huzuridagi inspeksiya, intellektual mulk obyektlariga huquqiy muhofaza hujjati berish bilan bog'liq nizolar Davlat patenti idorasi huzuridagi Appelyasiya Kengashi tomonidan va h.k.). Ko'p hollarda davlat idorasi qarori ustidan sudga shikoyat qilish mumkin.

Xo'jalik-tadbirkorlik nizolarini sud orqali hal etish tizimi ham puxta ishlab chiqilgan. Konstitusiyaning 111-moddasiga asosan mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muasasalar, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi. Xo'jalik sudlarida nizolarni ko'rib chiqish va hal etish tartibi Xo'jalik prosessual kodeksi bilan tartibga solinadi. Xo'jalik sudlarini ish yuritish tartibi umumiy sudlarni ish yuritish tartibidan nisbatan soddaligi, tezkorligi bilan ajralib turadi. (Masalan, sud buyrug'i tartibining mavjudligi). Xo'jalik yurituvchi subyektlar davo arizasi berishda o'z pul mablag'lariga ega bo'lmasalar, davlat boji to'lashni hal qiluv qarori chiqarilgunga qadar kechiktirishga yo'l qo'yiladi. Xo'jalik nizolarini hal etish uchun alohida sud tizimining mavjudligi xo'jalik qonuniy huquq va manfaatlarini huqu-qiy himoya qilishni osonlashtiradi va real amalga oshi-rilishni o'ziga xos kafolati bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik-tadbirkorlik sohasida vujudga kelgan nizolarni hal etishning nosud tizimi ham mavjud. Masalan, talabnoma bildirish tartibida nizolarni hal etishga yo'l qo'yiladi. "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 17-18-moddalarida talabnoma bildirish orqali xo'jalik nizolarini hal etish asoslari va tartibi belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari taraflar kelishuv bitimi tuzish, nizoni hakamlar sudiga berish orqali ham hal etishlari mumkin. Hakamlar sudining qarori davlatning majburlov kuchi bilan taminlanadi, shuningdek muayyan asoslar mavjud bo'lgan taqdirda ushbu qaror ustidan sudga (xo'jalik sudiga) shikoyat qilish mumkin.

Nizolarni hal etishning xalqaro tizimi ham mavjud. Odatda xorijiy tadbirkorlar bilan shartnoma asosida hamkorlik qiluvchi xo`jalik yurituvchi subyektlar bu borada vujudga kelgan nizolarni hal etish uchun xorijiy davlatlar sudlariga yoki xalqaro arbitrajlariga murojaat etishlari mumkin. Bunda albatta har qanday nizolar emas, balki O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida yo`l qo`yilgan nizolar xorijiy davlatlar sudlarida yoki xalqaro arbitrajida ko`rib hal etilishi mumkin. (Masalan, bankrotlik bo`yicha ishlar, davlat budjet oldidagi majburiyatlar bilan bog`liq nizolar, xorijiy yurisdiksiya bo`la olmaydi.)

Xo`jalik yurituvchi subyektlar va tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimida O`zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi muhim o`rin egallaydi. O`zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi tadbirkorlik faoliyati subyektlarini ixtiyoriylik asosida birlashtiruvchi nodavlat notijorat tashkilotidir. Palata tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish, ishchanlik muhitini takomillashtirish, Palata azolarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish, tadbirkorlarning chet ellik sheriklar bilan aloqalarini yo`lga qo`yishga ko`maklashish maqsadida tashkil etiladi.

Palata o`z faoliyatini 2004 yil 3 dekabrda qabul qilingan "O`zbekiston Respublikasi savdo-sanoat palatasi to`g`risida"gi qonunga asosan tashkil etadi.

Palataning vazifalari quyidagilardan iborat:

O`zbekiston Respublikasida tadbirkorlikni, eng avvalo kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga ko`maklashish;

tadbirkorlarga chet ellik sheriklar bilan amaliy muloqotlar va aloqalarni kengaytirishda, eksport mahsulotini tashqi bozorlarga olib chiqishda, shuningdek raqobatbardosh tayyor mahsulot chiqarishni taminlovchi yangi ishlab chiqarishlar barpo etish hamda mavjud ishlab chiqarishlarni texnikaviy jihatdan qayta jihozlash uchun to`g`ridan-to`g`ri chet el investitsiyalarini jalb etishda ko`maklashish;

boshqa davlatlarning savdo-sanoat palatalari va tadbirkorlar jamoat birlashmalari bilan hamkorlikni yo`lga qo`yish hamda rivojlantirish;

tadbirkorlarga keng turdagi xizmatlar ko`rsatish, shu jumladan axborot taminoti va maslahat yordami berish, O`zbekiston Respublikasining ishlab chiqaruvchilari haqidagi, ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot va investitsiyaviy imkoniyatlar to`g`risidagi axborotni, shuningdek potensial sheriklarga va zamonaviy texnologiyalar xarid qilish imkoniyatlariga oid malumotlarni o`z ichiga oluvchi biznes-kataloglar e'lon qilinishini tashkil etish;

tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay muhitni shakllantirish, xalqaro huquq va biznes yuritish amaliyotining umum etirof etilgan normalarini joriy qilish, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning huquqiy va iqtisodiy sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar tayyorlash chora-tadbirlarini ko`rish;

tadbirkorlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish, shu jumladan davlat hamda xo`jalik boshqaruvi organlari bilan munosabatlarda, shuningdek sudda ifoda etish hamda himoya qilish;

tadbirkorlik faoliyati uchun kadrlar talimi va ularni tayyorlash tizimi rivojlantirilishini, tadbirkorlarni o`qitish va ularning malakasini oshirish tashkil etilishini qo`llab-quvvatlash.

Palata qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vazifalarni ham bajaradi.

Palata muassislarning tashabbusiga ko`ra ixtiyoriy birlashish prinsipi asosida tashkil etiladi. Palata muassislari Palataning tasis konferensiyasini chaqiradilar, unda Palataning ustavi qabul qilinadi hamda boshqaruv va nazorat organlari tuziladi. Palata Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida tuziladigan hududiy boshqarmalari bilan birgalikda yagona tizimni tashkil etadi. Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida tegishincha Palataning bitta hududiy boshqarmasi tuzilishi mumkin. Palataning hududiy boshqarmasi yuridik shaxs hisoblanadi va Palata tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko`rsatadi. Palataning hududiy boshqarmalari, zaruratga qarab, yuridik shaxs bo`lmagan tuman va shahar filiallarini tuzishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasining tadbirkorlik faoliyati subyektlari, ularning birlashmalari, shuningdek tadbirkorlik faoliyatini qo`llab-quvvatlash uchun tuzilgan boshqa tashkilotlar Palata azosi bo`lishi mumkin. Palata azolari teng huquq va majburiyatlarga ega. Palataga azolik tadbirkorlik faoliyati subyekti yoki tadbirkorlik faoliyati subyektlarining birlashmasi yoxud tadbirkorlik faoliyatini qo`llab-quvvatlash uchun tuzilgan boshqa tashkilot bilan Palata o`rtasida shartnoma tuzish yo`li bilan rasmiylashtiriladi.

Palataning boshqaruv organlari bo`lib Palata qurultoyi, Palata markaziy kengashi hamda Palata ijroiya qo`mitasi. Palata boshqaruvining oliy organi bo`lib uch yilda kamida bir marta chaqiriladigan Palata qurultoyi hisoblanadi. Qurultoylar oralig`idagi davrda Palata faoliyatiga rahbarlikni Palata markaziy kengashi amalga oshiradi. Palata faoliyatiga

joriy rahbarlikni Palata ijroiya qo`mitasi amalga oshiradi va u Palata qurultoyi hamda markaziy kengashiga hisobdor bo`lib hisoblanadi.

Palata quyidagi huquqlarga ega:

O`zbekiston Respublikasida va chet davlatlarda tashkilotlar tuzish, o`z vakolatxonalarini ochish;

tadbirkorlik faoliyati subyektlariga ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalarini patentlashda, tovar belgilari, xizmat ko`rsatish belgilari hamda tovar kelib chiqqan joy nomlarini ro`yxatdan o`tkazishda ko`maklashish;

O`zbekiston Respublikasida va uning hududidan tashqarida ko`rgazmalar hamda yarmarkalar tashkil etish va o`tkazish;

tadbirkorlik faoliyati subyektlariga huquqiy va boshqa xil yordam ko`rsatish;

gazetalar, jurnallar va boshqa bosma materiallar nashr etish, shuningdek tadbirkorlik faoliyatini taminlash uchun noshirlik va reklama xizmatlari ko`rsatish;

xalqaro va chet el tashkilotlarida tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq sohada Palata azolarining manfaatlarini ifoda etish;

tadbirkorlik subyektlarining faoliyati masalalariga taalluqli normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va muhokama qilishda ishtirok etish;

iqtisodiy nizolarni hal qilish uchun qonun hujjatlariga muvofiq hakamlik sudlarini, shu jumladan xalqaro tijorat arbitraj sudini tashkil etish;

chet ellik sheriklar murojaat etgan hollarda tovarlarning kelib chiqishi to`g`risidagi sertifikatlarni tasdiqlash;

Palata azosi bo`lmish tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tekshirishlarda ishtirok etish;

tadbirkorlik faoliyati subyektlariga chet el va xalqaro tashkilotlarning moliyaviy hamda texnik yordamini jalb etishda ko`maklashish;

davlat boji to`lamasdan sudga Palata azolari manfaatlarini ko`zlab davo taqdim etish, shuningdek davlat va xo`jalik boshqaruvi organlarining qarorlari, ular mansabdor shaxslarining harakatlari (harakatsizligi) ustidan shikoyat berish.

Palata o`z majburiyatlari bo`yicha o`ziga qarashli barcha mol-mulk bilan javob beradi. Palata o`z azolarining majburiyatlari bo`yicha javob bermaydi. Palata azolari Palataning majburiyatlari bo`yicha javob bermaydi.

3-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) subyektlari faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimining markazida tadbirkor bilan uning faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi davlat xizmatchisi o`rtasida o`zaro hurmat, ishonch va insofga asoslangan qonuniy munosabatlarni vujudga keltirish va uni doimiy barqaror ravishda saqlab turish yotadi. Bu vazifa ancha murakkab hisoblanadi. Uni amalga oshirishda quyidagi omillarni hisobga olmasdan iloji yo`q.

Birinchidan, tadbirkorlik faoliyati muayyan moddiy boyliklar, pul mablag`lari bilan uzviy bog`liq ravishda amalga oshiriladi. Shu sababli ham ushbu moddiy qiy-matliklarni muomalada bo`lish qoidalariga rioya qilish ustidan nazorat talab etiladi. Nazoratga olib, o`z majburiyatlarini bajarishda tamagirlikka, suiistemolliklarga yo`l qo`yilmasligi alohida muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, tadbirkorlik subyektlari faoliyatini nazorat qilish oqilona tashkil etilmog`i, tadbirkorlik subyektiga o`z xo`jalik faoliyatini amalga oshirishga aslo to`squinlik qilmasligi lozim.

Uchinchidan, nazorat ochiq, oshkor, shaffof bo`lmog`i, nazorat asoslari, tartibi, usul va vositalari aniq–ravshan belgilab qo`yilmog`i shart. Aks holda har xil o`zboshimchaliklar kelib chiqishi mumkin.

Va nihoyat, to`rtinchidan, tadbirkorlik subyekti nazorat jarayonida o`z qonuniy huquq va manfaatlariga putur yetgan deb hisoblagan taqdirda, sud orqali himoyalanish imkoniyatlariga ega bo`lish lozim.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomondan nazorat qilish tartibi 1998 yil, 24 dekabrda qabul qilingan "Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomondan nazorat qilish to`g`risida"gi qonun, shuningdek "Tadbirkorlik faoliyatining erkinliklari kafolati to`g`risida"gi qonunning 39-40-moddalari bilan qo`yilgan bunday shakllar tekshirish, taftish, muqobil tekshirishda, nazorat tartibida tekshirishda, statistik axborotlarini va boshqa axborotlarni tahlil qilish, idora qaramog`idagi organlarni tekshirishdan o`tkazishdan iborat. Qonunda tekshirish, taftish, muqobil tekshirish, nazorat tartibida tekshirish tushunchalari aniq belgilab qo`yilgan. Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

nazorat qiluvchi organlar faoliyatida qonuniylik, xolislik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish;
xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga aralashmaslik.

Yuridik shaxs bo`lgan xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejali tekshirish, shu jumladan taftishdan o`tkazish uchun quyidagilar asos bo`ladi:

maxsus vakolatli organ yoki uning tegishli hududiy bo`linmasi tomonidan berilgan, xo`jalik yurituvchi sub-yektlar faoliyatini tekshirishning muvofiqlashtirish rejasidan ko`chirma;

nazorat qiluvchi organlarning muvofiqlashtiruvchi reja asosida chiqargan buyrug`i yoxud maxsus vakolatli organning tekshirish, shu jumladan taftish o`tkazish to`g`-risidagi hamda tekshirish maqsadi, uni o`tkazish sanasi va tekshirishni amalga oshirish, topshirilgan mansabdor shaxslarning tarkibi ko`rsatilgan qarorlari;

prokuratura, Ichki ishlar va Milliy xavfsizlik xizmati organlari tomonidan xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish uchun qo`zg`atilgan jinoiy ish mavjudligi.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejali tarzda tekshirishlar maxsus vakolatli organning qaroriga binoan yiliga ko`pi bilan bir marta amalga oshirilishi mumkin.

Soliqlar va boshqa majburiy to`lovlarni o`z vaqtida hamda to`la miqdorda to`lovchi, boshqa tartib va qoidalarga rioya qiluvchi, auditorlarning har yilgi tegishli xulosa-lariga ega bo`lgan xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan, qoida tariqasida, ko`pi bilan ikki yilda bir marta amalga oshiriladi.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish muddatlari o`ttiz kalendar kunidan oshmasligi lozim. Alohida hollarda maxsus vakolatli organning qaroriga binoan bu muddat uzaytirilishi mumkin.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejadan tashqari tekshirish uchun maxsus vakolatli organning tekshirilayotgan obyekt nomini, tekshiruv o`tkazish maqsadi, muddatlari hamda uni o`tkazish sabablarining asosliligi ko`rsatilgan holda rejadan tashqari tekshirish o`tkazish to`g`risida chiqargan qarori, shuningdek tekshirishni amalga oshiruvchi tegishli nazorat qiluvchi organning buyrug`i asos bo`lib xizmat qiladi.

Rejadan tashqari tekshirishlar nazorat qiluvchi or-ganlar tomonidan quyidagi hollarda o`tkaziladi:

agar tekshiruvni o`tkazish zarurati O`zbekiston Res-publikasi Hukumati qaroridan kelib chiqqanda;

nazorat qiluvchi organga xo`jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qonunlar va boshqa qonun hujjatlari buzil-ganligi to`g`risida qo`shimcha malumotlar kelib tushganda;

favqulodda vaziyatlar yuzaga kelishining oldi olinayotganda;
sanitariya-epidemiologiya vaziyati murakkablashganda, shuningdek
qo`shni davlatlardan yuqumli kasalliklar kirib kelishi va tarqalishi ehtimoli
vujudga kelganda.

Yakka tartibda tadbirkorlar faoliyatini tekshirish soliq organlari
hamda boshqa nazorat qiluvchi organlar tomonidan ularning vakolatlari
doirasida va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Xo`jalik yurituvchi subyektlarni ularning xo`jalik faoliyatini taftish
qilish bilan bog`liq bo`lmagan holda tekshirish tegishli nazorat qiluvchi
(yong`inga qarshi, energetika nazorati va boshqa) organlar tomonidan,
qoida tariqasida, bir marta o`tkaziladigan kompleks tekshiruv davomida
amalga oshiriladi.

Kompleks tekshiruvlar maxsus vakolatli organ tasdiqlagan rejalar
asosida o`tkaziladi.

Nazorat tartibida tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan
maxsus vakolatli organ yoki uning hududiy bo`linmalari bilan kelishilgan
tartibda va muddatlarda amalga oshiriladi.

Tekshirilayotgan xo`jalik yurituvchi subyekt quyidagi huquqlarga
ega:

o`z faoliyati tekshirilishi to`g`risidagi tegishli axborotga ega bo`lishi;
nazorat qiluvchi organning tekshiruvchi mansabdor shaxslaridan
maxsus vakolatli organ yoki uning hududiy bo`linmalar qarorini, tekshirish
o`tkazish uchun asos hi-soblanuvchi boshqa hujjatlarni talab qilish,
tekshiruv-chilarning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlari bilan tani-shish;

tekshirish o`tkazish uchun asosga ega bo`lmagan shaxslarning
tekshirish o`tkazishiga yo`l qo`ymaslik;

nazorat qiluvchi organlari vakolatiga kirmaydigan masalalarga oid
talablarni bajarmaslik va tekshirish predmetiga taalluqli bo`lmagan
materiallar bilan ularni tanishtirmaslik;

nazorat qiluvchi organning tekshiruvchi mansabdor shaxslaridan
tekshirish tugagandan so`ng o`n kun muddat ichida tekshirish natijalarini
aks ettiruvchi hujjatning bir nusxasini olish;

Qonunda belgilangan tartibda tekshirish natijalari ustidan shikoyat
qilish.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar tekshiruvchilarning qonuniy talabiga
binoan tekshirish o`tkazish uchun zarur bo`lgan materiallar va hujjatlarni
taqdim etishga, ularni tekshirish obyektlariga kiritishga, tekshiruvchilarga
o`z vazifalarini bajarishlari uchun ko`maklashishga majburdirlar.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish chog`ida o`z vakolatlari doirasida quyidagi huquqlarga ega:

tekshirilayotgan xo`jalik yurituvchi subyektlardan tekshirish o`tkazish bilan bevosita bog`liq bo`lgan zarur hujjatlar va boshqa axborotlarni talab qilish;

tekshirilayotgan xo`jalik yurituvchi subyektlariga aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etish to`g`risida bajarilishi majburiy bo`lgan ko`rsatma berish;

tegishli davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, xo`jalik yurituvchi subyektlar mulkdorlari oldiga aybdor shaxslarning javobgarligi to`g`risidagi masalani qo`yish;

tekshiruvga vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar mutaxassislarini belgilangan tartibda shartnoma asosida jalb etish;

Qonun xujjatlarida nazarda tutilgan hollarda moliyaviy yoki mamuriy jazo choralarini qo`llash.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslarining qonuniy talablari tekshirilayotgan xo`jalik yurituvchi subyektlar tomonidan bajarish uchun majburiydir.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslari xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish chog`ida o`z vakolatlari doirasida quyidagilarni bajarishga majburdirlar:

tekshirilayotgan xo`jalik yurituvchi subyektlarga tekshirish o`tkazish huquqini beruvchi zarur hujjatlarni ko`rsatish;

davlat siri, tijorat yoki boshqa sirlar saqlanishini taminlash;

tekshiruv natijalarini dalolatnoma (malumotnoma) bilan rasmiylashtirib, uning bir nusxasini tekshiri-layotgan xo`jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoldirish;

huquqbuzarlik hollari aniqlangan taqdirda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan choralarni ko`rish.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo`jalik yurituvchi subyektlarning qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Agar nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo`jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatida qonun xujjatlari buzilganligini aniqlasalar, ular o`zlariga berilgan vakolat doirasida va muayyan qoidabuzarlikni bartaraf etish bilan bevosita bog`liq chora-tadbirlarni ko`rishlari mumkin. Nazorat qiluvchi organlarning man-sabdor shaxslari

qoidabuzarlik holati mavjudligidan xo`jalik yurituvchi subyektlarning boshqa qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklash uchun asos sifatida foyda-lanishga haqli emas.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining noqonuniy qarorlari yoki boshqa harakatlari natijasida xo`jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan zararlar, shu jumladan boy berilgan foyda qonun hujjatlarida bel-gilangan tartibda qoplanadi.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining harakatlari va qarorlari ustidan bevosita sudga yoki bo`ysunish tartibida yuqori turuvchi organga yoxud mansabdor shaxsga shikoyat qilinishi mumkin.

Shikoyat berish nazorat qiluvchi organ mansabdor shaxsining harakatlari va qarorlari ustidan qilingan shikoyatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va muddatlarda ko`rib chiqiladi.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo`lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi.

Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyati tekshiril-ganda birinchi galda tekshiruvchi mansabdor shaxs tekshirishlarni qayd etish kitobiga tegishli yozuvlar kiritishi lozim. Bunday kitob har bir tadbirkorlik subyektida bo`lish lozim. Tekshirishlarni qayd etish kitobini to`ldirmagan tekshiruvchi shaxs tekshirishga qo`yilmaydi.

Mansabdor shaxslar tomonidan xo`jalik yurituvchi subyektlarni o`z huzuriga chaqirtirishning ham asoslari va tartibi belgilab qo`yilgan.

Xo`jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimini yana bir bo`g`ini-bu xo`jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmat bo`linmalari hisoblanadi. Ayniqsa xo`jalik shartnomalari tuzishda yuridik xizmat bo`linmalari faol ishtirok etadi. Agar tadbirkorlik subyektini o`z yuridik xizmatiga ega bo`lmasa (masalan, yakka tadbirkor, fermer xo`jaligi va x.k.), u holda ular haq evaziga yuridik xizmat ko`rsatish shartnomalari orqali advokatlar xizmatidan foydalanishlari shart ("Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida"gi qonunning 20-moddasi).

Har bir xo`jalik yurituvchi subyektning o`z yuridik xizmati bo`lishi uning huquqiy himoyasini tashkiliy taminlovchi kafolat hisoblanadi. Yuridik xizmat bo`linmalari xo`jalik yurituvchi subyekt faoliyatining barcha yo`nalishlarida va sanalarida, barcha bosqichlar uzluksiz va doimiy ravishda, birinchidan xo`jalik yurituvchi subyekt faoliyatini qonuniyligini, o`z manfaatlariga mosligini taminlasa, ikkinchidan, boshqa har qanday subyektlarni xatti-harakatlari uning qonuniy huquq va manfaatlariga xilof

bo`lmasligini kuzatib boradi va zarur hollarda tegishli huquqiy himoyani tashkil etadi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda tadbirkorlarni huquqiy himoya tizimi milliy qonunchiligimizning alohida kompleks instituti bo`lib, u tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ularga berilgan imtiyozlar, yengilliklar, afzalliklar, alohida kafolatlar, tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish majburiyati yuklatilgan davlat va nodavlat organlarining maxsus vakolatlarini, xo`jalik – tadbirkorlik sohasida vujudga kelgan nizolarni ko`rib chiqish va hal etishning alohida tartibini o`z ichiga oladi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyunda chiqargan “Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi farmonida sud huquq tizimini yanada erkinlashtirish, nazorat organlarining tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga aralashuvini kamaytirish, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni taminlash, tadbirkorlik faoliyatini asossiz cheklashlarga yo`l qo`ymaslik maqsadida muhim huquqiy normalar mustahkamlab qo`yildi. Bunga ko`ra tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo`jalik faoliyatini tekshirish (taftish qilish) belgilangan tartibda faqat davlat soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi. Mabodo ular tomonidan tekshirish davomida soliq va valutaga oid jinoyat alomatlari aniqlangan taqdirda esa - O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga hamda jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish departamenti tomonidan amalga oshiriladi.

Nazorat organlarining rahbarlari va mansabdor shaxslari tadbirkorlik subyektlarini o`z vakolatlari va nazorat sohasi doirasidan tashqari masalalar bo`yicha har qanday tekshiruvlar o`tkazganligi uchun shaxsan javobgar va hatto jinoiy javobgar ham bo`ladilar. Faqat ko`zg`atilgan jinoiy ish yuzasidan tekshirishni tayinlash to`g`risidagi qaror yoki shunday tekshiruvlarni o`tkazish to`g`risida nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo`yicha maxsus vakolatli organning qarori mavjud bo`lgandagina qonunda ko`zda tutilgan hollarda tadbirkorlik subyekting tekshirilayotgan xo`jalik yurituvchi subyekt bilan o`zaro munosabatlarinigina muqobil tarzda tekshirishga yo`l qo`yiladi. Muqobil tekshirishlarni o`tkazish chog`ida tadbirkorlik subyektlariga borish va ulardan tekshirishga taalluqli bo`lmagan moliya-buxgalteriya yoki boshqa hujjatlarni talab qilish man etiladi.

Davlat organlarining noqonuniy qarorlari yoki shu organlar mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) natijasida tadbirkorlik subyektiga yetkazilgan zararining o`rni sud qarori asosida to`la hajmda bevosita ana shu davlat organlari tomonidan, birinchi navbatda, ularning budjetdan tashqari jamg`arma mablag`lari hisobidan qoplanishi lozim. Zararlarning o`rnini qoplash sud qarori bilan ana shu yetkazilgan zarar uchun aybdor bo`lgan davlat organlarining mansabdor shaxslariga, qonun hujjatlarida belgilangan tartib va miqdorlarda yuklanishi mumkin.

Tadbirkorlik subyektlari o`rtasidagi xo`jalik nizolari esa xo`jalik sudi yoki hakamlar sudi tomonidan ko`rib chiqilishi mumkin. O`zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi nazorat organlari mansabdor shaxslarining tadbirkorlik subyektlari huquqlarini va qonuniy manfaatlarini buzganliklari uchun jazo muqarrarligini, ularning xatto jinoiy javobgarlikka tortilishini taminlagan holda, tadbirkorlik faoliyati erkinligi kafolatlari to`g`risidagi qonun hujjatlari so`zsiz bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi

Tadbirkorlik subyektlariga nisbatan faqat sud tartibida qo`llaniladigan huquqiy tasir choralariga quyidagilar kiradi:

faoliyatni tugatish;

faoliyatni to`xtatib qo`yish. Favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda aholining hayoti va sog`lig`iga boshqa haqiqiy xavf-xatar yuzaga kelishining oldini olish munosabati bilan faoliyatni ko`pi bilan o`n ish kunigacha to`xtatib qo`yish hollari bundan mustasno;

banklardagi hisobvaraqlar bo`yicha operatsiyalarni to`xtatib qo`yish. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish borasida aniqlangan hollar bundan mustasno;

moliyaviy sanksiyalarni qo`llash. Soliq va yig`imlarni to`lash muddatini o`tkazib yuborganlik uchun penya qo`shish, shuningdek tadbirkorlik subyekti sodir etilgan huquqbuzarlikdagi aybiga iqror bo`lish va moliyaviy sanksiya jarimalarini ixtiyoriy ravishda to`lash hollari bundan mustasno;

huquqbuzarlik predmetlarini davlat daromadiga o`tkazish;

tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bilan shug`ullanish lisenziyalari (ruxsatnomalari)ni o`n ish kunidan ko`proq muddatga to`xtatib qo`yish yoki amal qilishini tugatish va bekor qilish. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining komissiyalari va O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan beriladigan lisenziyalar bundan mustasno.

4 §Tadbirkorlik subyektlarining huquq va majburiyatlari

Tadbirkorlar huquqiy munosabatlar subyektlari sifatida mavjud bo`lishi, uni faoliyat yuritishining asosiy sharti-uni malum huquqlarga ega ekanligi, huquq sohibi sifatida qonun tomonidan etirof etilishi hisoblanadi. Xuddi shu munosabat bilan “Huquq“ iborasining etimologik manosi haqida bir oz to`xtab o`tish maqsadga muvofiqdir. Huquq va huquq layoqati o`ziga xos uzviy iboralar hisoblanadi. Har qanday subyekt, shu jumladan tadbirkor huquq sohibi bo`lish uchun eng avvalo huquq layoqatiga ega bo`lish lozim. Huquq nazariyasi bo`yicha huquq layoqati insondan ajralmas, unga doimiy xos bo`lgan xususiyat bo`lib, inson butun umri davomida, yoshidan, salomatlik holatidan qati nazar huquq layoqatiga ega bo`ladi¹.

Huquq layoqati o`z mohiyatiga ko`ra huquqlarga ega bo`lish va majburiyatlarni bajara olish qobiliyati hisoblanadi. “Huquq“ tu-shunchasi g`oyat keng manoda qo`llaniladigan tushunchadir. Yuridik adabiyotlarda uning o`nlab tarifi mavjud. Eng asosiy mezon-masalaga qaysi nuqtai nazardan, siyosiy-huquqiy, iqtisodiy-huquqiy, ijtimoiy-huquqiy nuqtai nazardan turib yondashishga bog`liq. Biz uchun eng asosiysi sof huquqiy nuqtai nazardan “huquq“ tushunchasiga tarif berish hisoblanadi. Ushbu nuqtai nazardan olganda, “huquq-bu subyektga berilgan imkoniyat”, huquq-bu subyekt uchun mavjud er-kinlik, “huquq-bu subyektga berilgan ruxsatnoma” sifatidagi ananaviy qarashlar mavjud. Fuqarolik huquqida huquq elementlari tahlil etilganda, “huquq-bu subyektning vakolatlari majmui” sifa-tida ham talqin etiladi. Bu o`rinda masaladan biroz chetga chiqilsa ham “tabiiy huquqlar” va “taqdim etiladigan huquqlar” nazariyasiga to`xtab o`tish o`rinlidir. Tabiiy huquqlar nazariyasiga” ko`ra insonga tug`ilishidan xos bo`lgan huquqlar mavjud. Bu huquq davlat tomoni-dan unga berilmaydi, balki o`z-o`zidan mavjud bo`ladi, davlat bu huquqni tan olishga etirof etishga va unga rioya qilishga majbur. Bu huquqlar markazida insonni yashash huquqi, uning shaxsi, daxlsiz-ligi turadi. Davlat yoki boshqa har qanday ijtimoiy tuzilma bu huquqlarni cheklamaydi, uni olib qo`ya olmaydi. Shuni etirof etish lozimki, tabiiy huquqlar nazariyasi dunyoning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotiga, davlat va shaxs o`rtasidagi munosabatlarni belgilashga juda katta tasir ko`rsatadi. XVII-XVIII asrlarda shakllangan bu talimot sarchashmalarida Gugo Grasiy, J.Lilbern, J.Lokk, T.Jeferson, T.Peyn, J.J.Russo kabi mutafakkirlar turgan edi.

¹ Қаранг. Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. -М., 1982. 141-б.

Bu huquqiy talimot g'oyalari u yoki bu darajada ko'pgina mamlakatlar huquq meyorlarida o'z ifodasini topgan, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining inson va fuqarolar-ning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlariga bag'ishlangan ikkinchi bo'limida ham.

Tabiiy huquqlardan farqli ravishda "taqdim etiladigan huquqlar" bu davlat tomonidan tegishli qonunlarda mustahkamlab qo'yish asosida insonlarga, fuqarolarga beriladigan huquqlar hisoblanadi. Davlatning demokratik mohiyati, uning ijtimoiy-iqtisodiy darajasi ushbu huquqlarni mazmunini, ko'lamini va taminlash darajasini belgilaydi.

Xo'sh, tadbirkorlik huquqi o'z mohiyatiga ko'ra tabiiy huquqmi yoki taqdim etiladigan huquqmi? - degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga javob berish uchun birinchi galda tadbirkorlik subyekti nafaqat jismoniy shaxslar, balki yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkinligini esdan chiqarmaslik, hisobga olish lozim bo'ladi. Yaqin o'tmishimizda huquq subyektlarini tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish imkoniyatlari amalda deyarli bo'lmaganligi, binobarin "tadbirkorlik davlat tomonidan yo'l qo'yiladigan yoki yo'l qo'yilmay-digan faoliyat turiga mansub ekanligi haqidagi g'oya" tadbirkorlikni tabiiy huquqlar turkumiga kiritishni inkor etadi. Biroq bozor mu-nosabatlariga asoslangan tizim mohiyatini tahlil etganda, bu tizim asosini, negizini tadbirkorlik tashkil etishini unutmaslik lozim. Tadbirkorlik subyekti, uning huquqlari mavjud bo'lmasa uning ob-yekti bo'lgan bozor munosabatlari ham mavjud bo'lmaydi. Demak, bo-zor munosabatlari tizimida tadbirkor-o'zining tabiiy huquqlariga ega, bu huquqlar bo'lmagan taqdirda tizim ham yashay olmaydi. Boshqa tomondan olganda jismoniy shaxs ko'p hollarda yuridik shaxsning o'zagini negizini, uning o'ziga xos "substrati"ni tashkil etadi.

Binobarin, agarda insonni tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqi agarda u yoki bu darajada "tabiiy huquqi" sifatida xalqaro huquq meyorlarida eslatib o'tilgan bo'lsa, demak bu o'rinda muammo o'z-o'zidan hal bo'lgan, yechimini topgan deb hisoblash mumkin bo'lar edi. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948 yil 10 dekabrda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon Deklarasiyasi"da insonning tadbirkorlik huquqi haqida bevosita norma mavjud emas.

Biroq Deklarasiyaning 17-moddasida "Har bir inson yakka o'zi yoki boshqalar bilan birgalikda mulkka egalik qilish sohibidir", 23-moddada esa "Har bir inson mehnat qilish, ishni o'z erki bilan tanlab olish huquqiga egadir. Har bir ishlayotgan odam o'zi va oilasi uchun munosib yashashni taminlaydigan adolatli va qoniqarli daromad olish huquqiga egadir" deb

ko`rsatiladi. Ushbu huquqlar esa tadbirkorlik huquqlarining o`zagi, negizi, o`ziga xos “xamirturishi” hisoblanadi.

BMTning Bosh Assambleyasi 1986 yilda “Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to`g`risida xalqaro Paktni qabul qildi. Ushbu Paktda ham “davlatlar mehnat huquqini etirof etadilar, ushbu huquq har bir kishining mehnat bilan tirikchilik uchun mablag` ish-lab topish imkoniyatini qamrab oladi” (6-moddasi, 1-qism), “davlat-lar har bir kishining o`zi oilasi uchun yetarlicha turmush darajasi bo`lish huquqini etirof etadilar, yetarlicha oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joy hamda turmush sharoitlarining muttasil yaxshilab berish shu jumlagi kiradi”. Davlatlar ushbu huquqni amalga oshirish uchun zarur choralarni ko`radilar (2-modda, 1-qism)”¹ degan qoidalar mus-tahkamlab qo`yilgan. Ushbu meyorlar o`z mazmuni va mohiyatiga ko`ra tadbirkorlik huquqi bilan uzviy bog`liqdir, chunki mehnat huquqi va daromad olish huquqini eng yuqori, o`z takomilligi va qiyomiga yetgan shakli-bu tadbirkorlik bilan shug`ullanish huquqi hisoblanadi.

Xalqaro huquqda mustahkamlab qo`yilgan inson huquqlari doirasidan farqli ravishda O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 53-moddasida bozor munosabatlarini rivojlantirish O`zbekis-ton iqtisodiyotining asosiy maqsadi ekanligi belgilab qo`yilgan va bunda davlat tadbirkorlik erkinligini kafolatlashi ham o`z ifoda-sini topgan.

Bu o`rinda shuni ham takidlab o`tish o`rinliki, tadbirkorlik erkinligining konstitusiyaviy maqomga ko`tarilishi dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari qonunchiligida ham kuzatilmagan va bi-nobarin u O`zbekiston huquq tizimining yuqori darajasidan darak beradi.

Yuqorida tadbirkor huquq subyekti sifatida jismoniy shaxs va yuridik shaxs bo`lishi mumkinligi qayd etilgan edi. Biroq tadbirkorning huquqlari doirasini belgilashda birinchi galda jismoniy shaxsni nazarda tutish muhim ahamiyatga ega. Buni juda o`rinli deb hisoblash mumkin, chunki jismoniy shaxs har doim real mavjudod, yuridik shaxs formal va mavhum tuzilma. Shu nuqtai nazardan olganda tadbirkor-jismoniy shaxs huquqlari uning inson, shaxs, fuqaro sifatidagi huquq va erkinliklari bilan uzviy va chambarchas bog`liq ekanligini etirof etish lozim. Inson huquqlarining quyidagi turlari bevosita tadbirkor-jismoniy shaxs huquqlarining amalga oshirilishida muhim ahamiyatga ega:

- a) barcha shaxslarning qonun oldida tengligi;
- b) shan, qadr-qimmatini himoya qilinishi;

¹ Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Билл. -Т., “Адолат”, 1992 йил.

v) bir joydan ikkinchi joyga erkin ko`chish, O`zbekiston hududiga erkin kirish va undan chiqish;

g) axborotlar izlash, olish va uni tarqatish;

d) o`z huquqlari va manfaatlariga daxldor bo`lgan har qanday hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatiga ega bo`lish;

z) mulkdor bo`lish, ijtimoiy taminot olish va shu kabilar.

Ushbu huquqlar O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 18, 27, 28 29, 30, 36, 39-moddalarida mustahkamlab qo`yilgan. Konstitusiyaning 54-moddasida mulk huquqining mazmuni, uning asosiy elementlari, mulkdor vakolatlarining chegarasi aniq-ravshan belgilab qo`yil-gan va bu holat ham tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadbirkorning maxsus, o`ziga xos huquqlari uning tadbirkor sifatidagi huquqiy maqomi (maqsadini) tadbirkorlikning foyda (daromad) olish maqsadini ko`zlagan holda tavakkalchilik asosida tashabbuskorlik bilan faoliyat ko`rsatish belgilarida yaqqol ifodalanadi va ulardan bevosita kelib chiqadi.

Tadbirkorlik eng muhim huquqlardan biri-bu yakka o`zi yoki boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlar (yani, tovarlar ishlab chiqarish, sotish, xarid qilib olish, xizmatlar ko`rsatish va ishlar bajarish borasidagi faoliyati bilan shug`ullanuvchi korxonalar, davlat korxonalari va boshqa korxonalar, shuningdek ularning filiallari va vakolatxonalari, aksiyador jamiyatlari va boshqa xo`jalik jamiyatlari hamda shirkatlari, ittifoqlari, assosiyasiyalari, konsernlari, konsorsiumlari, korporasiyalari va boshqa birlashmalari, qo`shma korxonalar, birjalar, banklar, sug`urta jamiyatlari, investitsiya, pensiya fondlari va boshqa fondlar, boshqa birlashmalar, shu jumladan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi fuqarolar) bilan birgalikda korxonalar va tashkilotlarni vujudga keltirishga haqli ekanligi hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risi-dagi Qonunning 8-moddasida tadbirkorlik faoliyati subyektlari-ning huquqlari belgilab qo`yilgan. Bu huquqlar mazmunan bevosita tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlarini tamin-laydi. Bu huquqlar majmui tadbirkorlik subyektlarining asosiy tub vakolatlarini mustahkamlaydi. Mazkur huquqlarning birortasi istisno etilsa, u holda tadbirkorlik faoliyatini to`laqonli ravishda amalga oshirib bo`lmaydi.

Qonunda tadbirkorlik faoliyati subyektlari huquqlari quyidagicha belgilangan:

1) tadbirkorlik faoliyati subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq o`ziga tegishli mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni tasarruf etishga haqli. Bir qarashda bu go`yo barcha huquq subyektlariga tegishli bo`lgan huquq sifatida qaralishi mumkin. Aslini olganda ham O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi 36-moddasida hamma mulkdor bo`lishga haqli deb ko`rsatiladi. Biroq boshqa subyektlarning mulkdor bo`lish huquqi bu shunchaki potensial imkoniyat bo`lsa, bu huquqni amalga oshirish, bu subyekt uchun jiddiy oqibatlar keltirib chiqarmaydi. Biroq tadbirkor uchun mulkdor bo`lish huquqi, mulkiy huquqlarni amalga oshirish huquqi, bu hayotiy zaruriyat bo`lib, busiz tadbirkorlik bilan shug`ullanish mumkin emas. Boshqacha aytganda tadbirkorlik faoliyati bu eng avvalo bu iqtisodiy faoliyatdir. Iqtisodiy faoliyat negizida esa mol-mulk yotadi.

Qonunda tadbirkorning o`ziga tegishli mol-mulk tushunchasini keng manoda talqin etish lozim. Shu sababli ham bunday mol-mulk tarkibiga moddiy obyektlar, qimmatbaho qog`ozlarga nisbatan mulk huquqi, shuningdek, intellektual faoliyat natijalariga nisbatan mutlaq huquqlar ham kiradi. Tadbirkorning muayyan mulkiy manfaatlar ko`rish imkoniyatini taminlovchi ashyoviy huquqlari, boshqa mulkiy huquqlari ham tadbirkorni mol-mulkka nisbatan huquqlar doirasiga kiradi.

Tadbirkorning o`ziga tegishli mol-mulkka nisbatan mulkiy huquqlarni amalga oshirish qonunda, yani Konstitusiyada (54-modda), FK (2-bo`lim) va boshqa qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va asoslarda amalga oshiriladi.

Mulk huquqining mazmuni FKning 164-moddasida mustahkamlab qo`yilgan. Unga asosan mulkdor o`ziga qarashli mol-mulkka:

a) o`z xohishiga ko`ra (yani, o`z erki-irodasi bilan, o`zi istagan holatda);

b) o`z manfaatlarini ko`zlab (yani mulkdor tomonidan o`z mulkiy huquqlarini amalga oshirish motivasiyasi-bu huquqlar uning o`z moddiy yoxud manaviy qanoatlanishi, naf ko`rishi uchun ro`y beradi. Masalan, o`zi yoki yaqinlarining jismoniy yoki boshqacha moddiy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratiladi, hatto mulkdor o`z mol-mulkidan xayr-ehson qilgan taqdirda ham unda o`z insoniylik burchini bajarish manaviy manfaat amalga oshadi);

v) egalik qilish (egalik qilish mulkdor tomonidan mol-mulkni o`z qo`lida, o`z ixtiyorida, o`z erki-irodasini tasiri doirasida, o`z boshqaruvida saqlab turishini anglatadi)

g) undan foydalanish (mol-mulkdan foydalanish mol-mulk obyektlarini istemol qilish, uni foydali xususiyatlarini olish, ekspluatasiya qilishni anglatadi);

d) uni tasarruf etish (mol-mulkni tasarruf etish, uni yuridik taqdirini belgilash, yani mulk huquqini o`zida saqlab qolish yoxud o`zidan begonalashtirish holatlarini anglatadi);

ye) shuningdek, o`zining mulk huquqining kim tomonidan bo`lmasin har qanday buzilishni bartaraf etishni talab qilishi (mulkdor-ni o`z mulk huquqini himoya qilish FKning 228-moddasida ko`rsatilgan vindikasion davosi asosida va 231-moddada ko`rsatilgan negator davolarni qo`zg`atish asosida amalga oshirish huquqiga ega.

Mulk huquqini amalga oshirishda mulkdor tegishli mol-mulk obyektlaridan foydalanishi, ularni saqlash qoidalariga rioya qilishi lozim.

Tadbirkorlik subyekti bo`lgan yuridik shaxslar o`z mol-mulk-larini yuridik shaxs balans hujjatlarida aks ettirishlari shart. Yuridik shaxs tomonidan sotib olingan mol-mulk darhol balansga kiritilishi, sotib yuborilgan, nobud bo`lgan yoki boshqa tarzda begonalashtirilgan mol-mulk balansdan chiqarilishi lozim.

2. Tadbirkor mustaqil ravishda ishlab chiqarish dasturini shakllantirish, mahsulot yetkazib beruvchilarni va o`z mahsulotining (ishlari, xizmatlarining) istemolchilarini tanlash huquqiga ega. Malumki, hozirgi zamon tadbirkorlik ishlab chiqarish faoliyati juda murakkab jarayon. Bu jarayonda tadbirkor o`z faoliyatini g`oyat puxtalik bilan tashkil etishi rejalashtirilishi talab etiladi. Xom-ashyoni qayerdan oladi va kimdan oladi, qanday texnologiyani qo`llaydi, qanday mexanizmdan foydalanadi, ishlab chiqarishni qanday tashkil etadi, bularning hammasini tadbirkorlik subyekti, o`zi mustaqil ravishda belgilaydi. Bu ishlab chiqarish xo`jalik jarayoni bo`lib, hech kim tadbirkorlik subyektiga majburiy ko`rsatma, buyruq berishga haqli emas. Tadbirkor o`z ishlab chiqarishida, unga yordam beruvchi subyektlarni va ularni mahsulotlarini o`zi tanlaydi va ular bilan erkin shartnomaviy munosabatlarga kirishadi. Tadbirkor o`z mahsulotlari, xizmatlari va ishlarining istemolchilarini ham o`zi erkin ravishda tanlaydi va ular bilan ixtiyoriylik asosida shartnomalar tuzadi. Demak bu sohada tadbirkorga majburiy ko`rsatma berilishi mumkin emas.

3. Tadbirkor tadbirkorlikdan cheklanmagan miqdorda daromad (foyda) olish va uni o`z ixtiyoriga ko`ra tasarruf etishga haqli (to-varlar, ishlar, xizmatlar bozorida ustun mavqeni egallab turgan tadbirkorlik faoliyati subyektlari bundan mustasno). Bu huquq tadbirkorlarning eng

muhim huquqlaridan bo`lib hisoblanadi. Haqiqa-tan ham tadbirkorlik faoliyatidan ko`zlangan pirovard maqsad, bu foyda olish (daromad olish) boylik orttirish, moddiy manfaat ko`rish hisoblanadi.

Odatda tadbirkorning daromadi (foydas) deganda, ishlab chiqarish harajatlari va boshqa sarf-harajatlar, shuningdek majbu-riy to`lovlar, soliqlar, boj to`lovlari va shu kabilar chegirib tash-langandan keyin tadbirkor ixtiyorida qolgan sof foyda summasiga aytiladi.

Umumiy qoida bo`yicha, bunday daromadlar hajmi, miqdori cheklanmaydi, bunday daromad pul ko`rinishida, valuta mablag`lari ko`rinishida, mol-mulk ko`rinishida bo`lishi mumkin.

Tadbirkor bu daromadni, o`z ixtiyoriga ko`ra erkin tasarruf etadi, yani xohlasa, o`z istemoli uchun sarf qiladi, xohlasa ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflashi mumkin, xohlasa xayr-ehson qilishi mumkin. Biroq, bazi tadbirkorlik subyektlari bozorda monopol ustun mavqega ega. O`zbekiston Respublikasini “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida”gi 1996 yil 27 dekabrda Qonunida bozorda ustun mavqega ega bo`lgan subyekt holatiga tarif berilgan. Ushbu Qonunni 3-moddasiga asosan ustun mavqe-xo`jalik yurituvchi subyektning o`rnini bosuvchisi bo`lmagan tovar bozorida yoxud bir-birining o`rnini bosadigan tovarlar bozorida o`ziga (o`zgalarga) raqobatga hal qiluvchi tasir ko`rsatish, boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirishini qiyinlashtirish yoki ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini o`zga tarzda cheklash imkoniyatini beradigan hukmron mavqesi, bozordagi ulushi 65 foiz va undan ziyodini tashkil etadigan xo`jalik yurituvchi subyektning mavqesi ustun mavqe hisoblanadi.

Bozorda ustun mavqega ega bo`lgan tadbirkorlik subyektlarini oladigan daromadlari foydasini maksimal chegaralari davlatni vakolatli idoralari (monopoliyaga qarshi kurash qo`mitasi) tomonidan belgilab beriladi. Bozorda ustun mavqega ega bo`lgan tadbirkorlik subyektining bu borada cheklanishi eng avvalo istemolchilarni, xaridorlarning manfaatlarini himoya qilishni nazarda tutadi. Aslini olganda bozorda ustun mavqega ega bo`lgan subyektning huquqini cheklash, adolat va insof nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqdir.

4. Tadbirkorlik subyektini o`z mahsulotini (ishlari, xizmatlarini) ishlab chiqarishlarini bozor konyukturasidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilanadigan narxlar va tariflar bo`yicha yoki shartnoma asosida realizasiya qilishga haqli (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno). Odatda bozor tizimi sharoitida narx-navo talab va taklif asosida belgilanadi. Bozorning o`ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib,

tadbirkor o'z mahsuloti (xizmati)ga bahoni o'zi bir taraflama belgilaydi va bu holda ushbu bahoga rozi bo'lgan istemolchi qo'shilish shartnomasi orqali (FKning 360-moddasi) tadbirkor bilan huquqiy munosabtg kirishadi. Baho belgilashni boshqa usulida esa baho tadbirkor bilan istemolchi o'rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi. Odatda mamuriy yo'l bilan narx-navoni belgilashga yo'l qo'yilmaydi. Davlat narx-navo darajasiga asosan iqtisodiy usullar orqali tasir etadi. Ayni vaqtda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda tovarlar, xizmatlar, ishlar bahosi davlatning vakolatli idorlari tomonidan belgilanishi mumkin. Masalan, tabiiy monopoliya subyektlari mahsulotlari (xizmatlariga), bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyektlar tovarlari (xizmatlari)ga, bazi qishloq xo'jalik mahsulot-larini davlat buyurtmasi bo'yicha xarid qilishda va h.k. (bu haqda batafsil ushbu darslikning XV bobiga qaralsin).

5. Tadbirkorlik faoliyati subyekti binolar, inshootlar, uskunalar va boshqa mol-mulkni olishi va (yoki) ijaraga olishi, shu jumladan lizing yo'li bilan olishga haqli. Tadbirkor o'z faoliyati uchun zarur bo'lgan barcha zarur vositalarni oldi-sotdi shartnomasi orqali o'ziga mulk sifatida xarid qilib olishi mumkin. Eng asosiysi bu vositalar fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan bo'lishi lozim. Ayni vaqtda fuqarolik qonunlarida oldi-sotdi shartnomasi umumiy qoidalari bilan, ayrim mol-mulk obyektlarini sotib olishni o'ziga xos xususiyatlari belgilab qo'yilgan. Masalan, ko'chmas mulkni sotib olish (FKning 479-488-moddalari), korxonani sotib olish (FKning 489-496-moddalari). Binobarin, tadbirkor ushbu belgilangan qoida-larga rioya qilgan holda turli mol-mulk obyektlarini sotib olishga haqli. Qonunda binolar, inshootlar, uskunalar lizing (moliya ijarasi) orqali olish huquqiga ham alohida urg'u beriladi. Bu bejiz emas albatta. Lizing biz uchun nisbatan yangi shartnoma turi bo'lsa ham, u rivojlangan mamlakatlarda keng qo'llaniladi. Lizingni afzalligi shundaki, yangi texnika, uskunalarini sotib olishga imkoni bo'lmagan tadbirkorlik subyekti (lizing oluvchi) uchun boshqa bir subyekt, masalan tijorat banki (lizing beruvchi) o'z mablag'i hisobi-dan lizing shartnomasi asosida yangi texnika, uskuna sotib olib beradi va unga egalik qilish, foydalanish uchun topshiradi. Lizingning kreditdan afzalligi shundaki bunda lizing oluvchi o'z majburiyatlarini bajarmagan taqdirda lizing narsasini (uskunani) o'ziga qaytarib oladi, binobarin uni tavakkal qilish darajasi ancha past. Kreditda esa olingan kredit mablag'i umuman yo'q bo'lib ketish tavakkali mavjud va bunday hollarda kreditni qaytarish ehtimoli har doim ham mavjud bo'lmaydi.

Lizing shartnomasi lizing oluvchi uchun ham g'oyat foydali. U eng yangi texnikani o'z ishlab chiqarishida darhol qo'llash va natijada samaradorlik foydani oshirishga imkon beradi. Agarda o'zi bu texnikani sotib olish uchun pul to'plaganda ancha vaqtdan yutqazgan bo'lur edi. Lizing bo'yicha munosabatlar FKning 587-599-moddalarida va lizing to'g'risidagi maxsus qonun bilan tartibga solinadi.

Tadbirkorning eng muhim huquqlaridan biri-bu tadbirkor tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulki hamda pul mablag'larini ixtiyoriy asoslarda jalb etish hisoblanadi.

Boshqalarning mol-mulkini jalb etish haq to'lash evaziga (masalan, ijara) va tekin (masalan, ssuda) amalga oshirilishi mumkin. Bunda tadbirkor bilan mol-mulk sohibi o'rtasida shartnoma tuziladi.

Odatda boshqalarning mol-mulkidan foydalanishning eng keng tarqalgan shakli ijara hisoblanadi. Ijara asosida ijaraga beruvchi mol-mulkni ijaraga oluvchiga haq evaziga vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun topshiradi. Ijara predmeti bo'yicha qonunda mulk ijarasi (FKning 585-557-moddalari), prokat (FKning 558-563-mod-dalari), transport vositalari ijarasi (FKning 564-572-moddalari), binolar va inshootlar ijarasi (FKning 573-578-moddalari), korxo-nalarni ijaraga olish (FKning 579-586-moddalari), lizing, yani moliyaviy ijara (FKning 587-599-moddalari), uy-joy ijarasi (FKning 600-616-moddalari) kabi ijara turlari farqlanadi.

Umumiy qoida bo'yicha ijara shartnomasi predmeti sifatida yer, boshqa tabiiy resurslar bo'lganda tegishli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Ijara shartnomasida ijara predmeti, uning qiymati, ijara haqi, ijara muddati, taraflarning huquq va majburiyatlari, ijara predmeti, foydalanish shartlari va tartibi, ijaraga olingan mol-mulkni yaxshilash, yomonlashtirish oqibatlarini, shartnoma shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi va shu kabi holatlar nazarda tutilishi mumkin.

Ijara predmetiga, ijara muddati va summasiga qarab ijara shartnomalar bazi hollarda nafaqat yozma tuzilishi, balki u notarial guvohlantirilishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi ham talab etiladi, masalan korxonani ijaraga olishda (FKning 586-moddasi) ijara tadbirkorlik munosabatlarida keng qo'llaniladi. Ijara orqali tadbirkor o'zi sotib olishga qurbi yetmaydigan, biroq o'ziga zarur bo'lgan mol-mulkni yoxud o'ziga faqat vaqtinchalik zarur bo'lgan mol-mulkni foydalanish uchun olish, o'z ehtiyojlarini qanoatlan-tirish imkoniga ega bo'ladi.

Bazi hollarda tadbirkor boshqa shaxslarni mol-mulkini renta to`lab turish sharti bilan foydalanishga olishi mumkin. Renta munosabatlari FKning 512-529-moddasi bilan tartibga solinadi.

Birovlarning mol-mulkidan tekin foydalanish ham o`zining huquqiy asoslariga ega. Tadbirkor o`z faoliyatida boshqalarni mol-mulkini tekin foydalanishga olgan taqdirda FKning 617-630-moddasida belgilangan qoida-larga rioya qilishi shart.

Tadbirkor boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni pul mablag`larini ham ixtiyoriy asoslarda o`z faoliyatini amalga oshirishda jalb etishga haqli. U quyidagi shakllarda ro`yobga chiqarishi mumkin:

- a) qimmatbaho qog`ozlar chiqarish va sotish;
- b) qarz va kreditlar olish.

6. Tadbirkorlik faoliyati subyekti belgilangan tartibda tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug`ullanishga haqli.

O`zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatining to`la huquq-li azosi bo`lgan ochiq davlat. Mamlakatimiz dunyo bozorida o`z mav-qega ega bo`lishga intilmoqda. Binobarin, tadbirkorlik subyektlari uchun tashqi iqtisodiy munosabatlarga keng yo`l ochiq. Tashqi iqtisodiy munosabatlar orqali mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsu-lotlar chet davlatlarga chiqariladi, respublikamizga chet el investi-siyasi kirib keladi, eng yuqori texnika va texnologiyadan foydalanish imkoniyatlari vujudga keladi. Davr shiddati va rivoji turli tadbirkorlik subyektlari o`rtasida xalqaro aloqalarni yo`lga qo`-yishni talab etadi. Iqtisodiy sohadagi biqiqlik va mahdudlik oxir oqibatda taraqqiyotdan chetda qolishga va tanazzulga olib keladi.

Ayni vaqtda tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishning muayyan tartibi mavjud va u mamlakat ichki tadbirkorlik muomalasi tartibidan farq qiladi. Bu farqning mavjudligi turli mamlakatlarda turli xil qonunlarning amal qilishi, subyektlarni huquqiy maqomi va bitimlar tuzish va ijro etish bo`yicha o`ziga xos tartib qoidalar mavjudligi bilan bog`liq. Ayni vaqtda davlatning iqtisodiy xavfsizligi, o`ziga xos manfaatlarga ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni o`ziga xos tartibini belgilanishini taqazo etadi.

O`zbekistonda tashqi iqtisodiy munosabatlar "Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida"gi Qonun (2000 yil 26 mayda qabul qilingan) bilan tartibga solinadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda O`zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek xalqaro tashkilotlar bilan o`zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o`rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi. O`zbekiston Respublikasida ro`yxatga olingan yuridik shaxslar, shuningdek O`zbekiston Respublikasining hududida doimiy

yashash joyiga ega bo`lgan va yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro`yxatga olingan jismoniy shaxslar tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug`ullanishga haqlidirlar (Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risidagi qonunning 3-moddasi). Binobarin avvalgi tartibdan farqli ravishda hozir tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug`ullanish uchun maxsus ro`yxatdan o`tish talab etilmaydi. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ishtirok etuvchi tadbirkor qonun hujjatlari doirasida tashqi iqtisodiy faoliyatda qatnashish shakllarini mustaqil belgilash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o`z xohishiga ko`ra boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni shartnoma asosida belgilangan tartibda jalb etish, tashqi iqtisodiy faoliyat natijalariga, shu jumladan, milliy va chet el valutasidagi daromadga qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishga haqli. Oldi-sotdi yoki ayirboshlash obyekti hisoblangan tovarlar (ishlar, xizmatlar), har qanday mol-mulk, shu jumladan qimmatli qog`ozlar, valutar va valuta qimmatliklari, elektr, issiqlik energiyasi, energiyaning boshqa turlariga, transport vositalariga, intellektual mulk obyektlariga nisbatan tashqi iqtisodiy faoliyat amalga oshirilishi mumkin (tashqi iqtisodiy faoliyatda foydalanilishi qonun hujjatlari bilan taqiqlangan tovarlar bundan mustasno).

Ayni paytda tashqi iqtisodiy faoliyat muayyan manoda davlatni iqtisodiy va siyosiy manfaatlar bilan bog`liq. Shu sababli ham hech qaysi davlat bu faoliyatga nisbatan befarq qarab tura olmaydi. Binobarin, tashqi iqtisodiy faoliyatda muayyan cheklashlar mavjud.

Masalan, tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risidagi qonunda eksport importni cheklash asoslari va tartibi, dempinga qarshi kurash choralari mustahkamlab qo`yilgan (bu haqda ushbu darslikni 9-bobida mufassal to`xtab o`tilgan).

Yuqoridagi huquqlardan tashqari tadbirkorlik faoliyatining subyektlari garchi tadbirkorlik faoliyati erkinligi to`g`risidagi qonunda alohida ajratib ko`rsatilmagan bo`lsa ham lekin boshqa qonun hujjatlarida mustahkamlab qo`yilgan va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda nihoyatda zarur bo`lgan boshqa qator huquq va erkinliklarga egadir.

Tadbirkorlar ham ijtimoiy taminot va ijtimoiy sug`urta-lanish huquqlariga egadirlar.

Malumki, ijtimoiy taminot huquqi O`zbekiston Respubli-kasi Konstitusiyasining 39-moddasida bevosita mustahkamlab qo`yilgan: “Har kim qariganda, mehnat qobiliyatini yo`qotganda, shu-ningdek boquvchisidan mahrum bo`lgan va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy taminot olish huquqiga ega”. Tadbirkor-lik faoliyati bilan

shug`ullanilgan davr belgilangan tartibda mehnat stajiga kiritiladi. Tadbirkor qariganda qarilik pensiyasi olishga, mehnat qobiliyatidan kasallik sababli qisman yoki butunlay mahrum bo`lganda nogironlik pensiyasi olishga, vaqtinchalik betobligida nafaqa olishga haqli bo`ladi. Biroq bu huquqlar o`z o`zidan amalga oshmaydi. Buning uchun tadbirkor pensiya jamg`armasiga ajratmalarni o`z vaqtida to`lab turishi lozim. Bu holda tadbirkorlik bilan shug`ullanilgan davr pensiya olish huquqini beruvchi mehnat stajiga kiritiladi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanilgan davr haqida yozuv tadbirkorning mehnat daftarchasiga tadbirkorni ro`yxatga olgan organ, masalan tuman hokimligi tomonidan kiritilishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 282-moddasiga asosan barcha xodimlar davlat yo`li bilan ijtimoiy sug`urta qili-nishlari lozim. Davlat ijtimoiy sug`urtasi uchun ish beruvchilar (binobarin tadbirkorlar ham), shuningdek sug`urtalangan xodimlarning o`zlari ham bazan to`laydilar. Sug`urta badallarini miqdori, to`lash tartibi, bu mablag`lardan foydalanish tegishli meyoriy hujjatlar bilan belgilanadi.

Davlat ijtimoiy sug`urtasi bo`yicha sug`urta qilingan xodimlar, tegishli hollarda esa ularning oilalari ham davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`lari hisobidan:

vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqalari, ayollar esa bundan tashqari;

bola tug`ilganda beriladigan nafaqalar; davlat tomonidan beriladigan qarilik, nogironlik va boquvchisini yo`qotganlik pensiya-lari. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to`lovlar bilan taminlantiriladilar. Davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`laridan sanatoriy-kurortlarda davolanish, dam olish, sug`urtalangan xodim-larning shifobaxsh (parhez) taomlari uchun haq to`lash, bolalarni sog`lomlashtirish lagerlarini taminlash turish, davlat ijtimoiy sug`urtasiga doir boshqa tadbirlar uchun ham belgilangan tartibda foydalaniladi.

Tadbirkorlik tavakkalchilik bilan bog`liq bo`lgani sababli tadbirkor o`zini mol-mulkini, shuningdek faoliyatini har xil tabiiy ofatlar, favqulodda hodisalar muvaffaqiyatsizliklardan sug`urta qildirish mumkin. Biroq bu ijtimoiy sug`urta hisoblanmaydi, FKning 914-961-moddalari bilan tartibga solinadi.

O`zini ijtimoiy sug`urta qilishdan bosh tortgan, bo`yin tovlash va sug`urta to`lovlarini to`lamaslik tadbirkorning ijtimoiy tami-not olish huquqini qiyinlashtiradi. Biroq bunda ham tegishli shart-lar mavjud bo`lganida u ijtimoiy pensiya olish huquqini yo`qotmaydi. Tadbirkor

tomonidan ish beruvchi sifatida davlat ijtimoiy sug`urtasi uchun badal to`lamaganligi tadbirkor korxonasida yollanib ishlayotgan xodimlarni davlat ijtimoiy sug`urtasi mablag`lari hisobidan tminlanish huquqidan mahrum etmaydi (O`zbekiston Res-publikasi Mehnat kodeksining 283-moddasi 2-qismi). Tadbirkor xo`jalik munosabatlarini subyekti sifatida doimiy ravishda boshqa har xil subyektlar bilan doimiy o`zaro munosabatda bo`ladi. Bunday o`zaro munosabatlar har doim silliq ketavermaydi. Ko`p hollarda ni-zoli, bahsli holatlar vujudga keladi. Mana shunday holatlarda tad-birkor o`z huquqlarini himoya qilishlari uchun real imkoniyatlarga ega bo`lishi shart. Bunday imkoniyat qonunning 7-moddasi 8-qismida o`z ifodasini topgan. Bunga asosan tadbirkor yoki u vakil qilgan shaxslar xo`jalik yurituvchi boshqa subyektlarning har qanday xatti-harakatlari va tadbirkorga qilayotgan davatlari hamda belgilangan tartibda beriladigan jazo choralari xususida bahslashishga haqli-dirlar (qonunlarga muvofiq hech so`zsiz qo`llaniladigan choralar bun-dan mustasno).

Tadbirkorning xo`jalik munosabatlarining boshqa subyektlari bilan bo`ladigan nizomi huquqiy munosabatlarni hal etish tartibi xo`jalik prosessual va fuqarolik-prosessual qonunlarda belgi-lab qo`yilgan. "Mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o`rtasidagi, shuningdek, tadbirkor-lar o`rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uning boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo`jalik nizolarini hal etish Oliy Xo`jalik su-di va xo`jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi (XPK 3-moddasi).

Tadbirkor o`zining buzilgan yoki davo qilayotgan huquqlarini yoxud qonuniy manfaatlarini himoya etishni so`rab sudga murojaat qilishga haqli va bu huquq qonun tomonidan kafolatlanadi. Hech kim tadbirkordan bu huquqdan foydalanmaslikni talab eta olmaydi, hatto bunga tadbirkorni majbur qilgan taqdirda ham u haqiqiy hisoblanmaydi.

Nizolar sudlarda xo`jalik yurituvchi subyektlarni kimligidan, qaysi mulk shakliga mansubligidan qati nazar sud va qonun oldida tengligi asosida ko`riladi.

Malumki, har qanday huquq qarshisida malum burch yotadi. Faqat huquqlarga ega subyekt o`ziga xos diktatorga aylanib qolgan-day, faqat zimmasida burchlar bo`lgan shaxsni quldan hech qanday farqi yo`q. Binobarin, huquq va majburiyatlar birligi subyektni o`z manfaatlarini bilan ijtimoiy manfaatlar o`rtasida o`zaro muvozanat yaratadi, ularni uyg`unlashtiradi.

Majburiyatlarning mohiyati shundan iboratki, bunda huquqiy tartibning talabi bo`yicha u zimmasiga yuklangan shaxs malum

harakatlarni sodir etish yoxud muayyan harakatlarni sodir etishdan o`zini tiyishi shart bo`ladi. Bunday majburiyatlarning kimning manfaatini ko`zlab belgilanganligi ahamiyatga ega emas.

Qonunlarda tadbirkor zimmasiga yuklangan majburiyatlar belgilab qo`yilgan. Tadbirkor birinchi navbatda amaldagi qonunlardan hamda o`zi tuzgan bitimlardan kelib chiqadigan barcha majburiyatlarni bajarishi, ularga rioya qilishi lozim.

Qonun tomonidan nazarda tutilgan majburiyatlar deyilganda, amaldagi qonunlarda va qonun osti hujjatlarida belgilab qo`yilgan va rioya qilinishi shart bo`lgan xatti-harakatlar qoidalari tushuni-ladi. Majburiyatlar o`z xarakteriga ko`ra umumiy va maxsus bo`lishi mumkin. Qonunlarda nazarda tutilgan umumiy majburiyatlar barcha uchun taalluqli bo`ladi. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 48-52-moddalarida mana shunday umumiy majburiyatlar o`z ifodasini topgan:

Konstitusiyaga va boshqa qonunlarga rioya qilish;

boshqa shaxslarning huquqlari, erkinliklari, shani va qadr-qimmatini hurmat qilish;

atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo`lish;

Qonun belgilagan soliqlar, mahalliy yig`imlarni to`lash va h.k.

Qonunlarda belgilab qo`yilgan umumiy majburiyatlar doirasi nihoyatda keng va xilma xildir va bu haqda mufassal to`xtab o`tish ushbu darslik mavzusi doirasidan tashqari chiqadi. Tadbirkor rioya qilishi shart bo`lgan umumiy majburiyatlar jinoyat, fuqarolik, mamuriy, mehnat qonunlari va shu kabilarda o`z ifodasini topgan. Ayni vaqtda tadbirkor zimmasiga maxsus majburiyatlar ham yuklan-gan. Qonunlarda belgilab qo`yilgan maxsus majburiyatlar doirasi hammaga taalluqli bo`lmasdan, faqat tadbirkorlarga va tadbirkorlik faoliyatini ayrim sohalari bilan shug`ullanuvchi shaxslar zimmasiga yuklatiladi. Bunday majburiyatlar ko`lami va turlari ham nihoyatda keng va rang-barangdir. Bunday majburiyatlar eng avvalo tadbirkor shaxs, tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, yuritish va boshqa subyektlar bilan bo`lgan munosabatlarga bog`liqdir. Masalan, "Faoliyatni yollanma mehnatni talab qilgan holda amalga oshirayotgan xususiy tadbirkor yuridik shaxs sifatida ish ko`rdi va korxonani ro`yxatdan o`tkazishga majbur. Xususiy korxonada ishlab chiqarilgan buyumlar, ularda firma belgisi yoki ishlab chiqaruvchi-ning faoliyati, buyumlarning nomi yoki ramzi, buyumni ifodalovchi boshqa malumotlar ko`rsatilib albatta markirovka qilinishi kerak" (O`zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik to`g`risidagi Nizomning 1, 19-bandlari).

Tadbirkorning eng muhim majburiyatlari orasida soliqlar va mahalliy yig`imlar to`lash alohida o`rin egallaydi. Soliq to`lash bilan bog`liq munosabatlar 1997 yil 27 aprelda qabul qilingan va 1998 yil 1 yanvardan boshlab kuchga kiritilgan Soliq kodeksi bilan tartibga solinadi. Mamlakatimizda soliqlar tizimi umumdavlat davlat soliqlari va mahalliy soliqlar va yig`imlardan iboratdir.

Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risi-dagi Qonunning 9-moddasida tadbirkorlik faoliyati subyektlari-ning majburiyatlari belgilab qo`yilgan. Bunday majburiyatlar jum-lasiga quyidagilar kiradi:

1) Tadbirkorlik faoliyati subyektlari o`zlari tuzgan shartno-malardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarishlari shart. Tadbirkorlik subyekti tomonidan ushbu majburiyatga rioya qilish uning o`zi uchun ham butun jamiyat uchun ham muhim ahamiyatga ega. Agarda bo-zor tizimida turli tadbirkorlik subyektlari o`rtasidagi iqtisodiy mulkiy munosabatlar shartnomalar orqali rasmiylashtirilishini etiborga olsak bu holat yaqqol namoyon bo`ladi. Tadbirkorlik subyektlarini shartnoma bo`yicha majburiyatini bajarmasligi tadbirkorni o`zi uchun ham va boshqa kishilar uchun ham jiddiy salbiy oqi-batlar, noqulaylik keltirib chiqaradi. Boshqacha aytganda bu holat aholini ayrim tovarlar, xizmatlar, ishlarga bo`lgan ehtiyojini yetar-li darajada qanoatlantirmaslikka olib keladi. Demak iqtisodiy farovonlikka salbiy tasir ko`rsatadi. Eng yomoni tadbirkorlar o`rtasida o`zaro ishonchsizlik, masuliyatsizlik va nobarqarorlikni vujudga kelishiga olib keladi. Xuddi shu sababli ham bu majburi-yatlarni buzganlik uchun FKda belgilangan javobgarlikdan tashqari "Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida"gi qonunda va boshqa qonun hujjatlarida tegishli javobgarlik choralari belglangan. Tadbirkorlik faoliyatini sub-yekti shartnoma bo`yicha majburiyatini bajarganda shartnoma shartla-riga va qonun hujjatlari talablariga to`liq rioya qilishlari lozim. Odatda umumiy qoida bo`yicha majburiyatlarni bajarishdan bir to-monlama bosh tortish va shartnoma shartlarini bir tomonlama o`zgar-tirishga yo`l qo`yilmaydi. Bazi tadbirkorlik shartnomalarida shartnoma bo`yicha ijroni guvohlantirish tartibi mavjud. Masalan, kapital qurilishda pudrat shartnomasi bo`yicha qurilgan obyektни qabul qilib olinganligi to`g`risidagi dalolatnoma, mahsulotni, ashyoni qabul qilib olinganligi to`g`risida hujjat va hokazo;

2) Tadbirkorlik subyekti xavfsizlik, ekologiya, sanitariya, gigiyena va mehnatni muhofaza qilish talablariga rioya etishlari shart. Bu tadbirkorlik subyektni o`z faoliyatida doimiy ravishda amal qilishi lozim

bo`lgan majburiyatidir. Tadbirkorlik faoliyati-da rioya etish lozim bo`lgan xavfsizlik qoidalari keng qamrovli tu-shunchadir. Uning mohiyati shundan iboratki tadbirkorlik faoliyati-ni amalga oshirish tadbirkor tomonidan ishlab chiqarilgan, tovar-lar, ko`rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlar, tevarak atrofdagilar uchun va istemolchilar uchun xavfsiz bo`lishi, ularning hayoti, sog`lig`i, mol-mulki uchun hech qanday xavf tug`dirmasligi lozim. Ay-ni vaqtda tadbirkor ekologiya talablariga rioya qilishi, yani teva-rak-atrofni, tabiatni, tabiiy resurslarni ifloslantirmasligi, za-rar yetkazmasligi va mavjud muvozanatni salbiy tomonga o`zgartir-masligi shart.

Sanitariya qoidalarini belgilashdan pirovard maqsad aholi salomatligiga, zararli tasir ko`rsatish holatlarni va yuqumli kasalliklarni oldini olish hisoblanadi. Sanitariya qoidalari insonni qulay atrof muhit sharoitlariga ega bo`lish huquqini amalga oshirishini muhim kafolatidir. Sanitariya talablari tadbirkorlik subyektlarini barchasi uchun muhim majburiyat bo`lib hisoblanadi. Bu majburiyat aholini keng qatlamlariga xizmat ko`rsatuvchi tadbir-korlik subyektlari tomonidan bajarilishi ustidan davlat sanato-riya nazorati to`g`risida maxsus qonun mavjud gigiyena talablari ham sanitariya talablari bilan uzviy bog`liq gigiyena talablari asosida tadbirkorlik subyektlari o`z faoliyatini amalga oshirishda istemolchilar, tevarak atrof uchun ozodalik, tozalik, qulaylikni va yuqori sifatli xizmat madaniyatini taminlashga qaratilgan qoida-lar yotadi. Umumiy ovqatlanish, madaniy-maishiy tadbirkorlik sub-yektlari uchun malum gigiyena qoidalariga rioya qilish muhimdir.

Mehnatni muhofaza qilish qoidalari tadbirkorlik subyekti-ga yollanib ishlayotgan xodimlar uchun qulay va xavfsiz mehnat sha-roitlarini yaratib berish, xavfsizlik texnikasi anjomlarini shay qilib qo`yish, ishlab chiqarishda baxtsiz hodisalarga yo`l qo`ymaslik-ni taminlashga yo`naltiriladi.

Tadbirkor tomonidan xavfsizlik, ekologiya, sanitariya, gigiyena va mehnatni muhofaza qilish qoidalariga rioya qilish nafaqat ijtimoiy manfaatlarga, balki tadbirkorning o`z manfaatlari va istemolchilarning manfaatiga ham xizmat qiladi. Xavfsizlik, ekologiya, sanitariya, gigiyena va mehnatni muhofaza qilish qoidalari tegishli qonunlarda, qonun hujjatlarida mustahkamlab qo`yiladi. Ayrim tarmoqlar, sohalarda faoliyat yuritish xususiyatlaridan kelib chiqqan mahalliy davlat hokimiyat va boshqaruv idoralari ham o`z vakolatlari doirasida yuqoridagi qoidalarni belgilashga haqli. Tadbirkorlik o`z faoliyatini boshlashdan oldin subyekt ushbu qoidalar-dan xabardor bo`lmog`i shart.

3) Tadbirkorlik faoliyatining subyekti yollash asosida jalb etilgan xodimlar bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilishlari shart. Mehnatga haq to'lash tartibi, shartlari O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 9-bobida belgilab qo'yilgan. Mehnat haqining miqdori ish beruvchi bilan xodim o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Mehnat haqi qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam miqdordan oz bo'lishi mumkin emas va uning eng ko'p miqdori biron bir tarzda cheklanmaydi (MKning 153-moddasi). Ish beruvchi (tadbirkor) o'zining moliyaviy holatidan qati nazar yollangan xodimga bajargan ishi uchun haqni o'z muddatida to'lashi lozim. Bu muddat jamoa shartnomasida yoxud boshqa hujjatda belgilanadi va har yarim oyda bir martadan kam bo'lishi mumkin emas. Xodimlarga ish haqi, odatda, ular ishlayotgan joyda to'lanadi.

4) Tadbirkorlar faoliyatining subyekti realizasiya qilinadigan tovarlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq sertifikatlariga ega bo'lishlari shart. Sertifikat tovarlarning belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Sertifikatlash-tirishdan maqsad odamlarning hayoti, sog'lig'i, yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulki hamda atrof-muhit uchun xavfli bo'lgan mahsulotlar realizasiya qilishini nazorat qilib borish, istemol-chining manfaatlarini himoya qilish tovar ishlab chiqaruvchi takidlagan sifat ko'rsatkichlarini tasdiqlash hisoblanadi. Muayyan tovar-larga nisbatan (oziq-ovqat, dori-darmon va boshqalar) majburiy sertifikatlashtirish belgilanadi. Sertifikatlashtirish majburiy bo'lgan mahsulotlar ro'yxatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydi. Majburiy sertifikatlashtirish meyoriy sertifikatlashtirish meyoriy hujjatlarning talablariga muvofiq mahsulot xususiyatini aniqlash uchun uni sinashni sertifikatlangan mahsulot ustidan davlat tekshiruv va nazoratni o'rnatishni o'z ichiga oladi. Sinovlar akkreditasiya qilingan sinov laboratoriyalari (markazlar) tomonidan haq evaziga amalga oshiriladi. Majburiy sertifikatlashtirishi lozim bo'lgan ammo muvofiqlik sertifikatiga ega bo'lmagan mahsulotni targ'ib qilish, reklama qilish, sotish man etiladi. Majburiy sertifikatlashtirishi lozim bo'lgan mahsulotlar sertifikatlashtirishga taqdim etilmagan bo'lsa, sertifikatlashtirish talablariga muvofiq emasligi sababli sertifikatlashtirishdan o'tmagan bo'lsa, sertifikatni amal qilish muddati tugagan yoki uning amal qilishi to'xtatib qo'yilgan bo'lsa O'zbekiston Respublikasi hududida realizasiya qilinishi mumkin emas. O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 28 dekabrda qabul qilingan "Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida"gi qonunning 13-moddasida tadbirkorlarning tovarlarni majburiy sertifikatlashtirish vaqtidagi majburiyatlari belgilab qo'yilgan.

Unga asosan majburiy sertifikatlashtirishi lozim bo`lgan mahsulotlarni realizasiya qiluvchi tadbirkorlar;

Majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo`lgan mahsulotni sertifikatlashtirishga taqdim etishlari;

Sertifikatlangan mahsulotni sertifikatlash organlarining o`zi yoki ular etirof etgan organlar bergan sertifikat mavjud bo`l-gan taqdirdagina realizasiya qilishlari va uning normativ hujjat-lar talablariga mos bo`lishini taminlashlari;

Sertifikatlangan mahsulotni, basharti u normativ hujjat talablariga muvofiq kelmasa, shuningdek sertifikatning amal qilish muddati tugagan yoxud uning amal qilishi sertifikatlashtirish organining qarori bilan to`xtatib qo`yilgan yoki bekor qilingan bo`lsa, realizasiya qilishni to`xtatib qo`yishlari yoki tugatishlari;

Majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo`lgan mahsulotni sertifikatlashtiruvchi va sertifikatlangan mahsulotni nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari o`z vakolatlarini moneliksiz bajarishlari uchun sharoit yaratishlari;

Sertifikatlangan mahsulot ishlab chiqarishning texnikaviy hujjatlariga yoki texnologik jarayoniga kiritilgan o`zgartirishlar haqida sertifikatlashtirish organini belgilangan tartibda xabardor etishlari;

Ilova qilingan texnik hujjatda mahsulot muvofiq kelishi lozim bo`lgan sertifikatlashtirish to`g`risidagi malumotlarni ham-da normativ hujjatlarini ko`rsatishlari va bu malumotlar iste-molchilar xaridor, buyurtmachi) etiboriga yetkazilishini tamin-lashlari shart.

6) Tadbirkorlik faoliyatining subyektii buxgalteriya, tezkor va statistika hisobini qonun hujjatlari talablariga muvofiq yuritishlari shart.

Buxgalteriya hisoboti yuritishdan maqsad tadbirkorlarni o`z vaqtida to`liq hamda aniq moliyaviy holati to`g`risida malumotlarni shakllantirish hisoblanadi. "Buxgalteriya hisobi to`g`risida"gi O`zbekiston Respublikasi qonunini (Ushbu qonun 1996 yil 20 avgu-sida qabul qilingan). Qonunni 3-moddasiga asosan barcha tadbirkor-lar qonun hujjatlarida nazarda tutgan tartibda buxgalteriya hisobini yuritadi va buxgalteriya moliya hisobotini taqdim etadi. Buxgalteriya hisobotini tartibga solish buxgalteriya hisob standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. Buxgalteriya hisoboti qonun 6-moddasida buxgalteriya hisobining asosiy qoidalari belgilab qo`yilgan. Unga asosan buxgalteriya hisobi ikki yoqlama yozuv usulida yuritilishi, uzluksiz yuritilishi xo`jalik operatsiyalari, aktiv va passivlar pulda baholanishi lozim va hokazo. Buxgalteriya hisobi hisobotini tashkil

etishni korxonalaraxbari, yakka tadbirkor amalga oshiradi. Bunda buxgalteriya hisobi to'la va aniq yuritilishi va hisob-kitob hujjatlari saqlanishi shart. Hujjatlar boshlang'ich rekvizitlari quyidagilardir:

- 1) korxonalar, muassasaning nomi;
- 2) hujjatning nomi va raqami, u tuzilgan sana va joy xo'jalik operasiasining nomi, mazmuni va miqdor o'lchovi (natura holatda va pulda ifodalangan holatda) masul shaxslarning shaxsiy imzolari;

Boshlang'ich hisob hujjatlariga xo'jalik operasiasiqatnash-chilari tomonidan tasdiqlanmagan tuzatishlar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bank va kassa pul hujjatlarida tuzatishlar o'chirib yozishlarga yo'l qo'yilmaydi (Buxgalteriya hujjati to'g'risidagi qonunning 9-moddasi).

Buxgalteriya hisoblari asosida moliyaviy hisobot tuziladi. Moliyaviy hisobot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) buxgalteriya balansi;
- 2) moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot;
- 3) asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot;
- 4) pul oqimlari to'g'risidagi hisobot;
- 5) xususiy kapital to'g'risidagi hujjat;
- 6) izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar.

Buxgalteriya hisoboti to'g'risidagi qonunning 16-moddasi O'zbekiston Respublikasi davlat statistikasi to'g'risidagi qonunni 11-moddasiga asosan barcha tadbirkorlik faoliyati subyektlari ularning struktura birliklari davlat statistika kuzatuvlar o'tkazish uchun zarur bo'lgan malumotlarni bepul taqdim etadilar. Davlat statistikasi yuritishdan maqsad iqtisodiy va ijtimoiy jarayonda ro'y berayotgan jarayonlarni aniqlash uchun kuzatib borish hisoblanadi. Bu jarayonlar haqidagi malumotlarga ega bo'lishi uchun davlat vakolati idoralari tomonidan statistik hisobotlar shakllari tasdiqlangan.

Tadbirkorlik subyektlari statistik hisobotlar tayyorlashda ushbu belgilangan shaklga to'liq rioya qilishi lozim.

Bu shaklga o'zgartirish qo'shimchalar kiritish taqiqlanadi. Tezkor hisobotlar ham tadbirkorlik faoliyatini u yoki bu tarmoqlaridan xususan qishloq xo'jaligida keng qo'llaniladi. Tezkor hisobotlardan ko'zlangan maqsad davlat boshqaruv organlari tomonidan tadbirkorlik faoliyati subyektlarini kundalik xo'jalik ishlaridan xabardor bo'lishi va o'z vaqtida (operativ) tezkor yordam berish hisoblanadi. Masalan, qishloq xo'jaligida bahorgi ekin, kuzgi hosilni yig'ishtirib olish mavsumidagi tezkor hisobotlar, ekinlar-ga hashorat tushganligi yoki chorva mollari yuqumli kasalliklar yuqqanligi to'g'risidagi tezkor hisobotlar kiradi.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlari o`z faoliyatlari to`g`risi-dagi hisobotlarni tegishli organlarga belgilangan tartibda va muddatlarda taqdim etishlari lozim.

Yuqorida tadbirkorlik subyektlari buxgalteriya hisobotlari statistik hisobotlarni yuritishi qayd etilgan edi. Buxgalteriya hisobi to`g`risidagi Qonunni 18-19-moddalarida moliyaviy hisobot davri va taqdim etish davri belgilab qo`yilgan. Moliyaviy hisobot quyidagilarga taqdim etiladi:

- 1) soliq organlariga;
- 2) tasis hujjatlariga muvofiq mulkdorlarga;
- 3) davlat statistika organlariga, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa organlarga.

Moliya hisoboti hisobot yili boshidan qo`shilib boruvchi jam-lama tartibida yilning har choragida taqdim etiladi. Moliyaviy hisobotni taqdim etish hujjatlarini O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilaydi. Xo`jalik yurituvchi subyektlarning yillik moliyaviy hisoboti manfaatdor banklar, birjalar, investorlar, kreditorlar va boshqalar uchun oshkora hisoblanadi.

Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari, sug`urta kompaniyalari, banklar, fondlar va tovar birjalari investitsiya va boshqa moliya muassasalari har yilgi moliyaviy hisobotni ularda ko`rsatilgan malumotlarning to`g`riligini auditorlar tasdiqlagach hisobot yili tugaganidan so`ng 1 maygacha e'lon qilishlari shart.

Davlat statistikasi to`g`risidagi qonunning 11-moddasiga muvofiq barcha tadbirkorlik subyektlari davlat statistika kuzatuviga o`tkazish uchun zarur bo`lgan malumotlarni bepul taqdim etadilar. Statistika malumotlari aniq bo`lib to`la hajmda belgilangan muddatda va belgilangan adreslar bo`yicha taqdim etilishi lozim. Statistika malumotlarini taqdim etish tartibi davlat statistika organlari tomonidan tasdiqlangan davlat hisoboti shakllarida belgilab boriladi.

Tadbirkorlik faoliyatining subyekti pochta manziligi va boshqa rekvizitlarini o`zgarganligi to`g`risida tegishli organlarni o`z davrida xabardor qilishlari shart. Malumki, FKning 46-modda-siga asosan yuridik shaxs o`zi bilan bo`ladigan aloqani amalga oshi-riladigan pochta manziliga ega bo`lishi lozim hamda u o`zgarganda va-kolatli davlat organlarini xabardor etishi shart. Yuridik shaxsning nomi va joylashgan yeri, pochta manzili, uning tasis hujjatlarida ko`rsatiladi. Bu o`rinda yuridik shaxsni yuridik manzili bilan uning pochta manzili o`rtasida muayyan farq borligini yodda tutish lozim. Agarda yuridik manzil yuridik shaxsning muayyan hududida, ko`chada, binoda joylashganini qayd etuvchi

malumotlar bo`lsa, pochta manzili esa yuridik shaxsga yuboriladigan xat-xabarlar pochta korrespondensiyalarini yetkazib beruvchi manzil hisoblanadi. Pochta rekvizitlari yuridik shaxsga yuboriladigan xat-xabarlar pochta korrespondensiyalari o`z vaqtida aniq yetib borishini taminlaydi. Vakolatli davlat organlari ana shu pochta manzillariga amal qilib ish ko`rishadi. Boshqacha aytganda pochta manzili yuridik shaxs bilan boshqa sub-yektlar o`rtasida doimiy barqaror aloqani taminlovchi o`ziga xos vosita hisoblanadi. Qonunda pochta manzillari bilan birga boshqa rekvizitlar to`g`risida ham gap boradi. Odatda yuridik shaxsni rekvizitlari jumlasiga uni nomi, joylashgan joy, yuridik manzili, pochta manzili, shu jumladan, bazi holatlarda telefon, faks, elektron pochta, moliyaviy hujjatlarda esa bank muassasalarida hisob raqami ham ko`rsatiladi, binobarin yuqoridagi rekvizitlar o`zgargan taqdirda yuridik shaxs bu haqida o`zini ro`yxatdan o`tkaztirgan davlat idorasiga va ushbu tadbirkorlik subyektini faoliyatini nazorat qilish vakolatlariga ega bo`lgan boshqa davlat idoralarga (masalan, sanitariya nazorati, yong`indan saqlash xizmati va shu kabilarga) xa-bardor qilishi lozim.

Tadbirkorlik faoliyatining subyekt ushbu majburiyatni bajarilmagan taqdirda qonun hujjatlarida buning uchun tegishli javobgarlik belgilab qo`yilgan. Bundan tashqari tadbirkor tomonidan ushbu majburiyatga rioya qilmaslik o`zi uchun qator salbiy oqibatlar-dan keltirib chiqaradi. Masalan, prosessual qonunchilik bo`yicha, agarda yuridik shaxs tadbirkor davogar yoki javobgar sifatida sud-da qatnashganda o`z pochta manzili o`zgargani to`g`risida sudni o`z vaqtida xabardor qilmasa, eski pochta manzili bo`yicha yuborilgan hujjatlar va chaqiruv qog`ozi tadbirkor uchun muayyan huquqiy oqibatlarda vujudga keltiradi: yani, u harajatlarni va chaqiruv qog`ozini o`z muddatida olgan hisoblanadi va uning hech qanday eti-rozi qabul qilinmaydi.

Tadbirkor zimmasiga yuklangan majburiyatlardan biri bu yo`l-lanib ishlayotgan xodimlarni ijtimoiy va tibbiy sug`urta qilishdir. Bu majburiyat tadbirkorni ish beruvchi sohib sifatidagi mavqeidan kelib chiqadi. Xususiyl tadbirkor O`zbekiston Respublikasi qonun-lariga muvofiq ijtimoiy va tibbiy sug`urta hamda ijtimoiy taminot jamg`armasiga majburiy ajratmalar tarzda pul o`tkazib turadi.

Umumiy qoidaga ko`ra, tadbirkor yollangan xodimni vaqtincha-lik mavsumiy yoki doimiy ishga qabul qilinganidan qati nazar ij-timoiy sug`urta qildirishga va to`lovlarni to`lashga majburdir.

Ijtimoiy sug`urta to`lovlariga xodimlar ish haqidani hech qan-day pul ushlab qolmasdan to`lanadi. Tadbirkor tegishli kasaba uyush-masida va

ijtimoiy sug`urta idoralariida sug`urtalovchi sifatida ro`yxatdan o`tadi va mehnat shartnomasi (kontrakti) asosida yollanib ishlovchi barcha xodimlari uchun davlat ijtimoiy sug`urta jamg`ar-masiga belgilangan tartibda badallar to`laydi, masalan, dehqon xo`jaligi boshlig`i ham dehqon xo`jaligi azolari uchun badallar to`laydi (Dehqon xo`jaligi haqidagi qonunning 13-moddasi, 5-bandi).

Tadbirkor xodimlarni ijtimoiy muhofaza qilinishi uchun pensiya, aholini ish bilan taminlash, ijtimoiy sug`urta fondlariga majburiy to`lovlar to`lab turadi.

Ijtimoiy sug`urtalangan xodimlar mehnat qobiliyatini vaqtincha yo`qotganda nafaqalar, qarilik, nogironlik, boquvchisidan judo bo`lganlik uchun pensiyalar bilan taminlanadilar.

Tibbiy sug`urta ham odatda ishga yollovchi tadbirkor tomonidan amalga oshiriladi. Tibbiy sug`urta mablag`i Konstitusiyaning 40-moddasida ko`rsatilgan har bir insonning malakali tibbiy xizmatidan foydalanish huquqining moddiy negizi bo`lishi lozim.

Tibbiy sug`urta shartlari va miqdori O`zbekiston Respublika-si Hukumati tomonidan belgilanadi.

Ijtimoiy va tibbiy sug`urta tadbirkorlik uchun majburiy to`lov bo`lib, undan bo`yin tovlash yoki bosh tortishga tadbirkor haqli emas.

Malumki, tadbirkorlik faoliyati hayotning deyarli barcha sohalarini qamrab olgan. Binobarin tadbirkorlar ham turli tuman kasbdagi shaxslarni xizmatiga muhtoj bo`ladilar va demak ularni ishga yollaydilar. Tadbirkor qonunlarga muvofiq maxsus bilim va ko`nikma talab qilinadigan ishga faqatgina zarur tayyorgarlikka ega, kasb-kori jihatidan yaroqli va tegishli malumotga ega bo`lgan shaxs-larnigina jalb etish shart.

Tadbirkorning zimmasiga yuklatilgan ushbu majburiyat tadbirkorning ham, unga yollanib ishlayotgan xodimlarni ham, ularning faoliyat natijalaridan (mahsulotlari, xizmatidan) bahramand bo`ladigan istemolchilarning manfaatlari nuqtai nazardan belgi-langandir. Zarur bilimga va ko`nikmaga ega bo`lmagan shaxsga mana shunday sifatlar talab qiladigan ishlarni topshirish har uchchala taraf uchun og`ir salbiy, bazan tuzatib bo`lmas mudhish oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli ham O`zbekiston Respublikasi MKning 80-moddasi, 5-qismida "qonun hujjatlariga muvofiq maxsus malumotga yoki maxsus tayyorgarlikka ega shaxslargina bajarishi mumkin bo`lgan ishlarga kirayotganda oliy yoki o`rta maxsus o`quv yurtini tamomlaganligi to`g`risidagi diplom yoxud mazkur ishni bajarish huquqini beradigan guvohnomani yoki boshqa

tegishli hujjatni taqdim etadi” deb ko`rsatiladi. Turmushda bunday kasblar doirasi juda keng va xilma-xil (vrach, shofyor, uchuvchi va h.k.).

Xodimni maxsus bilim va ko`nikma talab qiladigan ishga yollashda u bir vaqtni o`zida:

- 1) zarur tayyorgarlikka ega bo`lish;
- 2) kasb-kori jihatidan yaroqli bo`lishi;
- 3) tegishli malumotga ega bo`lishi shart.

Xodimni zarur tayyorgarlikka ega ekanligi unda bo`lg`usi ishi, ish sharoitlari, xavfsizlik qoidalari, ish yuritish tartibi haqida to`g`ri tasavvurga ega ekanligi yoxud ilgari shu ishlarda rasmana (normal) ishlaganligi tushuniladi.

Kasb-kori jihatidan yaroqli bo`lishi deganda shaxsning jismoniy xususiyatlari yoshi, sog`lig`i, jinsi, hulq atvori va shu kabi belgilariga ko`ra topshiriladigan vazifaga muvofiqligi, mosligi nazarda tutiladi.

Tegishli malumotga ega ekanligi belgilangan tartibda davlat ro`yxatidan o`tgan o`quv yurtini tugatganligi haqida belgilangan nusxalardagi hujjatlarga ega ekanligi tushuniladi (diplom, guvohnoma va h.k.). Bazi mutaxassisliklar bo`yicha tegishli malumotga ega bo`lmagan shaxslarni ishlashi qonunda bevosita taqiqlab qo`yiladi. Masalan, qonunsiz vrachlik qilish, haydovchilik guvohnomasi bo`lmagan shaxsning avtomobilni boshqarishi tegishli jinoiy javobgarlikka sabab bo`ladi. Bundan tashqari bunday shaxslarni ishga yollagan tadbirkor ham ularning faoliyati natijasida yetkazilgan moddiy va manaviy zararlarni qoplash bo`yicha birgalikda javobgar bo`ladi.

Nazorat savollari:

1. Xo`jalik subyektlarini huquqini himoya qiluvchi organlar, ularning vakolatlari, vazifalari qanday?
2. Huquqiy himoyaning doimiy va uzluksizligi nima-lardan iborat va uning ahamiyatini ayting.
3. Antimonopol qonunchilikning sog`lom raqobatni vu-judga keltirishdagi rolini tushuntiring.
4. Nizolarni hal etish tizimi qanday?
5. Xo`jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmat bo`linmalarining huquqiy himoya tizimida tutgan o`rni haqida gapiring.

1. Tavsiya qilinayotgan rahbariy adabiyotlar

I.A.Karimov. O`zbekistonning o`z istiqlol va taraqqiyot yo`li. T., «O`zbekiston», 1992 y.

I.A.Karimov. O`zbekiston bozor munosabatlariga o`tish-ning o`ziga xos yo`li. T., «O`zbekiston», 1993 y.

I.A.Karimov. Iqtisodiy islohot: masuliyatli bosqich. T., «O`zbekiston», 1994 y.

I.A.Karimov. Dehqonchilik taraqqiyoti – farovonlik manbai. T., «O`zbekiston», 1994 y.

I.A.Karimov. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chu-qurlashtirish yo`lida. T., «O`zbekiston», 1995 y.

I.A.Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`lag`asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari taraqqiyot kafolatlari. // T.: «O`zbekiston», 1997 y.

I.A.Karimov. Barqaror taraqqiyotga erishish ustuvor vazifa. T., 1998 y.

I.A.Karimov. Ozod va obod Vatan, farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T.: «Marifat», 2000 y.

I.A.Karimov. Ikkinchi chaqiriq O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi maruzasi. – «Xalq so`zi», 2000 yil 25 yanvar.

I.A.Karimov. 2001 yil 16 fevralda Vazirlar Mahkamasida bo`lib o`tgan yig`ilishdagi nutqi. «Xabarnoma», 2001 y.

I.A.Karimov. O`zbekistonda demokratik o`zgarishlarni, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo`nalishlari. // «Xalq so`zi», 2002 y., 30 avgust.

2. Normativ huquqiy hujjatlar

O`zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi // T.: «O`zbekiston», 2000 y.

O`zbekiston Respublikasining Xo`jalik prosessual kodeksi // T.: «Adolat», 1998 y.

O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi // T.: «Adolat», 1996 y.

O`zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi // T.: «Adolat», 1998 y.

O`zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. (2001 yil 18 oktabrgacha bo`lgan o`zgartish va qo`shimchalar bilan) // T.: «Sharq», 2001 y.

O`zbekiston Respublikasining Mamuriy javobgarlik to`g`risidagi kodeksi. (2001 yil aprelgacha bo`lgan o`zgartish va qo`shimchalar bilan) // T.: «Adolat», 2001 y.

O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi // T.: «Adolat», 1999 y.

O`zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi. (2000 yilning 1 yanvarigacha bo`lgan o`zgartish va qo`shimchalar bilan) T.: // «Adolat», 2000 y.

O`zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo`jaligiga oid qonun hujjatlari // T.: «Adolat», 1999 y.

O`zbekiston Respublikasining Havo kodeksi // O`zbekistonning Yangi qonunlari, 1994 y, 8-son.

O`zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992 y., 43-son.

O`zbekiston Respublikasining «Ijara to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992 y., 1-son, 45-modda.

O`zbekiston Respublikasining «qimmatli qog`ozlar va fond birjasi to`g`risida»gi qonuni // O`zbekistonning Yangi qonunlari, 1995 y., 9-son.

O`zbekiston Respublikasining «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlash to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1994 y., 2-son, 50-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Istemolchilarning hu-quqlarini himoya qilish to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 5-6-sonlar, 59-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to`g`risida»gi qonuni//O`zbekistonning Yangi qo-nunlari. – T.:, «Adolat».1996 y., 13-son.

O`zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to`g`risida»gi qonuni // O`zbekistonning Yangi qonunlari. – T.: «Adolat», 1997 y., 14-son.

O`zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`-risida»gi qonuni//O`zbekiston Respublikasi Oliy Maj-lisining Axborotnomasi. 1996 y., 5-6-son, 61-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 y., 2-son, 54-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Markaziy bank to`g`-risida»gi qonuni // O`zbekistonning Yangi qonunlari. – T.: «Adolat», 1996 y., 12-son.

O`zbekiston Respublikasining «Tabiiy monopoliyalar to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 y., 4-5-sonlar, 106-modda.

O`zbekiston Respublikasining «qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi – 1998 y., 5-6-sonlar, 84-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Fermer xo`jaligi to`g`-risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi 1998 y., 5-6-sonlar, 86-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to`g`risida»gi qonuni // O`zbekistonning Yangi qonunlari.- T., «Adolat», 1998 y., 17-son

O`zbekiston Respublikasining «Dehqon xo`jaligi to`g`-risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998 y., 5-6-sonlar, 88-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998 y., 1-son, 10-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish to`g`-risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi.1998 y.,5-6-sonlar,91-modda.

O`zbekiston Respublikasining «qimmatli qog`ozlar bozorida depozitariylar faoliyati to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998 y., 9-son, 172-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Tovar ishlab chiqaruv-chilar va tadbirkorlar palatalari to`g`risida»gi qonuni //O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axbo-rotnomasi, 1997 y., 1-son, 112-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini nazorat qilish to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1999 y., 1-son, 8-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyati shartnomaviy huquqiy bazasi to`g`-risida»gi qonuni //

O`zbekiston Respublikasining Yangi qonunlari.- T., «Adolat», 1999 y., 21-son.

O`zbekiston Respublikasining «O`zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o`zgartish va qo`shimchalar kiritish to`g`risida qonuni //«Xalq so`zi», 1999 yil, 17 sentabr.

O`zbekiston Respublikasining «Faoliyatning ayrim turlarini lisenziyalash to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2000 y., 5-6-son, 142-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Xo`jalik shirkatlari to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2000 y.,5-6-son,142-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Birjalar va birja faoliyati to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 9-10-son, 172-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to`g`risida»gi (yangi tahrir) qonuni // O`zbekistonning Yangi qonunlari. – T.: «Adolat», 2001 y.. 23-son.

O`zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida»gi qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2000 y., 5-6-sonlar, 140-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida»gi (yangi tahrir) qonuni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2000 y., 5-6-sonlar, 148-modda.

O`zbekiston Respublikasining Konstitusiyaviy sudining 2001 yil 10 oktabrda qabul qilingan «O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 59-moddasini sharhlash to`g`-risida»gi to`xtami. // O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami, 2001 y., 19-son.

O`zbekiston Respublikasining «Xo`jalik shirkatlari to`g`risida»gi qonuni // «Xalq so`zi gazetasi, 2002 yil 17 yanvar, 12-son.

O`zbekiston Respublikasining «Masuliyati cheklangan hamda qo`shimcha masuliyatli jamiyatlar to`g`risida»gi qo-nuni // «Xalq so`zi» gazetasi, 2002 yil 22 yanvar, 15-16-son.

O`zbekiston Respublikasining «Kredit uyushmalari to`g`risida»gi qonuni. – O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami, 2002 y., 9-son, 59-modda.

O`zbekiston Respublikasining «Davlat statistikasi to`g`risida»gi qonuni // «Xalq so`zi» gazetasi, 2002 yil 26 dekabr.

O`zbekiston Respublikasining «Reklama to`g`risida»gi O`zbekiston Respublikasi qonuniga o`zgartishlar va qo`-shimchalar kiritish haqida»gi qonuni // «Xalq so`zi», 202-203-son, 2000 y., 20 sentabr.

O`zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to`g`risida»gi (yangi tahriri) qonuni // O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami. 2003 y., 11-son, 80-modda.

Qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va meyoriy hujjatlar to`plami. – T.: «Sharq», 1998 y.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xorijiy sarmoyalar ishtirokidagi korxonalariga beriladigan qo`-shimcha rag`batlantirish omillari va imtiyozlar to`g`ri-sida»gi Farmoni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Maj-lisining Axborotnomasi, 1997 y., 1-son, 2-modda; 1998 y., 4-son, 62-modda; 1999 y., 6-son, 155-modda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Korxonalarining bankrotligi to`g`risidagi qonunchilikni amalga oshirishga doir qo`shimcha chora-tadbirlar haqida»gi Farmoni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999 y., 7-son, 42-modda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Davlat budjetiga soliqlar va to`lovlar bo`yicha imtiyozlar berishni tartibga solish to`g`risida»gi Farmoni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1999 y., 7-son.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xo`jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarini bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to`g`risida» 1998 yil 4 martdagi Farmoni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998 y., 3-son, 43-modda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Hisob-kitob mexanizmini takomillashtirish hamda respublika budjeti va mahalliy budjetlarga to`lovlar tushishini rag`batlantirish choralari to`g`risida» 1998 yil 4 fevraldagi Farmoni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998 y., 39-modda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o`rta biznesni rivojlantirishni yanada rag`batlantirish chora-tadbirlari to`g`risida» 1998 yil 9 apreldagi Farmoni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998 y., 4-son, 64-modda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «O`zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi Farmoni // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003 y., 1-son, 12-modda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari (1995-1999) // T.: «Adolat».

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995 yil 22 dekabrda «Xorijiy mamlakatlar hamkorlik qo`shimchalarini etirof etish va ijro etish to`g`risida»gi Nyu-York Konvensiyasini ratifikatsiya qilish to`g`risidagi qarori // O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995 y., 12-son, 274-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish va takomillashtirish choralari to`g`risida»gi 1995 yil 25 iyuldagi 287-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari to`plami, 1999 y., 7-son.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Investitsiya fondlari faoliyatini tashkil etish tadbirlari to`g`risida»gi 1996 yil 18 iyundagi 220-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari to`plami, 1996 y., 6-son.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Import bojlarini hisoblash va undirish tartibi to`g`risida»gi 1998 yil 24 fevraldagi 80-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari to`plami, 1998 y., 8-son.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish bo`yicha qo`shimcha tadbirlar to`g`risida»gi 1998 yil 31 martdagi 137-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari to`plami, 1999 y., 7-son.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshiruvlarni ahamiyatini oshirish to`g`risida»gi 2000 yil 22 sentabrdagi 365-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari to`plami, 2000 y., 9-son.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Iqtisodiyotni kreditlash mexanizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi 2001 yil 22 avgustdagi 349-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2001 y., 8-son, 48-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Davlat budjeti parametrlari to`g`risida»gi 2001 yil 31 dekabrda 490-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari to`plami, 2001 y., 12-son.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro`yxatidan o`tkazish va hisobga qo`yish tizimini

takomillashtirish to`g`risida»gi 2001 yil 25 avgustdagi 347-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2001 y., 8-son, 47-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Iqtisodiyot va soliq sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashishni kuchaytirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi 2001 yil 6 iyuldagi 291-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2001 y., 7-son, 37-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug`urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi 2002 yil 27 noyabrdagi 413-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2002 y., 11-son 72-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Istemolchilar huquqlarini himoya qilishda jamoatchilik ishtirokini kengaytirishi chora-tadbirlari to`g`risida»gi 2002 yil 28 noyabrdagi 414-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2002 y., 11-son, 73-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi faoliyatini tashkil etish to`g`risida»gi 2003 yil 8 yanvardagi 8-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2003 y., 8-son, 3-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Birja faoliyatini lisenziyalash to`g`risida»gi 2003 yil 4 fevraldagi 66-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2003 y., 2-son, 14-modda

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasida chakana savdo qoidalarini O`zbekiston Respublikasida umumiy ovqatlanish mahsulotlarini (xizmatlarini) ishlab chiqarish va sotish qoidalarini tasdiqlash to`g`risida»gi 2003 yil 13 fevraldagi 75-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2003 y., 2-son, 15-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xususiylashtirilgan korxonalarni korporativ boshqa-rishni takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi 2003 yil 19 aprelagi 189-sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to`plami, 2003 y., 4-son, 32-modda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «To`g`ridan-to`g`ri xorijiy investitsiyalarni huquqiy himoya qilishni kuchaytirishga doir qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida»gi 2003 yil 2 maydagi 205-

sonli qarori // O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami, 2003 y., 9-10-son, 72-modda.

«Xo`jalik sudlari tomonidan O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining javobgarlik to`g`risidagi qoida-larini qo`llashning ayrim masalalari haqida»gi 77-son qaror // O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo`jalik sudi Plenumi qarorlarining to`plami. Nukus, «Bi-lim» nashriyoti, 2000 y.

«O`zbekiston Respublikasi xususiy tadbirkorlik to`g`-risida»gi Nizom. – T., «O`zbekiston», 1992 y.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 25 sentabrdagi 365-sonli qarori bilan tasdiq-langani «Xususiylashtirish investitsiya fondlari to`g`ri-sida»gi Nizom // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari to`plami, 1998 y., 9-son.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 22 sentabrdagi 365-sonli qarorining 2-ilovasi: «Majburiy auditorlik tekshiruvlaridan bo`yin tovlaganlik uchun xo`jalik subyektlaridan jarima undirish tartibi to`g`risida»gi Nizom // O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari to`plami, 2000 y., 9-son.

O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2002 yil 2 martda 1109-son bilan ro`yxatga olingan «Yuridik shaxslar daromadlari (foydasi)dan budjetga soliqni hisoblab chiqish va to`lash tartibi to`g`risida»gi Yo`riqnoma. // «O`zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo`mitalari va idoralari meyoriy hujjatlari axborotnomasi», 2000 y., 5-son.

O`zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (15-son BHMS) «Buxgalteriya balansi». // O`zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari, 2003 y., 5-son, 141-bet.

O`zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyatining milliy standarti (50-son AFMS) «Auditorlik dallilari» // O`zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari, 2003 y., 5-son, 92-bet.

O`zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyatining milliy standarti (25-son AFMS) «Auditorlik tekshiruvi o`tkazilayotganda meyoriy-huquqiy hujjatlarga rioya etilishini tekshirish» // O`zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari, 2003 y., 5-son, 129-bet.

O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi qarorlarining to`plami // Nukus, «Bilim», 2000 y.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumi va Rayosati qarorlari to`plami (1993-2001) // T.: «Adolat», 2001 y.

Postanovleniye Gosudarstvennogo komiteta Respubliki Uzbekistan po demonopolizatsii i razvitiyu konkurensii «O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Polojeniiye o razmehenii reklamo`» ot 14 fevralya 2003 g., № 1» // Bulletin normativno`x aktov ministerstv, gosudarstvenno`x komitetov i vedomstv Respubliki Uzbekistan, 2003 g., № 5-6, str.45.

3. MAXSUS ADABIYOTLAR

Abdusalomov M. Tadbirkorlarning huquqlari va qonu-niy manfaatlarini himoya qilish // Tadbirkorlik huquqi. Maxsus qism. T.: «Konsauditinform», 2002 y.

Abdusalomov M., Otaxonov F. Kontraktasiya shartnomalari: Talabnoma va davo arizalari // T.: «Adolat», 1998 y.

Abdusalomov M., Sindarov K. Qishloq xo`jaligi sohasidagi tadbirkorlik shartnomalar // T.: «Konsauditinform», 2002 y.

Andreyev V.K. Pravosubyektnost xozyaystvenno`x organov: suhnost i realizatsiya. M.: Izd-vo «Nauka». 1996 g.

Butikov L.I. Qimmatli qog`ozlar bozori. Darslik. T.: «Konsauditinform», 2001 y.

Bozor qonuniyatlari asoslari. Tuzuvchilar: Chjen V.A., X.R.Raxmonqulov, O.Oqyulov, G.N.Tansiqboyeva, G.M.Figlin. Biznes-katalog, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi. 1996 y.

Germanskoye pravo. Chast 2. Germanskoye torgovoye ulojeniye i drugiye zakono`. M., 1996 g.

Grajdanskoye pravo. Tom 1: Uchebnik G` Otv.red.prof.-YE.A.Suxanov. 2-izd., pererab. i dop.–M.: iz-vo BEK, 1998 g.

Doynikov I.V. Predprinimatelskoye (xozyaystvennoye) pravo. M., 1998 g.

Yershov I.V., Ivanov T.N. Predprinimatelskoye pravo. Moskva, 1999 g.

Zokirov I.B. O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik huquqi. 1-qism, Toshkent, Adolat, 1996 y.

Zokirov I.B., Baratov M. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning huquqiy asoslari. Tadbirkorlik huquqi. Darslik. (Umumiy qism) // T.: «Konsauditinform», 2002 y.

Zinchenko S., Lapach V., Gazaryan S. Paradokso` pravosubyektnosti predpriyatiy // Xozyaystvo i pravo, 1995 g., № 1.

Ibratov B. Tadbirkorlik huquqi. T., Moliya, 2001 y.

Ibratov B. Mahsulotning, bajarilgan ishning, ko`rsatilgan xizmatning sifatini davlat tomonidan tartibga solinishi. Tadbirkorlik huquqi. Darslik. (Umumiy qism) // T.: «Konsauditinform», 2002 y.

Karatuyev A.G. Senno`ye bumagi: vido` i raznovidnosti. Uchebnoye posobiye. M., Russkaya delovaya literatura. 1998 g.

Karaxodjayeva D. O yuridicheskix lisax i ix imuhestvenno`x pravomochiyax // Davlat va huquq. 2000 y., 1-son.

Kruglova N.YU. Xozyaystvennoye pravo. M.: Russkaya delovaya literatura. 1998 g.

Laptev V.V. Predprinimatelskoye pravo: ponyatiye i subyekto`. M., Yurist, 1999 g.

Martemyanov V.S. Xozyaystvennoye pravo. Tom 1. Obhiye polojeniya. M., BEK, 1994 g.

Mirkin YA.M. Senno`ye bumagi i fondovo`y ro`nok. M., Perspektiva, 1995 g.

Nasriyev I. «Bankrotlik to`g`risida»gi qonun va uning tabiati hamda bankrotlik to`g`risidagi ishlarni sudda ko`rishning o`ziga xos xususiyatlari // Xo`jalik va huquq, 1999 y., 2-son.

Nikitinskiy V.I., Korshunova T.YU. Pravovoye regulirovaniye trudovo`x otnosheniy rabotayuhix sobstvennikov. Gosudarstvo i pravo. № 6, 1992 g.

Oqyulov O. O`zbekiston qonunlariga sharhlar. O`zbekiston Respublikasi Mulkchilik to`g`risidagi qonuni. // T.: «Adolat», 1994 y., 61-62-betlar.

Oqyulov O. Tadbirkorlarning huquqlari, burchlari, javobgarligi va huquqiy kafolatlari. Tadbirkorlik faoliyatining obykti sifatida mulk. Tadbirkorlik huquqi. Darslik. (Umumiy qism) // T.: «Konsauditinform», 2002 y.

Otaxonov F.H. Aksionerlik jamiyatlari // T.: «Adolat», 1996 y.

Otaxonov F.H. Xalq xo`jaligida yuridik xizmat va talabnoma davo ishlarini yuritish // T.: «Adolat», 1997 y.

Otaxonov F. O`zbekiston Respublikasida yuridik xizmat. O`quv qo`llanma. // TDYUI, 2003 y.

Oleynik A.S. Predprinimatelskoye (xozyaystvennoye) pravo. M., Yurist, 2000 g. 1-2-tom.

Pul va moliya bozorlari. Tuzuvchilar: O.SH.Namozov, M.A.Yusupov, J.A.Fattoxova // Biznes-katalog, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1996 y.

Pliyev E.G. Pravovo`ye problemo` predprinimatelstva v Rossii. Sivilisticheskiy aspekt. M.: Prospekt, 1999 g.

Rahmonqulov H. Mustaqillik va bozor-xo`jalik qo-nunchiligi // Xo`jalik va huquq, 1996 y., 1-son.

Ro`zinazarov SH.N. Xo`jalik yurituvchi subyektlarning shartnoma munosabatlari // Xo`jalik va huquq, 1999 y., 5-son.

Ro`zinazarov SH.N. Tadbirkorlik huquqi subyektlari va ularning huquqiy holati // Xo`jalik va huquq, 2001 y., 8-son.

Raximov D. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq qo-nunchilik. // Xo`jalik va huquq, 2001 y., 2-son.

Sbornik dokumentov po provedeniyu aukcionov i konkursov. T.: Adolat, 1994 g.

Strovskiy M.YE. Vneshneekonomicheskaya deyatelnost predpriyatiya. M., YUNITI, 1999 g.

Tadbirkorlik huquqi. Umumiy qism. Darslik. Tahririyat hayati: H.Rahmonqulov, SH.Ro`zinazarov, M.Niyozov va boshqa.; Masul muharrir: SH.Ro`zinazarov // T., «Konsa-uditinform», 2002 y.

Tadbirkorlik huquqi. Maxsus qism. Darslik. Tahririyat hayati: SH.Ro`zinazarov, A.Saidov, K.Rashidov va boshq.; Masul muharrir: SH.Ro`zinazarov. T.: «Konsauditinform», 2002 y.

Totyev K.YU. Predpriyatiye i yego organizasionno-pravovo`ye formo`. Gosudarstvo i pravo. 1994 g. № 10.

Toxirov F. Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish uchun jinoiy javobgarlik. // qonun himoyasida, 2000 yil, 2-son.

Tursunov Y. Mehnat huquqi. Darslik. // T., Moliya, 2002 y.

Tursunov Y., Sarimsaqova G. Vopros o` sovershenstvovaniya predprinimatelstva na sele. // Xozyaystvo i pravo. 2002 g., № 3.

Xamedov I.A., A.M.Alimov O`zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat asoslari. Toshkent, Adabiyot jamg`armasi, 2001 y.

Xozyaystvennoye pravo. Obhiye polojeniya. Pod red. V.V.Lapteva. M.: Nauka, 1983 g.

Xo`jalik shartnomalariga oid qonun hujjatlari va shartnomalar namunaviy shakllari to`plami. Tuzuvchilar: Matrasulov D.R. va boshq., // T.: «Adolat», 1998 y.

Chuvpilo A.A. Xozyaystvennoye pravo zarubejno`x stran. Uchebnoye posobiye. K.: UMKVO, 1992 g.

Shaulov D.I., Kan U.T. Buxgalterskiy uchet na predpriyatiyax na osnove izmenennogo plana schetov, vvodimogo s 2004 goda ch.1 Spravochnoye posobiye // T.: «Mir ekonomiki i pra-va», 2003 g.

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-qismiga sharhlar.T.,1998 y.

Qimmatli qog`ozlar: Aksiyador va tadbirkorning malumot beruvchi qo`llanmasi. Tuzuvchilar: G`afurov SH.R., Shaulov D.I., Kan U.T. Tahrir kengashi: Xo`jayev B.A. va boshqalar. To`ldirilgan va qayta ishlangan 4-nashri. // T., Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2000 y.

Mualliflar jamoasi haqida qisqacha malumot

Rustambayev M.H. Toshkent Davlat yuridik instituti

rektori, yuridik fanlari doktori,

professor,

O`zbekiston Respublikasida

xizmat ko`rsatgan yurist

Ibratov B.I.

yuridik fanlari doktori, professor

Oqyulov O.O. yuridik fanlari doktori.

Otaxonov F.H. Toshkent shahar xo`jalik sudi raisi,

yuridik fanlari nomzodi

Tohirov F. TDYUI «Jinoyat huquqi» kafedrası

mudiri, yuridik fanlari nomzodi, dosent

Ernazarov U Samarqand viloyati xo`jalik sudi raisi

Nasriyev I.I. Oliy xo`jalik sudi katta maslahatchisi,

yuridik fanlari nomzodi

Shukurullayev A.X. Toshkent shahar xo`jalik sudi sudyasi,

yuridik fanlari nomzodi

Burxanxodjayeva X.V. TDYUI «Xo`jalik va mehnat huquqi»

kafedrası katta o`qituvchisi

Tursunov Y.T. TDYUI «Xo`jalik va mehnat huquqi»

kafedrası katta o`qituvchisi

Do`stov U.N. TDYUI «Xo`jalik va mehnat huquqi»

kafedrası o`qituvchisi

Mansurov K.E. TDYUI «Xo`jalik va mehnat huquqi»

kafedrası o`qituvchisi

Isakov T.U. TDYUI «Xo`jalik va mehnat huquqi»

kafedrası o`qituvchisi

Yuldashev J.I. TDYUI «Fuqarolik huquqi» kafedrası

o`qituvchisi

Xaytboyev M.M. TDYUI «Xo`jalik va mehnat huquqi»

kafedrası tadqiqotchi-izlanuvchisi

Nuriddinova A.M. TDYUI «Xo`jalik va mehnat huquqi»

kafedrası kabinet mudiri

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I bob. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasi.	
1-§. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo`jalik(tadbirkorlik) huquqining roli.....	6
2-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining tushunchasi va uning predmeti.....	8
3-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining asosiy tamoyillari.....	16
4-§.Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining boshqa huquqiy fanlardan farqi.....	21
II bob. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining manbalari.	
1-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining manbalari tushunchasi.....	25
2-§.Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalarining turlari.....	26
III bob. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlar.	
1-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabat tushunchasi, belgilari va tarkibiy qismlari.....	32
2-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish jarayonida yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlar turlari hamda tasnifi va ularning vujudga kelish asoslari.....	40
IV bob. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektlari.	
1-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari tushunchasi, belgilari va tasnifi.....	47
2-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari faoliyatining tashkil qilinishi va tugatilishi. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini davlat ro`yxatidan o`tkazish.....	56
3-§. Yakka tartibdagi tadbirkor xo`jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti sifatida.....	62
4-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyekti sifatida davlat.....	69
5-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyekti sifatida korxonalarining ayrim turlari: unitar korxonalar; aksiyadorlik jamiyatlari; ishlab chiqarish kooperativlari; xo`jalik shirkati; masuliyati cheklangan va qo`shimcha masuliyatli jamiyatlar.....	82
V bob. Bozor munosabatlari sharoitida korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.	
1-§. Xususiylashtirishning mohiyati, zarurati va tushunchasi.....	98
2-§. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylash-tirishning huquqiy asoslari.....	100
3-§. Xususiylashtirishning usullari va shakllari.....	105
4-§. Mulkni nasionalizasiya qilish.....	109
VI bob. Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini qayta tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari.	

1-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini qayta tashkil etish tushunchasi va uni amalga oshirish usullari.....	111
2-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini tugatish tartibi va asoslari.....	126

VII bob. Xo`jalik yurituvchi subyektlarning bankrotligi.

1-§. Bankrotlik tushunchasi va uning normativ huquqiy asoslari.....	141
2-§. Sudgacha sanatsiya qilish, kuzatuv va sud sanatsiyasi.....	145
3-§. Tashqi boshqaruv.....	150
4-§. Bankrotlik to`g`risidagi ishni sudda ko`rishga tayyorlash, uni hal etish.....	152
5-§. Qarzdor yuridik shaxslar ayrim toifalarining bankrotligi xususiyatlari.....	158
6-§. Yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining xususiyatlari....	161
7-§. Bankrotlikning soddalashtirilgan taomillari.....	165

VIII bob. Raqobatning huquqiy taminlanishi

1-§. Insofli va insofsiz raqobat tushunchalari hamda ularning shakllari.....	169
2-§. Istemolchilar huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish.....	171
3-§. Insofsiz raqobat va reklama.....	173

IX bob. Xo`jalik (tadbirkorlik) shartnomalari.

1-§. Xo`jalik shartnomasi tushunchasi, subyektlari va ahamiyati...	178
2-§. Xo`jalik shartnomalarini tuzish, o`zgartirish va bekor qilish.....	182
3-§. Xo`jalik shartnomalarini bajarish.....	190
4-§. Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan taminlanishini tashkil etish. Xo`jalik shartnomalarini tuzish va bajarishni nazorat qilish.....	194
5-§. Shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik.....	196

X bob. Tovar va moliya bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash.

1-§. Tovar va moliya bozorlarida monopoliyatik faoliyat tushunchasi va belgilari.....	212
2-§. Monopolistik faoliyatni amalga oshirishning oqibatlari va javobgarlik turlari.....	219
3-§. Tabiiy monopoliyalarni huquqiy tartibga solish.....	221

XI bob. Xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatiga soliqlar orqali tasir qilishning huquqiy asoslari.

- 1-§. O`zbekistonda xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini soliqlar vositasida boshqarish, uning asosiy funksiyalari, tamoyillari.....229
- 2-§. Xo`jalik faoliyatiga soliqlar orqali tasir etish maqsadi, tushunchasi va vositalari.....232
- 3-§. Xo`jalik faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish yuzasidan huquqiy munosabatlar.....238
- 4-§. Soliqqa oid huquqbuzarlik va uning uchun javobgarlik.....243

XII bob. Tashqi iqtisodiy faoliyatni huquqiy tartibga solinishi.

- 1-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi va uning huquqiy asoslari.....249
- 2-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari va ularning turlari.....252
- 3-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solinishi.....255
- 4-§. Tashqi iqtisodiy faoliyatni kvotalash, lisenziyalash, tarif va soliqlar hamda valuta orqali tartibga solinishi.....258
- 5-§. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari bo`yicha huquq va majburiyatlar hamda javobgarlik.....263

XIII bob. Investitsiya faoliyatini huquqiy tartibga solish.

- 1-§. Investitsiya faoliyati tushunchasi, turlari. Investitsiya obyektlari.....266
- 2-§. Investitsiya sohasidagi qonunchilik. Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi.....269
- 3-§. Investitsiya faoliyatini shartnomaviy shakllari. Taraflarning huquq va majburiyatlari.....274

XIV bob. Qimmatli qog`ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solish.

- 1-§. Qimmatli qog`ozlar tushunchasi.....280
- 2-§. Qimmatli qog`ozlarning turlari, ularning emissiyasi tushunchasi va faoliyati.....282
- 3-§. Qimmatli qog`ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solinishi: yo`llari va vositalari.....298
- 4-§. Fond birjalari, ularning tuzilishi va vazifalari.....300
- 5-§. Qimmatli qog`ozlar bozorida investitsiya institutlarining tarkibi va ularning faoliyati.....307

XV bob. Xo`jalik faoliyatini moliyalash, kreditlash va hisob-kitob.

1-§. Buxgalteriya hisobi, hisobotlari, statistik va audit faoliyatni huquqiy tartibga solish tushunchasi, vazifalari.....	320
2-§. Buxgalteriya hisobini yuritish va uning huquqiy jihatdan tartibga solinishi.....	325
3-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlar mol-mulk fondlari va ularni buxgalteriya hisobi vositalari bilan huquqiy tartibga solinishi.....	328
4-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlar tomonidan buxgalteriya hisobotlari taqdim etilishini huquqiy tartibga solish.....	329
5-§. Auditorlik faoliyatining huquqiy asoslari.....	333
6-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlarni kreditlashga oid huquqiy munosabat tushunchasi va ularni yuzaga kelish asoslari.....	336
7-§. Kredit shartnomasi tushunchasi, taraflari, kredit shartnomasining shakli.....	340
8-§. Kredit shartnomasi yuzasidan majburiyatlarning buzilishi va uning uchun javobgarlik.....	342

XVI bob. Iqtisodiyot sohasidagi qilmishlar uchun jinoiy javobgarlik.

1-§. Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar uchun javobgarlik.....	345
2-§. Xo`jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar uchun javobgarlik.....	358

XVII bob. Xo`jalik nizolarini hal qilish.

1-§. Xo`jalik nizolari tushunchasi va uning kelib chiqish asoslari.....	370
2-§. Xo`jalik nizolarini hal qiluvchi organlar.....	371
3-§. Xo`jalik nizolarini hal etish va sud hujjatlarini qayta ko`rish.....	383
4-§. Xo`jalik sudi hujjatlarining ijrosi.....	393
5-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlarni ishchanlik obro`sini himoya qilishning o`ziga xos xususiyatlari.....	394

XVIII bob. Xo`jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimi.

1-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlar huquqiy himoya tizimining mohiyati, shakllari va uning tashkiliy mexanizmi.....	398
2-§. Xo`jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy taminlash.....	402
3-§. Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish.....	407
4-§. Tadbirkorlik subyektlarining huquq va majburiyatlari	388
Tavsiya qilinayotgan rahbariy, meyoriy huquqiy hujjatlar va maxsus adabiyotlar.....	414

XO`JALIK (TADBIRKORLIK)

HUQUQI

DARSLIK

Muharrir: B.Boymoqov

Texnik muharrir: SH. Rahimov

Kompyuterda sahifalovchi: F.Nurlibayev

Bosishga ruxsat etildi: 29.09.03. Kogoz xajmi: 65/47.

Bosma taboq 26,8. Adadi: 500. Buyurtma: № 206

TDYI kichik bosmaxonasida bosildi.

Toshkent shahar, Sayilgoh 35.